

MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA

BANATICA 31

1971

2021

I

2021

**BANATICA. 50 DE ANI DE LA
PRIMA APARIȚIE EDITORIALĂ – 1971–2021
BANATICA. 50 YEARS FROM THE
FIRST ISSUE – 1971–2021**

Momentul genezei revistei *Banatica* se plasează cu jumătate de secol în urmă, în anul 1971, ca periodic al Muzeului de Istorie al județului Caraș-Severin, devenit din 1997 Muzeul Banatului Montan Reșița. A fost o perioadă de deschidere pentru cercetarea științifică muzeală, în acea vreme apărând sau reactivându-se o serie de reviste, reluându-se astfel o mai veche tradiție. Prin apariția acestor reviste cercetarea științifică în muzeele românești a îmbrăcat o formă instituționalizată, promovată prin intermediul anualelor editate. Demn de remarcat este faptul că în cei 50 de ani de existență revista *Banatica* și-a păstrat formatul, sigla și numele, având o apariție regulată (la 2–3 ani în perioada 1971–2005 și anuală în perioada 2008–2021), ceea ce conferă publicației continuitate și respectabilitate.

Absența în anii '70 a unui centru universitar și academic al cercetării istorice la Timișoara, a determinat apropierea firească a muzeului din Reșița de școala istorică clujeană. Astfel, cel dintâi număr al *Banaticii* a apărut în anul 1971 din inițiativa și sub înaltul patronaj științific al academicianului Constantin Daicoviciu. El a publicat în deschiderea revistei un articol-program ce încerca să definească prioritățile în cercetarea arheologică a Banatului și căile de urmat în această privință. Alături de reputatul învățat clujean s-au regăsit mai tinerii istorici Costin Feneșan și Volker Wollmann de la institutul de Istorie și Arheologie din Cluj. Cooptarea în consiliul științific al *Banaticii*, începând cu al doilea număr editat în anul 1973, a marelui istoric al antichității romane I. I. Russu a conferit de la bun început un anumit statut științific și vizibilitate în peisajul publicisticii istorice din România. Secretariatul de redacție, asigurat până în anul 1980 de Volker Wollmann, a menținut *Banatica* în standardele de performanță științifică. Comitetul editorial al revistei a fost format din Ilie Uzum, Ioan Popa, Vasile M. Zaberca, Marian Gumă și Gh. Lazarovici până în anul 1989.

Activitatea editorială a muzeului și, implicit, a revistei *Banatica* a cunoscut un reviriment imediat după anul 1990. S-a asigurat o continuitate de nume, de format și de reflectare a problemelor istoriografice ale provinciei bănățene, într-o perioadă marcată de profunde și radicale schimbări, vizibile și la celelalte reviste istorice românești. Deschiderea către cercetarea istorică națională și europeană a fost evidentă în forma și fondul revistei, fiind imprimată de noul editor-șef, Dumitru Țicu, precum și de secretariatul de redacție asigurat de Valeriu Leu, ulterior de Adriana Radu și Carmen Albert. Tematica revistei *Banatica* din anii 1991 (nr. 11) și 1993 (nr. 12/I) ilustrează poate cel mai bine această deschidere europeană, pentru că atunci s-au publicat lucrările unor conferințe științifice internaționale consacrate civilizației neolitice a culturii Vinča și, respectiv, relațiilor traco-illiro-heladice. Revista *Banatica*, din această perspectivă a tendinței de integrare în cercetarea istorică europeană imediat după 1990, a fost un deschizător de drumuri în peisajul istoriografic al provinciei bănățene. Cantitatea tot mai mare de contribuții științifice care au fost atrase spre publicare în paginile revistei a făcut ca unele numere să conțină câte două volume (unul destinat Arheologiei, celălalt Istoriei), tendință menținută până în momentul de față. Tot în anii '90 au fost făcute primele demersuri de omagiere sau comemorare a istoricilor de prestigiu ai provinciei și a celor cu contribuții majore la istoria națională, astfel încât numărul 11/1991 al *Banaticii* a fost dedicat memoriei prof. dr. doc. Vladimir Dumitrescu, pentru ca numerele 12-I/1993 și 16-I/2003 să îi omagieze pe arheologii Marius Moga și Gheorghe Lazarovici.

Anul 2008 a marcat o reconfigurare a activității și politicii redacționale, în conformitate cu noile curente de cercetare și cu normele de editare a revistelor științifice. Astfel, *Banaticii* i s-a imprimat o apariție anuală, în anumiți ani cantitatea materialelor primite spre publicare permițând editarea unor numere în două volume (20 I-II/2010, 24 I-II/2014, 26 I-II/2016 și 29 I-II/2019, 30 I-II/2020, 31 I-II 2021). Pentru consolidarea prestigiului științific al revistei, alături de Colegiul de redacție, compus din Dumitru Țicu – editor-șef (mai apoi Flavius Petru Bozu – manager), Ligia Boldea și Adrian Magina – secretari de redacție, precum și alți cercetători și muzeografi din muzeu sau colaboratori externi (Livia Magina, Vasile Rămneanțu, Alexandru Szentmiklosi, Ana Hamat, Alexandru Simon, Florin Gogâltan), a fost constituit Consiliul Științific prin cooptarea unor reputați academicieni și istorici de la București, Cluj, Iași, Graz, Tübingen, Londra, Szeged și Novi Sad, fapt care marchează în planul formal tendința politicii editoriale a revistei de ancorare în structurile istorice specifice zonei central și sud-est europene. Pentru acuratețea și calitatea științifică a revistei s-au stabilit norme deontologice, norme de tehnoredactare, precum și criterii de recenzare în conformitate cu noile direcții de evaluare și

cotare a revistelor practicate la nivel național și internațional. În momentul de față revista *Banatica* este indexată în bazele de date internaționale ERIH PLUS, EBSCO și CEEOL.

Și în privința tematicii revista și-a extins în mod substanțial orizontul de cercetare, în paginile ei fiind găzduite, pe lângă contribuții referitoare la istoria Banatului sau a Transilvaniei, și cercetări de interes național sau central-sud-est european. Acest fapt a făcut posibilă atragerea de colaboratori din centre universitare și academice din țară și străinătate, cu atât mai mult cu cât s-a continuat atât practica de publicare a lucrărilor unor conferințe internaționale (*Banatica* 26-II/2016, ce cuprinde contribuțiile prezentate în cadrul Conferinței internaționale de medievistică desfășurată la Timișoara în octombrie 2015), precum și cea de omagiere a unor personalități ale istoriografiei românești și europene, prilej cu care în paginile revistei s-au reunit contribuții științifice din țări precum Germania, Franța, Marea Britanie, Austria, Polonia, Moldova, Ungaria, Serbia, Croația, Bulgaria, Rusia, Kazahstan, SUA, Canada (*Banatica* 23/2013 dedicată acad. Victor Spinei; 25/2015 dedicată prof. dr. Harald Heppner; 27/2017 dedicată prof. dr. Volker Wollmann). Această politică editorială ne-a dat posibilitatea de a acoperi aproape în fiecare număr marile etape istorice (din preistorie și până în contemporaneitatea recentă) cu o paletă variată de subiecte concretizate în studii, articole, rapoarte de cercetare arheologică (sistematică sau preventivă), note arheologice sau restituiri documentare inedite. Pentru o cât mai bună vizibilitate a revistei s-a reușit ca o parte însemnată a articolelor să fie publicate într-o limbă de circulație internațională.

Colegiul de redacție

GREENSTONE BEADS IN THE EARLY NEOLITHIC OF TRANSYLVANIA? AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TO STUDY A SMALL PREHISTORIC ADORNMENT DISCOVERED IN LUNCA TÂRNAVEI, ROMANIA

*Ioan Alexandru Bărbat**, *Tudor Tămaş***, *Simona Cîntă Pînzaru****

Keywords: Transylvania, field survey, prehistory, stone bead, interdisciplinary analyses

Cuvinte cheie: Transilvania, cercetare de teren, preistorie, mărgică din piatră, analize interdisciplinare

Introduction

On the outskirts of Lunca Târnaviei, Romania, over a decade ago, a greenish stone bead was discovered in a place called *Ierdaş*. The artefact was identified in the vicinity of an Early Neolithic feature, characteristic of the Starčevo-Criş cultural complex. At first glance, the appearance of the ornament is similar to the beads that came out of the Neolithic sites of the northern Balkans within the Near East, more than a few of the artefacts being merely several millimetres in diameter and having a greenish colour of the rock from which they had been made.

The ornament was subjected to X-ray diffraction and Raman spectrometry investigations in order to establish the composition of its raw material, and was studied with electron microscopes (SEM) with energy dispersive spectroscopy (EDS) detectors for high resolution imaging and qualitative chemical composition. The data gathered support the hypothesis that it is carved from a metamorphic rock, probably a greenschist or chlorite schist.

The typological correspondence of the stone bead and of a small batch of

* The Museum of Dacian and Roman Civilisation, 1 Decembrie 39, 330005, Deva, Romania, e-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com

** Department of Geology, *Babeş-Bolyai* University, Mihail Kogălniceanu 1, 400084, Cluj-Napoca, Romania, e-mail: tudor.tamas@ubbcluj.ro

*** Department of Biomolecular Physics, *Babeş-Bolyai* University, Mihail Kogălniceanu 1, 400084, Cluj-Napoca, Romania, and Institute for Research, Development and Innovation in Applied Natural Science, Fântânele 30, 400327, Cluj-Napoca, Romania, e-mail: simona.cinta@phys.ubbcluj.ro

archaeological materials in its vicinity, all discovered on the surface of the Lunca Târnavei-*Ierdaș* site, offer us a new perspective on the cultural links from the beginning of the 6th millennium BC between the Starčevo-Criș communities in Transylvania and the ones located in the Lower Danube area.

Physical-geographical marks

The Lunca Târnavei village (formerly named Spini, until 1964¹), of the Șona commune, Alba County, is located in the hilly Depression of Transylvania (Pl. I/1a–1b), in the western part of the Târnavelor Plateau², 6 km east of the town of Blaj and 27 km west of the town of Târnăveni, traversed by the county road DJ 107. The same rural settlement is bordered in the north by the lower reaches of the Târnavă Mică river³.

South of the village, there is a place that the villagers of Lunca Târnavei call *Ierdaș*⁴ or *Coasta lui Vastian*⁵ (Pl. I/2) where, 10 years ago, a small ornament in the form of a stone bead was accidentally found (Pl. II/1a–1c).

*Ierdaș*⁶ is located south of the village cemetery and the Orthodox church dedicated to the Holy Archangels Michael and Gabriel, on the bridge of the second Târnavă Mică terrace⁷, on the left side of the aforementioned river. To the south, the relief on which the site is located is bordered by the 3rd terrace⁸, and the same relief form is delimited to the east and west by two streams, Valea Viilor and Valea Șonii. We need also add that the eastern part of the *Ierdaș* archaeological site was affected by a quarry for the exploitation of sands and gravels, which, apparently, functioned until the second half of the 20th century⁹.

The “archaeological” context

The *Ierdaș* site entered the archaeological literature not so long ago; at this point, as well as over the entire area of the Lunca Târnavei village and the

¹ Buza, Stroia 1985, 79; Horșia *et alii* 2006, 46, 105.

² Josan 1979, 9–15, fig. 1; Mac, Josan 1987, 566–567, fig. 190; Sorocovschi 1996, 7–11, fig. 1; Pop 2012, 219–220, 229, 231–236, fig. 12.

³ Josan 1979, 14–15, 18, 46–48; Mac, Josan 1987, 568–570; Sorocovschi 1996, 50–52; Pop 2012, 233–236.

⁴ Horșia *et alii* 2006, 86, 89, 121.

⁵ Horșia *et alii* 2006, 86, 89, 121.

⁶ A name by which the archaeological site came to be known in the historiography, used in the present paper as well (see: Bărbat 2005, 17–18, 28, pl. VIII/10–18; Bărbat 2007–2008, 49, 55–56, fig. 1/1–2, 2/1; Bărbat 2008, 13–14, 17, 21–23, pl. I/2–4, V/3–6, VI/1–7, VII/1–2; Bărbat 2011, 19, 21, 28–29, fig. 2/12).

⁷ Josan 1979, 54; Horșia *et alii* 2006, 107.

⁸ Josan 1979, 54; Horșia *et alii* 2006, 107.

⁹ Horșia *et alii* 2006, 86, 89, 121.

neighbouring areas (towards the Şona and Sâncel villages), field surveys were conducted between 1995 and 2009. Particularly for the Lunca Târnavei-Ierdaş we must mention that, north-east of the archaeological site, prehistoric materials were found, as well as artefacts from later chronological eras, most of the prehistoric ceramics belonging to the Early Neolithic and the Late Bronze Age¹⁰.

The stone bead (Pl. II/1a–1c) was found in the eastern side of the Ierdaş site (Pl. I/2), on the surface of ploughed land, in a place in which the natural terrace gently descends towards the same cardinal landmark. Approximately 5 m west of where the ornament was discovered, an Early Neolithic feature was identified (Cx. 1), possibly a dwelling, affected by the agricultural works undertaken on the terrace¹¹. The aforementioned feature, rich in ceramic materials that are characteristic of the older phases of the Starčevo-Criş cultural complex (Pl. V/1–7, VI/1–8), occupied a remarkable area (approx. 7 × 3 m); the presence of two “contemporary” features with the same material culture characteristics is also possible. The mark of at least one archaeological feature is also proven by the appearance of other categories of objects, such as osteological items, hearth fragments and knapped stones (Pl. IV/1), as well as rock fragments that bear traces of secondary burning.

Description of the stone bead and the manufacturing methods

The greenish stone bead is discoidal in shape and it bears a fairly good polish (Pl. II/1a–1c). On the surface of the item, there are several residues of iron oxides, which appeared as a result of the preservation conditions in the archaeological sediment. Regarding the dimensions of the bead, we must mention that the exterior diameter is 3.632 mm, the diameter of the orifice is up to 1.431 mm, the length or height is 1.840 mm and its uneven thickness is up to a maximum of 1.130 mm. The item weighs 0.0375 g.

Concerning the manufacturing methods, we admit that they can be deduced only to a limited extent, due to the very small dimensions of the ornament, but also for other reasons, such as the finished appearance of the artefact, the fairly good polish on the surface and the iron oxi-hydroxide residues¹². However, based on the morphology of the bead and the observations made using SEM-EDS, certain stages in the manufacturing of the stone bead from Lunca Târnavei-Ierdaş can be outlined.

¹⁰ Bărbat 2005, 17–18, 28, pl. VIII/10–18; Bărbat 2007–2008, 49, 55–56, fig. 1/1–2, 2/1; Bărbat 2008, 13–14, 17, 21–23, pl. I/2–4, V/3–6, VI/1–7, VII/1–2; Bărbat 2011, 19, 21, 28–29, fig. 2/12.

¹¹ GPS coordinates (Garmin Montana 650t): Cx. 1 (West side) 46°12'59.2"N, 23°59'07.1"E; Cx. 1 (East side) 46°12'59.3"N, 23°59'07.4"E; Elevation 286.79 m.

¹² The surfaces of the bead were not cleaned of the iron oxides residues (which are also visible in the microscopic images), so that the ornament's patina was preserved.

What is truly striking from the very beginning with respect to the disc-shaped bead are certainly the dimensions (see above) which show a “millimetric” precision of the craftsman who made the item. Despite the very few millimetres of the ornament, we cannot overlook the uneven appearance of both sides and the oblique profile, viewed from the section. The aforementioned details could explain part of the bead making process, in which case we could consider two probable scenarios, without disregarding other working versions:

1. The first assumption is that the bead had been obtained from a small stone cylinder, processed beforehand by the artisan of the ornament; the diameter of the cylinder must have been close to that of the bead from Lunca Târnavei. By carefully sectioning and portioning the stone cylinder, several beads could have been obtained. Such examples have been noted in the scholarly literature, both in the case of stone beads¹³, like the ones from Çayönü¹⁴, and in the case of bone ones, obtained using the “groove-and-snap technique”¹⁵.

2. The second hypothesis regards the individual method of obtaining a bead¹⁶, a very well documented technique for the Near East area. Here, the production of such ornaments implied at least five major stages according to some authors, each having several sub-stages, the production chain thus reaching 9 sequences to process the disc-shaped beads, from the moment of obtaining the primary blank¹⁷, in which the appearance of the item is connected to one of the initial stages of the rough preparation of the rock (by sawing)¹⁸, before the perforation, or the uniformisation of the two faces of the bead through polishing¹⁹.

After obtaining the roundel (the pre-form of the future bead) through at least one of the two methods described above, it is almost certain that the following stage in manufacturing the future ornament consisted in the perforation of the item, which seems to have been bilateral, if we are to consider the conical appearance of the perforations (Pl. II/1a, 1c). The scanning electron microscope images show that the act of perforating the bead imprinted several concentric parallel striations in the gripping hole (Pl. II/2b–2d). The grooves within the bead were the result of a perforation with a flint tip (with a diameter less than <1.5 mm), probably driven by a mechanical drill (a bow drill or a pump drill)²⁰.

¹³ Wright, Critchley, Garrard 2008, 142; Baysal 2016, 19–20.

¹⁴ Altınbilek *et alii* 2001, 137; Baysal 2017, 11.

¹⁵ Bains *et alii* 2013, 361–362, fig. 19.29; Baysal 2013, 6–9, fig. 7, 13; Yelözer, Sönmez 2018, 185–186, fig. 15/2–3; Yelözer, Christidou 2020, 202–203, 205, fig. 2/a–c, 3.

¹⁶ Wright, Critchley, Garrard 2008, 142; Bains 2012, 44, 247–248; Bains *et alii* 2013, 343, 345–346, fig. 19.5/1–2; Baysal 2014a, 63, 68, 79, fig. 6; Baysal 2016, 19, 21; Baysal 2017, 11.

¹⁷ Wright, Critchley, Garrard 2008, 140, 145, fig. 8.

¹⁸ Wright, Critchley, Garrard 2008, 142; Bains 2012, 46.

¹⁹ Wright, Critchley, Garrard 2008, 140, 145, fig. 8/2; Bains 2012, 45.

²⁰ Altınbilek *et alii* 2001, 140, 142, fig. 2e; Coşkunsu 2008, 33–34; Bains 2012, 42, 49, 53,

The activation of the flint drill through successive, alternative rotations, possibly in the presence of fine sand and water, led to the appearance, inside the orifice of the bead, of several extremely fine, parallel striations²¹ (Pl. II/2d). Other arguments that support the hypothesis that a complex perforation process was used in the case of the bead from Lunca Târnavei-*Ierdaş* are given by the dimensions of the item and the hardness of the rock (between 4 and 5 on the Mohs scale), as well as the data obtained from several experimental studies that have been conducted recently. Attempts at perforating certain beads during their manufacturing, or even of certain raw materials used in prehistory for stone ornaments, showed that the perforation of rocks with an average to low Mohs hardness would not have required a great effort if a mechanical drill (bow drill or pump drill) were employed²².

We also notice that after the rough ornament was drilled out, the walls of the bead hole were left unsmoothed (Pl. II/1a, 1c, II/2a–2d).

For the last stage in manufacturing the item, namely the polishing stage, the images barely showed the marks of this finishing process on the bead's length, faces and margins, which proves an almost complete smoothening²³ (Pl. II/2a, X). The ornament was polished by rubbing the bead on a hard surface, possibly a stone slab, and using fine sand and water for an increased efficiency in the last technological process²⁴. Moreover, another method proposed in the archaeological literature implies that small beads, as is the item from Lunca Târnavei-*Ierdaş*, were “strung on a stick or on twisted fibres” and then abraded at once²⁵. This way of working ensured, at least in theory, both the efficiency and very good results in the polishing of the items.

Analytic methods and mineral composition of the bead

X-ray diffraction, Raman spectrometry, scanning electron microscope and EDS analyses were employed to determine the mineral composition of the bead. X-ray diffraction entails irradiating a sample with an incident X ray beam and recording the scattering angles and intensities of secondary beams exiting it. The recorded diffractogram (or pattern) is a result of the crystalline structure

142–143, 146, 163, 247; Bains *et alii* 2013, 341–342, 345; Groman-Yaroslavski, Bar-Yosef Mayer 2015, 80, 86, Baysal 2016, 19; Baysal 2017, 11.

²¹ Bains 2012, 150–153, fig. 3.3.7/B, 3.3.14/B.

²² Bains 2012, 42, 44, table 2.3.2; Gurova *et alii* 2013, 206, 210, 213, 217, 219, table 1; Gurova, Bonsall 2017, 162–163, 166, table 12.1.

²³ Bains 2012, 154–159, fig. 3.3.11/C.

²⁴ Wright, Critchley, Garrard 2008, 148–152, fig. 14/c, 15/a, c.

²⁵ Wright, Critchley, Garrard 2008, 148; Bains 2012, 47–48, 99, 159, 163, 248, 250, fig. 4.35/5; Bains *et alii* 2013, 343, 345–346, fig. 19.5/5; Baysal 2014a, 60; Baysal 2016, 20.

of the minerals in the sample. The analyses were performed with a Bruker D8 Advance diffractometer, with a Cu tube ($K\alpha_1$ with a wavelength of 0.15418 nm), Ni filter and a LynxEye detector²⁶, between 5° and 64°, at 0.02° steps, with a timing of 1s/step. Diffractions were performed on the various bead surfaces after it was fixed with silicone gel on a standard PMMA (Poly methyl methacrylate) sample holder, with the primary beam carefully aligned to the surface of the bead. Although this method yielded patterns with reduced intensity, the characteristic reflections of the crystallised components could be identified. For pattern identification we used the Diffrac.Eva software from Bruker AXS, and the PDF2 database from the ICDD (International Center for Diffraction Data).

The Raman spectroscopy analyses, based on the inelastic scattering of laser beams on the sample, were performed using a Renishaw InVia Reflex confocal Raman spectrometer, equipped with a Leica microscope with lenses of 5x, 20x and 100x magnification. The samples were excited with two laser beams with wavelengths of 532 nm and 785 nm respectively, for 1s exposure time, and 200 mW laser power. The spectral resolution was: 0.5 cm^{-1} for the 532 nm laser beam and 1 cm^{-1} for the NIR (near-infrared, 785 nm) beam. For high resolution imaging and qualitative chemical composition, we used a ThermoFisher Phenom ProX scanning electron microscope operated at 15 kV, equipped with an EDS detector. Additional EDS analyses were obtained using a Hitachi SU-8230 SEM operated at 30 kV.

The X-ray diffraction patterns obtained from the bead surface are consistent with muscovite, nominally $\text{KAl}_2(\text{Si}_3\text{Al})\text{O}_{10}(\text{OH})_2$, a common phyllosilicate, with the broad reflections centred at the 2θ angles of 6° and 12° possibly indicating a mineral from the chlorite group (Pl. VIII). The intensities of the reflections differ from the database pattern, most likely due to the fact that the analysis was done on the bead surface, and not on the usual powdered sample. However, except for the two broad reflections tentatively assigned to chlorite, all the d-spacings obtained are consistent with the muscovite pattern.

The mineral composition of the bead surface as identified using micro-Raman spectroscopy with two distinct laser excitation beams, at 785 and 532 nm respectively, indicated the dominant presence of muscovite as the main silicate mineral (Pl. IX). Multiple points analysis confirmed the muscovite Raman signal but additional chlorite (clinochlore $(\text{Mg},\text{Fe}^{2+})_5\text{Al}(\text{Si}_3\text{Al})\text{O}_{10}(\text{OH})_8$, also a common phyllosilicate) and rare signals of calcite and amorphous carbon were randomly detected on the sample surface. The band assignment and mineral identification were achieved using the Raman spectral features of phyllosilicates²⁷ and the RRUFF database²⁸ for clinochlore (RRUFF ID: R150146)

²⁶ Pușcaș *et alii* 2019, 59.

²⁷ Wang, Freeman, Jolliff 2015, 838, 842; Singha, Singh 2016, 119.

²⁸ <https://rruff.info/> (Accessed: 18.06.2021).

and muscovite (RRUFF ID: R040104). Other minor constituents are the iron oxo-hydroxides determined by SEM-EDS, to which we could partially ascribe the amounts of Fe (0.7–2.8) determined in the EDS analyses (Pl. XI). The indicatives for the type of rock used as a raw material for the bead are the mineral association (muscovite + chlorite (clinocllore), calcite and iron oxo-hydroxides) and a hardness established based on the Mohs' scale (between 4–5), which would point to a metamorphic rock, probably a greenschist or chlorite schist.

Discussions

Even though the item emerged from an archaeological site, on the surface of arable land, we are perfectly aware of the risk entailed by such an approach, namely the introduction into the archaeological literature of a small ornament that was discovered accidentally, with no clear context. However, several more or less direct arguments we wish to propose in the following could favour the artefact's belonging to the prehistorical periods.

The relative chronology and the analogies of the stone bead. The first reason for attributing the stone bead to an early period, possibly from prehistory, is supported by the presence of iron oxide residues on its surface, which shows that the artefact had remained in the sediment of the archaeological site of Lunca Târnavei-Ierdaş for a very long time²⁹. The presence of the iron oxides and the way in which they were deposited on the rock from which the item was made is undoubtedly an indication of age.

We should also add other considerations regarding the paleo-technology of the item, since the stone bead was made in accordance with a similar, perhaps even identical process to beads from Neolithic sites located between south-eastern Europe and the Near East. Without returning to all of the previous clarifications regarding the manufacturing methods, we mention that the current shape of the item and the means of its perforation, completed by the observations made by SEM, ensure the inclusion of the bead from Lunca Târnavei-Ierdaş among prehistoric items, most likely from the Early Neolithic period³⁰.

The third argument that supports the previous discussion is given by the appearance of the stone bead. From a typological viewpoint, the bead from Lunca Târnavei-Ierdaş could be included in a very simple category of small

²⁹ As a characteristic of the area, we mention that the pedology of the clays that can be found under the plough level present a considerable amount of iron oxides and chalk; these minerals are often found in the paste of Neolithic ceramics.

³⁰ We cannot exclude another chronology for the bead, especially since, on the surface of the Ierdaş site, chronologically subsequent artefacts had also been found. Sporadically, materials from the Late Eneolithic, La Tène, Roman period and from the time of the migrations have also been noted, more consistent being the dwelling from the Late Bronze Age.

disc-shaped beads³¹, often found in archaeological contexts that belong to the Neolithic period from north of the Balkans to the Near East, at the level of the 12th/11th–6th millenniums BC. The morphology or the hue of the item is closer (Pl. II/1a–1c), if not identical to beads discovered in Neolithic sites from: Serbia – Lepenski Vir³², Vlasac³³, Divostin³⁴; Bulgaria – Gradets³⁵, Gălăbnik³⁶; North Macedonia – Anza³⁷; Greece – Mavropigi³⁸; Turkey – Barcın Höyük³⁹, Pınarbaşı⁴⁰, Boncuklu Höyük⁴¹, Aşıklı Höyük⁴², Mersin-Yumuktepe⁴³, Çatal Hüyük⁴⁴, Körtik Tepe⁴⁵, Sumaki Höyük⁴⁶; etc. In more than a few cases, the diameter of the disc-shaped beads whose occurrence was documented in the aforementioned sites was of approximately 3–5 mm, and the perforation was of approximately 1–2 mm, similar to the item from Lunca Târnavei-*Ierdaș*. Such a detail could be “translated” by the existence of a “template” in the manufacturing of these artefacts in the Neolithic period, from western Asia to south-eastern Europe.

The relative chronology of the ceramics. The second issue on which we need to focus is that of the chronology of the archaeological materials discovered in the proximity of the Neolithic bead, practically „inside” the Neolithic feature (Cx. 1).

From ceramic fragments published some time ago, we are inclined to support a later classification of the Starčevo-Criș dwelling of Lunca Târnavei-*Ierdaș*, in phase IVA in Gheorghe Lazarovici, which means that they belong to the period immediately after the mid-6th millennium BC⁴⁷. Based on a recent examination of the ceramic material published and unillustrated⁴⁸, we

³¹ Beck 1928, 4, 7, pl. II/A; Wright, Garrard 2003, 272, 274, fig. 3/1a; Bains 2012, 74–75, fig. 3.1.5/(top left); Bar-Yosef Mayer 2013, 134, fig. 2; Baysal 2016, 28, fig. 6/1, 7/1; Özdoğan 2016, 138, fig. 3/1–5; Bains *et alii* 2013, 337, 340, fig. 19.1; Boroneanț, Mărgărit, Bonsall 2019, 52.

³² Borić 2016, 240–242, fig. 4.62–4.63.

³³ Borić *et alii* 2014, 24, 26, fig. 14/11; Borić 2016, 324.

³⁴ McPherron, Rason, Galdikas 1988, 329, 336, table 11.9, fig. 11.5/e.

³⁵ Ganetsovski 2015, 8–9, fig. 11/6.

³⁶ Gurova *et alii* 2013, 203–204, fig. 2; Gurova, Bonsall 2017, 159–160, fig. 12.2.

³⁷ Gimbutas 1974, 59–60, fig. 35/4.

³⁸ Karamitrou-Mentessidi *et alii* 2015, 62, 65, fig. 40.

³⁹ Baysal 2014b, 2–3, 9, fig. 2/2, 4.

⁴⁰ Baysal 2013, 5–6, fig. 6.

⁴¹ Baysal 2013, 7–8, fig. 8.

⁴² Özbaşaran 2012, 142, 157, fig. 21.

⁴³ Caneva 2012, 8, 25, fig. 26.

⁴⁴ Mellaart 1967, 156, 214, pl. XV, 103–104.

⁴⁵ Özkaya, Coşkun 2011, 94, 99–100, 116, 127, fig. 13–14, 38.

⁴⁶ Erim-Özdoğan 2011, 32, 57, fig. 35/C/m.

⁴⁷ Bărbat 2005, 17; Bărbat 2008, 13–14; Bărbat 2011, 19.

⁴⁸ Bărbat 2008, 13–14, 17, 21–23, pl. I/2–4, V/3–6, VI/1–7, VII/1–2. For objective reasons,

are certain that the dwelling dates to several centuries earlier than our initial estimations, towards the beginning of the 6th millennium BC.

These statements are supported by those ceramic shapes with partially or almost completely “fallen/exfoliated” slips⁴⁹, sometimes with traces of polishing, discovered in the Neolithic feature Cx. 1 (Pl. V/1–7, VI/1–8) and outside it (VII/1a–1c), , which we shall selectively present as follows: 1. Tronconic bowls, the versions with thin walls (Pl. V/1–3), no ornaments, or the versions with thick walls and rare grooves on the lip (Pl. V/4–5); 2. Globular or spherical pots, with almost straight lips (Pl. VI/1), or more or less pulled out (Pl. VI/2–3, 5, 7–8), often decorated with grooves on the body of the vessel (Pl. VI/5–6), sometimes leaving the impression of “pinches” with the “fingernail/fingers”; other times, the same ceramics bear plastic applications, such as semi-circular or vertical alveolar girdles (Pl. VI/4, 6); 3. Ceramics that have small support legs on their bottoms (Pl. V/6–7), sometimes with a more well-preserved and polished slip (Pl. V/6); 4. “Special” types of bowls, such as those with alveolar lobes (Pl. VII/1a–1c).

Without aiming for a detailed approach to the ceramic materials discovered in the proximity of the bead, which we shall do upon another occasion, we must mention that all of the ceramics presented above have correspondences in the settlements from the end of the early Starčevo-Criș horizon of south-eastern Europe. For instance, if we were to focus solely on the case of Romania, there are tens of sites with such materials and we could enumerate the Neolithic locations of Livada-Ferma Zootehnică⁵⁰, Gura Baciului⁵¹, Ocna Sibiului-Triguri⁵², Șoimuș-Teleghi⁵³, Hațeg-Câmpul Mare⁵⁴, Iaz-Dâmb⁵⁵, Pojejena-Nucet⁵⁶, Gornea-Locurile Lungi⁵⁷, Basarabi⁵⁸, Târgșoru Vechi⁵⁹, etc.

To be more concise in our statements, we draw attention to the fact that the

in the last publication of the Starčevo-Criș discoveries from the Lunca Târnavei area, not all of the archaeological materials could be published, one cause being the limited number of pages granted to the authors for illustrations, which is why, through the present article, we aim to readdress these discoveries.

⁴⁹ The weak adherence of the slip on the surfaces of the fragments is due to the technology of producing the ceramics, since the soils of the Lunca Târnavei area lack acidity.

⁵⁰ Lazarovici, Maxim, Pintea 1989–1993, 321–322.

⁵¹ Lazarovici, Maxim 1995, 87–93.

⁵² Paul 1989, 4–5, 7, 10–11; Paul 1995, 30, 35, 38–39.

⁵³ Bărbat 2013, 314–315.

⁵⁴ Roman, Diaconescu 2002, 8–9.

⁵⁵ Lazarovici 1992, 8.

⁵⁶ Luca 1995, 6–9.

⁵⁷ Lazarovici 1977, 44.

⁵⁸ Nica 1971, 549–556.

⁵⁹ Teodorescu 1963, 254–256, 261.

last ceramic fragment, the one with the alveolar lobe (Pl. VII/1a–1c), represents a good chronological indicator for a part of the Early Neolithic dwelling of the *Ierdaș* site, bearing similarities with items from the Lower Danube area. The closest analogy is in northern Serbia, in the site of Padina, where, in dwelling 18, a vessel with four slightly alveolar lobes was discovered⁶⁰ (Pl. VII/2). The radiocarbon dating of an antler from dwelling 18, a sample taken from the floor of the feature, provided a result between 5990 and 5720 cal BC (at 95 per cent probability; 2 sigma)⁶¹, and the ¹⁴C age could thus easily be seen to correspond with the end of the early Starčevo-Criș horizon, namely with the Starčevo-Criș II phase in Gheorghe Lazarovici⁶². In the same temporal sequence, Starčevo-Criș IIA (late)–IIB, we could also include the Early Neolithic dwelling of Gyálarét-Szilágyi-major, in south-eastern Hungary, where there was a lip with a lobe and a protome (Pl. VII/3a–3b), whose profile is similar to the ceramic item under scrutiny from Lunca Târnavei-*Ierdaș*⁶³.

Moreover, we shall also add that on the surface of the site of Lunca Târnavei-*Ierdaș* there were no late Starčevo-Criș ceramics with hollow tall stems (“cups”) or bitronconic pots (dishes, bowls); there were also no ornaments made with organised barbotine and black paint (in garlandoid or spiraloid type motifs) on the ceramics. As such, we have all the grounds to include the Early Neolithic dwelling of Lunca Târnavei-*Ierdaș* in the first centuries of the 6th millennium BC.

Several archaeological interpretations. If we accept the Neolithic age of the stone bead from Lunca Târnavei-*Ierdaș*, even in the form of a working hypothesis, the following question arises: *How can we interpret or catalogue the appearance of such ornaments in the Early Neolithic settlements of Transylvania?*

To the extent of our knowledge, such disc-shaped stone beads have not yet been discovered in the Starčevo-Criș sites of Transylvania, which could be justified by the stage of the research, the digging methods or the absence of concrete archaeological proof (characteristic flint drills – microdrills, beads in the process of their manufacturing, technological waste, raw materials etc.), as well as the possibility that such an ornament may have been produced by other Early Neolithic communities, from a completely different area. The last assertion is supported by the more recent information from Schela Cladovei, in south-western Romania, where manufacturing with malachite and greenschist was

⁶⁰ Jovanović 1969, 31, pl. XVI/2; Jovanović 1971, 5, 9, T. VI/1; Jovanović 1987, 11, Abb. 11.

⁶¹ Borić, Miracle 2004, 347, 352, table 4/lab ID OxA-9052.

⁶² Lazarovici 1977, 36–37; Lazarovici 1979, 43–46; Lazarovici 1983, 19–20; Lazarovici 1984, 60–64; Lazarovici, Maxim 1995, 79–94; Maxim 1999, 40–41, 43–45; Ciută 2005, 16–17, 119–120; Angeleski 2012, 157–158, 160–161; Tudorie 2013, 27–28, 59–60.

⁶³ Trogmayer 2004, 18, fig. 5/1.

archaeologically documented *in situ*⁶⁴. A second production centre is assumed to have been in Măgura-Buduiasca⁶⁵, in southern Romania. Moreover, the functioning of other workshops specialised in the production of such ornaments is almost certain in the Early Neolithic sites located nearby, such as those south of the Danube, in the Balkans. The proof is represented by malachite items which were either finished or in the process of manufacturing, discovered in Divostin⁶⁶, in Serbia, and the enormous quantity of stone beads from Gălăbniak⁶⁷ (Pl. III/1–2), in Bulgaria.

In this context, the manufacturing of such an item is thus not impossible in a workshop that can be located somewhere in the area between the Lower Danube and the southern Balkan peninsula. If our working hypothesis were plausible, then there are high chances that the greenish stone bead entered the intra-Carpathian space through trade, or in the context of the transportation of the products of the material culture by the Neolithic population groups.

However, we must also add that the Starčevo-Criș settlement of *Ierdaș* also contains other elements that are “foreign” to the local Neolithic environment, if we could consider the stone bead as such, which include the knapped stones and certain ceramics.

Regarding the “flint” implements gathered from the surface of the *Ierdaș* site, mostly represented by blades (Pl. IV/1–5) and scrapers (Pl. IV/6–8), as well as other products of knapping, like flakes (Pl. IV/9), we could note that the Early Neolithic population here used raw materials that, at least on a macroscopic level, share certain similarities with the cherts of the Lower Danube area⁶⁸, known in the archaeological literature as “Balkan flint”⁶⁹ (Pl. III/3–12). We need to underline that nowhere in the vicinity of the Lunca Târnavei village are there chert deposits with such characteristics (usually translucent; with yellow, orange, sometimes light brown shades, less often reddish, the chromatic range being completed by white or yellowish spots), which implies the introduction of such a raw material within the settlement, perhaps even in the form of finite items, from an external source, as northern parts of the Balkans.

Concerning the types of vessels established to have originated from the

⁶⁴ Boroneanț, Mărgărit, Bonsall 2019, 54, 57, 69, fig. 4/4; Mărgărit, Boroneanț, Bonsall 2021, 791–792, fig. 7/n–p.

⁶⁵ Boroneanț, Mărgărit, Bonsall 2019, 57.

⁶⁶ Glumac 1988, 457–461, fig. 19.1/m, q, table 19.1/22–23, 28–29, 31–32; Boroneanț, Mărgărit, Bonsall 2019, 57.

⁶⁷ Gurova *et alii* 2013, 203–204, fig. 2; Gurova, Bonsall 2017, 159–160, fig. 12.2.

⁶⁸ Ciornei 2013, 9–30; Ciornei, Mariș, Soare 2014, 138.

⁶⁹ We cite selectively several recent works on the issue of the so-called “Balkan flint”: Biagi, Starnini 2011, 69–78; Gurova 2012, 15–43; Biagi, Starnini 2013, 47–57; Gurova, Bonsall 2014, 108–127; Gurova *et alii* 2016, 422–440; Moreau *et alii* 2019, 522–523, 526, 532, 534.

vicinity of the location in which the bead was discovered, we mentioned the appearance of a fragmented lobe (Pl. VII/1a–1c). The occurrence of such a form in the Early Neolithic pottery in Transylvania⁷⁰, although it had been manufactured locally (based on the inclusions of iron oxides, similar to the other ceramic shards), is highly interesting, especially due to the fact that such vessels are mostly encountered in the area around the Danube Iron Gates and in the neighbouring region. Thus, the morphology of the lobe from Lunca Târnavei-*Ierdaș* has good correspondences in northern Serbia, in Padina, where we know of a quadrilobed ceramic vessel⁷¹ (Pl. VII/2). The same ceramic lobe is very similar, especially with respect to its profile, to a ceramic fragment from the Starčevo-Criș settlement of Gyálarét-Szilágyi-major (Pl. VII/3a–3b), in south-eastern Hungary⁷².

On the other hand, the appearance of certain southern “type” cultural products within certain Starčevo-Criș settlements of Transylvania, such as the archaeological items invoked above, in the Lunca Târnavei-*Ierdaș* site, could be discussed from the viewpoint of the richness of the saliferous resources of the western area of the Târnavelor Plateau. In the archaeological literature, there are more than a few occurrences of arguments in support of interpreting the process of Neolithisation from the perspective of the salt deposits located inside and outside the Hilly Depression of Transylvania⁷³; a series of early Starčevo-Criș settlements are located near salt sources (under 6 km), as is the case of the following sites⁷⁴: Săndulești-*La Stână*, Uioara de Sus-*Cimitirul Ortodox*, Șoimuș-*Teleghi*, Șeușa-*La Cărarea Morii*, Miercurea Sibiului-*Petriș*, Ocna Sibiului-*Triguri* etc. within this “phenomenon”, we could also include the Starčevo-Criș settlement of Lunca Târnavei-*Ierdaș*, especially since only a few kilometres away from the site there are saltwater streams or springs and salt massifs, as indicated by the neighbouring villages: Pănade⁷⁵, Biia⁷⁶, Iclod⁷⁷, Petrisat⁷⁸, Cetatea de

⁷⁰ In Ocna Sibiului-*Triguri*, there was another early Starčevo-Criș ceramic lobe from level II of the Neolithic settlement, but it had a different morphology (see Ciută 2005, 111).

⁷¹ Jovanović 1969, 31, pl. XVI/2; Jovanović 1971, 5, 9, T. VI/1; Jovanović 1987, 11, Abb. 11.

⁷² Trogmayer 2004, 18, fig. 5/1.

⁷³ Lazarovici, Lazarovici 2017, 291–294; Lazarovici, Lazarovici 2018, 149–163; Lazarovici, Lazarovici 2019, 78–83.

⁷⁴ Lazarovici, Lazarovici 2017, 291–292, 294; Lazarovici, Lazarovici 2018, 155–160; Lazarovici, Lazarovici 2019, 82.

⁷⁵ Lațiu 2015, 114.

⁷⁶ Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019, 25.

⁷⁷ Roșu 1943, 6; Lațiu 2015, 112; Moscal 2018, 4, 11, fig. A; Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019, 26–27.

⁷⁸ Lațiu 2006, 44, 46; Moscal 2018, 6, 11, fig. A; Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019, 28.

Baltă⁷⁹, Ocnișoara⁸⁰ etc. Moreover, it would appear that the largest bronze hoard in Transylvania is located exactly in the aforementioned area with the saline deposits, some of which contain thousands of items, such as those of Șpălnaca-*La Dudău* and Uioara de Sus-*Tăul Mare*, each deposit having an estimated weight of over one ton⁸¹. This is why some researchers believe that the salt sources of the Hilly Depression of Transylvania are “responsible” for the formation of the great hoards of bronze items from the end of the Late Bronze Age⁸².

Conclusions

The analytic methods employed in this study have given an insight into the mineral composition of the raw material utilised to carve the bead: the muscovite – chlorite ± calcite – iron oxi-hydroxides association clearly indicates that the bead was made from a low-grade metamorphic rock, most likely a greenschist or chlorite schist. The morphology of the stone bead from Lunca Târnavei-*Ierdaș* as revealed by means of electron microscopy imaging, together with the appearance of the knapped stones (tools and debris) and the presence of certain special ceramics, the latter originating in the area of the Danube Gorge, cannot be considered to be simple coincidences, despite the fact that all the archaeological materials came from a surface survey. The discussed items belong to the Starčevo-Criș community of the aforementioned site, and, through their characteristics, they show a southern cultural “penetration” within a Neolithic settlement of Transylvania.

The discovery of the stone bead, the flint implements and the presence of the special ceramics, such as the lobed vessels, are surely merely a part of the artefacts that prove certain “connections” between the Starčevo-Criș settlement of Lunca Târnavei-*Ierdaș* and the Early Neolithic world of the northern Balkans. Moreover, the same elements of the material culture also outline an “anthropological” portrait of the Early Neolithic community of Lunca Târnavei-*Ierdaș*, probably with roots within the Starčevo-Criș settlements from the proximity of the Danube Gorge and downstream.

In conclusion, surely the answer to the question raised in the title of the article – *Greenstone Beads in the Early Neolithic of Transylvania?* – must be

⁷⁹ Roșu 1943, 6; Moscal 2018, 5, 11, fig. A; Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019, 26.

⁸⁰ Ciupagea, Paucă, Ichim 1970, 191; Lațiu 2006, 46–47; Moscal 2018, 5, 11, fig. A; Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019, 28.

⁸¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 108, 115.

⁸² For the latest discussion on this subject in the archaeological literature, in the context of the discovery of the bronze hoard from Pânade near a saltwater stream (located approximately 2 km north of the Lunca Târnavei-*Ierdaș* site!), see especially: Wollmann, Ciugudean 2005, 98; Ciugudean, Ciută, Kádár 2006, 102; Ciugudean, Luca, Georgescu 2006, 51–52; Popa, Totoianu 2010, 338–339; Ciugudean, Boroffka 2015, 34.

sought through subsequent endeavours on the surface of the site of Lunca Târnavei-*Ierdaș*, perhaps even in the form of systematic archaeological surveys; otherwise, all will remain a simple working hypothesis.

Acknowledgements

We wish to express our gratitude Mrs Cecilia Merticaru (technical director, Total Spectrum SRL, Romania) and Mr Jeroen Smulders (Expert application engineer PhenomWorld) for their help with using the SEM-EDS during the workshop held by Total Spectrum SRL at the ASTRA Museum of Traditional Folk Civilization of Sibiu, 22–23 May 2014. We also thank Dr Lucian Barbu-Tudoran for additional SEM-EDS analyses performed at the Electron Microscopy Integrated Laboratory, National Institute for Research and Development of Isotopic and Molecular Technologies Cluj-Napoca. Also, our acknowledgements go to Anca Chiorean, of the “Lucian Blaga” Central University Library of Cluj-Napoca, Romania, for the English translation of some parts of the text, and to John Jacobs, of Ebor Editing, York, UK, for the proofreading.

BIBLIOGRAPHY

Altınbilek *et alii* 2001,

C. Altınbilek, G. Coskunsu, Y. Dede, M. R. Iovino, C. Lemorini, A. Özdoğan, *Drills from Çayönü. A combination of ethnographic, experimental and use-wear analysis*, in I. Caneva, C. Lemorini, D. Zampetti, P. Biagi, eds., *Beyond Tools. Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant, Proceedings of the Third Workshop on PPN Chipped Lithic Industries, 1st – 4th November, 1998*, Berlin, 2001, 137–143.

Angeleski 2012,

S. Angeleski, *The Early and Middle Neolithic in Macedonia. Links with the Neighbouring Areas*, BAR 2332, Oxford, 2012.

Bains 2012,

R. Bains, *The Social Significance of Neolithic Stone Bead Technologies at Çatalhöyük*. Unpublished Phd dissertation, University College London, London, 2012.

Bains *et alii* 2013,

R. Bains, M. Vasić, D. Bar-Yosef Mayer, N. Russell, K. Wright, C. Doherty, *A Technological Approach to the Study of Personal Ornamentation and Social Expression at Çatalhöyük*, in I. Hodder, ed., *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Volume 9, BIAA 48, MA 31, London, Los Angeles, 2013, 331–363.

Bar-Yosef Mayer 2013,
D. E. Bar-Yosef Mayer, *Towards a typology of stone beads in the Neolithic Levant*, in *JFA*, 38/2, 2013, 129–142.

Baysal 2013,
E. Baysal, *A tale of two assemblages: Early Neolithic manufacture and use of beads in the Konya plain*, in *AS*, 63, 2013, 1–15.

Baysal 2014a,
E. Baysal, *Findings Relating to the Manufacture and Use of Stone Beads at Neolithic Boncuklu Höyük*, in *CollAn*, XIII, 2014, 57–79.

Baysal 2014b,
E. Baysal, *A Preliminary Typology for Beads from the Neolithic and Chalcolithic Levels of Barcın Höyük*, in *AnatAnt*, XXII, 2014, 1–10.

Baysal 2016,
E. Baysal, *Beadwork in a Basket: An Ornamental Item from the Final Halaf Level of Mersin Yumuktepe*, in *Adalya*, XIX, 2016, 17–29.

Baysal 2017,
E. Baysal, *Personal Ornaments in Neolithic Turkey, the Current State of Research and Interpretation*, in *JAA*, 155, 2017, 1–22.

Bărbat 2005,
I. A. Bărbat, *Materiale preistorice descoperite pe teritoriul localității Lunca Târnavelor (jud. Alba) (I)*, in *BCȘS*, 11, 2005, 13–30.

Bărbat 2007–2008,
I. A. Bărbat, *Un ac din bronz descoperit recent în localitatea Lunca Târnavelor (com. Șona, jud. Alba)*, in *PA*, VII–VIII, 2007–2008, 49–57.

Bărbat 2008,
I. A. Bărbat, *Complexul cultural Starčevo-Criș în Podișul Târnavelor, stadiul cercetărilor*, in *CȘ*, VII, 2008, 11–23.

Bărbat 2011,
I. A. Bărbat, *Einige Bemerkungen betreffend die Forschung der Kultaltarchen aus dem frühzeitigen Neolithikum und ein Überblick über die aus dem Süd-westen Siebenbürgens*, in C. I. Popa, D. M. Tentiș, O. N. Crandell, eds., *1st 2009 International Archaeology Student Conference, BCSȘ, special issue*, Alba Iulia, 2011, 9–36.

Bărbat 2013,
I. A. Bărbat, *Complexul cultural Starčevo-Criș în bazinul Mureșului mijlociu*.

Unpublished Phd dissertation, Facultatea de Istorie și Filologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Alba Iulia, 2013.

Beck 1928,

H. C. Beck, *Classification and Nomenclature of Beads and Pendants*, in *Archaeologia*, 77, 1928, 1–76.

Biagi, Starnini 2011,

P. Biagi, E. Starnini, *First discovery of Balkan Flint sources and workshops along the course of the Danube river in Bulgaria*, in Ž. Tomičić, ed., *Panonski prapovijesni osviti Zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. Obljetnicu života*, Zagreb, 2011, 69–81.

Biagi, Starnini 2013,

P. Biagi, E. Starnini, *Pre-Balkan Platform Flint in the Early Neolithic Sites of the Carpathian Basin: Its Occurrence and Significance*, in A. Anders, G. Kulcsár, eds., *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, ÖT I, Budapest, 2013, 47–60.

Borić 2016,

D. Borić, *Posmrtni obredi na Lepneskom Viru. Obrasci pogrebne prakse / Deathways at Lepenski Vir. Patterns in Mortuary Practice*, Beograd, 2016.

Borić, Miracle 2004,

D. Borić, P. Miracle, *Mesolithic and Neolithic (Dis)Continuities in the Danube Gorges: New Ams Dates from Padina and Hajdučka Vodenica (Serbia)*, in *OJA*, 23/4, 2004, 341–371.

Borić et alii 2014,

D. Borić, C. A. I. French, S. Stefanović, V. Dimitrijević, E. Cristiani, M. Gurova, D. Antonović, E. Allué, D. Filipović, *Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia)*, in *JFA*, 39/1, 2014, 4–31.

Boroneanț, Mărgărit, Bonsall 2019,

A. Boroneanț, M. Mărgărit, C. Bonsall, *Discoidal Beads: Novel Elements of the Starčevo Early Neolithic Package*, in V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan, eds., *Digging in the Past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary*, Târgu Jiu, Brăila, 2019, 51–71.

Buza, Stroia 1985,

M. Buza, M. Stroia, *Blaj. Mic îndreptar turistic*, București, 1985.

Caneva 2012,

I. Caneva, *Mersin-Yumuktepe in the Seventh Millennium BC: an updated view*, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, eds., *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research, Central Turkey*, Istanbul, 2012, 1–29.

- Chintăuan, Lehaci, Marquier 2019,
I. Chintăuan, A. Lehaci, I. C. Marquier, *Transilvania. Ape sărate – ape uitate – manifestări saline*, Bistrița, 2019.
- Ciornei 2013,
A.-V. Ciornei, *Surse de materie primă, strategii de aprovizionare și de prelucrare a materiei prime în paleoliticul din Sectorul Valah al Platformei Moesice*. Unpublished Phd dissertation, Universitatea din București, Facultatea de Geologie și Geofizică, Departamentul de Mineralogie, București, 2013.
- Ciornei, Mariș, Soare 2014,
A. Ciornei, I. Mariș, B. Soare, *Microfacies Analysis of Cherts in Upper Palaeolithic Sites Along the Lower Danube Valley (Romania)*, in *GeoEcoMar*, 20, 2014, 137–169.
- Ciugudean, Boroffka 2015,
H. Ciugudean, N. Boroffka, *Depozitele de brozuri Pănade I și II*, in H. Ciugudean, G. Bălan, eds., *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri în Transilvania, catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2015, 33–34.
- Ciugudean, Ciută, Kádár 2006,
H. Ciugudean, M. Ciută, M. Kádár, *Considerații privind câteva piese din depozitul de bronzuri de la Pănade (com. Sâncel, jud. Alba)*, in *Apulum*, XLIII/1, 2006, 95–110.
- Ciugudean, Luca, Georgescu 2006,
H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dipșa, BB V, Sibiu*, 2006.
- Ciupagea, Paucă, Ichim 1970,
D. Ciupagea, M. Paucă, T. Ichim, *Geologia Depresiunii Transilvaniei*, București, 1970.
- Ciută 2005,
M.-M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, BUA XII, Alba Iulia, 2005.
- Coşkunsu 2008,
G. Coşkunsu, *Hole-making Tools of Mezraa Teleilat with Special Attention to Micro-borers and Cylindrical Polished Drills and Bead Production*, in *Neo-Lithics*, 1/08, 2008, 25–36.
- Erim-Özdoğan 2011,
A. Erim-Özdoğan, *Sumaki Höyük. A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin*, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, eds., *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research, Tigris Basin*, Istanbul, 2011, 19–60.
- Ganetsovski 2015,
G. Ganetsovski, *Novootkrit rannoneoliten objekt v mestnostta Gradets kraï s. Maïor*

Uzunovo, obshtina Vidin, in M. Gurova, K. Rabadzhiev, T. Stoyanov, eds., *Filov Readings Cultural-Historical Heritage: Research and Protection. Proceedings of the postgraduate conference Sofia, 15–16 of December 2014*, Be-JA, Supplementa, 4, Sofia, 2015, 1–14.

Gimbutas 1974,

M. Gimbutas, *Anza, ca. 6500–5000 B.C.: A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic Southeast Europe*, in JFA, 1/2, 1974, 26–66.

Glumac 1988,

P. Glumac, *Copper Mineral Finds from Divostin*, in A. McPherron, D. Srejović, eds., *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, EM 10, Pittsburgh, 1988, 457–462.

Groman-Yaroslavski, Bar-Yosef Mayer 2015,

I. Groman-Yaroslavski, D. E. Bar-Yosef Mayer, *Lapidary technology revealed by functional analysis of carnelian beads from the early Neolithic site of Nahal Hemar Cave, southern Levant*, in JAS, 58, 2015, 77–88.

Gurova 2012,

M. Gurova, “Balkan Flint” – fiction and/or trajectory to Neolithization: Evidence from Bulgaria, in Be-JA, 2/1, 2012, 15–49.

Gurova, Bonsall 2014,

M. Gurova, C. Bonsall, *Lithic studies: an alternative approach to Neolithization*, in Be-JA, 4/2, 2014, 107–135.

Gurova, Bonsall 2017,

M. Gurova, C. Bonsall, *Experimental Replication of Stone, Bone and Shell Beads from Early Neolithic Sites in Southeast Europe*, in D. E. Bar-Yosef Mayer, C. Bonsall, A. M. Choyke, eds., *Not Just for Show. The Archaeology of Beads, Beadwork and Personal Ornaments*, Oxford, Philadelphia, 2017, 159–167.

Gurova et alii 2013,

M. Gurova, C. Bonsall, B. Bradley, E. Anastassova, *Approaching Prehistoric Skills: Experimental Drilling in the Context of Bead Manufacturing*, in Be-JA, 3/2, 2013, 201–221.

Gurova et alii 2016,

M. Gurova, P. Andreeva, E. Stefanova, Y. Stefanov, M. Kočić, D. Borić, *Flint raw material transfers in the prehistoric Lower Danube Basin: An integrated analytical approach*, in JAS, 5, 2016, 422–441.

Horșia et alii 2006,

I. Horșia, V. Burja, V. Comșa, M. Oprea, *Lunca Târnavei (Spini). Studiu monografic*, Blaj, 2006.

- Josan 1979,
N. Josan, *Dealurile Tîrnavei Mici. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1979.
- Jovanović 1969,
B. Jovanović, *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period*, in *AI*, X, 1969, 23–38.
- Jovanović 1971,
B. Jovanović, *Praistorija Gornjeg Đerdapa*, in *Starinar* (N.S.), XXII, 1971, 1–22.
- Jovanović 1987,
B. Jovanović, *Die Architektur und Keramik der Siedlung Padina B am Eisernen Tor, Jugoslawien*, in *Germania*, 65/1, 1987, 1–16.
- Karamitrou-Mentessidi *et alii* 2015,
G. Karamitrou-Mentessidi, N. Efstratiou, M. Kaczanowska, J. K. Kozłowski, *Early Neolithic settlement of Mavropigi in western Greek Macedonia*, in *Eurasian Prehistory*, 12/1–2, 2015, 47–116.
- Laţiu 2006,
I. Laţiu, *Izvoarele sărate din zona Blajului*, in *Pangeea*, 2006, 44–47.
- Laţiu 2015,
I. Laţiu, *Toponimia comunei Sâncel, judeţul Alba*, in *Pangeea*, 2015, 101–117.
- Lazarovici 1977,
G. Lazarovici, *Gornea preistorie*, CBSA 5, Reşiţa, 1977.
- Lazarovici 1979,
G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN IV, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici 1983,
G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu din zona Porţilor de Fier (Clisură)*, in *Banatica*, 7, 1983, 9–34.
- Lazarovici 1984,
G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, in *ActaMP*, VIII, 1984, 49–104.
- Lazarovici 1992,
G. Lazarovici, *Neoliticul în judeţul Caraş-Severin*, in *SympThrac*, 9, 1992, 7–15.
- Lazarovici, Maxim 1995,
G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN XI, Cluj-Napoca, 1995.

- Lazarovici, Lazarovici 2017,
G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Rolul sării în procesul de neolitizare din sud-estul Europei*, in AMET, 2017, 290–299.
- Lazarovici, Lazarovici 2018,
G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *The role of salt sources in Transylvania in the process of neolithisation of Central and Southern Europe*, in SAA, 24/2, 2018, 147–192.
- Lazarovici, Lazarovici 2019,
G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Transylvania' salt resources and connections with Neolithisation process in Central and Southeastern Europe*, in R. M. Teodorescu, A. C. Chituță, A. Georgescu, A. Tudorie, coord., *In honorem Prof.univ.dr. Sabin Adrian Luca. Istorie și destin*, BB LXXIII, Sibiu, 2019, 77–107.
- Lazarovici, Maxim, Pintea 1989–1993,
G. Lazarovici, Z. Maxim, R. Pintea, *Cercetări arheologice la Livada*, in ActaMN, 26–30/II, 1989–1993, 317–331.
- Luca 1995,
S. A. Luca, *Așezarea aparținând culturii Starčevo-Criș de la Pojejena-Nucet (jud. Caraș-Severin)*, – campania anului 1986 –, in Banatica, 13/I, 1995, 5–22.
- Mac, Josan 1987,
I. Mac, N. Josan, *Dealurile Tirnavei Mici*, in D. Oancea, V. Velcea, coord., *Geografia României, III. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, 566–578.
- Maxim 1999,
Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN XIX, Cluj-Napoca, 1999.
- Mărgărit, Boroneanț, Bonsall 2021,
M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Stone and Osseous Adornments in the Mesolithic and Early Neolithic of the Iron Gates*, in *Open Archaeol*, 7, 2021, 779–797.
- McPherron, Rasson, Galdikas 1988,
A. McPherron, J. Rasson, B. Galdikas, *Other Artifact Categories*, in A. McPherron, D. Srejić, eds., *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, EM 10, Pittsburgh, 1988, 325–343.
- Mellaart 1967,
J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, NAA, London, 1967.
- Moreau et alii 2019,
L. Moreau, A. Ciornei, E. Gjesfjeld, P. Filzmoser, S. A. Gibson, J. Day, P. R. Nigst, P. Noiret, R. A. Macleod, L. Niță, M. Angheliniu, *First Geochemical 'Fingerprinting' of Balkan*

and Prut Flint from Palaeolithic Romania: Potentials, Limitations and Future Directions, in *Archaeometry*, 61/3, 2019, 521–538.

Moscal 2018,

D. Moscal, *Prima hartă a zăcămintelor de sare din România (1780). Toponimele corespondente actuale*, in *Diacronia*, 7, 2018, 1–11.

Nica 1971,

M. Nica, *O aşezare de tip Starčevo-Criş lângă Basarabi (jud. Dolj)*, in *SCIV*, 22/4, 1971, 547–556.

Özbaşaran 2012,

M. Özbaşaran, Aşıklı, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, eds., *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research, Central Turkey*, Istanbul, 2012, 135–158.

Özdoğan 2016,

E. Özdoğan, *Neolithic Beads of Anatolia: An Overview*, in *Der Anschnitt*, 31, 2016, 135–151.

Özkaya, Coşkun 2011,

V. Özkaya, A. Coşkun, *Körtik Tepe*, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, eds., *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research, Tigris Basin*, Istanbul, 2011, 89–127.

Paul 1989,

I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-danubiană*, in *SCIV(A)*, 40/1, 1989, 3–27.

Paul 1995,

I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, BUA I, Alba Iulia, 1995.

Petrescu-Dîmboviţa 1977,

M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, BA XXX, Bucureşti, 1977.

Pop 2012,

G. P. Pop, *Depresiunea Transilvaniei*, ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2012.

Popa, Totoianu 2010,

C. I. Popa, R. Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile şi noile cercetări)*, BMS I, Sebeş, 2010.

Puşcaş et alii 2019,

C. M. Puşcaş, I. V. Ferencz, C. C. Stremţan, T. Tămaş, A. Căsălean, *The amazing architecture of the Dacians. Few thoughts concerning the use of mortars based on new analyses*, in *Plural: History, Culture, Society*, 7/2, 2019, 53–67.

- Roman, Diaconescu 2002,
C. Roman, D. Diaconescu, *Noi descoperiri neolitice și eneolitice pe teritoriul județului Hunedoara*, in *Corviniana*, VII, 2002, 7–29.
- Roșu 1943,
M. Roșu, *Elemente de geografie fizică*, in C. Suciu, ed., *Județul Târnava-Mică, – schiță monografică*–, Blaj, 1943, 5–6.
- Singha, Singh 2016,
M. Singha, L. Singh, *Vibrational spectroscopic study of muscovite and biotite layered phyllosilicates*, in *Indian J. Pure Appl. Phys.*, 54, 2016, 116–122.
- Sorocovschi 1996,
V. Sorocovschi, *Podișul Târnavelor -studiu hidrogeografic*–, Cluj-Napoca, 1996.
- Teodorescu 1963,
V. Teodorescu, *Cultura Criș în centrul Munteniei (pe baza săpăturilor arheologice de la Țirgșorul Vechi)*, in *SCIV*, XIV/2, 1963, 251–274.
- Trogmayer 2004,
O. Trogmayer, *Gyálarét-Szilágyi-major*, in *ÖL*, 6, 2004, 13–26.
- Tudorie 2013,
A. Tudorie, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania*, BB LXVI, Sibiu, 2013.
- Wang, Freeman, Jolliff 2015,
A. Wang, J. J. Freeman, B. L. Jolliff, *Understanding the Raman spectral features of phyllosilicates*, in *J. Raman Spectrosc.*, 46, 2015, 829–845.
- Wollmann, Ciugudean 2005,
V. Wollmann, H. Ciugudean, *Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania (I)*, in *Apulum*, XLII, 2005, 95–116.
- Wright, Garrard 2003,
K. Wright, A. Garrard, *Social identities and the expansion of stone bead-making in Neolithic Western Asia: new evidence from Jordan*, in *Antiquity*, 77 (296), 2003, 267–284.
- Wright, Critchley, Garrard 2008,
K. I. Wright, P. Critchley, A. Garrard, *Stone Bead Technologies and Early Craft Specialization: Insights from Two Neolithic Sites in Eastern Jordan*, in *Levant*, 40/2, 2008, 131–165.

Yelözer, Sönmez 2018,

S. Yelözer, D. Sönmez, *Continuity and change through personal ornaments: Aşıklı Höyük, Central Anatolia, Turkey*, in RO, I, 2018, 169–218.

Yelözer, Christidou 2020,

S. Yelözer, R. Christidou, *The Foot of the Hare, the Tooth of the Deer and the Shell of the Mollusc: Neolithic Osseous Ornaments from Aşıklı Höyük (Central Anatolia, Turkey)*, in M. Mărgărit, A. Boroneanț, eds., *Beauty and the Eye of the Beholder. Personal adornments across the millennia*, Târgoviște, 2020, 197–222.

MĂRGELE DIN PIATRĂ VERZUIE ÎN NEOLITICUL TIMPURIU DIN TRANSILVANIA? O ABORDARE INTERDISCIPLINARĂ A UNEI MICI PODOABE PREISTORICE DESCOPERITE LA LUNCA TÂRNAVEI, ROMÂNIA

Rezumat

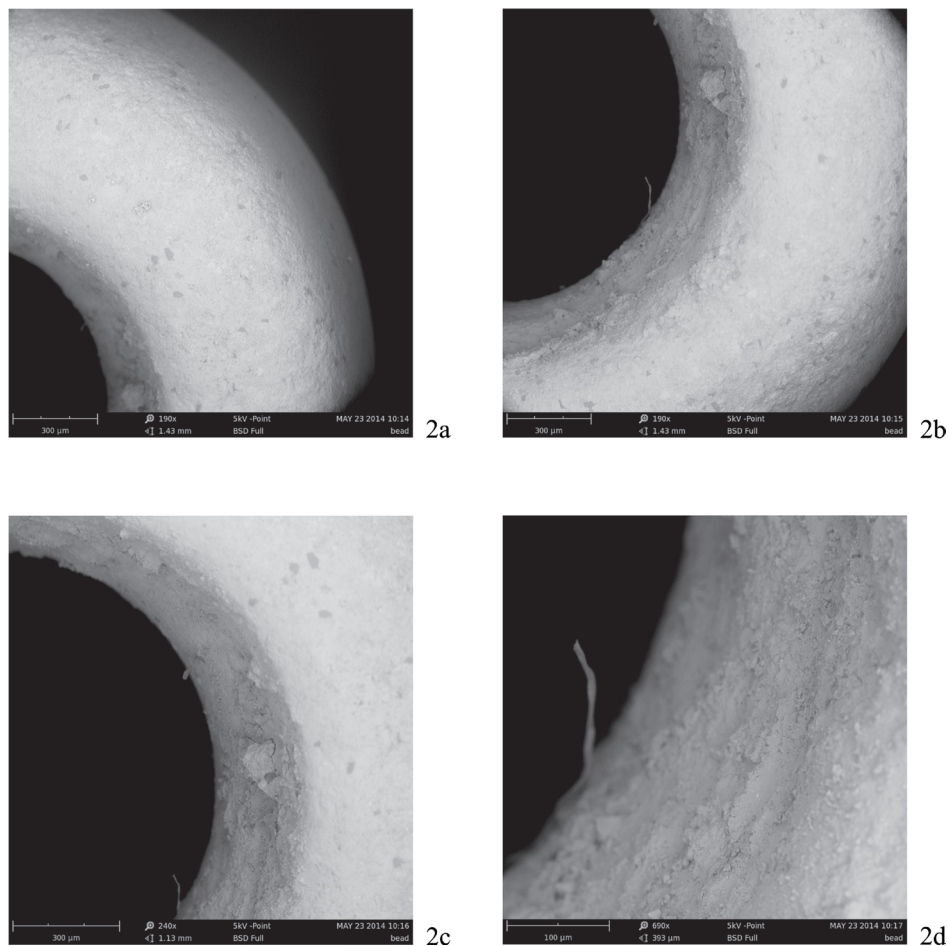
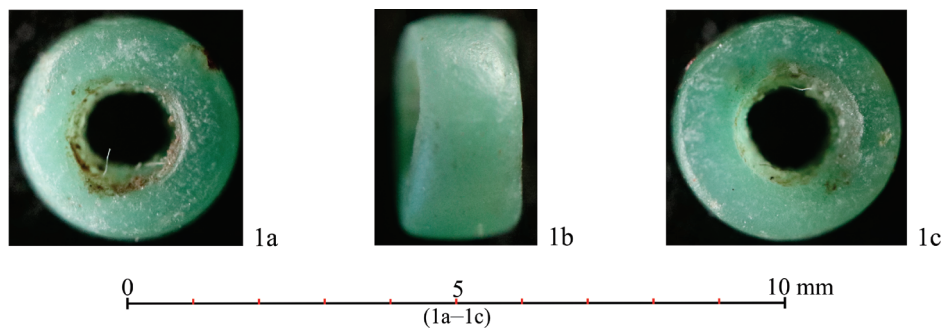
La marginea localității Lunca Târnavei (com. Șona, jud. Alba), acum peste un deceniu, a fost descoperită întâmplător o mărghică din piatră de culoare verzuie în locul numit *Ierdaș*. Artefactul a fost identificat în vecinătatea unui complex neolitic timpuriu, specific complexului cultural Starčevo-Criș. La o primă vedere, aspectul obiectului de podoabă este asemănător cu mărgelile apărute în siturile neolitice din Balcani și Orientul Apropiat, nu puține dintre artefactele respective având doar câțiva milimetri în diametru și o cromatică verzuie a rocii din care au fost confecționate.

Piesa de podoabă a fost supusă unor investigații interdisciplinare non-distructive, în vederea determinării materiei prime, de tipul difracției de raze X și spectrometriei Raman, și observată la microscopul electronic (SEM) cu detector pentru microanaliză de raze X (EDS) pentru detalii foto și determinarea compoziției chimice calitative. Toate datele obținute ne confirmă că mărghica a fost obținută dintr-o rocă metamorfică, probabil de tipul unui șist verde sau a unui șist clorit.

Correspondențele tipologice ale mărgelii din piatră și a unui mic lot de materiale arheologice din vecinătatea acesteia, toate descoperite la suprafața sitului Lunca Târnavei-*Ierdaș*, ne oferă o nouă perspectivă asupra legăturilor culturale, la începutul mileniului VI BC, între comunitățile Starčevo-Criș din Transilvania și cele aflate în zona Dunării Inferioare.

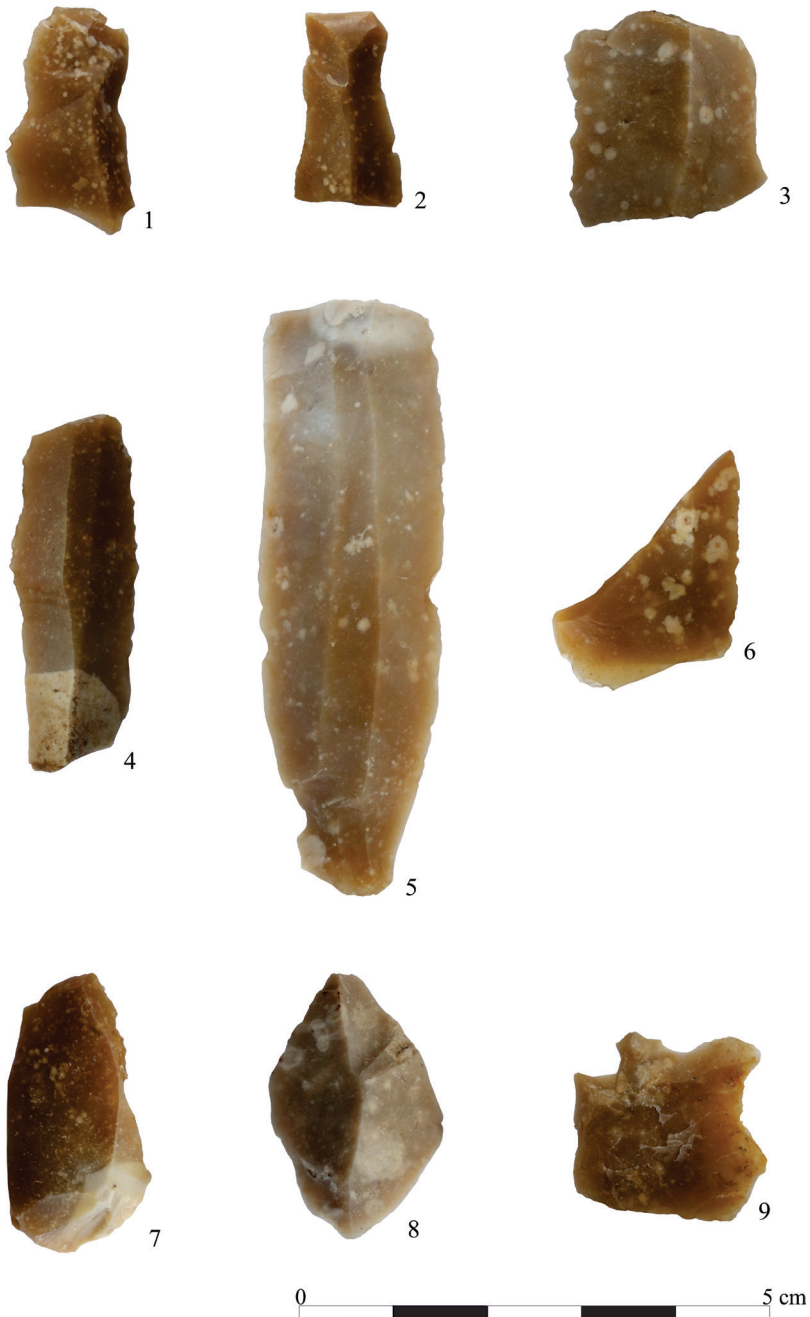
Pl. I. 1a–1b. The location of Lunca Târnavei village on the map of Romania and on a regional map (1b – processed from en.mapy.cz at 27.05.2021); 2. Drone photography with the *Ierdaș* site in the foreground; the locality of Lunca Târnavei is in the background.
/ 1a–1b. Localizarea satului Lunca Târnavei pe harta României și pe o hartă regională (1b – prelucrat din en.mapy.cz la 27.05.2021); 2. Fotografie cu drona a sitului *Ierdaș* în primul plan; în al doilea plan este localitatea Lunca Târnavei.

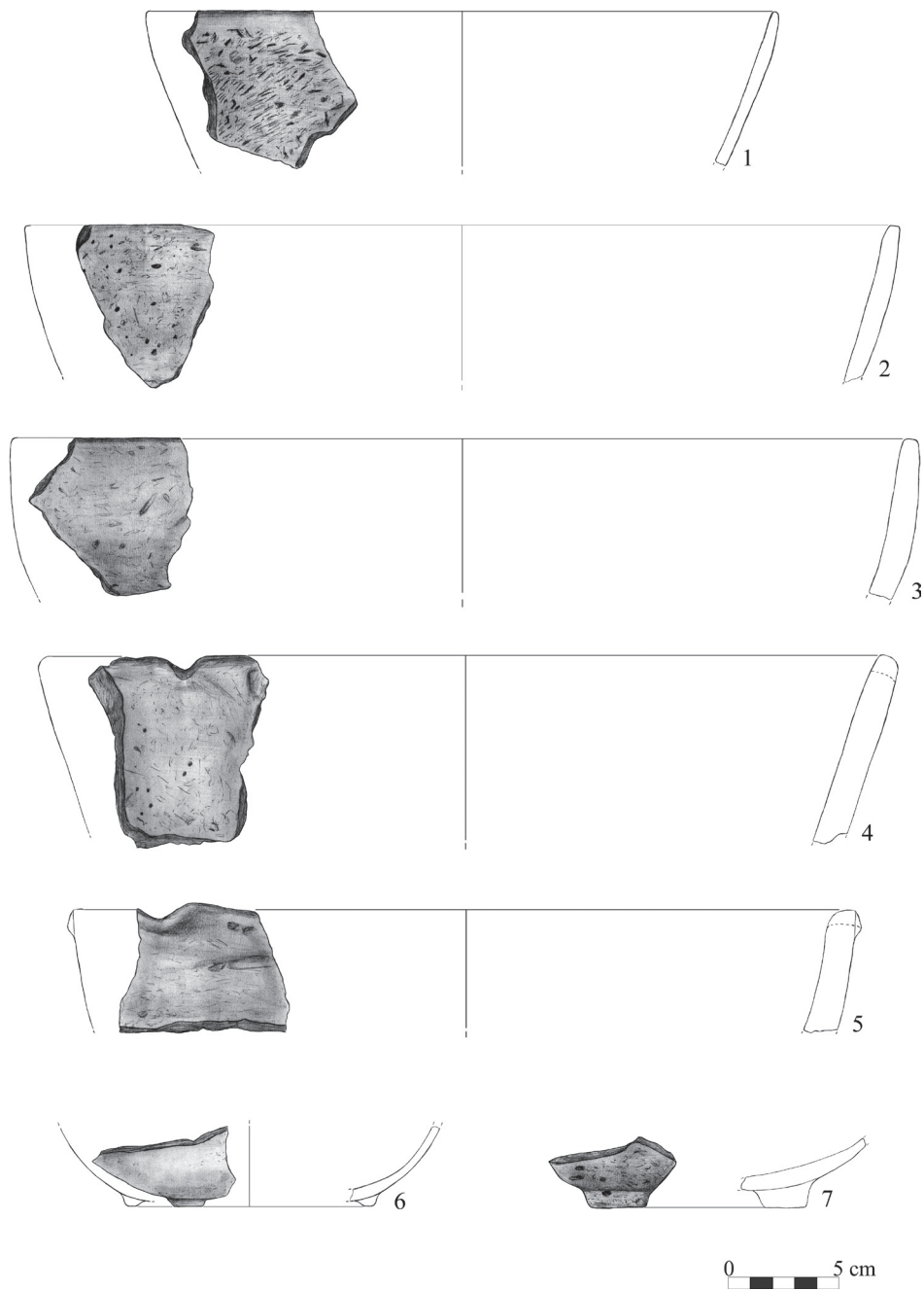
Pl. II. 1a-1c. Photos of the greenstone bead discovered at the Lunca Târnavei-Ierdaş site; 2a-2d. Details of the discoidal bead under the scanning electron microscope. / 1a-1c. Fotografii cu mărgica din piatră verzuie descoperită în situl Lunca Târnavei-Ierdaş; 2a-2d. Detalii cu mărgica discoidală la microscopul electronic cu baleiaj.

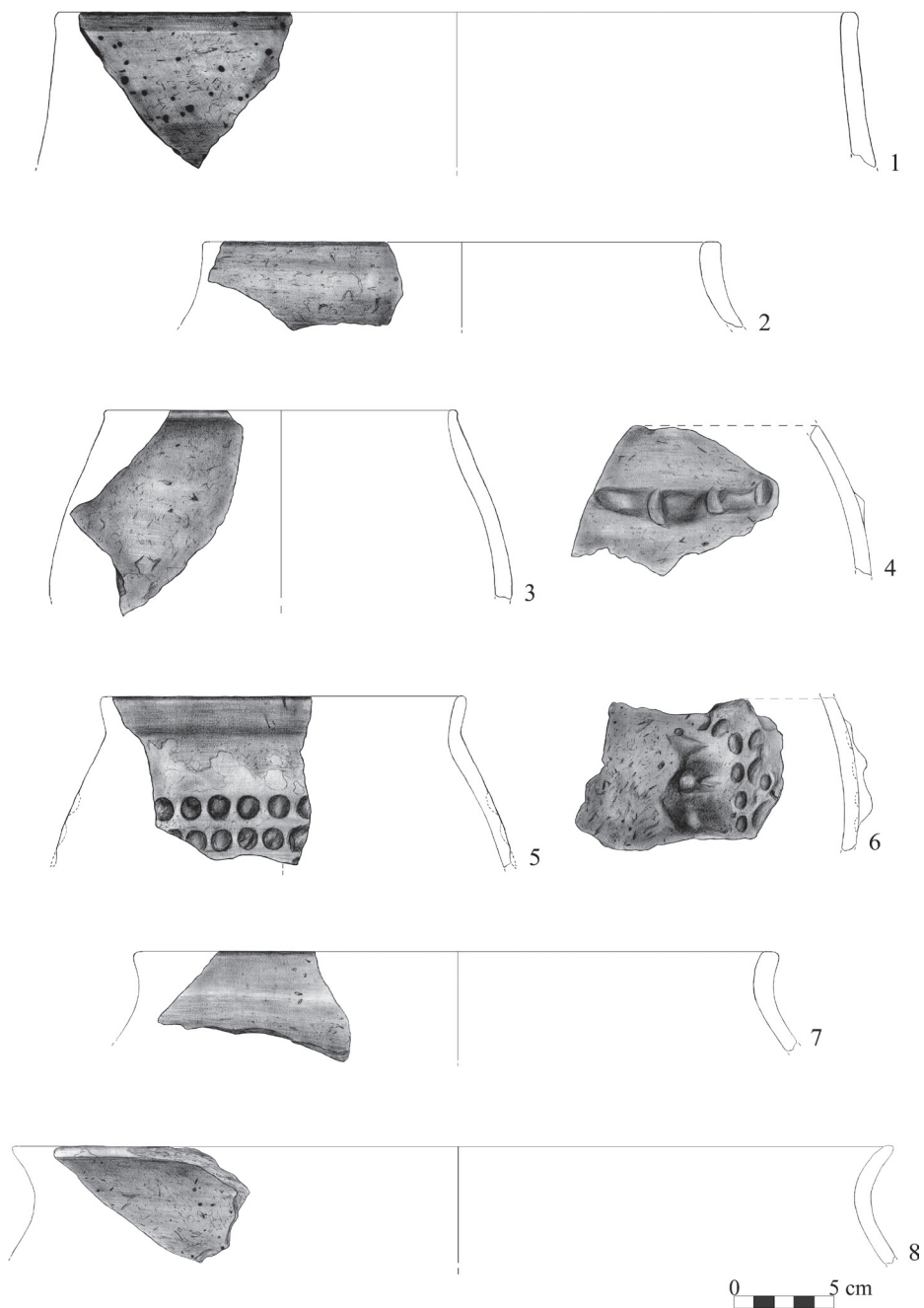
Pl. III. 1–2. Details with discoidal stone beads from Early Neolithic settlement of Gălăbnik, Bulgaria (processed from Gurova *et alii* 2013, 203, fig. 2); 3–12. Chert (“Balkan flint”) knapped implements discovered in Early Neolithic sites from south-eastern Europe (processed from Gurova 2012, 34, fig. 11). / 1–2. Detalii cu mărgel discoidale din piatră din aşezarea neolitică timpurie de la Gălăbnik, Bulgaria (prelucrat din Gurova *et alii* 2013, 203, fig. 2); 3–12. Unelte cioplite din silicolit („silex Balcanic”) descoperite în situri neolitice timpurii din sud-estul Europei (prelucrat din Gurova 2012, 34, fig. 11).

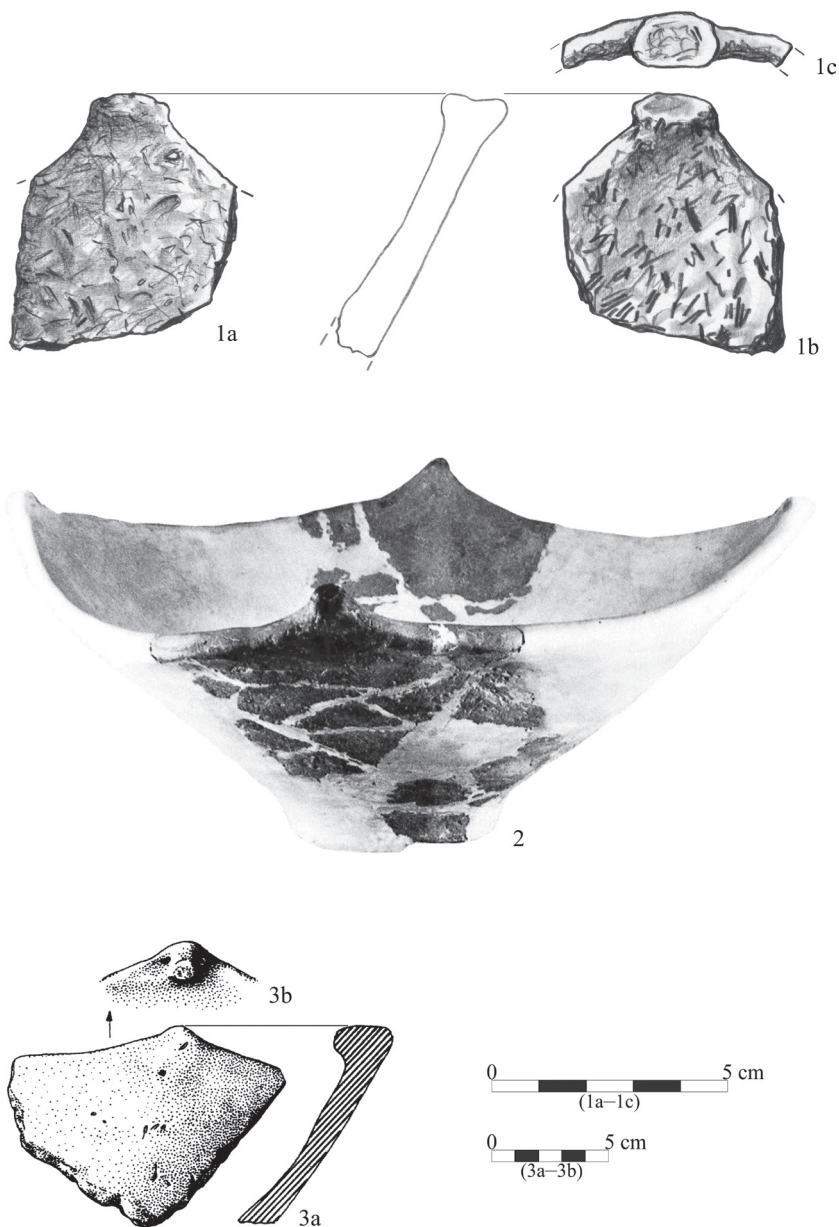
Pl. IV. 1–9. Chert (“Balkan flint”) tools and flakes identified from the Lunca Târnavei-Ierdaş site. / 1–9. Unelte și aşchii din silicolit („silex Balcanic”) identificate în situl Lunca Târnavei-Ierdaş.

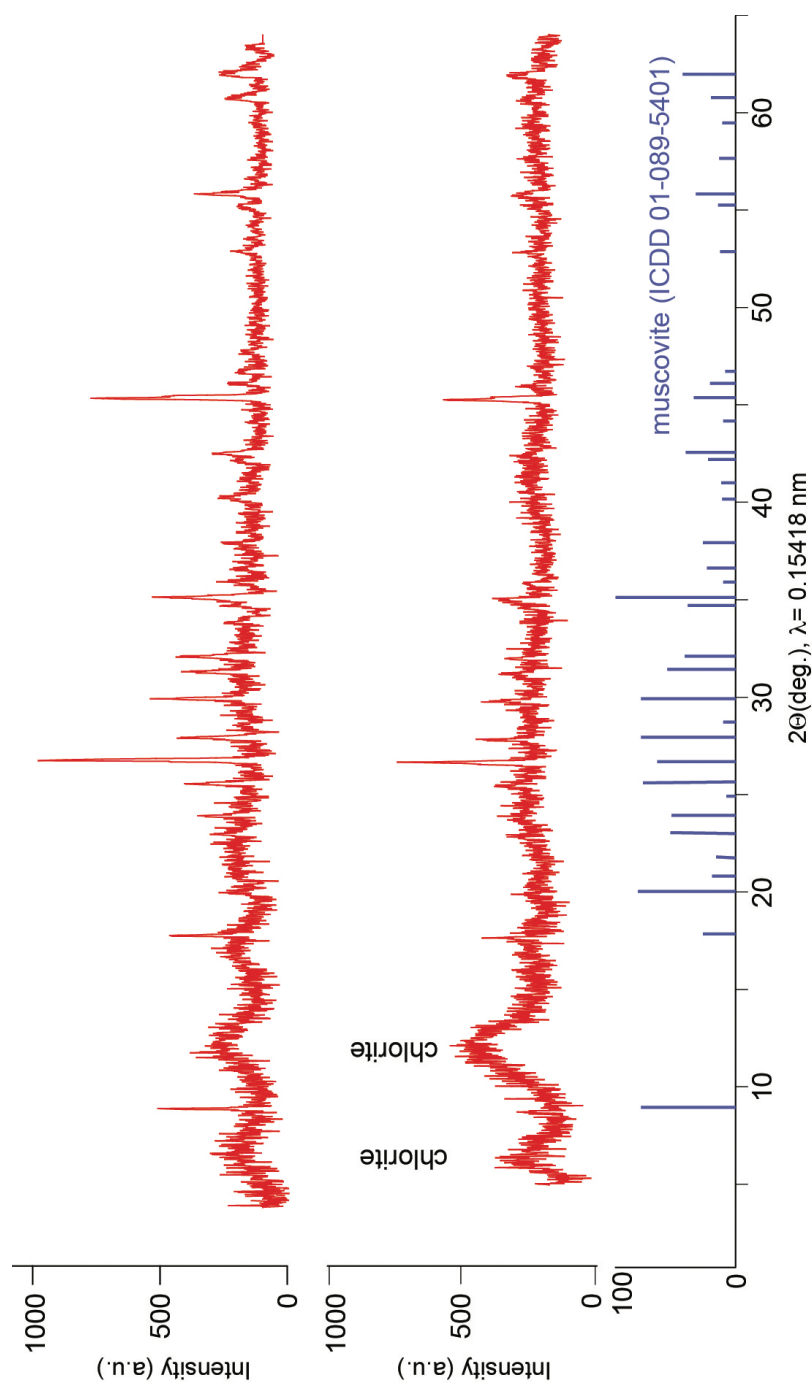
Pl. V. 1-7. Pottery fragments discovered at Lunca Târnavei-Ierdaș in feature Cx. 1. / 1-7. Fragmente ceramice descoperite la Lunca Târnavei-Ierdaș în complexul Cx. 1.

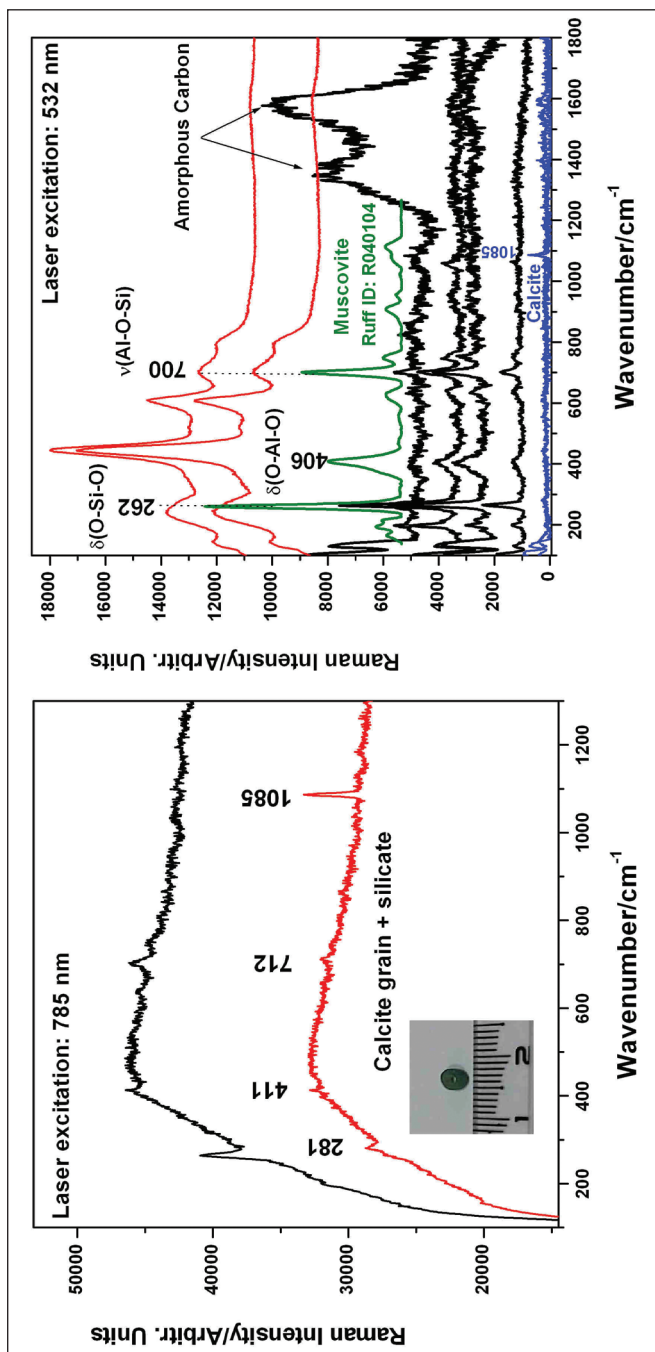
Pl. VI. 1–8. Pottery fragments discovered at Lunca Târnavei-Ierdaș in feature Cx. 1. /
1–8. Fragmente ceramice descoperite la Lunca Târnavei-Ierdaș în complexul Cx. 1.

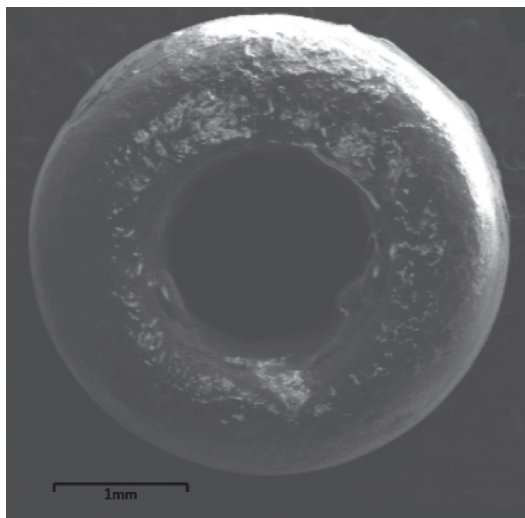
Pl. VII. 1-3. Lobed ceramic vessels and bowl from Early Neolithic sites of Lunca Târnavei-Ierdaș (1a-1c), Padina (2 – processed from Jovanović 1987, 11, Abb. 11; without scale) and Gyálarét-Szilágyi-major (3a-3b – processed from Trogmayer 2004, 18, fig. 5/1). / 1-3. Vase ceramice cu lobi din siturile neolitice timpurii de la Lunca Târnavei-Ierdaș (1a-1c), Padina (2 – prelucrare din Jovanović 1987, 11, Abb. 11; fără scară) and Gyálarét-Szilágyi-major (3a-3b – prelucrare din Trogmayer 2004, 18, fig. 5/1).

Pl. VIII. X-ray diffraction patterns acquired from the two round surfaces of the bead compared with the main reflections of a muscovite pattern (ICDD 01-089-5401). The two broad reflections at $\sim 6^\circ$ and $12^\circ 2\theta$ were tentatively ascribed to chlorite (clinochlore). / Difractograme de raze X obținute pe cele două suprafețe rotunjite ale mărgelei, comparate cu reflexiile principale ale muscovitului (ICDD 01-089-5401). Cele două reflexii largi de la $\sim 6^\circ$ și $12^\circ 2\theta$ au fost atribuite cloritului (clinochlor).

PL IX. Micro-Raman spectra recorded from various bead points using two laser beams for excitation, 785 nm (left) and 532 nm (right). The left panel shows typical Raman bands of calcite (1085, 712, 281 cm^{-1}) and silica (411 cm^{-1}) on a substantial fluorescence background; the right panel shows the characteristic Raman signal of muscovite (black spectra), clinocllore (red spectra) and traces of calcite (blue). The RUFF reference spectrum of muscovite (RUFF ID: R040108) is given for comparison. The characteristic O-Si-O and Al-O-Si bonds from the mineral composition are plotted. / Spectre micro-Raman obținute în diferite puncte ale mărgelii folosind două linii laser pentru excitație: 785 nm (stânga) și 532 nm (dreapta). Stânga: benzile tipice pentru calcit (1085, 712, 281 cm^{-1}) și silice (411 cm^{-1}) pe zgomot de fond cu fluorescență ridicată; dreapta: semnalul Raman caracteristic pentru muscovit (negru), clinoclor (roșu) și urme de calcit (albastru), comparate cu spectrul de referință al muscovitului (RUFF ID: R040108). Sunt indicate legăturile caracteristice O-Si-O și Al-O-Si.

Pl. X. SEM image (Hitachi SU-8230) of the bead. /
Imagine SEM (Hitachi SU-8230) a mărgelui.

element/ sample	1	2	3	4	5	6
Si	25.47	25.29	28.32	24.49	25.38	19.1
Al	18	18.36	14.23	19.15	16.82	13.5
O	47.67	47.59	48.26	47.24	46.99	57.3
K	7.22	6.97	6.97	7.8	7.3	2.7
Fe	0.7	0.7	1	0.49	1.6	2.8
Na	0.52	0.67	0.74	0.59	0.59	1.4
Mg	0.42	0.42	0.48	0.24	1.32	2.2

Pl. XI. Chemical composition (%) determined by energy dispersive spectroscopy (EDS) on various spots on the bead surface. / Compoziția chimică determinată prin microanaliză de raze X în diferite puncte de la suprafața mărgelui.

EXPLOATAREA ANIMALELOR ÎN AȘEZAREA DE EPOCA BRONZULUI (CULTURA TEI) DE LA MILITARI – CÂMPUL BOJA (BUCUREȘTI)

Georgeta El Susi*

Cuvinte cheie: cultura Tei, arheozoologie, creșterea animalelor, vânătoare, oase prelucrate

Keyword: Tei culture, archaeozoology, animal breeding, hunting, worked bones

Situl arheologic Militari-Câmpul Boja a fost localizat în partea de vest a Municipiului București, în cartierul Militari, la sud de Lacul Dâmbovița, pe ambele laturi ale străzii *Câmpul Boja*. În vechime, acesta ocupa terasa înaltă a râului Dâmbovița, ceea ce reprezintă astăzi malul drept al Lacului Morii/Ciurel¹. Cu ocazia cercetărilor arheologice s-au prelevat două loturi faunistice; primul incluzând 204 oase de animale a fost publicat în anul 2000². Al doilea eșantion provine din campania 2014 însumând doar 72 fragmente, databile tot în bronzul mijlociu (cultura Tei III)³. Un alt lot faunistic, de la Popești (jud. Ilfov)⁴ vine să completeze inventarul materialelor osteologice din situri ale culturii Tei. Deși există destulă informație arheologică asupra comunităților Tei, sub raport paleoeconomic, aceasta este deficitară, motiv pentru care am considerat utilă publicarea oaselor din campania 2014. În același timp, am încercat să integram rezultatele analizelor de faună, existente până în prezent, în contextul mai larg al bronzului mijlociu din areale conexe.

Potrivit repartiției pe specii (Tabel 1, Fig. 1), din cele 72 piese, 15 sunt așchii neidentificabile, patru sunt coarne de cervidee cu urme de prelucrare/folosire și 53 sunt resturi determinate complet. Pentru a facilita interpretarea datelor în contextul actual am recalculat frecvențele speciilor din lotul

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, 12–14, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Negru 2007, 20–25.

² Negru *et alii*, 2000, 154.

³ Negru *et alii* 2000, 26.

⁴ Haimovici 1963, 147–156.

publicat în anul 2000⁵, procentajele regăsindu-se în Tabelul 2. Datele din cele două tabele sugerează următoarele aspecte comune: ponderea mică a vânatului (sub 5% pe resturi și sub 10% pe indivizi); frecvența mică a câinelui (1–2% pe resturi, 4,7–7% pe indivizi); ponderea crescută a calului, mai ales în lotul din 2000. Acesta înregistrează 5,6–6,5% pe fragmente și 7–9% pe indivizi. În rest, taxonii domestici comportă frecvențe aleatorii. De pildă, ca număr de resturi, în lotul 2000, oaia și vita prevalează cu 33,76% și 31,17%, porcul fiind mai puțin (22,08%). În lotul 2014 vita predomină cu 71,7% ca resturi (NISP), porcul și ovicaprinele înregistrând foarte puțin, 11,32% și 7,55%. Ca număr minim de indivizi (NMI), în statistica eşantionului 2000 suinele prevalează cu 42,86%, fiind urmate de bovine cu 23,81%, restul speciilor având contribuții modeste. În cazul eşantionului nostru, procentajele se împart aproape egal între cele trei mari grupe de animale domestice, înregistrându-se o ușoară prevalență a bovinelor (35,72%). Procentajele, în aparență sunt derutante și nu oferă o imagine clară asupra paleo-economiei comunităților Tei, confirmând încă o dată caracterul aleatoriu al informațiilor oferite de loturile faunistice mici. Ca atare, pe baza datelor oferite de materialul în discuție putem să aducem, în primul rând, informații utile asupra taliei și conformației corporale, a vârstelor de tăiere, prezenței unor taxoni sălbatici în arealul de vânătoare al comunităților respective.

Bovinelor le aparțin 38 fragmente osoase (71,7%) provenind de la cinci exemplare (35,72%), sacrificate în următoarele stadii: doi indivizi sub 2–2,5 ani (două fragmente de metapodii neepifizate distal și alte piese de subadult), un individ în jur de 2,5–3/3,5 ani (metatars cu sutura distală vizibilă), un altul pe la 6–9 ani (mandibulă cu M2-j, M1-k) și un altul (animalul castrat) peste 3–4 ani. Utilizarea vitelor la tracțiune a fost sugerată, în primul rând, de metapodul de castrat, cât și de prezența a două falange cu exostoze (Fig. 3/c). Este vorba de aceleași piese ce prezintă perforație pe fața plantară (Fig. 8/c).

Puținele date metrice permit următoarele observații asupra morfometriei bovinelor. Pe baza unui metacarp întreg (Fig. 3/a) s-a estimat o talie de 130,5 cm (Matolcsi). Se pare că este vorba de un exemplar castrat. Pe materialul de la Popești s-au estimat două valori ale taliei: 102,5 cm pentru o femelă și 131 cm pentru un castrat⁶. Cele câteva dimensionări ale oaselor de bovine de la Militari-*Câmpul Boja* indică exemplare destul de robuste (probabil masculii); femelele par mai gracile și scunde, dacă luăm în discuție oasele de la Popești. Printre resturile din lotul nostru am identificat un radius distal (Fig. 3/b), cu lățimea distală/diametrul distal de 86/58,5 cm. Am fost tentată să-l atribui unui bour însă, prin analogie cu piese similare din epoca bronzului, l-am clasat

⁵ Negru *et alii*, 2000, 164, Tab. 5.

⁶ Haimovici 1963, 150. În ambele cazuri am recalculat taliile vitelor de la Popești, utilizând coeficientul Matolcsi.

în grupa domestică. De pildă, la Carei-Bobald (cultura Otomani), un radius distal cu valori de 80/50 mm provine de la un mascul domestic, cu o talie de maximum 118,2 cm⁷, valori apropiate, ceva mai mici (78,5/48 mm), înregistrându-se la Pietroasele-Gruul Dării⁸. Pentru epoca bronzului S. Haimovici dă ca limită extremă a lățimii radiusului distal valoarea de 86 mm⁹.

Tabel 1. Frecvența speciilor în lotul 2014 de la Militari-Câmpul Boja

Specii	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	38	71,7	5	35,72
Sus domesticus	6	11,32	3	21,43
Ovis/Capra	4	7,55	3	21,43
Equus caballus	3	5,67	1	7,14
Canis familiaris	1	1,88	1	7,14
Sp. domestice	52	98,12	13	92,86
Meles meles	1	1,88	1	7,14
Sp. sălbatice	1	1,88	1	7,14
Sp. determinate	53	100	14	100
Coarne cervidee	4			
Așchii	15			
Total eșantion	72			

Oricum, piesa noastră provine de la un exemplar mare, nu excludem un metisaj cu bourul. Per ansamblu, bovinele culturii Tei erau destul de înalte, cu talii cuprinse între 102,5–131 cm, cu o medie de 121,3 cm¹⁰ (N = 3), existând un pronunțat dimorfism sexual. În general, vitele bronzului mijlociu și târziu din zonele sudice, sud-estice și sud-vestice ale țării prezintă o largă variație a înălțimii la greabăn. De pildă, pentru vitele siturilor Monteoru am stabilit o variație a taliei lor, cuprinsă între 106,4–133,4 cm (M = 115,7 cm; N = 8). Ne referim la eșantioanele de la Sărata-Monteoru¹¹, Cârломănești-Armanu¹², Cârломănești-Cetate¹³, Costișa¹⁴, Bogdănești¹⁵ și Mândrișca¹⁶ (Fig. 4). Pentru

⁷ El Susi 2002, 246.

⁸ Sârbu *et alii* 2011, 128.

⁹ Haimovici 1968, 187.

¹⁰ Prezența animalelor castrate a sporit media înălțimii la greabăn.

¹¹ Haimovici 1994, 313.

¹² Dumitrașcu, Bălășescu 2004, 52.

¹³ Date personale.

¹⁴ Date personale.

¹⁵ Haimovici 1966, 124.

¹⁶ Haimovici 1980, 196.

așezări Verbicioara există doar datele din locuirea de la Rogova¹⁷. În acest context, variația taliei lor este cuprinsă între 110,7–125,2 cm (M = 117,6 cm; N = 3). Pentru așezări Vatina¹⁸ am obținut o variație de 105,6–119,2 cm, cu o medie de 113,2 cm (N = 4)¹⁹, iar pentru Gârla Mare există o singură valoare de 118 cm, extrasă din lotul de la Ostrovul Corbului²⁰. În final, am folosit spre comparație și datele din așezarea de la Coslogeni (complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni-NSK). Pentru situl respectiv s-a estimat o variație a taliei de 101,9–136,6 cm, cu o medie de 117,45 cm (N = 6)²¹.

Tabel 2. Frecvența speciilor în lotul 2000 de la Militari-Câmpul Boja

Specii	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	24	31,17	5	23,81
Sus domesticus	17	22,08	9	42,86
Ovis/Capra	26	33,76	2	9,52
Equus caballus	5	6,5	2	9,52
Canis familiaris	1	1,3	1	4,76
Sp. domestice	73	94,81	19	90,48
Capreolus c.	3	3,89	1	4,76
Castor fiber	1	1,3	1	4,76
Sp. sălbatice	4	5,19	2	9,52
Sp. determinate	77	100	21	100
Așchii	127			
Total eșantion	204			

De la porcine provin șase resturi (11,32%) de la trei indivizi (21,43), sacrificați între 2–2,5 ani (un individ) și 3–3,5 ani (doi indivizi). Puținele dimensiuni sugerează specimene relativ robuste, mixajele cu mistrețul fiind posibile. O singură talie de 78,37 cm a fost estimată pe oasele de la Popești²², în rest nu există date de înălțime la greabăn pentru această epocă. Porcul crescut de comunitățile Bronzului mijlociu este înalt și relativ robust comparativ cu epocile anterioare, unele dimensiuni atingând limitele inferioare ale mistrețului. Exemplificăm prin următoarele date. În așezări Monteoru am estimat o variație de 66,7–79,3 cm (M = 73,61 cm, N = 14)²³, în Verbicioara, 70,3–80,4 cm (M

¹⁷ El Susi 1999, 27.

¹⁸ Am inclus datele de la Foeni-Gomila Lupului și Gornea-Păzăriște.

¹⁹ El Susi 1994, 187; El Susi 1995, 230.

²⁰ El Susi 2005, 1154.

²¹ Udrescu 1995, 103–108; am recalculat înălțimile bovinelor folosind coeficientul Matolcsi.

²² Haimovici 1963, 151.

²³ Aceleași situri ca și în cazul vitelor au furnizat date comparative.

= 77,3 cm, N = 3), în Gârla Mare, 73,58 cm, iar în NSK, 70,7–86,4 cm (M = 79,8 cm, N = 30) (Fig. 5). Pentru siturile Vatina nu există estimări ale taliei.

Rumegătoarele mici le aparţine patru oase (7,55%) de la trei indivizi (21,43%). Este vorba de trei spărturi dintr-un corn de capră şi trei mandibule de la două ovine. Oile au fost sacrificate sub doi ani şi între 4–6 ani. În privinţa taliei ovicaprinelor, lotul din 2000 a furnizat două valori: 73,7 cm pentru o ovină şi 67,8 cm pentru o caprină. În schimb, pentru rumegătoarele mici de la Popeşti se precizează că erau de talie mică şi medie²⁴. Pentru bronzul mijlociu şi târziu din arealul amintit, parametrii ovicaprinelor oscilează destul de mult, predominând totuşi valorile medii, cu puţine valori mari. În cazul ovinelor, pentru Monteoru s-a estimat o variaţie de 56,2–68,8 cm (M = 60,5 cm, N = 8), pentru Verbicioara, 65,5–69,8 cm (M = 67,18 cm, N = 3) şi pentru NSK, 58,4–72,5 cm (M = 64,4 cm, N = 15). În cazul caprinelor, valori de 60,9–72,1 cm (M = 64,7 cm, N = 5) s-au înregistrat pentru situri Monteoru şi 59,2–68,7 cm (M = 64,2 cm, N = 3) pentru situri ale complexului NSK (Fig. 6).

De la cal provin trei resturi (5,67%) atribuite unui animal ce a atins stadiul adult (7,14%). Este vorba de un fragment de mandibulă, un metatars IV, nesudat la metatarsul III şi o falangă proximală. Aceasta avea o lungime modestă, de numai 74,5 mm. Pe baza unui grafic de reprezentare a valorilor lungimii maxime a falangei I, în diferite culturi ale epocii bronzului, se poate presupune că, piesa noastră are o valoare modestă, aparţinând unui exemplar de talie mică. Pe graficul din Fig. 7 se evidenţiază şi falange cu lungimea maximă de 90 mm, ce ar putea proveni de la indivizi cu înălţimea la greabăn de peste 1,40 m. În Bronzul mijlociu predomină animalele de talie mică, cel mult medie, puţine exemplare depăşind 1,40 m. Pentru această epocă, din păcate, există şi puţine estimări ale înălţimii la greabăn. Amintim totuşi materialul Vatina de la Foeni-Gomila Lupului, pentru care s-au estimat talii de 133,3, 136,5 şi 138 cm²⁵. În acelaşi sit se atestă şi hipofagia, 18,6% fiind ponderea calului în alimentaţie. Consumul cărnii de cal era o practică curentă în comunităţile epocii bronzului, probabil şi în cultura Tei. În acest sens, materialul Tei din 2000 a exemplificat-o din plin²⁶. Din lotul nostru provine un singur rest de radius de câine, spart în vechime, ce nu a oferit vreo informaţie utilă.

Ponderea speciilor vâdate este de 1,88% (NISP) şi 7,14% (NMI). Dintre speciile vâdate, amintim un singur fragment de omoplat atribuit bursucului. Prin Fig. 8 am ilustrat piesele cu urme de folosire, prelucrare; pe lângă cele două falange de vită perforate proximal, pentru a fi folosite ca mânere pentru ceva unelte amintim două fragmente os, posibil tot de la vită, folosite ca răzuitoare

²⁴ Haimovici 1963, 151.

²⁵ El Susi 1994, 188.

²⁶ Negru *et alii* 2000, 154.

(8/a; 8/d). Muchia activă a răzuitoarelor era ușor ascuțită și „dantelată”. Să nu uităm și cele patru resturi de coarne de cervidee (8/b) aflate în diverse faze de procesare. Credem că prelucrarea materiilor dure animale era o activitate bine conturată, dacă la cele 73 oase cât reprezintă eșantionul nostru, opt sunt piese cu prelucrare (cam 11%).

Concluzii

Având în vedere numărul mic de oase din cele două eșantioane, pentru a oferi un set de date cât de cât util asupra gospodăririi animalelor în comunitățile Tei de la Militari-*Câmpul Boja*, am cumulat cele două loturi și am recalculat frecvențele speciilor. Astfel, în Fig. 9 sunt redată noile variații procentuale de la Militari, evident, doar cele pe fragmente (NISP). N-am calculat frecvențele unificate și pe NMI, existând posibilitatea ca unele oase din cele două loturi să provină de la aceiași indivizi. În setul de date folosit spre comparație (Fig. 9), pentru fiecare cultură în parte am inserat valorile minime și maxime de frecvență a speciilor de mamifere²⁷. Per ansamblu, potrivit noilor estimări, în așezarea culturii Tei de la Militari-*Câmpul Boja* predomină speciile domestice în proporție de 96,15%, vânatul având o importanță redusă, de 3,85%. Cele trei specii identificate, castor, căprior, bursuc, par mai degrabă legate de un mediu deschis, cu cursuri de apă nu foarte rezezi. Ponderea vitei este destul de mare, cam 47,69%, urmată de ovicaprine (23,08%) și porcine (17,69%). Calul este un element relativ important, are o pondere de 6,15%, câinele este nesemnificativ economic (1,54%). Raportând rezultatele de la Militari la cele de la Popești, evidențiem similitudini ce constau în: ponderea relativ mică a vânatului (sub 8%); prevalența bovinelor, proporția lor fiind apropiată, 52,72% la Popești și 47,69% la Militari-*Câmpul Boja*; frecvențe relativ apropiate ale suinelor, 18,48% la Popești și 17,69% la Militari. Procentajele cabalinelor și canidelor sunt similare, 5,98% și 1,08% la Popești. Singura deosebire între cele două așezări Tei rezidă în ponderea mai mică a ovicaprinelor la Popești (14,14%)²⁸, față de 23,08% la Militari-*Câmpul Boja*.

Încercând o integrare a modelului economic ipotetic de la Militari-*Câmpul Boja* în contextul bronzului mijlociu, obținem rezultate diferite. Concret, în situările Monteoru, ponderea vânatului variază între 1,1–12%²⁹ la Sărata Monteoru și 28,8% la Costișa. În ceea ce privește exploatarea mamiferelor domestice se conturează trei „tipare economice”: primul este caracterizat prin exploatarea

²⁷ Pentru sinteza asupra siturilor Monteoru, prin prisma noilor cercetări, vezi El Susi 2012–2013, 5–14.

²⁸ Haimovici 1963, 149.

²⁹ Haimovici 1994, 10.

prevalentă a vitelor, cu o pondere mică de ovicaprine, maximum jumătate din frecvența primului taxon; al doilea tip economic este caracterizat prin proporția echivalentă a bovinelor și ovicaprinelor și al treilea, prin exploatarea prevalentă a ovicaprinelor. În prima grupă includem siturile de la Cârломănești-*Armanu*, cu 48% vite³⁰, Bogdănești cu 52%³¹ și Mîndrișca cu 63%³². În compensație, rata ovicaprinelor este mică, de circa 11–18% în siturile din Moldova și mult mai mare, de 27% la Cârломănești-*Armanu*. O sub-variantă a acestui model, cu o rată ceva mai scăzută a bovinelor (40,14%) dar prevalentă, față de o pondere redusă la jumătate a ovicaprinelor (22,9%), o reprezintă așezările de la Sărata Monteoru³³ sau Costișa cu numai 32,7% bovine față de puține ovicaprine 12%³⁴. O altă grupare include situri cu procente apropiate ale vitei și ovicaprinelor, 36–35,8% la Pietroasele-*Gruia Dării* și 42,1–43,8% la Sărata Monteoru³⁵. Ultima grupă include doar așezarea de la Năeni-*Zănoaga* cu o pondere de 28,2% a vitei față de 46,3% rata ovicaprinelor³⁶. Procentajul porcinelor este aproximativ egal, el variază nesemnificativ între 15–17%, ceva mai mic fiind la Sărata Monteoru (11,6%). Exploatarea calului este redusă, notăm ponderea însemnată a calului la Costișa (8%), față de restul așezărilor, el totalizează sub 5–6%. Ponderea scăzută a oaselor sale s-ar explica prin aceea că, triburile monteorene *nu-l asimilaseră încă pe deplin, în cadrul economiei lor, ca animal domestic*³⁷. Exploatarea resurselor acvatice, de pildă culesul moluștelor, pescuitul au avut o contribuție mică în alimentația comunităților Monteoru. Deși așezările monteorene s-au dezvoltat în regiunile subcarpatice, oferind cam aceleași resurse naturale, ele prezintă deci, unele particularități ale gestionării animalelor, ce nu pot fi explicate doar prin influența factorilor bio-geografici asupra capacității de valorificare a resurselor naturale.

Sub raport paleofaunistic³⁸, doar patru situri Verbioara beneficiază de date de faună, Rogova³⁹, Ostrovul Corbului⁴⁰, Verbița⁴¹ și Dobra⁴². De la bun început subliniem apartenența stațiunilor la diferite nivele cronologice ale

³⁰ Dumitrașcu, Bălășescu 2004, 55.

³¹ Haimovici 1966, 120.

³² Haimovici 1980, 199.

³³ Haimovici 1994, 318.

³⁴ Date personale.

³⁵ Este vorba de alt eșantion, Becker 2000, 80.

³⁶ Becker 2000, 77.

³⁷ Haimovici 1994, 316.

³⁸ El Susi 2012, 54–67.

³⁹ El Susi 1999, 25–41.

⁴⁰ El Susi 2005, 109–125.

⁴¹ Haimovici, Gheorgiu-Dardan 1970, 557–559.

⁴² Date personale, nepublicate.

culturii Verbicioara, eșantioanele analizate sunt inegale și nesatisfăcătoare sub raport cantitativ, ele provin din locuiri repartizate atât în zona de câmpie, cât și de deal. Un prim aspect de remarcat, ponderea speciilor vâdate este variabilă, cu o valoare maximă de 37,4% la Dobra și una apropiată, de 34,6% la Ostrovul Corbului. La polul opus se plasează locuirea de la Verbița cu o rată a vânătorii de 18% și Rogova cu 14,7%. În general, locuirile de pe Ostrov au beneficiat de condiții bune pentru existența și exploatarea unei faune sălbatice diversificate și abundente, așa s-ar explica rata mare de animale sălbatice în mai toate nivelele culturale. Și așezarea de la Dobra arată un procent mare de vânat, se pare că zona colinară a Bălăciței oferea condiții propice pentru existența unui vânat bogat și diversificat. Exploatarea mamiferelor domestice îmbracă aspecte ce variază sensibil de la sit la sit. Astfel, la Ostrovul Corbului vitele au cel mai scăzut procent, 27,1%; probabil că exploatarea altor resurse alimentare, provenite din vânat, pescuit, creșterea oilor, porcilor va fi fost mai avantajoasă, mai potrivită cu condițiile ambientale, decât creșterea vitelor. Ovicaprinele au procentaj mare, 21,3%, urmate de porcine cu 16,7%. Creșterea liberă a porcului va fi fost și ea avantajată de vegetația specifică, dezvoltată de-a lungul sistemului de bălți al Dunării. Așezarea de la Verbița arată o rată nu foarte mare a vitei, cam 31,1%, în schimb porcul atinge 26% și ovicaprinele 22,8%. Se pare că și în acest caz gospodărirea unor animale de talie mică, oi, capre, porc era mai avantajoasă comunității respective. Dobra, situată cam în același ambient, surprinde prin rata mare a vitei, de 41,5%, în compensație cu exploatarea redusă a porcului (8,1%) și rumegătoarelor mici (7,3%). Rogova se bazează pe o exploatare preponderentă a vitei (35%) și ovicaprinelor (36,5%), cu mai puțin porc (20,6%). Per ansamblu, cu excepția sitului de la Dobra, în toate celelalte așezări, ovicaprinele și porcinele reprezentau o componentă de bază a economiei animaliere. Probabil este o caracteristică a comunităților Verbicioara, în a exploata pe scară largă animalele de talie mică (mai ales ovicaprinele), indiferent de poziționarea lor geografică. Calul are o importanță redusă, lipsind de la Ostrovul Corbului, exceptând situl de la Dobra, cu un procent mare de cal, de circa 5,7%. El era cu siguranță folosit în alimentație. Pe lângă mamifere, care prevalează în proporție de 93,3%, la Ostrovul Corbului s-au identificat și resturi de la scoici și pești, ponderea lor fiind de 6,7% din eșantion. Chiar dacă procentul lor este redus, cu certitudine pescuitul și culesul moluștelor se practicau sezonier.

Legat de comunitățile Gârla Mare, un singur sit beneficiază de date de paleofaună, cel de la Ostrovul Corbului. Exploatarea resurselor acvatice ocupa un loc bine precizat în dieta comunității, ponderea sa fiind de 21,88%, raportat la întregul lot determinabil. Pentru grupa mamiferelor, proporția speciilor vâdate este de 47,3% față de 52,7%, cea a mamiferelor domestice. O anume specializare a comunităților Gârla Mare în vânătoare ar putea explica într-o oarecare măsură

ponderea crescută a resturilor de specii sălbatice. Pe de altă parte, amplasarea locuirii în lunca Dunării ar fi o explicație bună pentru vânatul din abundență, reflectat și în economie. Și, în ultimă instanță, putem sugera un anumit declin al economiei animaliere, compensată printr-o intensificare a vânătorii. În paralel cu scăderea procentajului bovinelor la 15,5%, asistăm la o puternică orientare a economiei animaliere pe gospodărirea porcului (20,4%), specie prolifică și facil de întreținut în condițiile extrem de favorabile de pe Ostrov. Acesta, alături de rumegătoarele mici (14,3%) reprezentau sursa de carne la îndemână pe tot parcursul anului.

În așezările comunităților Vatina, vânătoarea este o sursă cu mare pondere în asigurarea necesarului proteic. De pildă, în locuirea de la Gornea-Păzăriște avem o pondere a vânatului de 54,2%, segmentul domestic reprezentând doar 45,8%⁴³. În schimb, în așezarea de la Foeni-Gomila Lupului, procentul vânatului este de numai 26,7%⁴⁴. În primul caz este vorba de localizarea sitului în Valea Dunării, într-un ambient favorabil unui vânat bogat și divers, în al doilea caz, Câmpia Banatului oferea mai puține resurse de acest fel. Exploatarea vitelor se făcea pe scară mai mică în comunitățile Vatina, nevoile alimentare fiind compensate fie prin exploatarea vânatului, la Gornea-Păzăriște, fie a porcului și cabalinelor la Foeni. Se pare că există similitudini în materie de economie animalieră între situri Vatina și Gârla Mare, concretizate în exploatarea pe scară mică a vitei, în jur de 18,6–25%, ponderea apropiată a porcului (13,3–22%) și o cotă mai mică de rumegătoare mici (4,7–18,6%). Calul este bine exploatat la Foeni-Gomila Lupului (18,6%), iar câinele înregistrează doar 1,7–1,9%.

Practic, la ora actuală, prin prisma datelor de faună acumulate nu se pot preciza trăsăturile definitorii ale diferitelor aspecte culturale ale bronzului mijociu, din aria investigată, în materie de economie animalieră; evident, insuficiența eșantioanelor și a siturilor cu analize osteologice ar fi cauza principală. Dacă pentru cultura Monteoru datele faunistice sunt cât de cât consistente și acoperă un număr important de așezări, pentru celelalte arii culturale informația este încă deficitară.

BIBLIOGRAFIE

Becker 2000,

C. Becker, *Subsistenzstrategien während der frühen metallzeit im zentralkarpatischen Raum – neue archäozoologische Daten zur Coțofeni- und Monteoru-Kultur*, în *PZ*, 75, 1, 2000, 63–92.

⁴³ El Susi 1995, 226.

⁴⁴ El Susi 1994, 185.

Dumitrașcu, Bălășescu 2004,
V. Dumitrașcu, A. Bălășescu, *Fauna din complexe arheologice de la Cârlo-mănești-Armanu (jud. Buzău)*, în *Mousaios*, 9, 2004, 51–56.

El Susi 1994,
G. El Susi, *Rapport préliminaire sur le matériel faunique de l'établissement Vatina de Foeni (dép. Timiș)*, în *AnB*, III, 1994, 184–192.

El Susi 1995,
G. El Susi, *Analiza resturilor de faună din așezarea de epoca bronzului de la Gornea-Păzăriște*, în *AnB*, IV, 1995, 226–244.

El Susi 1999,
G. El Susi, *Studiu preliminar asupra resturilor de faună din așezarea de epoca bronzului, cultura Verbicioara, Rogova (jud. Mehedinți)*, în *Drobeta*, IX, 1999, 25–41.

El Susi 2002,
G. El Susi, *Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului de la Carei "Bobald" (județul satu Mare)*, în *Thraco Dacica*, T 23, 1–2, 2002, 243–265.

El Susi 2005,
G. El Susi, *Cercetări arheozoologice în nivelele de epoca bronzului (culturile Verbicioara și Gârla Mare) de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți)*, în *Banatica*, 17, 2005, 109–125.

El Susi 2012,
G. El Susi, *Date asupra gospodăririi animalelor în așezări ale Culturii Verbicioara în Oltenia*, în *Drobeta*, XXII, 2012, 54–67.

El Susi 2012–2013,
G. El Susi, *Recent Archaeozoological Research in Monteoru Culture Sites from Eastern Romania*, în *Thraco-Dacica*, S.N., IV-V (XXVII-XXVIII), 2012–2013, 5–14.

Haimovici 1963,
S. Haimovici, *Studiul resturilor de faună din așezarea de la Popești, aparținând epocii bronzului*, în *Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza Iași*, T. 9, f. 1, s. II, 1963, 147–156.

Haimovici 1966,
S. Haimovici, *Studiul materialului faunistic descoperit în așezarea din epoca bronzului (Cultura Monteoru) de la Bogdănești (r. Tg. Ocna, regiunea Bacău)*, în *ArhMold*, 4, 1966, 119–136.

Haimovici 1968,
S. Haimovici, *Caracteristicile mamiferelor domestice descoperite în stațiunile arheologice din epoca bronzului de pe teritoriul României*, în *Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza Iași*, T. 14, f. 1, s. II, 1968, 185–198.

Haimovici 1980,

S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic din aşezarea de la Mândrişca (Valea Seacă) aparţinând culturii Monteoru*, în *Carpica*, 12, 1980, 191–201.

Haimovici 1994,

S. Haimovici, *Studiul unui lot de paleofaună provenit din aşezarea eponimă a culturii Monteoru*, în *ArhMold*, XVII, 1994, 309–319.

Haimovici, Gheorgiu-Dardan 1970,

S. Haimovici, G. Gheorgiu-Dardan, *L'élèvement et la chasse à l'Âge du Bronze en Roumanie*, în *Des Actes du VII Congrès International Des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, 1970, 557–559.

Negru 2007,

M. Negru, *Militari-Câmpul Boja*, Series III. *Settlements of 2nd–4th Centuries A D*, Târgovişte, 2007.

Negru et alii 2000,

M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureştilor*, Bucureşti, 2000.

Sârbu et alii 2011,

V. Sârbu, S. Matei, D. Costache, L. Grigoraş, G. El Susi, *Pietroasa Mică–Gruiu Dării, judeţul Buzău. Descoperirile din epocile eneolitică şi a bronzului*, Monografii Arheologice III: Bibliotheca Mousaios, Brăila-Buzău, 2011, 95–159.

Udrescu 1995,

M. St. Udrescu, *Observatii preliminare privind creşterea animalelor şi vânătoreea în aşezarea de la Coslogeni (jud. Călăraşi)*; *Date zooarheologice*, în *CCDJ*, 13–14, 1995, 103–108.

ANIMAL EXPLOITATION IN THE BRONZE AGE SITE (TEI CULTURE) FROM MILITARI – CÂMPUL BOJA (BUCHAREST)

Abstract

Although, there are plenty of archaeological data about Tei settlement (Middle Bronze Age), information are scanty under paleoeconomic report, which is why we decided to publish the bones from the 2014' campaign. Our sample cumulates 72 pieces, plus another sample from the same site totaling 204 fragments (Table 2). As indicated by the distribution of species (Table 1, Fig. 1), of the 72 bones, 15 are unidentifiable and 53 are precisely determined. Four deer horns show traces of processing/ use. Comparing the data between the two tables, we found a couple of common features as: a little rate of the wild taxa, a diminished dog rate, a significant rate of the horse. On the other hand, given the small samples, the

frequencies of domestic mammals largely vary between samples, that is difficult to interpret them. 38 bones (71.7%) originate from five cattle (35.72%). A few measurements indicate quite robust specimens (presumably bulls); in the light of the sample from Popești (another Tei site), cows appear to be more thin and shorter. Generally speaking, cattle from the Tei settlements were pretty tall (102.5 to 131 cm, Mean = 121.3 cm; N = 3), powerful, with a visible sexual dimorphism. The five specimens were killed in the following stages: two individuals between 2–2.5 years, one around 2.5–3/ 3.5 years, another between 6–9 years and another (the geld) beyond 3–4 years. The cattle using at traction has been suggested, primarily by a metacarpus from a castrated individual, and by two phalanges with exostoses (Fig. 3/ c). There are the same pieces that highlight perforations on the plantar side (Fig. 8/ c). Maybe they were used as handles for tools. Six bones (11.32% as NISP) were assigned to three pigs (21.43% as MNI), slaughtered between 2–2.5 years (an individual) and 3–3.5 years (two individuals). The few measurements suggest relatively robust individuals, mating with wild boar is likely. A single wither height of 78.37 cm was evaluated in light of the sample from Popești (Fig. 5). Four bones belong to small ruminants (7.55%) from three individuals (21.43%). It is a goat and two sheep that were butchered under two years and between 4–6 years. With respect to the waist, estimations of 73.7 cm (sheep) and 67.8 cm (goat) were assessed (Fig. 6), taking into account the 2000' assemblage. Three bones (5.67%) originate from one horse (7.14%) having achieved the grown-up stage (7.14%). It is a jaw part, a fourth metatarsal and proximal phalanx. The last piece has a modest length of only 74.5 mm. Subsequently, in Fig. 7 is demonstrated the variation of the GL of the first phalanx in sites from the Middle and Late Bronze Age cultures. Agreeing that picture, it can be presumed that our piece originates in a small specimen. The sample of 2014 contains a single dog radius damaged in the past. A single badger scapula belongs to wild mammals. Description of some bones and horns with traces of processing/ use (Fig. 8) completes the article. Toward the end of the article there is a discussion about the animal farming of the Middle Bronze Age sites from south, southeast and southwest of the country, in the light of the most recent fauna examinations; the frequencies of the species are emphasized on Fig. 9.

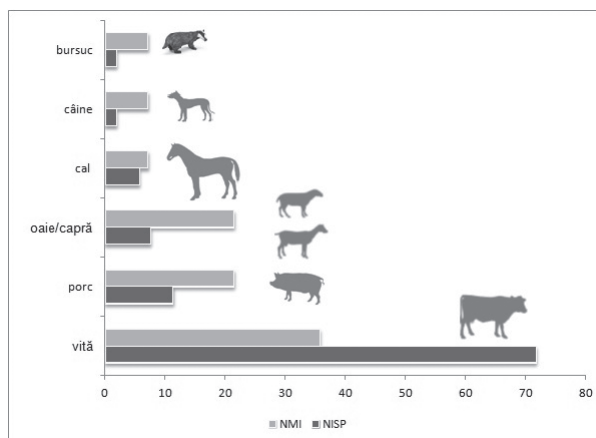

Fig. 1. Frecvenţele speciilor în lotul 2014 de la Militari-Câmpul Boja. / Species frequencies in Militari-Câmpul Boja (sample from 2014).

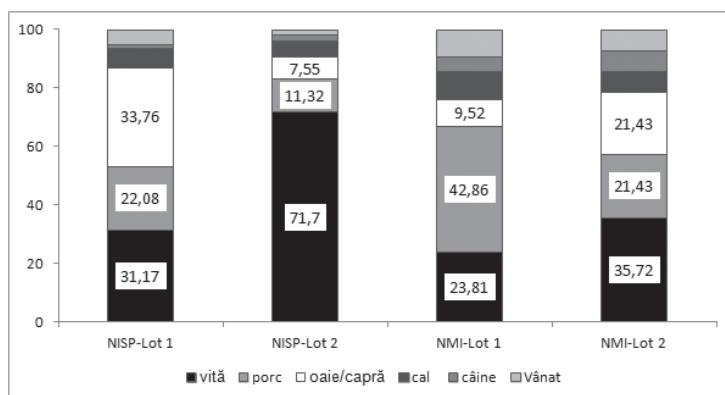

Fig. 2. Frecvenţele speciilor în lotul 1 (2000) şi lotul 2 (2014) de la Militari-Câmpul Boja. / Species frequencies in the 1st sample (2000) and 2nd (2014) from Militari-Câmpul Boja.

Fig. 3. Oase de vită. / Cattle bones: a- metacarp; b- radius distal; c- Ph. I.

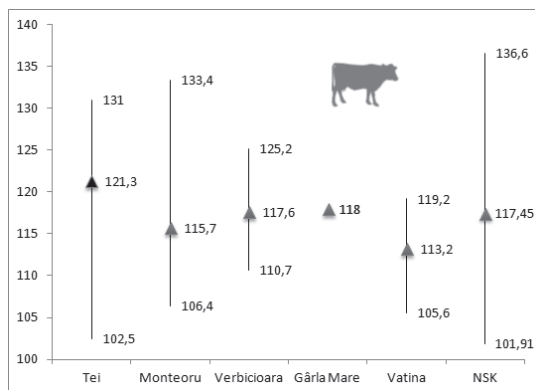

Fig. 4. Talia vitei în așezări ale bronzului mijlociu și târziu din S, SE și SV, României.
/ Cattle size in the Middle and Late Bronze Age sites from S, SE and SW Romania.

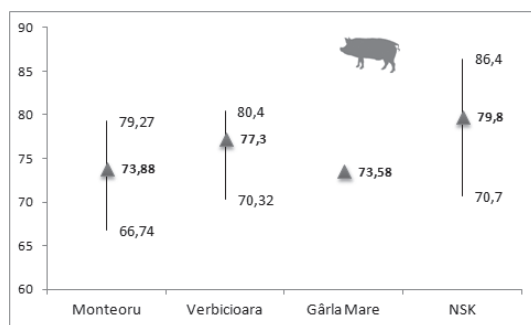

Fig. 5. Talia porcului în așezări ale bronzului mijlociu și târziu din S, SE și SV, României.
/ Pig size in the Middle and Late Bronze Age sites from S, SE and SW Romania.

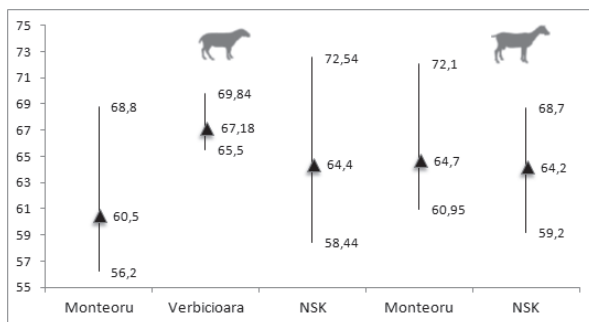

Fig. 6. Talia ovinelor și caprinelor în așezări ale bronzului mijlociu și târziu din S, SE și SV. / Sheep, goat size in the Middle and Late Bronze Age sites from S, SE and SW Romania.

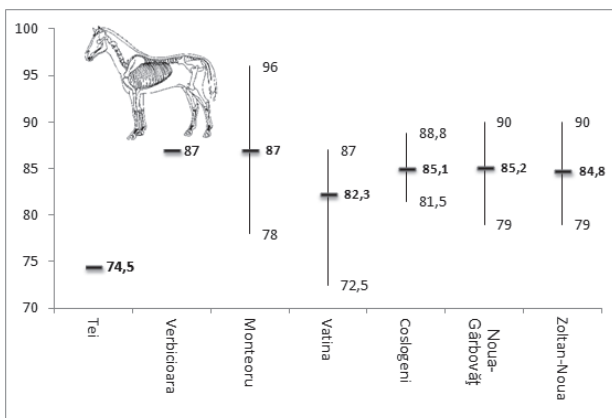

Fig. 7. Lungimea falangei proximale/ Ph I de cal în situri ale bronzului mijlociu și târziu din S, SE și SV, României. / GL of horse Ph I in the Middle and Late Bronze Age sites from S, SE and SW Romania.

Fig. 8. Oase prelucrare din aşezarea de la Militari-Câmpul Boja: a, d – bovine; b – corn căprior; c – falange de vită perforate proximal. / Worked bones from the site Militari-Câmpul Boja: a, d – long bones from bovines; b – roe deer antlers; c – cattle phalanges proximal perforated.

	TEI	Monteoru	Verbicioara	Gârla Mare	Vatina
	47,69-52,72%	28,2-63,1	27,1-41,5	15,5	18,6-25
	17,69-18,48%	11,6-16,69	8,1-25,9	20,4	13,3-22
	23,08-14,14%	11,68-46,3	7,3-26,5	14,3	4,7-18,6
	6,15-5,98%	0,59-5,44	1,6-5,7	2,1	18,6
	1,54-1,08%	1,4-4,18	0,3-1,3	0,4	1,7-1,9
VĂNAT	3,85-7,6	1,1-28,8	37,4-14,7	47,3	54,2-26,7
DOMESTICE	96,15-92,4	98,9-71,2	62,6-85,3	52,7	

Fig. 9. Frecvenţele speciilor în aşezări ale bronzului mijlociu în S, SE şi SV, România. / Species frequencies in the sites of the Middle Bronze Age in S, SE and SW Romania.

LE CULTE DE LA DÉESSE ATHÉNA DANS LES COLONIES MILÉSIENNES DE LA PROPONTIDE ET DU PONT-EUXIN

Remus Mihai Feraru*

Mots clé: Athéna, culte, colonies milésiennes, la Propontide, le Pont-Euxin

Cuvinte cheie: Atena, cult, colonii milesiene, Propontida, Pontul Euxin

Le culte de la déesse Athéna est l'un des rares cultes de Milet dont l'évolution peut être suivie dans les grandes lignes à partir de l'époque archaïque jusqu'au IIIe siècle ap. J.-C. Athéna est l'une des plus anciennes divinités du panthéon milésien. Le culte d'Athéna est attesté à Milet depuis l'époque archaïque. Le sanctuaire de la déesse est le plus ancien lieu de culte découvert à Milet jusqu'à présent. Le temple d'Athéna date du VIIe siècle av. J.-C.¹.

Le culte d'Athéna est bien documenté sur le territoire de Milet à la fin du VIIe siècle et au début du VIe siècle av. J.-C. Selon Hérodote, le temple d'Athéna à Assesos – une cité qui faisait partie du territoire milésien (*chôra*) – avait été détruit par le roi lydien Alyattes II (vers 612–556/5 av. J.-C.) pendant la guerre entre le Royaume lydien et Milet: “La douzième année, lorsque l'armée lydienne mis le feu aux récoltes, l'incident suivant eut lieu. Dès qu'elles s'étendirent sur les graines, les flammes allumées par le vent se propagèrent également au temple d'Athéna, la soi-disant Assesia, le brûlant jusqu'à ses fondations (...). Pythiè annonça aux messagers arrivant à Delphes qu'elle ne leur donnerait aucune réponse tant que les Lydiens n'auraient pas reconstruit le temple d'Athéna qu'ils avaient brûlé à Assesos, au pays des Milésiens”²; le lieu de culte avait été recons-

* Université de l'Ouest, Timișoara, 4, boulevard de Vasile Pârvan, e-mail: remusferaru@yahoo.fr

¹ Ehrhardt 1988, 162; Bilabel 1920, 93.

² Herodot (1999), I, 19–22: “Τῷ δὲ δωδεκάτῳ ἔτει ληίου ἐμπιπραμένου ὑπὸ τῆς στρατιῆς συνηνείχθη τι τοιονδε γενέσθαι πρῆγμα· ὥς ἄφθῃ τάχιστα τὸ λήιον, ἀνέμῳ βιώμενον ἄψατο νηοῦ Ἀθηναίης ἐπὶ κλησιν Ἀσσησίης, ἀφθεῖς δὲ ὁ νηὸς κατεκαύθη (...). Τοῖσι δὲ ἡ Πυθίη ἀπικομένοισι ἐς Δελφοὺς οὐκ ἔφη χρήσιν, πρὶν ἢ τὸ νηὸν τῆς Ἀθηναίης ἀνορθώσωσι, τὸν ἐνέπρησαν χώρας τῆς Μιλησίης ἐν Ἀσσησῶ”; voir aussi, Stephanus Byzantinus (1849), 136: “Ἀσσησός, πόλις Μιλησίας γῆς. Θεόπομπος Φιλιππικῶν εἰκοστῇ τετάρτῃ. ὁ οἰκῆτωρ Ἀσσησίος. καὶ Ἀσσησία Ἀθηνᾶ παρ’ Ἡροδότῳ”.

truit par Alyattes II en 606/5 av. J.-C., à l'occasion de la conclusion du traité de paix entre le roi lydien et le tyran milésien Thrasyboulos³. D'ailleurs, l'existence de ce temple à Assesos est confirmée par une série d'inscriptions votives consacrées à Athéna, qui ont été découvertes aux alentours de son lieu de culte⁴.

À la fin du Ve siècle av. J.-C., le culte milésien d'Athéna entre dans une régression accentuée qui s'explique par la sortie de Milet de la sphère d'influence de la cité d'Athènes (412 av. J.-C.), à la suite de la défaite des Athéniens dans la guerre du Péloponnèse⁵. Pendant l'époque hellénistique, le culte d'Athéna est entré dans une zone d'ombre. Ce n'est qu'en 180 av. J.-C. que la déesse est mentionnée avec d'autres divinités dans le traité d'*isopolitie* conclu par Milet avec Héraclée du Latmos⁶. Les documents épigraphiques attestant le culte d'Athéna sont échelonnés jusqu'à la fin du IIIe siècle ap. J.-C.

À Milet, Athéna était adorée sous les épiclèses *Σωτείρα* (*Sauvatrice*)⁷ et *Πολιάς* (*Poliade*)⁸, ce qui confirme le fait que la déesse avait la fonction de protectrice de la cité et, en même temps, était une divinité poliade par excellence. Probablement, Athéna était vénérée depuis l'époque archaïque sous l'épiclèse *Polias*, même si elle n'est attestée que par les inscriptions datant du IIIe siècle ap. J.-C. Le culte d'Athéna ne semble pas avoir joué un rôle important à Milet. Il s'est répandu dans plusieurs colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin, où il est sporadiquement attesté par des sources littéraires, ainsi que par une série de documents épigraphiques et numismatiques. Le présent article se propose d'aborder le culte d'Athéna dans les colonies milésiennes fondées sur les côtes de la Propontide et du Pont Euxin (la mer Noire) (Fig. 1–2). Notre étude porte spécialement sur les épiclèses d'Athéna, les lieux de culte et les fêtes dédiées à la déesse, ainsi que les rituels qui s'y rapportent.

1. Le culte d'Athéna dans les colonies milésiennes de la Propontide

Athéna est l'une des divinités les plus importantes du panthéon de Cyzique (Fig. 1). Il est très probable que la déesse faisait partie du panthéon originaire

³ Herodot (1999), I, 22; pour la date du traité de paix conclu entre le roi Alyattes II et le tyran de Milet, Thrasyboulos, voir, Herda 2016, 49, n. 126; 76.

⁴ Ehrhardt 1988, I, 162; II, 458, n. 741; Bilabel 1920, 93.

⁵ Ehrhardt 1988, I, 163.

⁶ *Milet*, I.3, n° 150, l. 21.

⁷ *Milet*, II.3, n° 401: "Μελάντιος Κλέωνος ἱερέυς Ἀθηναῖ Σωτεῖραι καὶ θεοῖς πᾶσιν" (Ier siècle av. J.-C.).

⁸ Hermann 1971, 291, l. 4–5: "... καὶ ἱερε[ιαν] / διὰ βίου τῆς πρ[ό] πόλε[ως] Πολιάδο[ς] Ἀ-/θηναῖς αἰρεθ[εῖσαν]" (datation: IIIe siècle ap. J.-C.); *Didyma* II, n° 182, l. 16: "... καὶ ἱερείας τῆς Πολιάδος Ἀθ[ηναῖς]..." (datation: IIIe siècle ap. J.-C.); *Didyma* II, n° 243, l. 15: "καὶ ἱερείας διὰ βίου τῆς Πολιάδος Ἀθηναῖς" (datation: la fin de l'époque impériale).

de la cité, étant adorée depuis l'époque archaïque. Dans son œuvre *Argonautiká*, Apollonios de Rhodes mentionne le sanctuaire d'Athéna *Ἰησονίη* de Cyzique⁹. De même, une épigramme datant de la fin du IIIe siècle ou du début du IIe siècle av. J.-C. évoque le lien privilégié entre la cité de Cyzique et la déesse Athéna *Pallas*: les Cyziciens eux-mêmes se vantaient d'avoir été les premiers à consacrer un temple à la déesse en Asie Mineure¹⁰.

1.1. Le culte d'Athéna Iesonie à Cyzique

Apollonios de Rhodes confirme l'ancienneté du culte d'Athéna à Cyzique: "Ce fut près de leur demeure que le navire Argô, poussé par les vents de Thrace, aborda dans un port que la nature elle-même avait formé. Les Argonautes y détachèrent, par l'avis de Tiphys, la pierre qui leur servait d'ancre et la laissèrent près de la fontaine Artacie pour en prendre une autre plus pesante. Dans la suite, les Ioniens compagnons de Nélée, dociles à l'oracle d'Apollon, consacrèrent cette ancre abandonnée dans le temple d'Athéna *Iesonie* (protectrice de Jason)"¹¹. Apollonios de Rhodes suggère le lien entre Athéna *Iasonia* célébrée à Cyzique et l'expédition des Argonautes dirigée par Jason, ce qui placerait l'établissement du culte de la déesse dans une époque mythique située avant la guerre de Troie¹². Le même auteur nous laisse comprendre qu'Athéna a fait partie du bagage originaire des colons milésiens qui ont fondé Cyzique; il semble que son culte serait d'origine milésienne. Selon Apollonios, les descendants de Nélée, le fondateur de Milet – à savoir les Cyziciens originaires de Milet – ont dédié une pierre d'ancrage (*pierre de fond*)¹³ du navire des Argonautes (*Argô*) dans le sanc-

⁹ Apollonios de Rhodes 1892, 34, I, v. 959–960; voir aussi Bilabel 1920, 115, n. 1.

¹⁰ *Anthologie grecque* 1931, n° 342, v. 5–6: "(...) οὐνεκεν ὑψίστα Τριτωνίδι νηὸν ἔτευξεν / Κύζικος ἅδ' ἱρὰ πρῶτον ἐν Ἀσιάδι".

¹¹ Apollonios de Rhodes 1892, 34, I, v. 953–960; voir aussi, Apollonius Rhodius 1912, 129, I, v. 953–960: "Ἐνθ' Ἀργῷ προύτυπεν ἐπειγομένη ἀνέμοισιν / Ὀρηκίοις, Καλὸς δὲ λιμὴν ὑπέδεκτο θεούσαν. / Κεῖσε καὶ εὐναίης ὀλίγον λίθον ἐκλύσαντοες / Τίφυος ἐννεσίησιν ὑπὸ κρήνῃ ἐλίποντο, / κρήνῃ ὑπ' Ἀρτακίῃ· ἕτερον δ' ἔλον, ὅστις ἀρήρει, / βριθύν· ἀτὰρ κείνόν γε θεοπροπίαις Ἐκάτοιο / Νηλεΐδαι μετόπισθεν Ἰάονες ἰδρύσαντο / ἱερὸν, ἦ θέμις ἦεν, Ἰησονίης ἐν Ἀθήνης". (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text.jsp?doc=Perseus:text:1999.01.0227>, accédé le 21.12.2020).

¹² Herda 2008, 30.

¹³ Le syntagme *pierre de fond*, qui était petite (εὐναίης ὀλίγον λίθον) désigne la pierre qui servait primitivement l'ancre (ἄγκυρα), voir Liddell, Scott, Jones 1996, 723 [s.v. εὐναία=εὐνή (II) – *an anchor*]. Apollonios de Rhodes ne parle pas d'une ancre semblable aux ancres de fer, mais faite en pierre: il donne comme ancre aux Argonautes la pierre dont la marine antique se servait à l'époque la plus reculée. Tel est le sens du mot εὐνή qui se trouve souvent dans Homère; il est traduit par *pierre de fond*. Les ancres n'étaient pas connues aux époques primitives de la marine grecque. "On y suppléait en jetant au fond de l'eau de grosses pierres, des sacs pleins de cailloux ou de sable, des masses métalliques pesantes liées à des câbles; ce sont là les engins qu'Homère appelle εὐναί et qu'Eusthate confond à tort avec les ancres proprement dites". Donc, Apollonios

tuair d'Athéna *Iésonie* de Cyzique, selon l'ordre d'un oracle d'Apollon *Hékatos*¹⁴. Selon Joseph Fontenrose, cet oracle a été émis lors de la colonisation de Cyzique par les Milésiens (675–650 av. J.-C.). Le même J. Fontenrose suppose que la pierre de fond dédiée à Athéna *Iésonie* aurait pu servir d'“image aniconique de la déesse”¹⁵. Alexander Herda considère que l'indication concernant la dédicace de la présumée ancre pourrait être comprise comme faisant partie d'une réponse oraculaire pour l'établissement du culte d'Athéna *Iasonia* à Cyzique, dont l'épiclèse a été dérivée du nom du chef des Argonautes, Jason¹⁶.

J. Fontenrose considère que l'épithète d'*Iésonie*/ *Iasonia* signifiant “guérisseur” devrait être mis en relation avec le nom de Jason sur la base de l'homonymie entre les deux termes¹⁷. D'ailleurs, et l'épiclèse *Iasonia* et le nom du héros *Jason* font référence au verbe *ἰάομαι* – guérir. Plus précisément, le nom *Iasonia* était proche de celui de la déesse *Ἰασώ* qui dérive du verbe *ἰάομαι*¹⁸. Iaso était la “déesse de la guérison”, considérée comme l'équivalent féminin d'Apollon *Iètros*; la déesse était vénérée à Oropos, où un sanctuaire lui avait été dédié¹⁹. Iaso est attestée à partir du Vème siècle av. J.-C.; il semble que le culte de la déesse soit apparu en même temps que celui d'Asklépios, qui était considéré comme étant le père d'Iaso²⁰. En ce qui concerne l'anthroponyme Jason, depuis l'Antiquité, on a considéré que le nom du héros dérive du verbe *ἰάομαι*. Pindare l'appelait également *iatros*, “médecin”. La représentation de Jason comme “guérisseur” remonte au moins à l'époque archaïque, comme en témoigne l'image du héros qui figure sur un cratère corinthien avec des colonnettes datant d'environ 575

de Rhodes veut dire que la pierre qui compose l'εὐνή étant trop faible, les Argonautes en choisissent une autre capable de plus de résistance, *apud* Apollonios de Rhodes 1892, 248, v. 955.

¹⁴ *Hekatos* est l'une des vieilles épiclèses de culte d'Apollon *Didymeus*, voir Herda 2006, 287–288. D'ailleurs, l'oracle d'Hékatos qui a ordonné aux Cyziciens de dédier l'ancre du temple d'Athéna *Iasonia* a été identifié de manière convaincante par J. Fontenrose à celui d'Apollon de Didymes. Même la colonisation milésienne s'est réalisée avec le consentement de l'oracle de Didymes. Dans le cas de Cyzique, Aelius Aristides nous informe de façon explicite qu'Apollon *Didymeus* n'a pas seulement émis l'oracle pour la fondation de la cité, mais il a mené lui-même l'action de colonisation, en tant qu'*Archegetes*, au lieu de choisir un fondateur (*oikistes*), voir Aelius Aristides 1829, XVI, 237.

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0588%3Atext%3D16%3Ajebb+page%3D237> accédé le 29.12.2020).

¹⁵ Fontenrose 1988, 209. La dédicace d'une ancre en l'honneur d'une divinité est une coutume fréquemment rencontrée dans les cités portuaires grecques, voir Herda 2006, 102 et n. 389.

¹⁶ Herda 2008, 31.

¹⁷ Fontenrose 1988, 209.

¹⁸ Chantraine 1970, 453 (s.v. *ἰάομαι*): “Dans l'onomastique on notera *Ἰασώ* nom d'une déesse guérisseuse (...) qui serait en faveur d'une formation athématique”.

¹⁹ Pausanias 1974, I, 34, 3.

²⁰ Herda 2008, 31, n. 136; Ferrari 2003, 446 (s.v. “Iaso”).

av. J.-C.: Jason est représenté guérissant le roi thrace Phinée qui avait perdu la vue²¹. Ceci explique ce qui a déterminé Apollonios de Rhodes et, implicitement, les Cyziens à associer le culte d'Athéna *Iasonia* de Cyzique à Jason et à la légende des Argonautes.

1.2. Le culte d'Athéna Pallas à Cyzic

Une épigramme datant du tournant des IIIeme-IIeme siècles av. J.-C. évoque la relation privilégiée entre la ville de Cyzique et la déesse Athéna *Pallas*: “Regarde sous ce portique des Charites cette petite *stylis* de trière, ce modèle d'un savoir-faire originel: ce savoir-faire originel en effet, c'est *Pallas* Athéna qui l'imagina autrefois, et qui en fit cadeau à la cité, beau témoignage de sa reconnaissance, parce que c'est en l'honneur de la toute-puissante Tritonide que cette cité de *Cyzique* avait, pour la première fois dans l'Asie sacrée, bâti un temple”²² (trad. N. Trippé). La plupart des épigraphistes estiment que l'épigramme est évidemment authentique et a été gravée à Cyzique²³. De l'épigramme nous apprenons que sous le Portiques des Charites de Cyzique était conservée la petite *stylis*²⁴ d'une trière. Selon Natacha Trippé, “la *stylis* serait le mât où les marins avaient la possibilité de suspendre l'emblème de la divinité tutélaire du navire, qui conseille et protège l'équipage”²⁵; elle se situe à la poupe”²⁶. Cette *stylis* avait été inventée par Athéna et la déesse en avait fait cadeau à la cité de Cyzique, comme pour lui donner protection et prospérité sur la mer. C'était en récompense de ce que Cyzique avait élevé, pour la première fois dans l'Asie, un temple à la Tritonide²⁷. Cette *stylis* d'une trière qu'Athéna avait offert à Cyzique est une preuve concrète de l'habileté de la déesse qui avait transmis à la cité le savoir-

²¹ Herda 2008, 31, n. 136.

²² *Anthologie grecque* 1931, VI, 342, v. 1–6: “Ἀθηρσον Χαρίτων ὑπὸ παστάδι τᾷδε τριήρους / στυλίδιον, πρῶτας τοῦθ' ὑπόδειγμα τέχνας. / Ταύταν γὰρ πρῶταν ποτ' ἐμήσατο Παλλὰς Ἀθάνᾳ, / τάνδε πόλει καλὰν ἀντιδοῦσα χάριν, / οὐνεκεν ὑψίστῃ Τριτωνίδι νηὸν ἔτευξεν / Κύζικος ἄδ' ἱρᾷ πρῶτον ἐν Ἀσιάδι”.

²³ Robert 1978, 476; voir aussi Robert, Robert 1978, 458, n° 393; Roux 1990, 221–245.

²⁴ Le terme *styli-dion* (στυλίδιον) est un diminutif du *stylis* (στυλίς) et désigne ici un petit mât de l'arrière d'un navire, voir Liddell, Scott, Jones 1996, 1657 (s.v. στυλίς).

²⁵ Dans les *Argonautiques*, Apollonios de Rhodes relate que la déesse Athéna planta sur le navire *Argô* qui menait les Argonautes en Colchide, plus précisément à la proue, dans l'étrave, une hampe divine, faite du bois d'un chêne sacré de Dodone, dotée de la parole, qui conseillait et protégeait l'équipage, voir, Apollonius Rhodius 1912, 102, I, v. 526–527.

²⁶ Trippé 2008, 399.

²⁷ *Τριτωνίς* ou *Τριτογένεια* est une épithète d'Athéna qui, d'après certaines opinions, est liée à la tradition selon laquelle la déesse est née près de la rivière ou du lac Triton. L'identification de la rivière ou du lac par ce nom n'est pas possible. D'ailleurs, le terme *Tritogénéia* pourrait signifier “celle née de l'eau”, étant certainement lié à l'eau. Selon d'autres interprétations, l'épithète *Tritonis* ou *Tritogénéia* est liée au terme *Trito* qui avait le sens de *tête* dans les dialectes éolien et crétois; il

faire pour bâtir des navires²⁸. D'ailleurs, l'épigramme fait référence au rôle de la déesse Athéna en tant que patronne de l'artisanat naval, mais surtout à son intelligence pratique. Elle revendique également l'ancienneté du culte d'Athéna à Cyzique et le fait que les Cyziciens ont adoré la déesse pour la première fois en Asie²⁹. Ainsi, la colonie milésienne de Cyzique s'affirme pleinement comme une cité grecque; elle veut se rapprocher de la Grèce continentale, en créant un lien de "parenté" culturelle avec la cité d'Athènes: Athènes est la cité grecque qui honore la déesse Athéna dans la Grèce proprement-dite, tandis que Cyzique honore la déesse en Asie Mineure. Mais Cyzique, comme le souligne L. Robert, "a la modestie de ne pas contester la primauté du lien d'Athènes avec Athéna". L'épigramme analysée suggère que le culte d'Athéna à Cyzique serait d'une haute antiquité et aurait été, selon toute vraisemblance, importé à Cyzique par les colons milésiens.

1.3. Attestation du culte d'Athéna dans les documents épigraphiques découverts à Cyzic

À Cyzique, le culte d'Athéna est sporadiquement attesté par plusieurs documents épigraphiques. Là, tout comme à Milet, Athéna a été invoquée sous les épicleses *Πολιάς* et *Σωτείρα*, ce qui révèle que la déesse avait la fonction de patronne et de protectrice de la cité, de la communauté civique et des valeurs politiques. Une inscription découverte à Cyzique mentionne un temple d'Athéna *Polias*, où l'on consacre à Antonia Tryphaina – la reine du Pont (21–36 ap. J.-C.)³⁰ – un bouclier à son effigie avec une inscription gratifiante et où elle-même avait consacré une statue de culte de Livie à Athéna *Polias*. En outre, Tryphaina y assumait le sacerdoce et implicitement le culte de Livie, qui était associé à Athéna *Polias*, en organisant la procession des Panathénées³¹. Par analogie avec cette inscription attestant le culte d'Athéna *Polias* à Cyzique, M. Sève a proposé la conjecture ἐν τῷ τεμένει τῆς Ἀ[θηνᾶς τῆς Πολιάδος]³² dans un décret cyzicien en l'honneur d'une certaine Apollonis, fille de Proclès du Ier

pourrait être traduit par "celle née de la tête" en référence au mythe de la naissance d'Athéna de la tête de Zeus, voir, Ferrari 2003, 849 (s.v. "Tritogenia ou Tritonia").

²⁸ Trippé 2008, 399.

²⁹ Trippé 2008, 400.

³⁰ Antonia Tryphaena était la fille du roi Polémon Ier du Pont et du Bosphore et de sa femme, Pythodoris de Trallès. Sur la ligne maternelle, Antonia Tryphaena était la nièce de Marc Antoine. Tryphaena avait été l'épouse du roi thrace Kotys VIII (voir, Strabon 1971, XII 3, 29. Après la mort de son mari, Antonia Tryphaena s'est retirée à Cyzique, où elle est mentionnée par cinq inscriptions (quatre honoraires et une votive), *IGRRP*, IV n° 144–148.

³¹ *IGRRP*, IV, n° 144, l. 5, 13, 15 (datation de l'époque de Tibère).

³² Sève 1979, 330, l. 79: ἐν τῷ τεμένει τῆς Ἀ[-----]; la ligne 79 est restitué par Sève ainsi: ἐν τῷ τεμένει τῆς Ἀ[θηνᾶς τῆς Πολιάδος]; Sève 1979, 359.

siècle av. J.-C.; il considère que le sanctuaire mentionné dans ce décret conservé partiellement appartenait probablement à Athéna, dont le culte est connu à Cyzique³³. L'épiclèse *Sôteira* est associée au nom d'Athéna sur une monnaie³⁴. Puisque les épiclèses *Polias* et *Sôteira* sont attestées dans des documents tardifs et sont très répandues aux Ier siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C., il est très difficile d'établir l'origine du culte d'Athéna. En tout cas, l'hypothèse selon laquelle les habitants de Cyzique auraient repris le culte d'Athéna *Polias* de la métropole de Milet serait plus vraisemblable. Cependant, l'hypothèse que les Cyziciens ont repris le culte d'Athéna de la ville d'Athènes ne peut pas non plus être complètement exclue³⁵.

2. Le culte d'Athéna dans les colonies milésiennes du Pont-Euxin

Les documents numismatiques découverts dans les colonies pontiques de Milet nous fournissent quelques indices – et ceux-ci sont loin d'être significatifs – sur le culte de la déesse Athéna dans cette région périphérique du monde grec (Fig. 2). Le visage d'Athéna apparaît comme un type d'avvers sur une série de monnaies de bronze découvertes à Odessos, datant du Ier siècle av. J.-C.³⁶. Toujours à Odessos, l'image d'Athéna avec casque, bouclier ou egide apparaît sur le revers d'une monnaie de l'époque de Gordien III (238–244 apr. J.-C.). Dans sa main droite, la déesse tient une chouette et de sa main gauche, elle s'appuie sur une lance³⁷ (Fig. 3). La tête d'Athéna casquée apparaît sur l'avvers d'une monnaie de Tomis, tandis que le revers de la même pièce représente la chouette, le symbole de la sagesse de la déesse Athéna³⁸. De même, l'image de la déesse Athéna est représentée au revers de certaines pièces découvertes à Tyras, datant des IVème-IIIème siècles av. J.-C.³⁹.

Le portrait d'Athéna apparaît sur certaines des plus anciennes monnaies d'Istros, datant des VIème-Vème siècles av. J.-C.⁴⁰.

Les lettres AΘ gravées sur trois fragments de céramique provenant de vases datant des Vème-IIIème siècles av. J.-C., ont été interprétées comme les initiales

³³ Sève 1979, 359.

³⁴ Ehrhardt 1988, I, 164; II, 461, n. 762; Sève 1979, 359 et n. 189.

³⁵ Ehrhardt 1988, I, 164.

³⁶ Pick, Regling, 1910, 550, n° 2217, Pl. IV, 16.

³⁷ Voir <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85870740?rk=944210;4>, accédé le 17.07.2021.

³⁸ Pick, Regling 1910, 645, n° 2458, Pl. V, 16. Dans la mythologie grecque, la chouette est consacrée à la déesse Athéna. Athéna "aux yeux de chouette" est une épithète de la déesse fréquemment rencontrée dans la poésie archaïque; cette épithète confirme le lien entre la déesse Athéna et son oiseau sacré, voir Ferrari 2003, 255 (s.v. "chouette").

³⁹ Zograph 1977, 175; Ehrhardt 1988 I, 164.

⁴⁰ Ehrhardt 1988 I, 164.

du théonyme Ἀθ(η)νᾶ) (“à Athéna”)⁴¹; il s’agit de trois vases – marqués de graffites votifs – qui avaient très probablement été dédiés à la déesse Athéna dans un culte privé⁴² (Fig. 4, 5, 6). Les trois graffites ont été découverts sur le plateau situé à l’ouest de la cité. Le premier graffite incisé sur le fond d’un cratère (*skyphos*) nous fournit probablement, à en juger par la forme de la lettre θ (□), la plus ancienne attestation épigraphique d’Athéna, même si ce n’est que dans un culte privé (Fig. 4). Puisque ces graffites ont été découverts à l’extérieur de la cité, où il n’y avait pas d’édifices de culte public, ils représentent la preuve de l’adoration d’Athéna dans un environnement religieux privé, au cadre restreint de la famille, ainsi qu’au sein des groupes professionnels plus larges qui avaient leurs propres cultes⁴³. La pratique du culte privé d’Athéna implique l’existence de certains lieux de culte à Istros, même s’ils ne sont pas sous forme de temples ou d’autels. De tels lieux de culte pouvaient être aménagés dans la nature, une forêt, près d’une source, dans une grotte, à une croisée de chemins, ou près d’un tas de pierres. Ce ne sont pas seulement des formes précédant les futurs temples ou autels, mais elles peuvent même coexister avec eux. On peut donc supposer que sur le plateau situé à l’ouest d’Istros il y avait de tels lieux de culte dont la présence dans la région est confirmée par les graffites analysés ci-dessus; d’ailleurs, il est très peu probable que ces graffites aient été introduit à l’intérieur de la cité⁴⁴.

Une dédicace datant du IIe siècle ap. J.-C. avait été consacrée à Athéna par un forgeron istrien: “Moi, le forgeron Tatarion, j’ai dédié ce don à Athéna”⁴⁵; il est à retenir que Tatarion honore Athéna en tant que patronne et protectrice des artisans⁴⁶, hypostase dans laquelle la déesse n’est plus mentionnée dans aucune autre inscription locale⁴⁷. On peut supposer que la déesse Athéna faisait l’objet de l’adoration d’un groupe professionnel dont le forgeron Tatarion faisait partie également. Ces groupes professionnels sont mentionnés vers la même époque dans le décret istrien dédié à la prêtresse Aba, fille de Hekataios⁴⁸. On sait que ces groupes professionnels avaient leurs propres cultes⁴⁹.

À Olbia, le culte d’Athéna est attesté depuis l’époque archaïque. Dans la seconde moitié du VIe siècle av. J.-C., Athéna et Zeus avaient été vénérés en

⁴¹ Suceveanu 1965, 273–275, fig. 1/1, 1/2, 1/4.

⁴² Suceveanu 1965, 278.

⁴³ Suceveanu 1965, 278.

⁴⁴ Suceveanu 1965, 278.

⁴⁵ ISM I, 134: “Ταταρίων χαλκε/ὺς ἀνεθόμην δῶ/ρον Ἀθηνᾶ”.

⁴⁶ Ferrari 2003, 117 (s.v. “Athéna, déesse”).

⁴⁷ Robert, Robert 1969, n° 393, 484; voir aussi ISM I, 134, p. 270.

⁴⁸ ISM I, 57, ll. 30–32.

⁴⁹ Gernet, Boulanger 1932, 298.

tant que divinités poliades de la cité, dans le téménos central d'Olbia, où ils partageaient le même autel⁵⁰. Ceci est confirmé par une série de dédicaces incisées sur des fragments de céramique – provenant de coupes attiques à figures rouges – qui contiennent les deux théonymes: Zeus et Athéna⁵¹.

À l'époque archaïque, le culte d'Athéna jouissait d'une grande popularité, étant répandu parmi différentes catégories sociales. Une dédicace incisée sur un fragment non publié d'une très luxueuse coupe attique à figures noires qui date des années 550–540 av. J.-C. nous fournit la plus ancienne attestation du culte d'Athéna à Olbia; il ne reste que sept lettres de la dédicace soigneusement gravée qui a été restituée ainsi: [ὁ δεῖνα ἀνέθηκ]εν Ἀθηνα[ίη]⁵². Deux autres coupes à vernis noir découvertes à Olbia et Berézan avaient été dédiées à Athéna; elles contiennent de courtes dédicaces en l'honneur de la déesse⁵³ et datent du dernier quart du VIe siècle av. J.-C.⁵⁴. Par conséquent, le culte d'Athéna avait été implanté à Olbia par les colons milésiens depuis le milieu du VIe siècle av. J.-C., ayant une origine milésienne certaine; une preuve en ce sens est le fait que l'orthographe du nom de la déesse – Ἀθηναίη – qui apparaît dans les graffites d'Olbia, est identique à la forme ionienne du nom d'Athéna attestée dans les graffites découverts à Milet⁵⁵. L'image d'Athéna figure sur la plus ancienne monnaie olbienne. Une inscription du Ve siècle av. J.-C. mentionne un prêtre de la déesse Athéna, qui, plus tard, était devenu le prêtre d'Hermès⁵⁶. Une dédi-

⁵⁰ Vinogradov, Kryžickij 1995, 112; Rusjaeva 1999, 76, 79; Ehrhardt 1988, I, 164.

⁵¹ Voir *IOLb* 106: “ZH[---] / NA[---] / [--- -]” et *IOLb* 64: “[---]ΚΑΘ[---]” avec les restitutions proposées par J. G. Vinogradov, dans *Metodika izučenija drevnejšich istočnikov po istorii narodov CCCP* [*Méthode d'étude des sources antiques pour l'histoire des peuples d'URSS*], (Moscou: 1978), 71–72 et acceptées par L. Dubois, *IGDOP* 66 a), 116–117 et n. 50: “[Z]ηνὶ κ' Ἀθηναίη” (“Pour Zeus et Athéna”) (ca 510 av. J.-C.); *IGDOP* 66 b), 117: “Ζηνὸς κ' Ἀθη[ναίης]” (“[L'offrande] de Zeus et d'Athéna”). La comparaison entre *IGDOP* 66 a) et b) montre que, pour désigner le dédicataire d'une offrande, les dédicants avaient le choix entre datif de destination et génitif d'appartenance.

⁵² Roussiaïéva 1992, 90–91, fig. 26, 2.

⁵³ *IGDOP* 68: “Ἀθηνάης ἱρή” (“[coupe] consacrée à Athéna”) (graffite dédicatoire sur la corolle d'une coupe à vernis noir découverte dans une fosse rituelle du premier téménos d'Olbia, datation: 525–500 av. J.-C.); *IGDOP* 69: “[A]θηνάης [--] / [--]ΝΔΛ[---] / [--]ΟΠΙΟ[---]” (fragment de la paroi d'un vase à vernis noir, découvert dans une tombe de Berézan, datation: ca 500 av. J.-C.)

⁵⁴ Vinogradov, Kryžickij 1995, 112–113.

⁵⁵ Une série de graffites archaïques à caractère votif dédiés à Athéna ont été découverts autour du temple de la déesse d'Assesos, situé dans la *chôra* milésienne. La forme ionienne du nom de la déesse apparaît dans ces dédicaces “(Ἀθηναίη): --- ἀνέθηκεν ὁ Λεάγρεω τ' ἀθηνάηι θ---νικήσας ἐπὶ τῶν λεωθι ---”; Ἀθηναίηι *apud*, Ehrhardt, 1988, II, 458, n. 741; Bilabel 1920, 93: “ΑΘΗΝΑΙ[ης] / ἱερ]Η Ε(ι)ΜΙ”.

⁵⁶ Ehrhardt 1988, I, 164; II, 471–472, n. 861: “ἱερ(έως) Ἐρμέω ἕως καὶ Ἀθ(η)ναίης”; voir aussi, Vinogradov, Kryžickij 1995, 113.

cace incisée sur la paroi extérieure d'un *askos* à vernis noir découvert à Berézan – datant de l'année 400 av. J.-C. – avait été consacrée à Athéna par un certain Lènaïos⁵⁷.

À l'époque hellénistique, le culte d'Athéna a perdu une grande partie de sa popularité. La déesse n'est plus attestée épigraphiquement. Les fouilles archéologiques ont révélé des représentations d'Athéna en terre cuite et des monnaies sur lesquelles figure l'image de la déesse. De même, une représentation sculpturale en marbre de la déesse Athéna datant de la fin du IVe siècle av. J.-C. provient d'Olbia; il s'agit probablement d'une copie de la statue d'Athéna *Parthénos* réalisée par le célèbre sculpteur Phidias⁵⁸. Bien que les épiclèses *Sôteira* ou *Polias* ne soient pas attestées épigraphiquement, on peut supposer qu'Athéna était vénérée dans la cité des rives du Boug, tout comme à Milet, en tant que divinité protectrice de la communauté civique.

Conclusions

En conclusion, Athéna était, sans aucun doute, l'une des divinités vénérées dans les colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin. Le culte d'Athéna provient de la métropole de Milet. Il avait été implanté dans les colonies de Milet par des colons milésiens venant de la métropole. Les dédicaces consacrées à Athéna dans la seconde moitié du VIe siècle av. J.-C., provenant du sanctuaire d'Apollon *Delphinios* d'Olbia, indiquent que les colons milésiens avaient apporté le culte d'Athéna dans leur nouvelle patrie. Dans la cité des rives du Boug, Zeus et Athéna apparaissent comme des σύνναοι θεοί, partageant le même autel dans le *téménos* central d'Apollon *Delphinios*. Par conséquent, le groupe de divinités caractéristiques du panthéon milésien (Apollon *Delphinios*-Zeus-Athéna) est également illustré dans la zone sacrée orientale d'Olbia⁵⁹.

Jusqu'à présent, le culte public d'Athéna n'est attesté qu'à Cyzique et à Olbia, où il était pratiqué dans des sanctuaires et des temples consacrés à la déesse. On peut supposer qu'Athéna était vénérée dans les colonies milésiennes en l'hypostase de divinité protectrice de la cité, bien que, jusqu'à maintenant, les épiclèses *Polias* et *Sôteira*, qui sont spécifiques à la déesse, ne soient pas épigraphiquement

⁵⁷ IGDOP 70: "Ἀθήναιος Ἀθ[ηνάη]" (Lènaïos à Athéna). Le nom du dédicant bien attesté dans les cités du Pont nord est en rapport avec les fêtes des Ἀθήναια consacrées à Dionysos.

⁵⁸ Vinogradov, Kryzickij 1995, 113; Ehrhardt 1988, II, 460, n. 759.

⁵⁹ Avram 2001, 573. Le culte d'Apollon *Delphinios* avait été introduit à Olbia dans le troisième quart du VIe siècle av. J.-C., avec l'arrivée dans la cité d'une nouvelle vague de colons milésiens. Apollon *Delphinios* s'imposa aux dépens d'Apollon *Iétros*, devenant la principale divinité poliade d'Olbia. Les Olbiens ont consacré à Apollon *Delphinios* un nouveau sanctuaire situé à l'est du sanctuaire d'Apollon *Iétros*; cette nouvelle zone sacrée située dans le secteur d'est d'Olbia devient plus tard le *téménos* central de la cité, Rusjaeva 1999, 79.

attestées qu'à Cyzique. À Istros, Athéna était vénérée comme la patronne et la protectrice des artisans, comme en témoigne une dédicace du IIème siècle ap. J.-C qui avait été consacrée à la déesse par un particulier.

Les graffites à caractère votif découverts à Istros, datant des Vème-IIIème siècles av. J.-C., confirment l'existence d'une vie religieuse privée dans la cité, qui se perpétue non seulement dans le cadre restreint de la famille, mais aussi dans celle des grands groupes professionnels. Cette vie religieuse privée dépend directement de la vie religieuse de la cité.

De même, il semble que la déesse n'occupe pas une position sûre dans les panthéons des colonies milésiennes de l'ouest du Pont-Euxin (Odessos, Tomis, Istros et Tyras), où les traces de son culte sont peu nombreuses jusqu'à présent. L'absence de documents concluants concernant le culte d'Athéna à Istros pourrait s'expliquer par le fait que la famille de culte de type didymaïque composée d'Apollon-Artémis-Zeus-Létô, dans laquelle Athéna ne se retrouve pas, occupait une place importante dans le panthéon istrien. À la différence d'Istros, le groupe caractéristique du panthéon milésien, Apollon Delphinios-Zeus-Athéna, prévaut dans la zone orientale sacrée d'Olbia. Par contre, Athéna est mieux représentée à Istros, au niveau de la vie religieuse privée. À l'exception d'Istros, on pourrait admettre que le culte d'Athéna n'a pénétré dans les autres cités milésiennes de l'ouest du Pont-Euxin (Odessos, Tomis et Tyras) par la filière milésienne qu'à l'époque hellénistique.

BIBLIOGRAPHIE

Aelius Aristides 1829,

Aelius Aristides, *Orationes*, ed. Wilhelm Dindorf, Lipsiae, 1829.

Anthologie grecque 1931,

Anthologie grecque, première partie: *Anthologie Palatine*, t. III (livre VI), texte établi et traduit par Pierre Waltz, Paris, 1931.

Apollonios de Rhodes 1892,

Apollonios de Rhodes, *Les Argonautiques*, traduction français suivie de notes critiques, mythologiques, géographiques et historiques et de deux Index des noms propres par H. de la Ville de Mirmont, Bordeaux-Paris, 1892.

Apollonius Rhodius 1912,

Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, edited with Introduction and Commentary by George W. Mooney, Dublin, 1912.

Avram 2001,

A. Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea*, dans Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe, eds., *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, vol. I, București, 2001, 533–634.

Bilabel 1920,

Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ioner, deren staatliche und kulturelle Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten*, dans *Philologus*, Supplementband XIV, 1, Leipzig, 1920.

Chantraine 1970,

P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, II, Paris, 1970.

Dana 2011,

M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Scripta Antiqua 37, Bordeaux, 2011.

Didyma II,

Didyma II, *Die Inschriften*, eds. T. Wiegand, A. Rehm, Berlin, 1958.

Ehrhardt 1988,

N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, I, ed. II, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1988.

Ferrari 2003,

A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și română*, traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, 2003.

Fontenrose 1988,

J. Fontenrose, *Didyma. Apollo's Oracle, Cult and Companions*, Berkeley, Los Angeles, London, 1988.

Gernet, Boulanger 1932,

L. Gernet, A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris, 1932.

Herda 2006,

A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molopoi-Satzung*, Mainz am Rhein, 2006.

Herda 2008,

A. Herda, *Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit*, dans R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer, eds., *Kult(ur)kontakte; Apollon in Milet/ Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern* (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale

Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress, Bd. 11), Leidorf, 2008, 13–86.

Herda 2016,

A. Herda, *Megara and Miletos: Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States*, dans A. Robu, I. Bîrzescu, éd., *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Actes du colloque de Mangalia (8–12 juillet 2012), Paris, 2016, 15–128.

Hermann 1971,

P. Hermann, *Athena Polias in Milet*, dans *Chiron*, 1, 1971, 291–298.

Herodot 1999,

Herodot, *Istoriei*, Cartea I: *Clio*, studiu introductiv, traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski, București, 1999.

IGDOP,

Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont, ed. L. Dubois, Genève, 1996.

IGRRP IV,

Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes, IV, ed. G. Lafaye, Paris, 1927.

ISM I,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, I: *Histria și împrejurimile*, ed. D. M. Pippidi, București, 1983.

Iolb,

Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol'vii) (1917–1965), eds. T. N. Knipovič, E. I. Levi, Leningrad, 1968.

Liddell, Scott, Jones 1996,

H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Oxford, 1996.

Milet, I.3,

Milet I, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet*, eds. G. Kawerau, A. Rehm, Berlin, 1914.

Milet, II.3,

Milet II, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Die Stadtmauern*, Mit epigraphischem Beitrag von Albert Rehm, Berlin-Leipzig, 1935.

Pausanias 1974,

Pausanias, *Călătorie în Grecia*, vol. I, studiu introductiv, traducere, note Maria Marinescu-Himu, București, 1974.

Pick, Regling 1910,

B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Bd. I, 2: *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910.

Robert, Robert 1969,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, dans *RÉG*, 82, 391–393, 1969, 424–540.

Robert 1978,

L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, dans *BCH*, 102, 1, 1978, 395–543.

Robert, Robert 1978,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, dans *RÉG*, 91, 434–435, 1978, 385–510.

Robu 2012,

A. Robu, *Les établissements mégariens de la Propontide et du Pont-Euxin: réseaux, solidarités et liens institutionnels*, dans *Pallas*, 89, *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.*, 2012, 181–195.

Roux 1990,

G. Roux, *Deux riches offrandes dans le sanctuaire de Delphes. Le stylidion de Cyzique. Le lion d'or de Crésus*, dans *Journal des Savants*, 3–4, 1990, 221–245.

Rusjaeva 1999,

A. S. Rusjaeva, *Les temene d'Olbia à la lumière de son histoire au VIe siècle av.n.è.*, dans O. Lordkipanidzé, P. Lévêque, eds., *Religions du Pont-Euxin*, Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide) – 1997, traduction et édition Arlette Fraysse, Évelyne Geny, Besançon, 1999, 75–84.

Roussiaïéva 1992,

A. S. Roussiaïéva, *Religia i kulty antitchnoi Olvii/ Religion et cultes de l'antique Olbia*, Kiev, 1992.

Sève 1979,

M. Sève, *Un décret de consolation à Cyzique*, dans *BCH*, 103/1, 1979, 327–359.

Stephanus Byzantinus 1849,

Stephanus Byzantinus, *Ethnika*, ed. G. Reimeri, Berolini, 1849.

Strabon 1971,

Strabon, *Geografia*, vol. I, studiu introductiv, traducere, notițe introductive, note și indice de Felicia Vanț-Ștef, București, 1971.

Suceveanu 1965,

A. Suceveanu, *Câteva inscripții ceramice de la Histria*, dans *StudClas*, VII, 1965, 273–286.

Trippé 2008,

N. Trippé, *Sur une inscription de Cyzique*, dans *RÉA*, 110, 2008, 383–401.

Vinogradov, Kryžickij 1995,

J. G. Vinogradov, S. D. Kryžickij, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, New-York, Köln, 1995.

Zograph 1977,

A. N. Zograph, *Ancient Coinage 2, The ancient coins of the Northern Black Sea littoral*, Oxford, 1977.

Ressources électroniques: « Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France »

CULTUL ZEIȚEI ATENA ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

Rezumat

Studiul nostru își propune să abordeze cultul Atenei în coloniile milesiene întemeiate pe coastele Propontidei și ale Pontului Euxin (Marea Neagră). Atena este una dintre cele mai vechi divinități ale panteonului milesian. Cultul Atenei s-a răspândit în numeroase colonii milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin, unde este sporadic atestat de izvoarele literare, precum și de o serie de documente epigrafice și numismatice. El fusese implantat în coloniile Miletului de către coloniștii milesieni sosiți din metropolă. În opera sa *Argonautiká*, Apollonios din Rhodos menționează sanctuarul Atenei *Ἰησονίη* din Cyzic. O epigramă care datează de la cumpăna secolelor III-II î. Hr. evocă relația privilegiată între cetatea Cyzic și zeița Atena *Pallas*. La Cyzic, Atena a fost invocată cu epiclezele *Πολιάς* și *Σωτεῖρα*. Documentele numismatice și epigrafice ne furnizează câteva indicii despre adorarea Atenei la Odessos, Tomis, Tyras, Istros și Olbia. Cu excepția Istrosului și Olbiei, unde cultul Atenei este atestat încă din epoca arhaică, în celelalte colonii pontice milesiene (Odessos, Tomis și Tyras) cultul zeiței a pătruns prin filieră milesiană, de-abia în epoca elenistică. Se poate presupune că Atena era adorată în coloniile milesiene în ipostaza de divinitate protectoare a cetății, deși epiclezele *Polias* și *Soteira*, care îi sunt specifice zeiței, nu sunt epigrafic până în prezent decât la Cyzic. La Istros, Atena era venerată în calitate de patroană și protectoare a meșteșugarilor. Lipsa unor documente concludente cu privire la cultul Atenei la Istros s-ar putea explica prin faptul că familia de cult de tip didymaic formată din Apollon-Artemis-Zeus-Leto, în care Atena nu se regăsește, ocupa un loc important în panteonul histrian. Spre deosebire de Istros, grupul caracteristic panteonului milesian, Apollon Delphinios-Zeus-Atena, prevalează în zona sacră estică a Olbiei. În schimb, Atena este mai bine reprezentată la Istros, la nivelul vieții religioase private.

Fig. 1. Carte générale des cités grecques sur les côtes de la Propontide (*apud* Robu 2012, 195). / Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Propontidei (*apud* Robu 2012, 195).

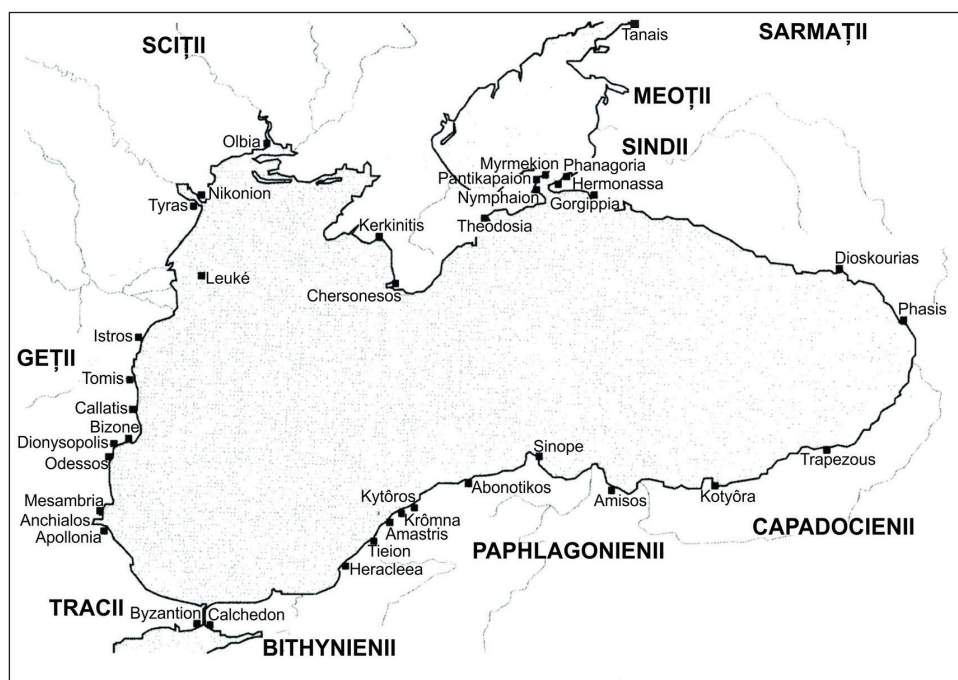

Fig. 2. Carte générale des cités grecques sur les côtes du Pont-Euxin (*apud* Dana 2011 – avec nos éditions). / Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Pontului Euxin (*apud* Dana 2011 – cu editările noastre).

Fig. 3. Monnaie de bronze d'Odessos, Thrace, époque de Gordien III (238–244 apr. J.-C.)
(*apud* <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85870740?rk=944210;4>, accédé le 17 juillet 2021). / Monedă de bronz din Odessos, Tracia, epoca lui Gordian al III-lea (238–244 d. Hr.).

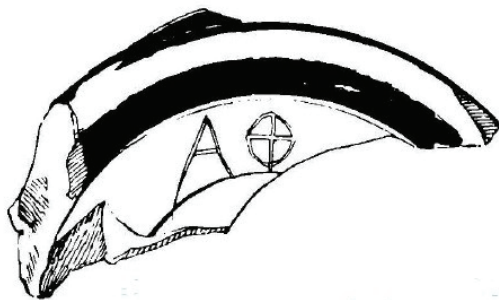

Fig. 4. Fond de pot de type « cratère » (*skyphos*) (Istros, Vème – IVème siècles s. av. J.-C., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/1). / Fund de vas de tip „crater” (*skyphos*) (Istros, secolele V-IV î. Hr., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/1).

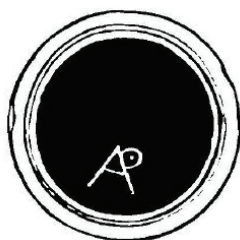

Fig. 5. Base d'un pied de canthare (Istros, IVème – IIIème siècles s. av. J.-C., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/2). / Baza unui picior de kantharos (Istros, secolele, IV-III î. Hr., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/2).

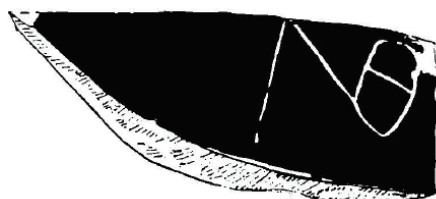

Fig. 6. Lèvre de *fish-plate* (Istros, IIIème siècle s. av. J.-C., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/4). / Buză de *fish-plate* (Istros, secolul al III-lea î. Hr., *apud* Suceveanu 1965, 274, fig. 1/4).

NOTES ON THE *COLLEGIUM UTRICLARIORUM*

Dorottya Nyulas*

Keywords: *collegium utriculariorum*, wineskins, *άσκός*, Gallia, Dacia, epigraphy, archaeology

Cuvinte cheie: *collegium utriculariorum*, *burdufuri*, *άσκός*, Gallia, Dacia, epigrafie, arheologie

1. Starting point: a growing inscription

A few years back my attention was drawn to an unnoticed manuscript signed by count József Kemény, a renowned historian-antiquarian of the 19th century Transylvania. His text presents the Roman site – auxiliary military camp and adjoining settlement – at Călugăreni (Hu: Mikháza, Mureş County), together with some interesting finds that were unearthed there¹, some of which were sent to him. Among these the most important one was an altar² dedicated to *Adrastia* in the honour of the *Domus Divina* by the *collegium utriculariorum*. Unfortunately the monument was broken into pieces by the locals (hoping that it would contain gold inside it). Contrary to the later mentions, its pieces were not sent to the count, but only a transcription, made before its destruction, by the provincial of the Franciscans (a monastery functioned in the village for a long period)³. Anton Kurz, the editor of Ferdinand Neugebauer's *Dacien* received the mentioned Kemény-manuscript (he made some revisions and corrections on the text) and accordingly added the new information to the volume currently under his preparation, while also sending the inscription to the epigraphist Wilhelm

* *Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca*, str. Mihail Kogălniceanu, no. 1, e-mail: nyulasdorottya@gmail.com

¹ *Römische Alterthümer zu Mikháza in Siebenbürgen*. For the study presenting the manuscript see Nyulas *forthcoming*. I would like to thank again Ioan Dordea for transcribing the text and professor Radu Ardevan for drawing my attention to this manuscript, as well as Ernő Szabó for his comments on the present topic.

² CIL III, 944=ILS 3748=IDR III/4, 215=HD045404.

³ The confusion goes back to Neugebauer's *Dacien*: Neugebauer 1851, 248; from where it was adopted in later works, e.g. see IDR III/4, 215. For a more detailed picture and other issues regarding this inscription see Nyulas *forthcoming*.

Henzen⁴. Probably by mistake, A. Kurz did not copy the last line, thus in both cases, and taken from there in every other later publication (including the CIL), the inscription has four lines, whereas in the count's manuscript a fifth (last) line is also present, composed of a simple *S F*, generally read as *S(acrum) F(ecit)*. Thus, a long-lost inscription had suddenly grown, the correct form being:

*IN H(onorem) D(omus) D(ivinae) / ADRASTIAE /
COLLEG(ium) / VTRICLARIORVM / S(acrum) F(ecit)*

While the addition of the *sacrum fecit* does not change much the interpretation of the inscription, this development made me look more deeply into the subject of the *collegium utriclariorum*. While there are a fair number of studies on the topic from various viewpoints, they all tend to use just one singular perspective: be it Latin epigraphy, Greek epigraphy or archaeology. Below is an attempt to gather the information from all three of these different disciplines in order to arrive to a common conclusion.

2. The trouble with the *utriclarii*

The *collegium utriclariorum* is a corporation on the interpretation of which researchers still have not been able to settle. To make things more interesting, this *collegium*⁵ is only attested in two regions⁶, mostly during the 2nd–3rd centuries AD, namely in Gallia Narbonensis plus a high concentration in Lugdunum (21 and 12 inscriptions)⁷ and in Dacia (2 inscriptions)⁸. This proportion is maintained in the studies regarding this corporation too: there are several works⁹ on the Gallic

⁴ Forwarded by Henzen, the inscription is first published in Rome: *Bullettino* 1848, 56.

⁵ Both *collegium* and *corpus* are used on inscriptions indicating the association of the *utriclarii*.

⁶ A very fragmentary funerary inscription from Italy (CIL X, 2949=8193=EDCS 15100149) is usually not taken into account as it mentioning an *utriclarius* is far from certain.

⁷ For a collection of all the inscriptions see Deman 2002, 233–237. In addition, P. Marimon Ribas (2017) takes into consideration, besides two monuments that later appeared in Nîmes (AE 2014, 853 and 854=EDCS 71300172–3), also three inscriptions that other researchers did not include because of how fragmentary they are, as their interpretation cannot be totally sure: CIL XII, 189 and 1747 (from Gallia Narbonensis) and CIL XIII, 1979 from Lugdunum. Another one, also from Lyon and rather fragmentary, was published in 2018: Bérard, Silvino 2018=EDCS 76400178.

⁸ The second Dacian inscription (CIL III, 1547=IDR III/1, 272), copied by Luigi Ferdinando Marsigli, is also lost today.

⁹ For an exhaustive bibliography see Bannert 1978, 988–989; Kneissl 1981, 170–172 and Deman 2002, 240–241; more recently: Marimon Ribas 2017, 192–200. In the present article only the most important publications will be mentioned.

*utricularii*¹⁰ (usually mentioning the two Dacian examples as exceptions that prove the rule) and very few with focus on Dacia¹¹.

There are several aspects regarding this *collegium* that are the subject of scientific debate, but the most important one is the nature of their business. It has always been clear that they are an occupational association, but there is still no consensus regarding what the *utricularii* did. The Latin term is formed from the base *uter, utris*, meaning leather bag/container ('wineskin')¹², adding the diminutive suffix *-culus* (*utriculus* = small leather bag) and the suffix *-arius*, usually indicating an occupation¹³. Unfortunately, this etymology does not help much in the decipherment of the craft: an *utric(u)larius*¹⁴ can be someone who makes such leather bags and/or sells them (1); uses them for transport either as containers (2) or as means of transport on water (3); a firefighter – probably with leather hoses (4); but also a musician who plays the bagpipe or the manufacturer of such an instrument (5). Each of these possibilities were mentioned already before the 20th century¹⁵ and were supported by different researchers throughout time. Below each theory will be shortly discussed apart. In all the cases these hypotheses take into account almost exclusively the Gallic inscriptions, usually mentioning the two Dacian examples separately, without necessarily including them in the argumentation.

Bagpipers?

The literary sources have helped elucidating many Roman professions, but unfortunately they did not offer much guidance in this case. The only ancient literary source mentioning an *utricularius* is Suetonius's *Vita Neronis*, where it clearly denotes someone who plays the bagpipes¹⁶. This was an argument strong

¹⁰ Though the western inscriptions come from both Gallia Narbonensis and Gallia Lugdunensis (almost all from the catchment area of the river Rhône), for the sake of simplicity they will be referred to generically as the 'Gallic inscriptions' in the present paper.

¹¹ The only short note regarding the Dacian *utricularii* is signed by Doina Benea (1995), an article which is now rather outdated. The contribution of Radu Ardevan (1998, 290–291) is also significant to the topic.

¹² The English term 'wineskin' unfortunately suggests that it served as a container only for wine, however it was suitable and used for all kinds of liquids, most importantly oil (*Edict. Diocl.* 10.14) and water (Sall. *Iug.* 91.1), but also pepper sauce (Petron. *Sat.* 36) or even blood if it was so needed (Apul. *Met.* 1.13).

¹³ Deman 2002, 237–328; Marimon Ribas 2017, 184–185.

¹⁴ The inscriptions mentioning the term always use the contracted *utricularius* form, which will be used in this paper as well.

¹⁵ An exhaustive earlier bibliography regarding these theories can be found in Boissieu 1846, 401–404.

¹⁶ Suet. *Ner.* 54: *proditurum se partae victoriae ludis etiam hydraulam et choraulam et utricularium*. Here *utricularius* without doubt means bagpiper. The word *utrarius* on the other

enough in the eyes of count József Kemény, and others before him, as he rather naively proposes a guild of bagpipe makers and dealers at Călugăreni (based on this he also suggests that a major Roman settlement must have been there, perhaps Napoca)¹⁷. Leaving Kemény's farfetched ideas behind, the theory of a *collegium* of bagpipe makers was soon abolished, having just the one shaky literary argument for, and many-many against it.

Rafters?

Identifying the *utricularii* as rafters, i.e. transporters using rafts made of inflated animal skins – adequate for shallower or rapid waters where a normal boat might strand or crash –, is generally connected to Jean Rougé¹⁸. It is not a new idea, but he brings forth new arguments and it seems that for a while he managed to settle the scientific discussion¹⁹. This theory seems to be supported by the recurrent mentioning in inscriptions of the *collegium utriculariorum* together with the *nautae* (fluvial sailors)²⁰. Hence it seemed logical to assume that they might be also involved in the river transport, and as there are several ancient literary, iconographic and ethnographic sources of inflated wineskins used as rafts or pontoons²¹, they must have been using something similar to get further up the rivers where the *nautae* could no longer go. As Peter Kneissl points it out, the biggest shortfall of this theory is that many inscriptions come from locations with no navigable rivers (even with such light rafts)²². Another important aspect is whereas the *nautae* are always linked to rivers on the inscriptions, the *utricularii* are identified with the settlement they work in²³. Linking two separate professions based on both being mentioned by the same inscriptions must be treated always with care: in this case the most frequent 'connection' between the two are that they

hand appears with the meaning of a person who carries water (probably in leather containers) for the army: see Livy 44.33.1.

¹⁷ See Nyulas *forthcoming*.

¹⁸ Rougé 1959. He proposes the idea that they could have been also ferrymen on larger rivers.

¹⁹ For a concise presentation of this topic, together with the later counterarguments see Marimon Ribas 2017, 192–196.

²⁰ CIL XII, 731; 982 (this also mentions the *navicularii marini*); 4107; CIL XIII, 1954; 1960; 2009. In one inscription (CIL XII, 700) the *utricularii* also appear together with the *fabri navales* (and *centonarii*).

²¹ See Marimon Ribas 2017, 192–193. For a short archaeological note on such military pontoons: Munteanu 2013. It must be underlined that while such solutions existed, they were used mostly spontaneously in specific situations.

²² Kneissl 1981, 173–175.

²³ E.g. CIL XII, 982: *patronus nautar(um) Druenticorum et utricularior(um) corp(oratorum) Ernaginensum* (sic).

have the same *patronus*²⁴, which does not necessarily mean a close relation between the two *collegia*.

Wine-transporters?

Taking into account the finding places of the (Gallic) inscriptions and supported with several other arguments, P. Kneissl proposed a new interpretation, one that convinced mostly everyone: namely that the *utricularii* transported wine on land and also participated in the wine trade²⁵. He rejects, for the reasons seen above the idea that they were rafters, but also points out how, with the exception of one or two, all the inscriptions come from settlements located at important cross-roads or at least on essential roads²⁶. Another important pillar of his argumentation is the institution of corporations itself, suggesting that because the *collegium utriculariorum* is clearly not a religious or administrative association, nor a craftsman-type of corporation, it must be part of the third type – connected to transport and trade, together with the *nautae* and *navicularii*²⁷. He easily dismisses the idea that they could be artisans, the makers and sellers of wineskins, arguing that it is a rather simple recipient made of the entire hide of usually goats and sheep, for the making of which there is no need of ‘any special manual skills’, and he doubts that there was a demand high enough for such wineskins that there was an entire corporation of producers needed²⁸. From an archaeological perspective these affirmation are highly disputable as it will be argued further below.

Kneissl’s most developed and quite original argument brings in the ancient wine trade as a huge economic factor that significantly marked many other industries as well in this region. Wine production became widespread in south Gallia from the first century AD, the *utricularii*-inscriptions following soon after, all dating roughly in the second and third century. This region rapidly became the main source of wine for the northern parts of the Empire, the Germanic *limes* and Britannia. This growth generated the development of a special group of transporters on land, possibly using wineskins as containers. As the majority of the inscriptions come from this region, most probably this evolution took place here²⁹. From this perspective it is even more interesting how at the turn of the second and third century the area of activity of the *utricularii* shifted from the south of Gallia, close to the coastline with a possible bigger centre at today’s

²⁴ CIL XII, 982; CIL XIII, 1954; 1960.

²⁵ Kneissl 1981.

²⁶ Kneissl 1981, 175, Abb. 2.

²⁷ Kneissl 1981, 172–173. He presents here a rather oversimplified view on corporations.

²⁸ Kneissl 1981, 172.

²⁹ Kneissl 1981, 177–182.

Arles, up north to establish a new large centre at Lyon, the *corpus utriculariorum Luguduni consistens*³⁰, due to the expanding demand for wine especially in the Mosel-area³¹.

All this makes the *collegium utriculariorum* an association that deals with wine-trade on land, starting off with shorter distances, probably using wineskins as containers – hence the name, but evolving into a large corporation dealing with the export of wine to the north³². At this point, to meet the epigraphic-iconographic discrepancy³³, it is supposed that they started to use barrels as containers. Of course, Kneissl's argumentation is much better structured and logical than what a short summary can give, yet he has a tendency to leave out the aspects that do not coincide with his theory or to take the absence of proof as proof of absence.

Kneissl deals separately with the two Dacian inscriptions mentioning this *collegium*. In his view the situation in the Danubian province is very similar to that of Gaul and the Rhine region. In both cases with the arrival of large military groups the demand for great quantities of quality wine could not be met on the closer territories, thus these two regions needed to import wine from further away, hence the presence of the *utricularii*. As this corporation is constrained to just two regions, solely the similar circumstances were most probably not the only reason for their presence north of the Danube, and a direct Gallic influence must be also suspected in Dacia³⁴.

Kneissl's article had a great impact, and some scholars tried to enhance the idea. Albert Deman (2002) proposes that the *utricularii* were simple muleteers, assuring the land transport of wine and oil on difficult terrain where wagons could not go, having the wineskins directly attached to the animals. He argues that Kneissl worked with a very narrow understanding of the *nautae* – namely that they only practised river transport, the land transport being done by the

³⁰ CIL XIII, 1954; 1960; 1985; 1998; 2009; 2039.

³¹ Kneissl 1981, 182–191. Though many researchers agreed with Kneissl, the part of his theory revolving around long-distance wine trade especially to the Trier-area was not questioned but rather omitted by later publications, even though his argumentation here is quite doubtful, based on lack of evidence instead of proofs, and presents elements of circular reasoning.

³² He argues that because there are no inscriptions from the third century AD from Lyon that mention any *negotiator vinarius*, this must mean that the *utricularii* took over their tasks too. See Kneissl 1981, 190.

³³ Kneissl 1981, 180–182. There is no known depiction of an *utricularius*, the bronze *tessera* from Cavaillon (CIL XII, 136; Kneissl 1981, 172, Abb. 1) shows only a full/inflated wineskin. On the other hand, there are multiple scenes from this period depicting wine transportation in barrels on carts, whereas there is apparently no specific term for barrel-transporters.

³⁴ Kneissl 1981, 192. R. Ardevan fully agrees with him in regard of Dacia: Ardevan 1998, 290–291. This stands at the base of the article written by Doina Benea (1995) too.

utricularii. In Deman's viewpoint both the river and land transport were covered by the *nautae*: as a proof he brings an inscription (CIL XIII, 1709) attesting the *nautae Ararici et Ligerici*, where only terrestrial connection can be established between the Saône and the Rhone. A second argument is a funerary inscription of a *nauta Araricus* also depicting two mules pulling a wagon with a large barrel on it³⁵. Thirdly, Strabo, while describing Gallia Narbonensis clearly points out how frequently the river transporters opted for travelling on land when going upstream, as the roads were good and it was easier this way³⁶. Thus widening the role of the *nautae*, Deman shifts the *utricularii* towards being muleteers on difficult terrain. The *muliones* is a well attested profession, especially in Italy, the most notable example being a funerary inscription that besides mentioning the term, also depicts a man handling two mules that pull a cart with a heavy barrel on it³⁷. Such line of work having been existed before, which Deman does not mention, makes it improbable that the *utricularii* were preoccupied with the same thing.

Florence Verdin also argues against the theory of the *utricularii* being rafters, and broadly agrees with P. Kneissl and A. Deman that they must have been involved in transport on land, though she believes that one should not confine the use of these containers only for wine, but rather for oil³⁸. She arrives to this conclusion based on that there are very few oil amphoras known from Gaul, whereas the wine has its own containers – amphoras and especially barrels, thus the *utris* must have been used mostly for the transport of oil. This of course is highly disputable, but nonetheless the idea that they must have been transporting different types of liquids (she even mentions beer as a possibility), otherwise their name would come from the product, not from the container³⁹, is something to take into account.

Wineskin makers?

Already in 1846, Alph de Boissieu, while publishing the Latin inscriptions found at Lyon, presented a very modern take on the *utricularii*, namely that they were responsible for the production of the wineskins⁴⁰. He did not reject the idea that these containers were used for transportation of wine and oil, or when inflated and bound together, as rafts. He even added to this how such skins were used in medicine according to Hippocrates⁴¹. Boissieu's main

³⁵ CIL XIII, 5489. See Deman 2002, 245, Fig. 6.

³⁶ Strab. *Geogr.* 4.1.14.

³⁷ CIL V, 7837. For more on *muliones* see Pastor 2017.

³⁸ Verdin 2005, 281.

³⁹ Verdin 2005, 282.

⁴⁰ Boissieu 1846, 401–404.

⁴¹ Hippoc. *Art.* 77.

argument thus is that if the *utris* have so many practical uses, it is only normal that there was a high enough demand for it that resulted in a whole corporation being busy producing them. He also pointed out that based on the names known from the inscriptions, it seems that the local population was more involved in this craft, adding to this that, especially in larger cities, the *collegia* might have admitted as members also persons that not necessarily practised the same profession⁴².

More recently Pau Marimon Ribas (2017) published a detailed paper on this subject. After shortly reviewing the ideas published before him⁴³ – also specifying what aspects make each one improbable – he finally presents new arguments for his theory⁴⁴, i.e. the *utriclarii* are wineskin manufacturers. At the base of his argumentation stands the fact that the persons attested to be a member of this *collegium* are all of a lower social rank⁴⁵: mostly people with *tria nomina*, but there are frequent names of indigenous origins and names indicating a freedman. Furthermore, none of them are attested with any other important function or as magistrates, and rarely are they part of any other corporation⁴⁶. Even then, the *utriclarii* are being mentioned last – just as is the case with the inscriptions of patrons of different *collegia*, where they are at the end of the line.

He points out that a) there is clearly a connection between the *utriclarii* and the *nautae* and *navicularii* (= transport especially on water), but the *utriclarii* appear in a secondary position; b) they are frequently mentioned together with other artisan-corporations⁴⁷; c) one inscription makes an apparent connection with the *negotiatores vinarii* (CIL XIII, 1954) which is important exactly because of the growing wine production in the region, for which many wineskins were also needed; d) as it was shown, they are of low social status, whereas the wine and oil trade was one of the most rewarding branches of trade; and e) it seems to be a local phenomenon, generally met only in south Gallia⁴⁸. From all this and

⁴² Boissieu 1846, 403–404.

⁴³ Marimon Ribas 2017, 190–200.

⁴⁴ Marimon Ribas 2017, 200–204.

⁴⁵ Marimon Ribas 2017, 186–190. The social status of the *utriclarii* was recently analysed at length by T. Hasegawa (2015, 141–177). He puts them in parallel with the *nautae* of Lyon, and basically arrives at the same conclusion: the corporation of the *utriclarii* is clearly more modest and inferior to the *nautae*. Based on this, he proposes the not too convincing idea that the previous could have been a kind of subcontracted group of the latter, to whom the *nautae* could outsource the surplus of their business.

⁴⁶ The three exceptions, all related to *nautae*: CIL XII, 731; CIL XII, 4107 and CIL XIII, 2009.

⁴⁷ For example: *fabri*, *fabri navales*, *dendrophori*, *centonarii*, *lintearii*. See CIL XII, 700; CIL XIII, 1954; 1998; AE 1965, 144; AE 1966, 247; AE 1967, 281.

⁴⁸ Marimon Ribas 2017, 200–202.

from the fact how widespread the wineskins were in the ancient world, Marimon Ribas draws the conclusion that the *utricularii* were wineskin-manufacturers.

Firefighters?

Based on the repeatedly attested association of the *collegium utriculariorum* with other craft corporations⁴⁹, Friedrich Drexel proposed already in 1926 that they could have been involved in the voluntary municipal firefighting⁵⁰. The connection between firefighting and the *collegium fabrorum* is clear at least under Trajan's rule, from Plinius's letters to the emperor⁵¹, but similar duties are supposed in the case of the *centonarii*, *dendrophorii*, *dolabrarii* etc⁵².

The *collegia*, being an official institution, meant certain privileges but also obligations, usually referred to as the *utilitas publica*, i.e. to be of service⁵³. Voluntary firefighting is of course very valuable, nevertheless it seems more and more clear that the involvement of these corporations in this task was secondary, if not non-existent⁵⁴. Furthermore, in the case of the *centonarii* Jinyu Liu brings forth a new hypothesis, namely that the *utilitas* of the said *collegia* revolved around the textile industry and supplying the ever-growing army⁵⁵, an idea that is highly thought-provoking for the study of the *utricularii* too.

Of course, the very nature of the profession of the *utricularii* makes it easier to imagine such a task for them, the wineskins being generally used for water-transportation too – a very important aspect in firefighting⁵⁶. Drexel makes them a sort of aid for the real fireman (especially the *fabrii*), as they seem to be of a lower rank⁵⁷, while Marimon Ribas sees in this a possible explanation for their association with the mentioned *fabrii*⁵⁸.

Leather hoses and wineskins were surely used to stop fires, nevertheless this does not have to mean a direct involvement of the *utricularii* in these drills, rather they supplied parts of the equipment.

⁴⁹ These are the *fabrii*, *centonarii* and *dendrophorii*, see CIL XII, 700; CIL XIII, 1954; AE 1965, 144; AE 1966, 247; AE 1967, 281.

⁵⁰ Drexel 1926, 157–158.

⁵¹ Plin. *Ep.* 10.33; 34.

⁵² The mentioned ones are the best attested. For the whole topic see Lafer 2001, 45–117, especially 47–63.

⁵³ Focused on the *centonarii*, but the general affirmations are on spot for other *collegia* too: Liu 2009, 111–115.

⁵⁴ See Liu 2009, 125–160, with an emphasis on the *centonarii*.

⁵⁵ Liu 2009, 115–122.

⁵⁶ On the use of wineskins in firefighting see Lafer 2001, 192.

⁵⁷ Drexel 1926, 158.

⁵⁸ Marimon Ribas 2017, 204.

3. The archaeology of wineskins

A dominant shortcoming of the majority of the articles mentioned above is that they are trying to decipher the profession of the *utriclarii* without looking at the objects they are related to, the *utris*. Surely for the social history or structure of these *collegia* epigraphy suits best, nevertheless the total disregard for archaeological sources hinders the chances of understanding. While P. Marimon Ribas shortly brings this perspective into discussion⁵⁹, P. Kneissl on the other hand is sure by default that making such containers does not require any special skills⁶⁰.

To better understand this aspect, one must look at the work of Élise Marlière, who tried to lift the wineskins and wooden barrels to the position they deserve, right next to the amphoras. The basic conclusion she always gets to is that these three are complementary container types for liquids⁶¹ (just like today's glass bottles, aluminium cans, PET bottles, cartons and even plastic bags). Ancient people could choose between these based on the nature, the value of the liquid, where and how it had to be transported, what were the costs etc.

As É. Marlière points it out, one can only suppose that the wineskin was 'invented' in the Near-East by the pastoral communities living there. What is for sure, that their first mentions (18th c. BC) as well as illustrations (9th c. BC) are from this region, and they are also frequently mentioned in the Bible⁶². Possibly from here it spread to the ancient Greek world (see below) and from there into other parts of Europe, but due to its rather simple form, its creation in other regions in parallel cannot be ruled out.

The most common wineskins are made of goat hides, but sheep, pig, cow and ox skins were widely used too. They can be either made of a whole, uncut hide, or sewn together – sometimes from several pieces⁶³. These hides were not subjugated to the process of tanning, but were 'cured', meaning that they were rubbed in oil and grease and smoked, thus basically delaying their decay. Due to this practice, these types of leathers survive only in very dry climate, whereas the tanned ones are preserved in waterlogged contexts⁶⁴. As a result, the only archaeologically attested wineskins are from Israel and Egypt. Although only a few remained more or less intact, the many small fragments from the military camps in Didymoi and Mons Claudianus suggest that at least in these desert-like regions these containers were part of the soldiers' personal equipment⁶⁵.

⁵⁹ Marimon Ribas 2017, 185, 202–204.

⁶⁰ Kneissl 1981, 172.

⁶¹ Marlière 2002, 189–192; Marlière, Torres Costa 2007, 105–106; Marlière 2019, 75–76.

⁶² Marlière 2019, 66–68, Fig. 1.

⁶³ Marlière 2002, 16–17.

⁶⁴ Van Driel-Murray 2008, 485–487.

⁶⁵ Marlière 2019, 68–69, Fig. 2.

Besides the classification based on the manufacturing technique, the wineskins can be grouped according to their size (and capacity) too, which highly affects their functions. Smaller ones, usually rectangular in shape, that held around 1,5–2 litres of liquid were meant for personal use (what someone might take with themselves for a day-trip); the medium ones, corresponding roughly to the size of an entire goat-hide (and also of one amphora), with a capacity of around 26 litres, were used mainly for transport; while the largest ones, the so-called *cullei* (*culleus*), made of an entire ox-skin could transport up to 20 amphoras or 526 litres of wine or oil⁶⁶.

The *cullei* are quite frequently attested on the territory of Italy, especially in the 1st c. BC – 1st c. AD, being used for the bulk transportation of wine and oil on shorter distances (for example from the vineyard to the storage building of a *villa rustica*). It even became a general unit of measurement, Columella giving the adequate quantity of wine as at least 3 *cullei* per *iugerum*⁶⁷. They were surmounted on special wagons, secured with additional straps. Luckily several illustrations of these survive, the most notable one being a fresco from Pompei showing such a *culleus* being emptied into amphoras⁶⁸. Though its mentions seem to concentrate in this early period, two sarcophagi from the 3rd and 4th c. AD represent similar vehicles⁶⁹. Finally, there is even an inscription from Rome (CIL VI, 33846), also from the first century AD attesting a *cullearius*, which – contrary to the *utricularii* – was easily translated as maker and/or tradesman of *cullei*⁷⁰.

Turning back to the ‘normal’ *uter* (Greek: ἀσκός) of roughly the size of a goat, many illustrations feature it from the Antiquity, especially from the Greek world, where it constituted possibly the most practical way of transport for water, wine and oil. Satyrs, Silenus, and Dionysus too are often depicted with wineskins, while Homer also frequently mentions such artefacts, the most notable being Aeolus’s gift – the winds trapped in an ox-hide⁷¹. A special, interesting aspect is the existence of a game, called ἀσκόωλια, where the contestants had to balance on an oiled wineskin, half-filled with wine. Whoever won, got the wine as a prize⁷².

⁶⁶ Leguilloux 2019, 186; Marlière 2019, 68. The actual size of the middle one is based on the *ascopa/ascopera a byzacena* (derived from the Greek ἀσκός meaning *uter*) mentioned by the *ostraka* from Carthage from the end of the 4th c. AD, see Marlière, Torres Costa 2007, 93–94.

⁶⁷ Columella, *Rust.* 3.3. For other literary sources see White 1975, 139–140.

⁶⁸ Marlière 2019, 68–69, Fig. 3/2; whereas Fig. 3/1 shows a relief depicting a *culleus* from the Augustan period.

⁶⁹ Marlière 2019, 68–69, Fig. 3/3.

⁷⁰ E.g. see the list of Petrikovits 1981, 94.

⁷¹ For several mentions of wineskins in Greek mythology as well as typical illustrations see Marlière 2002, 15–16, Fig. 4–6; Dercy 2015, 145–152, Fig. 16.

⁷² Dercy 2015, 153–156.

Though well attested also in the Roman period, it seems that the wineskins are a lot more common in the Greek world. Whereas a very practical container (impermeable and also keeps its contents cold), due to its fabrication process the liquids stored in them over a longer period of time acquire a specific taste. However, this does not stop Ulysses to use the container for a 'divine drink' that he got from Maro, pouring the special wine from amphoras into a wineskin for easier transport⁷³. One can also find reference in both the Old and New Testament of maturing wine in wineskins and even smoking them⁷⁴. Although for the transport these skins were used over a long period of time, for storage and serving wine was not too fashionable after a while. It seems to this alludes Varro, saying that in the early days wine at dinners was served from wineskins, later from *tinae* or casks, ultimately from amphoras⁷⁵. Finally, the laws drawn up by *Ulpian* regarding the bequeathment of wine show us the legal status of the wineskin (*uter* and *culleus* alike), not used for storage (like ceramic vessels), but for transport, thus they are not automatically bestowed together with the wine⁷⁶.

Whereas the *cullei* occupied a full wagon, thus basically it was intended for land transport, the filled up *utris* were not suitable to be stacked, or even to be put on a flat surface as the pressure could have easily made the wineskins burst. In the case of transport on water, this could have been avoided if the wineskins were hanged up inside the ship, which in addition prevented damages caused by rodents. A relief from Mainz from the end of the 2nd and beginning of the 3rd c. AD shows the cargo of a ship (wineskins filled with liquid) being unloaded⁷⁷.

A much more practical way of transport was to attach the wineskin to pack animals as panniers. In the case of Italy, Varro mentions such donkey-trains that transport wine, oil or grain to the sea from where they are taken further by ship⁷⁸. This method is even more important where the road conditions do not allow the transportation with wagons, for example in desert areas. As É. Marlière and J. Torres Costa had pointed out in the case of Roman Africa, the shipment of olive oil from the inner large farms to the exporting ports was done mostly with dromedary and camel caravans loaded with wineskins, these packed animals even appearing on several *terra sigillata* vessels and lamps⁷⁹.

Whereas in the Roman period, especially the good quality wine was best

⁷³ Hom. *Od.* 9.196–213.

⁷⁴ Ps. 119.83; Luke 5.37–38; Mark 2.22; Matt. 9.17. See Marlière 2002, 21–22.

⁷⁵ Varro, *De vita populi romani* 1.57. See also White 1975, 200–201.

⁷⁶ Ulp. *Dig.* 33.6.3.1.

⁷⁷ Marlière 2002, 22–24, Fig. 13; *Lupa* 27251.

⁷⁸ Varro, *Rust.* 2.6.5.

⁷⁹ Marlière, Torres Costa 2007, 87–92, Fig. 4–6.

not kept in wineskins, it seems that for the olive oil they were adequate. As shown above, in Africa Proconsularis, for example, they were regularly used. The already mentioned Carthage *ostraca* also further prove the use of these skin bags (ἄσκός) for the transport of oil. Similarly, Diocletian's *Edict on Maximum Prices* lists the price of the good quality wineskin (25 *denarii*) next to the wine-skin used for oil (20 *denarii*), while the daily tariff for renting wineskins was of 2 *denarii*⁸⁰.

4. The Greek parallel

The reference to the possibility to buy and especially rent wineskins opens up the question of who's business this might have been. At this point it is fruitful to look past the Latin epigraphy to the inscriptions in Greek language – this matter is usually forgotten by the researchers dealing with the *utricularii*. The Greek inscriptions mark the difference between the wineskin manufacturers (ἄσκοποιός), the renters (ἄσκόμισθος), and possibly even the manufacturers of skins intended for rafts (ἄσκοναυτοποιός), though the latter is rather disputed⁸¹.

Unfortunately, the inscriptions from the theatre of Bostra⁸² mentioning the wineskin makers give no further information, though usually such seat-markings are connected to professional corporations. Instead, the inscription from Ephesos⁸³ attesting the wineskin renters sheds light to interesting aspects. This inscription, dated to the reign of Severus Alexander, immortalizes the act of Marcus Fulvius Publicianus Nikephoros of granting two *diastyla* for the corporation of the wineskin-renters (συνεργασία ἄσκομίσθων)⁸⁴. The clear mentioning of the *synergasia* in relation of wineskins made a parallel with the Latin *collegium utriculariorum* conspicuous from the start. P. Wahrmann argues for this connection, underlining that the *utricularii* were not just renters of wineskins but they also took care of their transportation, possibly with the use of wooden poles from which the wineskins could be hanged⁸⁵. From this proposed shipping technique he quickly arrives to the conclusion that in Italy for example, where there are no *utricularii* attested, the *phalangarii* must have fulfilled a similar role (i.e. transporting wineskins with the help of poles)⁸⁶. Starting off from a

⁸⁰ *Edict. Diocl.* 10.13–15.

⁸¹ Sève 2009. See IGLSyr 17.1, 59.

⁸² IGLSyr 13.1, 9158–9160.

⁸³ IvEph 444.

⁸⁴ Dittmann-Schöne 2010, 159, II.1.39. A similar space was awarded by Nikephoros, among others to the temple-wine merchants too (SEG 35, 1109), see Dittmann-Schöne 2010, 45, 49, 155, II.1.34.

⁸⁵ Wahrmann 1933, 43–44.

⁸⁶ Wahrmann 1933, 45.

relief depicting a covered bucket (*cadus*) and two *phalangae*, while mentioning the *saccarii iuvenes* from Dyrrachium, J. Napoli proposes that these dockers played an important role in the unloading of liquids from larger built-in barrels or tanks on ships⁸⁷. Naturally, the illustrated bucket delimits in a way the spectrum of possible carriers for this task and the author does not venture to propose others, but one should also consider how practical wineskins are for this purpose, keeping in mind the other mentioned relief⁸⁸ depicting dockers unloading wineskins. While wineskins can easily be connected to loading works on docks, the close connection of the *utriclarii* to *saccarii* or *phalangarii* is not a well-founded hypothesis, a business of selling and renting of wineskins seems much more plausible.

5. *The utriclarii from Dacia*

Turning our attention back to Dacia, the low number (2) of sources mentioning the *utriclarii* seriously hinders their interpretation. One inscription, as mentioned above, is from Călugăreni on the Eastern *limes*⁸⁹, the other one was copied by Luigi Ferdinando Marsigli at Marga (Caraş-Severin County)⁹⁰, though most researchers think it is more probable that it originates from the nearby Ulpia Traiana Sarmizegetusa. In the latter's case, besides the proximity of the two sites (around 25 km), the act of (re?-)building of the temple of Nemesis attested on the inscription is a further argument for the presence of the monument in the capital of the province⁹¹. R. Ardevan suggests that the two separate mentions of a *collegium utriclariorum* speak in fact of the same corporation, one that covers the whole province, with a centre possibly initially at Sarmizegetusa, which later, in the 3rd c. AD gets shifted to the Colonia Aurelia Apulensis. In his opinion this relocation must have taken place because Apulum became a much more important economic centre in the later period⁹².

The connection between the two inscriptions is further amplified by the divinities they are dedicated to, Adrastia being a minor Anatolian deity, in the Latin world usually associated with Nemesis⁹³. D. Benea proposes that the goddess of fortune might have been the protector divinity of the corporation,

⁸⁷ Napoli 2017.

⁸⁸ *Lupa* 27251.

⁸⁹ CIL III, 944=ILS 3748=IDR III/4, 215=HD045404.

⁹⁰ CIL III, 1547=ILS 3747=IDR III/1, 272=HD046600.

⁹¹ D. Alicu suggests that this inscription might refer to the building of the second phase of the *Nemeseion* at Sarmizegetusa: Alicu 2007, 40.

⁹² Ardevan 1998, 290–291.

⁹³ Karanastassi 1992, 736.

thus appearing as a guardian of tradesman and travellers in general⁹⁴. Rather interestingly, Nemesis does not appear on any inscriptions from Gallia, nevertheless it must be added that the majority of the epigraphic sources mentioning the *collegium utriclariorum* are funerary monuments. After withdrawing the honorific inscriptions, bronze *tesserae* and also the too fragmentary inscriptions, only five Gallic (plus the two Dacian) monuments remain that clearly show religious content⁹⁵. This low number of course also means that they do not tend to evoke the same divinity: besides the two Dacian ones for Nemesis/Adrastia, only the *Genius utriclariorum* appears two times. On the other hand, a clear pattern shows the preference for the official imperial cult: two inscriptions for the *Numinibus Augustorum* and two with the formula *in honorem Domus Divinae*, and even Mars appears as Mars Augustus. This fact is usually used by researchers to underline the low rank of the *utriclarii* who, by dedicating to the imperial cult wished to attest their commitment towards the Empire. In the case of the Călugăreni-inscription for example this might have been necessary as the goddess Adrastia is quite foreign to the Roman world. However, this argument does not acknowledge the general importance of the official imperial cult, present in most aspects of the everyday life. It is a lot more complicated to decipher the meaning of such practices, whether it is an actual sign of commitment to the Empire or a mere unconscious routine.

The Marga-inscription seems stranger from this point of view. The dedicators' names (Aelius Diogenes and Silia Valeria) possibly suggest oriental origins, presumably freedmen, which could explain why the woman uses a *gentilicium* as *cognomen*. The position they held as *mater* and *pater* shows an elevated status inside the *collegium utriclariorum*, which is further justified by their willingness to pay for the temple of Nemesis. Nevertheless the current view of research on these functions tends to accept that the *pater/mater* should not be confused with the *patronus/patrona*. They were rather of lower social ranks, usually members of the *collegia*, and were singled out (possibly on the basis of their wealth) to be the 'parents' of the organizations⁹⁶.

As it was mentioned before, when discussing the *utriclarii*, researchers tended to focus solely on Gallia and leave out the Dacian inscriptions or at

⁹⁴ Benea 1995, 306.

⁹⁵ Dedicated to: *Signum Mercuri* (AE 1967, 281); *Deo Marti Aug(usto) et Gen(io) col(legi) sev(ir)orum Aug(ustalium)* (AE 1966, 247); *Genio et honori utriclarior(um)* (CIL XII, 1815); *In h(onorem) d(omus) d(ivinae) genio utriclar(iorum)* (CIL XIII, 2839); *Numinibus Augustorum* (CIL XII, 360). To this we can add two rather questionable fragments: *[Numini]b(us?) Aug[ustorum] [Gen(io?) ut]ric(u)lar[iorum]* (Bérard, Silvino 2018=EDCS 76400178) and *Au[g(ust) sacrum* (AE 2014, 853=EDCS 71300172).

⁹⁶ For a more complex argumentation see Lalu 2016, 205–206, 208.

least to deal with them entirely separately. Circling back to the two most discussed and also most probable theories presented in the first part of this paper (the hypotheses that the *utriclarii* were bagpipers, rafters or firefighters seem far from the reality, regardless of the geographic region), an attempt will be made to apply each to the Dacian circumstances.

The few Romanian researchers that explored in a minimal depth this topic⁹⁷ accepted P. Kneissl's proposal and supported that they were direct participants in the wine trade. Kneissl argues that the Dacian situation can be compared to the circumstances met in Gaul and the Rhine-area: a suddenly appearing high demand for wine (and for oil, for that matter) represented by the large masses of soldiers brought forward the need for a corporation specializing in the trade of these goods⁹⁸. While a parallel between the Germanic and Dacian provinces can be easily drawn from this point of view, with Gaul itself, from where all the *utriclarii*-inscriptions are known, not so much. The basis of this argumentation was the presence of this corporation in regions best known for their grape cultivation, from where it was their task to take the wine to the north. Dacia, mostly not very appropriate for viticulture, is situated at the other end of this trade-route, to where the precious liquid was exported. While Marga and Ulpia Traiana Sarmizegetusa also lies on an important road and it would make sense to have a regional centre here from where the whole province could be catered, Călugăreni's position is far less advantageous. The auxiliary fort on the eastern frontier is situated on the *limes* road and there probably existed traffic routes into the *barbaricum* through the nearby valleys, yet there is no proof that would suggest a major transit of goods in this region, thus the presence of the *utriclarii* here is hard to explain.

P. Marimon Ribas's arguments⁹⁹ for his theory of the wineskin makers are harder to assess in the case of Dacia because of the low number of *utriclarii*-inscriptions. One cannot know if they were connected in any way to the *nautes* or *negustores* or even the *fabri* or any other corporations for that matter. However, the names appearing on the Marga-inscription, as well as the dedicatees of the Călugăreni-inscription suggest a lower social rank, with origins outside of the Roman Empire, be it as slaves or as foreigners.

As it was shown, there is a lack of proofs to support Marinom Ribas's viewpoint, but on the other hand there are arguments against at least some aspects of Kneissl's hypothesis. Even so, none of the argumentations are satisfactory. It is no wonder that not many researchers tried to give an interpretation for the Dacian *utriclarii* – due to the low number of sources it is almost impossible to

⁹⁷ Benea 1995; Ardevan 1998, 290–291.

⁹⁸ Kneissl 1981, 192.

⁹⁹ Marimon Ribas 2017, 200–202.

propose a solid theory. Inevitably one must turn back to the Gallic examples for more information, where, as it was discussed above, the situation is not too clear either.

6. Conclusions

The study of the *collegium utriculariorum* is seriously hindered by the low number of epigraphic and basically non-existent literary sources, while the archaeological finds, also poorly represented and preserved only in extremely dry climate, can shed light only on technological aspects of wineskins and their production at most. Whereas wineskins were surely used everywhere in the Roman Empire to some extent, the inscriptions mentioning the corporation of the *utricularii* conspicuously appear only in south Gallia (33), to which one can add the two inscriptions from Dacia. Based on just this it is already clear that this *collegium* is a Gallic speciality (and it got to Dacia most probably due to direct influence).

As it was shown, some of the theories developed over time by researchers regarding this association can be rather easily dismissed: they were clearly not bagpipers, not solely a firefighting brigade (though it cannot be totally ruled out that they helped during fires), nor rafters or ferryman. It is much harder to decide between the remaining two ideas: was Peter Kneissl right and they are wine merchants, or (more recently) Pau Marimon Ribas is correct and they are wineskin manufacturers and sellers?

Starting off from the etymology of the word *utric(u)larius*, based on many other parallels, the most evident meaning is someone who produces and/or deals with *utris* – wineskins. The researchers who brought forward other theories used different arguments to justify why they do not think these craftsmen produced wineskins. J. Rougé thought that they could not have been producing wineskins in such quantities that the many attestations allude to because Gallia's (otherwise rather high) need for containers of liquids were perfectly met by the amphoras and barrels¹⁰⁰. P. Kneissl was on the opinion that these wineskins are far too simple and do not need any special skills to produce, also adding that probably there was no demand high enough for such containers that could explain this many corporations¹⁰¹. This is even more surprising as the rest of his theory rests on the economic boom caused by the unprecedentedly high demand for wine in the north that had to be supplied from Gallia. This demand was high enough for a new transporter/merchant corporation to appear (next to the *nauta* and *negotiator vinarius*), but not high enough to need more con-

¹⁰⁰ Rougé 1959, 287–288.

¹⁰¹ Kneissl 1981, 172.

tainers. Having in mind also the more recently appeared archaeological studies, it is clear that wineskins were as general as barrels or amphoras – possibly not for the same qualities of wine for example, but used nonetheless. And most probably the growing request for wine from Gallia boosted the industry of wineskins to the point of forming corporations. The Greek terminology is more straightforward: the producers (ἄσκοποιός) are a corporation clearly distinguished from the tradesmen who rent and possibly sell wineskins (συνεργασία ἄσκομίσθων). The Latin language does not seem to make this difference, thus it is reasonable to suppose that the *collegium utriculariorum* dealt with both aspects – not necessarily the same person had to make the wineskins and also sell them, rather the members of the association had different tasks, who knows, maybe sometimes even revolving around the transportation of liquids from A to B. Either way, one should not forget that they were in one way or other closely connected to actual wineskins – to this alludes not just their name, but also the bronze *tessera* from Cavaillon depicting such an artefact.

Unfortunately, the inscriptions from Dacia give no further guidance in this matter. But as the presented monument from Călugăreni shows, even the inscriptions lost long ago can suddenly grow with a line, maybe the discovery of other inscriptions or other manuscripts will shed light to this matter and will resolve once and for all what did the ancient *utricularii* do.

BIBLIOGRAPHY

Alicu 2007,

D. Alicu, *Temples attestés dans les inscriptions Dacie Romaine*, in M. Mayer Olivé, G. Baratta, A. Guzmán Almagro, eds, *Provinciae Imperii Romani Inscriptionibus Descriptae. Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona, 2007, 37–40.

Apul. *Met.*

L. Apuleius Madaurensis, *Metamorphoses*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0502>

Ardevan 1998,

R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998.

Bannert 1978,

H. Bannert, *Utric(u)larius*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband*, 15, 1978, 987–991.

Benea 1995,

D. Benea, *Colegiul utricularilor din Dacia*, in *AnB (S.N.)*, 4, 1, 1995, 302–310.

- Bérard, Silvino 2018,
F. Bérard, T. Silvino, *Deux nouvelles inscriptions religieuses, à Lyon et à Vienne*, in F. Bérard, M. Poux, eds, *Lugdunum et ces campagnes. Actualité de la recherche*, Paris, 2018, 225–243.
- Boissieu 1846,
A. de Boissieu, *Inscriptions antiques de Lyon*, Lyon, 1846.
- Bullettino 1848,
Adunanza de' 18. Febbrajo 1848, in *Bullettino dell'Institut di Corrispondenza Archeologica*, 4, 1848, 55–59.
- Columella, *Rust.*
L. Junius Moderatus Columella, *De re rustica*, <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>
- Deman 2002,
A. Deman, *Avec les utriculaires sur les sentiers muletiers de la Gaule romaine*, in *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 13, 2002, 233–246.
- Dercy 2015,
B. Dercy, *Le travail des peaux et du cuir dans le monde grec antique*, Naples, 2015.
- Dittmann-Schöne 2010,
I. Dittmann-Schöne, *Die Berufsvereine in den Städten des kaiserzeitlichen Kleinasien*, 2. Auflage, Regensburg, 2010.
- Drexel 1926,
F. Drexel, *Utricularii*, in *Glotta*, 15, 1./2., 1926, 156–158.
- Edict. Diocl.*
C. Aurelius Valerius Diocletianus, *Edictum de pretiis rerum venalium*, http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Diocletianus/dio_ep_i.html.
- Hasegawa 2015,
T. Hasegawa, *Les commerçants et les transporteurs dans la société des provinces gauloises et germaniques de l'Empire Romain (Ier siècle avant n. è. – IIIè siècle de n. è.)*, Thèse de doctorat, Bordeaux, 2015.
- Hippoc. *Art.*,
Hippocrates, *De articulis*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text.jsp?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0250%3Atext%3ADart>.

Hom. *Od.*,

Homer, *Odyssey* (translated by S. Butler), <http://classics.mit.edu/Homer/odyssey.html>

Karanastassi 1992,

P. Karanastassi, s.v. *Nemesis*, in *LIMC*, 6.1., 1992, 733–762.

Kneissl 1981,

P. Kneissl, *Die utricularii. Ihr Rolle im gallo-römischen Transportwesen und Weinhandel*, in *BJb*, 181, 1981, 169–204.

Lafer 2001,

R. Lafer, *Omnes collegiati, <concurrere>! Brandbekämpfung im Imperium Romanum*, Frankfurt am Main, 2001.

Lalu 2016,

Ş. Lalu, *Mater et pater collegii in Dacia*, in R. Ardevan, E. Beu-Dachin, eds., *Mensa rotunda epigraphica Napocensis*, Cluj-Napoca, 2016, 205–210.

Leguilloux 2019,

M. Leguilloux, *L'équipement en cuir des troupes, un atout stratégique*, in K. Schörle, ed., *L'armée de Rome. La puissance et la gloire*, Milan, 2019, 182–187.

Liu 2009,

J. Liu, *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, Leiden–Boston, 2009.

Livy,

Titus Livius, *Ab urbe condita*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus%3atext%3a1999.02.0181%3abook%3d44](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0181%3abook%3d44)

Luke,

The Gospel of Luke, [https://www.biblegateway.com/passage/?search = Luke+1&version = NRSV](https://www.biblegateway.com/passage/?search=Luke+1&version=NRSV)

Marimon Ribas 2017,

P. Marimon Ribas, *Organización y función de la corporación de los utricularii*, in *Epigraphica*, 79, 2017, 183–206.

Mark,

The Gospel of Mark, [https://www.biblegateway.com/passage/?search = Mark+1&version = NRSV](https://www.biblegateway.com/passage/?search=Mark+1&version=NRSV)

Marlière 2002,

É. Marlière, *Loutre et le tonneau dans l'Occident romain*, Montagnac, 2002.

Marlière 2019,

É. Marlière, *El odre y el tonel en época romana. Testimonios arqueológicos e iconográficos*, in A. M. Cerdán, M. H. Hermanns, J. S. Domínguez, eds., *Ephemeral Archaeology. Products and perishable materials in the archaeological record of Roman times – Arqueología Efímera. Productos y materiales perecederos en el registro arqueológico de época romana*, Mainz am Rhein, 2019, 66–78.

Marlière, Torres Costa 2007,

É. Marlière, J. Torres Costa, *Transport et stockage des denrées dans l'Afrique romaine: le rôle de l'outre et du tonneau*, in A. Mrabet, J. Remesal Rodríguez, eds., *In Africa et in Hispania: Études sur l'huile africaine*, Barcelona, 2007, 85–106.

Matt.,

The Gospel of Matthew, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew+1&version=NRSV>

Munteanu 2013,

C. Munteanu, *Roman military pontoons sustained on inflated animal skins*, in *AK*, 43, 2013, 545–552.

Napoli 2017,

J. Napoli, *La stèle des saccarii iuvenes de Dyrrachium: une nouvelle figure de docker*, in *RÉA*, 119, 1, 2017, 85–97.

Neigebaur 1851,

J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

Nyulas forthcoming,

D. Nyulas, *When a long-lost inscription (CIL III, 944) suddenly grows. About a manuscript regarding Roman discoveries from Călugăreni/Mikháza*, in *Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium*, 3, 2021, forthcoming.

Pastor 2017,

S. Pastor, *Stele del mulattiere Rinnius Novicius*, in G. Cantoni, A. Capurso, eds., *On the road. Via Emilia 187 a.C.–2017*, Parma, 2017, 144.

Petrikovits 1981,

H. v. Petrikovits, *Die Spezialisierung des römischen Handwerks*, in H. Jankuhn, W. Janssen, R. Schmidt-Wiegand, H. Tiefenbach, eds., *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Teil I. Historische und rechtshistorische Beiträge und Untersuchungen zur Frühgeschichte der Gilde. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1977 bis 1980*, Göttingen, 1981, 63–132.

Petron. *Sat.*,

C. Petronius Arbiter, *Satyricon*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus%3Atext%3A2007.01.0027%3Atext%3DSatyricon](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0027%3Atext%3DSatyricon)

Plin. *Ep.*,

C. Plinius Caecilius Secundus (Pliny the Younger), *Epistulae*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus%3Atext%3A1999.02.0139](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0139)

Ps.,

The Book of Psalms, [https://www.biblegateway.com/passage/?search=Psalm+1&version = NRSV](https://www.biblegateway.com/passage/?search=Psalm+1&version=NRSV)

Rougé 1959,

J. Rougé, *Utricularii*, in *Cahiers d'Histoire*, 4, 1959, 285–306.

Sall. *Iug.*,

C. Sallustius Crispus, *Bellum Iugurthinum*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus%3Atext%3A2008.01.0002%3Atext%3DJug](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0002%3Atext%3DJug).

Sève 2009,

M. Sève, s.v. ἀσκός, *Chronique d'étymologie grecque n° 12 (CEG 2012)*, in *RPh*, 83, 2, 2009, 285–325.

Strab. *Geogr.*,

Strabo, *Geography* (translated by H.C. Hamilton, W. Falconer), [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus:text:1999.01.0239](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0239)

Suet. *Ner.*,

C. Suetonius Tranquillus, *Nero*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc = Perseus%3Atext%3A1999.02.0061%3Alife%3DNero%3Achapter%3D1](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0061%3Alife%3DNero%3Achapter%3D1)

Ulp. *Dig.*,

Cn. Domitius Annius Ulpianus, *Digesta seu Pandectae*, http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/Iustinianus/ius_corp.html#di

Van Driel-Murray 2008,

C. van Driel-Murray, *Tanning and Leather*, in J. P. Oleson, ed., *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford, 2008, 483–495.

Varro, *De vita populi romani*,

M. Terentius Varro, *De vita populi romani*, <https://latin.packhum.org/loc/684/7/0#0>

Varro, *Rust.*,

M. Terentius Varro, *De re rustica*, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html

Verdin 2005,

F. Verdin, *Encore les utriculaires...*, in A. Bouet, F. Verdin, eds., *Territoires et paysages de l'âge du fer au Moyen âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau*, Bordeaux, 2005, 275–284.

Wahrmann 1933,

P. Wahrmann, Κανναβάριοι, ἀσκομισθαί, in *Glotta*, 22, 1./2., 1933, 42–46.

White 1975,

K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge, 1975.

NOTE ASUPRA COLEGIULUI UTRICLARILOR

Rezumat

Colegiul utricularilor apare destul de des în inscripțiile din Gallia Narbonensis și Gallia Lugdunensis și numai acolo, cu excepția a două monumente din Dacia. Etimologia cuvântului, cât și o *tessera* de bronz din Cavaillon dovedește clar că activitatea utricularilor se leagă într-un fel de burdufurile din piele, însă până în ziua de azi nu s-a ajuns la un consens în ceea ce privește preocupările exacte ale acestora. Conform celor mai răspândite teorii, ei au putut fi cimpoieri (sau fabricanți de cimpoaie), plutași, transportatori de vin, fabricanți/vânzători de burdufuri din piele sau pompieri. Studiul de față oferă o trecere în revistă sumară ale teoriilor menționate, elaborate strict pe baza surselor epigrafice, adăugându-le și o scurtă privire asupra arheologiei acestor burdufuri, precum și o discuție legată de echivalentul grecesc al problemei.

CERAMICĂ GLAZURATĂ DESCOPERITĂ ÎN NECROPOLELE ROMANE DE LA APULUM¹

*George Bounegru, Dan George Anghel, Adrian Cosmin Bolog,
Anca Timofan*, Claudiu Tănăselia, Bogdan Angyus***

Cuvinte cheie: Apulum, mormânt, necropolă, ceramica glazurată

Keywords: Apulum, grave, necropolis, glazed pottery

La Apulum sunt cunoscute până în prezent cinci arii funerare aparținând celor două așezări devenite în timp *Municipium Aurelium/Colonia Aurelia Apulensis* și *Municipium Septimium Apulensis*². Fără a insista asupra apartenenței acestor cimitire, putem totuși observa că prima așezare civilă de pe malul Mureșului are la sud, est și vest trei necropole care erau, fără îndoială dispuse de-a lungul căilor de comunicație. Nu este obligatoriu ca acestea să fi fost contemporane³. Necropola de pe dealul Furcilor-Podei, situată la sud de Castru și de canabele devenite *Municipium Septimium Apulense* este cea mai intens cercetată. În zona nordică a castrului și a așezării romane, de-a lungul drumului care lega Apulum de Ampelum și zona auriferă a Munților Apuseni se dezvoltă o altă mare arie funerară cunoscută după cercetările de la Stația de salvare efectuate la finalul secolului trecut.

Inventarul funerar descoperit este clasic pentru lumea provincială romană. De regulă mormintele au un inventar comun, cele bogate fiind extrem de rare. Bogăția mobilierului funerar indică, nu doar o anumită stare socială cât și conectarea familiei defunctului la tradiționalismul religios ce pretindea ca acesta să fie însoțit în Lumea de Dincolo de obiecte cu rol apotropaic sau de uz

* Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, Strada Mihai Viteazu 12-14, e-mail: bounegru_g_viziru@yahoo.com; dnanghel@yahoo.com; adrian_bolog@yahoo.com; anca.timofan@yahoo.com

** INCDO INOE2000 Filiala Institutul de Cercetări pentru Instrumentație Analitică, ICIA, Cluj-Napoca, Str. Donath, nr. 67, e-mail: claudiu@tanaselia.ro; bogdan.angyus@icia.ro

¹ Acest studiu este finanțat dintr-un grant al Ministerului Cercetării și Inovației CCCDI-UEFISCDI, proiect număr 352 PED/2020 în cadrul PNCDI III.

² Pentru amplasare și discuții vezi Bounegru 2017, 20-25; pl. I.

³ Fără a avea prelucrat tot materialul, la o primă analiză putem afirma că necropolele situate la sud și est par a nu depăși cronologic faza municipală a acestei așezări.

propriu. Astfel, mormintele, prin inventarul funerar ce îl conțin, ilustrează deopotrivă credințele legate de Lumea de Dincolo, particularități legate de etnic, dar și statutul social al defunctului. Acesta din urmă este reflectat prin calitatea obiectelor depuse. La Apulum, majoritatea mormintelor sunt sărăcicioase sau au fost jefuite. Evident că au fost și morminte bogate care aveau asociate monumente, dovadă fiind numărul mare de inscripții funerare sau de piese sculpturale aflate în colecțiile Muzeului Național al Unirii. Însă acestea au căzut primele pradă jefuirii fiind despuiate întâi de inventarul funerar de preț, iar mai apoi de construcțiile din piatră ce le marcau.

Cea ce este definit prin inventar sau mobilier funerar este păstrat în foarte puține cazuri. De regulă este vorba de asocieri clasice. Sunt piese ceramice întregi sau fragmentare, monede de bronz, dar și bijuterii comune care au aparținut celui decedat. În rare cazuri ies la iveală piese deosebite care să poată aduce informații în plus despre defunct.

Vasele ceramice sunt cele mai frecvente descoperiri. Ele sunt materializarea credinței conform căreia sufletul avea nevoie de hrană și băutură în călătoria spre viața de apoi. La Apulum proporția covârșitoare este dată de ceramica de uz comun, de factură locală, cu forme clasice sau cu piese tipice acestui centru precum cupele decorate cu roți⁴. Ceramica fină este rar întâlnită, această categorie de inventar fiind exemplificată prin cești, cupe și boluri cu pereți subțiri de factură locală⁵ și, extrem de rar, provenite din import⁶. În acest context, apar însă și câteva vase glazurate, piese pe care nu oricine își putea permite luxul de a le deține și utiliza, dar care prin comparație cu vasele din metal pe care le imită, reprezintă o alternativă mult mai accesibilă⁷.

Tehnica glazurării este atestată în zona microasiatică, fiind cunoscute centre la Pergam, Smirna, Çandarlı, Labraunda⁸. De aici sub formă de importuri produsele vor ajunge în cetățile grecești din nordul Mării Negre. În lumea romană, în secolul I p. Chr., se vor dezvolta ateliere în zona central și nord italică. Produsele acestor centre, în special decorate în tehnica barbotinei, au fost descoperite alături de importuri microasiatice, iar după mijlocul secolului și de produse fabricate în Gallia. Éva Bónis sintetizează centrele de producție a ceramicii glazurate care au funcționat în secolele II-III p. Chr. în Pannonia⁹. În Moesia Inferior, Crișan Mușețeanu și Dan Elefterescu descriu ceramica manufacturată la Durostorum și identifică și producții locale de ceramică

⁴ Vezi Bounegru 2017, 47 și urm.

⁵ Bolog 2017, 233–237; Bounegru 2017, pl. XL.

⁶ Bolog 2017, 39, C. 14. pl. 53, M. 169/1.

⁷ Walton, Tite 2010, 734.

⁸ Mușețeanu 2003, 43.

⁹ Bónis 1990, 24–35.

glazurată¹⁰. În Dacia cel mai cunoscut atelier funcționează la Ampelum de unde este atestat și meșterul Caius Iulius Proclus¹¹. La Apulum producerea de ceramică glazurată este documentată prin două suporturi de ardere descoperite în contextul atelierelor situate la nord de *Colonia Aurelia Apulense*¹², o piesă similară și reziduuri de plumb provenind de la Micăsasa¹³. Din inventarul unei gropi cu rebuturi de ardere, cercetată recent în zona de vest a *Coloniae Aurelia Apulensis*, a provenit un picior de separator ce păstrează și urme de glazură alături de ceramică glazurată cu defecte și scurgeri de material vitros.

Remarcăm că descoperirile de ceramică glazurată la Apulum sunt preponderent fragmentare în mediul civil¹⁴ și sub formă de vase întregi sau întregibile ca inventar funerar. La prima vedere prezența lor în morminte ar putea fi un însemn al unui statut social distinct. Totodată, este cunoscut faptul că ceramica cu glazură plumbiferă este reprezentată în Dacia prin cantități infime de piese majoritatea descoperite în stare fragmentară¹⁵ situație similară pentru tot cuprinsul Imperiului Roman pe durata secolelor II-III d. Chr.¹⁶.

Spre deosebire de ceramica uzuală, sau imitațiile provinciale de *terra sigillata*, vasele acoperite cu strat vitros sunt rezultatul unei tehnologii complexe ce depinde de prezența unor surse de litargă (oxid de plumb)¹⁷, iar lanțul operator implică efectuarea a două arderi pentru obținerea produsului finit¹⁸. În paralel, la topire, stratul vitros devine fluid, iar piesele se lipesc între ele sau de pereții cuptorului¹⁹. Acest aspect tehnic implică utilizare unor distanțiere sau separatoare²⁰, ce reduc numărul de obiecte ce puteau fi arse într-o singură șarjă, cu reverberații în creșterea costurilor de producție²¹. Toate aceste impedimente fac ca manufacturarea ceramicii glazurate să rămână în sec. II-III p. Chr. rezultatul unei activități de nișă, apanaj al unor ateliere sau meșteșugari specializați.

¹⁰ Mușețeanu 2003, 43–49; Mușețeanu, Elefterescu 1985, 104.

¹¹ Lipovan 1983–1984, 301–317 și Lipovan, Băluță 1995, 137–146

¹² Ciaușescu 2005, 321, fig. 7–8; Egri 2018, 119, fig. 6/2.

¹³ Mitrofan 1990, 137, fig. 33/3; 35/1.

¹⁴ Rusu-Bolindeț 1995.

¹⁵ Popilian 1976, 55; Alicu, Soroceanu 1982; Rusu-Bolindeț 1995; Gudea 1995; Benea 2004; Rusu-Bolindeț 2007, 21–22.

¹⁶ Desbat 1986, 33; Walton 2004, 16.

¹⁷ Principalele centre de producere a ceramicii glazurate se dezvoltă în zone cu minerului de plumb, în special galenă (Peacock 1982, 64; Lipovan 1983–1984; Lipovan 1990; Lipovan, Băluță 1995), dar o producție limitată se putea desfășura și în proximitatea unor *officina plumbaria* (Baumann 2010, 128, nota 155), prin utilizarea reziduurilor rămase de la prelucrarea plumbului.

¹⁸ Cuomo di Caprio 2017, 263–272.

¹⁹ Greene 2007, 653.

²⁰ Gohier 2018, 206, fig. 3, 5.

²¹ Höpken *et alii* 2009, 130.

Produs de lux, ceramica glazurată este preferată în locul celei de tip *terra sigillata* la Apulum. În vreme ce *terra sigillata* este descoperită fragmentar, cu precădere în afara mormintelor, vasele fiind utilizate, probabil, la ritualurile efectuate cu prilejul înmormântării sau ulterior, ceramica glazurată provine în special din morminte.

Ca inventar funerar în necropolele romane de la Apulum au fost descoperite douăsprezece piese glazurate. Acestora li se adaugă un vas antropomorf și alte trei vase fragmentare provenite din strat sau din contextul unor intervenții ulterioare²². Din punct de vedere al amplasării, un număr de paisprezece piese au fost descoperite în necropola sudică situată pe Dealul Furcilor-Podei. Celelalte două au fost aflate în complexe funerare din necropola nordică.

Catalogul descoperirilor:

1. Opaț (Planșa II/1)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate str. Viilor nr 64, proprietatea Lăncrănjan, M11.

Descriere: Opaț monolichnis, tipul Loeschcke X. Modelat prin presare în tipar din pastă fină de culoare cărămidie, glazură brun-verzuie. Discul este neted cu orificiu de alimentare în centru, delimitat de bordură printr-un cordon bine reliefat. Prezintă pe cioc cu un orificiu pentru fitil și de ventilare. Bordura este prevăzută cu doi butoni dispuși lateral simetric. Ciocul este alungit, rotunjit, cu urme de utilizare. Toarta este circulară, supraînălțată, decorată cu două incizii paralele. Baza este dreaptă, delimitată de trei cercuri concentrice și este marcată cu ștampila *FESTI*. Întreg.

Dimensiuni: L. 8,4 cm, l. 4,9 cm, H (cu toartă) –4,6 cm, H (f. toartă) 2,7 cm;

Nr. inv. R10545.

Bibliografie: Inedit.

2. Vas antropomorf (Planșa I/1).

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea D. Baba; în strat, -0,2-0,33m.

Descriere: Vas antropomorf prelucrat prin presare în tipar din pastă fină de culoare cărămidie-gălbuie după ardere oxidantă. La exterior vasul este acoperit cu glazură de culoare verde (Munsell 2.5Y5/6). Piesa are forma unui bust uman. Pe cap, personajul poartă o diademă cu un decor realizat sub forma unor cercuri concentrice imprimate. Partea din spate are coafura redată sub forma unor incizii oblice. Un fragment din zona gâtului dezvăluie că personajul purta o tunică cu gura tăiată în „V” peste care avea un alt obiect vestimentar, probabil o *palla*. De gura vasului, aflată pe creștetul personajului, era prinsă

²² Dintre cele 16 piese ceramice glazurate din necropolele de la Apulum am ales ca să ilustrăm un număr de 12 descoperiri. Pentru toate acestea am efectuat investigații arheometrice.

o toartă de mici dimensiuni de la care se păstrează doar capetele. Din reprezentarea umană fața și corpul sunt distruse, păstrându-se doar fruntea și ochiul stâng.

Dimensiuni: H. 15,4 cm; L. 6,4 cm;

Nr. inv. R10745.

Bibliografie: Coroplastica 2011, 76; Bolog 2017, 175, nr.cat. 606, pl. 139 și 163.

3. Platou/ *lanx* (Planșa I/2)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea D. Baba. M 239

Descriere: Imitație după formă de tipul Drag. 39. Realizat prin presare în tipar din pastă fină de culoare gri după ardere reducătoare, glazură plumbiferă neuniformă (Munsell 2.5Y6/6.). Decorat cu impresiuni paralele pe buză și incizii late în interior. Cele două mânere de formă semicirculară prezintă perforații centrale și un decor cu cercuri pe margini. Restaurat.

Dimensiuni: H. 3 cm; L. 30 cm; l. 15 cm;

Nr. inv. R 10562.

Bibliografie: Bolog 2017, 47, pl. 58.

4. Platou (Planșa II/2)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive; strat.

Descriere: Fragment de platou, variantă a tipului Drag. 39. Este modelat la roata olarului din pastă fină de culoare gr după ardere reducătoare și glazură plumbiferă Munsell 2.5Y5/6). Este decorat prin incizare și impresiuni în trei registre: bordura are un ornament compus dintr-o bandă de imprimeuri. Peretele oblic și fundul erau acoperite cu rețele de linii incizate. Toartă aplicată este semicirculară cu extremitățile applatizate..

Dimensiuni: D.b. 4,2 cm; L. 11,4 cm.; l. 8,4 cm.

Nr. inv. R10600.

Bibliografie: Bolog 2017, 193, nr cat. 1025, pl. 145.

5. Cupă (Planșa II/4)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea D. Baba. M 242.

Descriere: Adaptare după forma de *skyphos* prelucrat la roată din pastă fină de culoare roșie, după ardere oxidantă și glazură plumbiferă (Munsell 2.5Y 6/8). Buză verticală decorată cu două caneluri. Corpul este bitronconic, decorat cu 2 caneluri sub circumferința maximă. În partea superioară prezintă un decor în tehnica barbotinei sub formă de solzi. Este prevăzut cu 2 toarte canelate prinse de sub buză și din zona diametrului maxim. Piciorul este tronconic, gol pe dinăuntru, decorat la exterior cu trei caneluri.. Restaurat.

Dimensiuni: H. 11,4 cm; D. g. 7,7cm; D. b. 3,8 cm;

Nr. inv. R10547.

Bibliografie: Bolog 2017, 47 și 235, pl. 48.

6. Cupă (Planșa II/5)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea N. Turean, M 7.

Descriere: Adaptare după forma de *skyphos* prelucrat la roată din pastă fină de culoare roșie, după ardere oxidantă și glazură plumbiferă (Munsell 2.5Y 6/6) deteriorată la ardere în partea superioară a piesei. Buză verticală decorată cu două caneluri. Corpul este bitronconic, decorat cu 2 caneluri sub circumferința maximă. În partea superioară prezintă un decor în tehnica barbotinei sub forma acelor de con de pin. Este prevăzut cu o toartă bifidă prinsă de sub buză și din zona diametrului maxim. Toarta din zona opusă lipsește, dar se observă bavură rezultată în timpul aplicării. Piciorul este tronconic, gol pe dinăuntru, iar la exterior decorat cu două nervuri la bază și una la delimitarea de corp. Restaurat.

Dimensiuni: H. 12,6cm; D.g.. 7,1cm; D.b.. 3,8cm;

Nr. inv. R 10621.

Bibliografie: Bolog 2017, 21 și 236- tip C22, pl. 41.

7. Cană cu două toarte (Planșa II/6)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea N. Turean. M 100.

Descriere: Prelucrată la roată din pastă de culoare roșie după ardere oxidantă cu impurități de granulație mare neuniform distribuite, glazură plumbiferă (Munsell 2.5Y 6/6). Buză rotunjită, gât lung inclinat spre exterior. Corpul este globular cu un registru de incizii oblice în partea superioară. Era prevăzut cu două toarte ovale în profil (una lipsind din vechime), prinse de la mijlocul gâtului și din zona circumferinței maxime. Piciorul este tronconic, gol pe dinăuntru.

Dimensiuni: H. 6,1cm; D. g.. 5cm; D. b. 2,8cm;

Nr. inv. R 10550.

Bibliografie: Bolog 2017, 31 și 236- tip C18, pl. 47.

8. Cană (Planșa III/1)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea R. Curcă. M 365.

Descriere: Prelucrată la roată din pastă de culoare roșie după ardere oxidantă, glazură plumbiferă (Munsell 5Y 5/6). Buză este ușor oblică cu două caneluri. Corpul este globular, decorat cu două caneluri sub circumferința maximă. În partea superioară prezintă un decor în tehnica barbotinei sub forma acelor conului de pin. Este prevăzută cu o toartă prinsă de la baza gâtului și din zona diametrului maxim. Toarta este decorată în același stil. Piciorul este tronconic, gol pe dinăuntru, separat cu o nervură de corpul vasului. Restaurat.

Dimensiuni: h. 12,7 cm; D_{max} 9,7 cm; Db. 4,8 cm;

Nr. inv. R 10779.

Bibliografie: Bolog 2017, 62 și 2356- tip C16, pl. 67.

9. Cană (Planșa III/2)

Locul descoperirii: Necropola sudică; strat.

Descriere: Prelucrat la roată din pastă fină de culoare roșie după ardere oxidantă, glazură plumbiferă (Munsell 5Y 5/4). Buză verticală cu două caneluri. Corpul este globular, decorat cu două caneluri sub circumferința maximă. În partea superioară prezintă un decor în tehnica barbotinei sub formă de solzi. Este prevăzut cu o toartă prinsă de la baza gâtului și din zona diametrului maxim decorată în aceeași manieră. Piciorul este tronconic, gol pe dinăuntru. Restaurat.

Dimensiuni: h. 7,4 cm; Dg.8,7.cm; Db. 2,7 cm;

Nr. inv. R 11233.

Bibliografie: inedită.

10. Cană (Planșa III/3)

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea N. Turean; strat, -0,45m adâncime.

Descriere: Prelucrat la roată din pastă de culoare gri după ardere reducătoare, glazură plumbiferă (Munsell 5Y 7/4). Corp de vas globular. Buza ușor evazată. În partea superioară prezintă un decor în tehnica barbotinei sub formă de solzi.

Dimensiuni: h-7,7 cm, Dg-5,3 cm; Db-3,5 cm;

Nr. inv. R 10594.

Bibliografie: Bolog 2017, 157 nr. cat. 165, pl. 133.

11. Cană

Locul descoperirii: Necropola sudică; în decursul cercetărilor preventive efectuate pe proprietatea N. Turean; strat.

Descriere: Fragment de vas. Buza ușor evazată. Partea păstrată prezintă patru rânduri de decor în tehnica barbotinei sub forma solzilor unui con de pin.

Dimensiuni: H. 4,2 cm;

Nr. inv. f. n.

Bibliografie: Bolog 2017, 157, nr. cat. 169; pl. 133.

12. Bol (Planșa II/3)

Locul descoperirii: Necropola nordică; în decursul cercetărilor pentru stația de carburanți OMV, S. VIII/M2.

Descriere: Prelucrat la roată din pastă fină de culoare roșie după ardere oxidantă, glazură plumbiferă (Munsell 7,5 YR 6/7). Formă tronconică cu fund inelar (Conspectus 3.1.2). Decorat cu impresiuni pe buză și un registru de incizii late, dispuse oblic în partea superioară. Restaurat.

Dimensiuni: H. 4,3 cm; D. g. 12,7 cm; D. b. 4,7 cm;

Nr. inv.: R 10136.

Bibliografie: Necropolele 2003, nr. 73.

13. Cană (Planșa III/4)

Locul descoperirii: Necropola nordică; în decursul cercetărilor pentru ansamblul rezidențial Transalpina, M 521.

Descriere: Modelată la roată din pastă fină de culoare gri după ardere reducătoare, glazură plumbiferă Munsell 10YR 6/5) Corpul globular este decorat cu creștături oblice paralele. Gâtul concav este delimitat de corp printr-o nervură circulară. Buza este dreaptă profilată cu două linii paralele. Din buză și din zona maximă a diametrului are prinsă o toartă. La buză toarta este lipită de o plachetă modelată în tipar, decorată cu un motiv vegetal. Restaurat

Dimensiuni: H. 9 cm; D. g. 7,2 cm; D. b. 4,8 cm;

Nr. inv. f. n.

Bibliografie: Inedit.

14. Fund de vas

Locul descoperirii: Necropola sudică; în interiorul unui mormânt de incinerație (M 8/S1).

Descriere: Fragment de vas. Baza inelară, cu două caneluri sub diametrul maxim. Pastă fină, culoare portocalie, glazura verzui-portocaliu. Ardere primară uniformă.

Dimensiuni: D. b. = 3,5 cm, h = 4,2 cm;

Nr. inv. f. n.

Bibliografie: inedit.

15. Ulcior

Locul descoperirii: Necropola sudică; în interiorul unui mormânt de incinerație (M 76).

Descriere: Fragment de vas; se păstrează baza inelară continuată cu un corp globular decorat cu două caneluri. Pastă fină, culoare gri. Glazura de culoare gălbuie. Ardere primară uniformă.

Dimensiuni: D. b. = 4 cm, h = 6,5 cm;

Nr. inv. f. n.

Bibliografie: inedit.

16. Fragment de *Kantharos*

Locul descoperirii: Necropola sudică; în interiorul unui mormânt de incinerație (M 103).

Descriere: Fragment de vas; se păstrează gâtul înalt și decorat cu caneluri verticale, buza, înălțată vertical. Ardere primară uniformă. Pastă fină, culoare portocalie, glazurat cu verde.

Dimensiuni: D. g. = 7,9 cm, h = 4,7 cm;

Nr. inv. f. n.

Bibliografie: inedit.

Prima dintre descoperiri, opaițul glazurat (Planșa II/1) nu este o piesă unică la Apulum. Lucerne întregi sau fragmentare, dar fără glazură, sunt relativ numeroase. Un opaiț fragmentar, similar morfologic, dimensional și cromatic provine din cercetările efectuate la *Porta Principalis Dextra* a castrului Legiunii a XIII-a Gemina²³, iar o altă piesă, de mari dimensiuni, marcată CAI din vechile colecții ale muzeului²⁴. Maniera de realizare a piesei noastre, urmele nefinisate ale bavurilor vizibile pe lateral, precum și creștăturile de pe toartă indică foarte clar că este o copie provincială. El a fost descoperit într-un mormânt de incinerare cu ardere la *ustrinum* (M11/ proprietatea Lăncrănjan), Alături de oasele calcinate, aparținând probabil unei femei, inventarul funerar scăpat nejeftuit era compus din: două urcioare, o cupă, un inel din bronz, două inele de chihlimbar, un ac de cusut, o oglindă din bronz și opaițul glazurat la care facem referire²⁵. Piese de podoabă asociate indică faptul că nu era o persoană oarecare. Este cunoscut faptul că în antichitate chihlimbarul nu era ieftin, obiectele din acest material fiind la mare preț. Probabil că lucerna glazurată, fie ea și copie provincială, era menită ca să întregească imaginea de matroană a persoanei decedate.

Alte trei piese glazurate provenite de din necropola sudică constituiau și ele inventarul unor morminte bogate fiind depuse alături de mai multe vase din ceramică și sticlă, opaițe, monede, piese de bronz și mărgel²⁶. Celelalte glazuri din morminte constituiau inventar unic²⁷ sau au fost însoțite de un opaiț²⁸.

În Pannonia, mormântul 1678 din cimitirul central de la Intercisa conține ca inventar funerar un frumos opaiț glazurat de tipul Loeschcke VIII decorat pe disc cu figura Diane încadrată de o bordură cu decor vegetal²⁹. Alte câteva descoperiri de tipul Loeschcke X din același sit sunt datate în secolul al IV-lea.

În ceea ce privește marca FESTI, ea este una bine cunoscută la Apulum și Dacia

²³ Inedit. În curs de publicare.

²⁴ Băluță 1976, 112.

²⁵ Moga, Timofan 2009, 250–251, pl. 1; Inventarul mormântului este în curs de publicare.

²⁶ Bolog 2017, 30–31; pl. 47, M100; 48, pl. 58, 242; 62, pl. 67, M 365.

²⁷ Bolog 2017, 47, pl. 58, M. 239.

²⁸ Bolog 20187, 21, pl. 41, M 7.

²⁹ Pongrácz 1992, 73, Abb.3.

în general, cu descoperiri în Necropola de la Ampelum-Vulcoi, Cristești, Ghelar, Ilișua, Micia, Porolissum, Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁰. Descoperirile cu ștampila acestui meșter nord italic sunt copii provinciale încadrate cronologic cu precădere în secolul al II-lea, datarea acoperind și perioada de început a secolului al III-lea p. Chr.

Din păcate cea mai spectaculoasă descoperire de ceramică glazurată din necropolele de la Apulum, vasul antropomorf (Planșa I/1), a fost aflat într-o stare fragmentară în afara unui context clar. Chiar și așa, prezența sa în zona cunoscută doar pentru descoperiri funerare de epocă romană îl leagă de practicile rituale legate de înmormântare. La Potaissa o cană antropomorfă redând un personaj feminin ghemuit care ține în brațe un vas, provine din necropola vestică aflată pe dealul Șuia³¹. M. Bărbulescu stabilește o conexiune între acest tip de vas și „setea morților”³².

Credinței conform căreia morții suferă de o sete cumplită având tendința de a bea din apele amare ale fluviului Lethe care provocau uitarea vieții pământene i se transpun în practică o serie de practici funerare care se materializează atât prin amplasarea vaselor cu lichide sau de băut în mormânt, cât și o serie de ritualuri periodice. I. Berciu și W. Wolski publicau în urmă cu o jumătate de secol un mormânt cu dispozitiv pentru libații descoperit la Apulum cu analogii de-a lungul coastelor Galliei meridionale, Hispaniei și nordului Africii³³. Amplasat într-o construcție funerară, sarcofagul de cărămidă avea un orificiu deasupra prin care cu ajutorul unei țevi de plumb lichidul ajungea în urna funerară. La capătul său, un alt sarcofag de piatră avea capacul sub forma unei pâlnii cu orificiu prin care lichidul ajungea la rămășițele copilul defunct.

Revenind la vasul nostru, el este parte a unui ritual ale cărui origini sunt vasele funerare speciale denumite „bocitoare” descoperite în Cipru datate în cea de-a doua jumătate a mileniului II a. Chr. Tradiția este perpetuată prin vasele de numite „vărsătoare” care din lumea greacă sunt răspândite apoi în cea romană³⁴. Aceste vase aveau fundul special confecționat pentru scurgerea lichidului din interior. Piesa de la Apulum probabil că a fost spartă intenționat pe mormânt în partea sa inferioară. Astfel, lichidul se scurgea ritualic pe mormânt. Dacă lichidul era sacralizat prin scurgerea din vas, vasul în sine, odată spart, era ferit de o reutilizare ulterioară, fiind consacrat celui decedat³⁵. Descoperirea de

³⁰ Băluță 2003, 67–69.

³¹ Bărbulescu 2015, 170.

³² Bărbulescu 2003a, 276.

³³ Berciu Wolski 1971 375–389 și Wolski, Berciu 1972, 107–120.

³⁴ Vezi Bărbulescu 2003b, 89.

³⁵ În cercetările efectuate în cele două mari necropole de la Apulum, Cea de pe Dealul Furcilor-Podei și cea nordică de la stația de Salvare au fost descoperite în afara mormintelor mai multe

la Apulum este lipsită aproape în totalitate de partea inferioară, păstrându-se doar un indiciu care dovedește înălțimea sa. Spargerea este mult mai bine observată pe analogia de la Potaissa³⁶. Partea inferioară a vasului lipsește din vechime. O similitudine din Dacia provine de la Napoca. Considerat a fi tot din context funerar, un vas reprezentând corpul lui uneia dintre *moirai* are fundul spart. Atributele pe care aceasta le ține în mâini, fusul și firul o identifică pe Clotho-torcătoarea, divinitate care întrerupea firul vieții³⁷. Poate că tot caracter funerar să fi avut și ulciorul sub forma unui cap uman descoperit la Romula care are pe cei doi obraji câte o lacrimă în relief³⁸. Însă fundul acestui vas, ca și al celui aflat în Muzeul din Craiova, dar provenit de la Negru Vodă (jud. Constanța) este întreg³⁹. Lipsa unui context funerar clar pentru aceste din urmă două piese nu permite decât o simplă speculație, vase de tip *head pot* fiind descoperiri frecvente în medii diferite ale lumii romane. De altfel centrul ceramic de la Romula este atestat și prin câteva tipare de vase antropomorfe însă de mici dimensiuni, fără însă ca aceste tipuri de vase să fie prezente și în mediul funerar⁴⁰.

Tot de „setea morților” pot fi legate și vasele pentru băut sau păstrat lichide descoperite în morminte. Statistic, cele mai numeroase piese ceramice descoperite (ulcioare, căni, cupe, pahare etc.) reflectă această credință. Douăsprezece din cele șaisprezece piese glazurate incluse aici sunt vase de băut, căni și forme intermediare de *kantharos* – *skyphos* modelate în funcție de specificul fiecărui meșter sau atelier.

Vasele sunt decorate în tehnica barbotinei dispusă sub formă de solzi sau cu protuberanțe conice asemănătoare acelor conului de pin. La o primă vedere acestea par similare însă maniera de realizare presupune tehnici diferite de ornare cu ajutorul cornetului sau, în celălalt caz, prin aplicarea barbotinei cu degetul sau o spatulă cu partea activă rotunjită. Rândurile de solzi ca și cele sub forma conului de pin sunt dispuse alternat fiecare element este amplasat în spațiul dintre două motive situate în rândul de sus. Piese decorate în ambele tehnici au fost descoperite la Apulum în mediul civil⁴¹. De altfel, vasele cu decorate în

gâturi de ulcioare sau părți superioare ale unor vase. Acestea pot proveni deopotrivă de la morminte jefuite sau distruse de lucrările agricole, dar și de la o serie de practici periodice efectuate de către urmași la morminte.

³⁶ Bărbulescu 2015, fig. 293.

³⁷ Vezi Bărbulescu 2003b, 90, fig. 4.

³⁸ Bondoc, Dincă 2005, 64–65.

³⁹ Bondoc 2005, 17.

⁴⁰ Bondoc 2005, 40 și 41, 51–52. Cele două sunt prezentate ca tipare pentru figurine, deși ambele au pornit din zona capului câte o toartă. Acest accesoriu indică realizarea unor vase prosopomorfe prin presarea lutului într-un tipar bivalv.

⁴¹ Alături de întreaga colecție de piese glazurate de epocă romană a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia fac obiectul unui grant de cercetare CCCDI-UEFISCDI.

această manieră sunt atestate pe tot cuprinsul Imperiului Roman, tehnica fiind utilizată o perioadă îndelungată de timp⁴². La Napoca singurul vas glazurat cunoscut este un *kantharos* cu două toarte circulare și picior inelar, scurt. A fost decorat cu două registre formate din șiruri de solzi separate de caneluri și profilaturi⁴³.

Un *kantharos* glazurat, decorat cu două rânduri de solzi dispuși pe circumferința maximă în asociere cu incizii late verticale, un alt rând de solzi fiind dispus pe muchia buzei, provine din necropola romană de la Berghin⁴⁴. Și această piesă alătură la forma de *kantharos* anse (plachete) aplicate, modelate în tipar specifice *skyphos*-ului⁴⁵. Îmbinarea solzilor cu incizii late dispuse în partea superioară a vaselor are analogii la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴⁶.

Vase glazurate sunt publicate având ca loc de proveniență morminte la Alburnus Maior. Astfel, în M 129 și M235 din necropola de la Tăul Secuilor/Pârâul Porcilor au fost descoperite ca făcând parte din inventar câte o cupă glazurată ornamentate ambele cu motivul conului de pin⁴⁷. Dacă una dintre cupe a fost descoperită întreagă, cealaltă are toarta ruptă din vechime. Foarte probabil și acest aspect a determinat depunerea sa ca ofrandă, fiind astfel scoasă din uz. Niciuna, nici cealaltă nu au urme de ardere secundară, indicând depunerea lor în groapă alături de resturile cremației. În Moesia Inferior, în M7 de la Kragulevo, din inventarul bogat făceau parte și două vase glazurate lucrate în tehnica barbotinei cu motivul conului de pin⁴⁸. Practica depunerii vaselor glazurate continuă și pe parcursul secolului al IV-lea p. Chr., fiind publicate descoperiri la Intercisa în Pannonia Inferior⁴⁹ sau la Niș⁵⁰. Remarcăm că tehnica glazurării este prezentă și pe alte forme de vase (ulcioare și căni mari), forme glazurate mai puțin cunoscute printre descoperirile de secol II-III p. Chr. de la Apulum. Însă acum asistăm, cu siguranță, la o dezvoltare a tehnicii și la o diversificare a recipientelor din ceramică care erau glazurate⁵¹.

⁴² Barkóczi 1992, 19–24; Desbat 1986, 36, fig. 2/10–15; Lipovan 1996; Gohier 2018, 214, fig. 2/8–11. Glazura înlocuiește în aceste cazuri firnisul roșu sau negru specific vaselor cu pereți subțiri, metodele și stilul de ornamentare fiind specifice acestei categorii de recipiente (Desbat 1986, 33; Minguez 1991, 40–41; Denaro 2008, 8).

⁴³ Rusu-Bolindeț 2007, 324, pl. LXXIV, nr. 396.

⁴⁴ Alicu, Soroceanu 1982, 55, nota 32; Șerban 2020.

⁴⁵ Șerban 2020, fig. 7–9.

⁴⁶ Alicu, Soroceanu 1982, 56, nr. cat. 4, pl. I/4.

⁴⁷ *The supply* 2018, no. 135 și no. 136.

⁴⁸ Vasilcin 1996–1997, 48, tabl.1/6 și 7. Piesa cu nr 7 este identică sub aspectul formei și al decorului uneia dintre descoperirile de la Roșia Montană (*The supply* 2018, no.135).

⁴⁹ Vágó, Bóna 1976, Grab 45, 84, 100, 157, 1001, 1078, 1136, Taff. XXVI–XXVIII.

⁵⁰ Jeremic 2012, cat. no. 155, 160–167.

⁵¹ Eva Bónis repertoriază așezările din Pannonia unde, pe baza rebuturilor sau a descoperirilor,

În ceea ce privește bolul descoperit în necropola nordică (Planșa II/3), utilitatea sa poate fi asemănătoare cu a unei cupe (*caucum*), cu care de altfel se aseamănă prin dimensiuni. Însă în mod practic bolul avea destinația de a păstra diferite sosuri sau oțet⁵². O piesă neglazurată cu formă și decor similar, dar care are atașate două toarte provine din *vicus*-ul militar de la Cristești⁵³.

Platourile pentru alimente solide (Drag. 39, imitații după farfurii din metal și adaptări ale formelor de tip. Drag. 35, Drag. 36, Drag. 42), glazurate, sunt descoperiri relativ frecvente la Apulum⁵⁴, dar mult inferioare cantitativ față de frecvența vaselor pentru băut. Piese încadrate în aceste tipuri sunt atestate în Dacia la Ampelum, Micăsasa, Resculum și Porolissum⁵⁵.

Se observă similitudini în modul de ornamentare al celor două piese provenite din necropola sudică (Planșa I/2 și II/2). Cercuri concentrice ce ornează buza unor platouri de tip Drag. 39 le regăsim la Apulum, pe două piese provenite din vechile colecții ale muzeului⁵⁶. Un decor format din linii scurte paralele dispuse pe buză este prezent la Micăsasa pe marginea unui platou glazurat, dar care are în centru un motiv stilizat reprezentând un pește⁵⁷. În Moesia Inferior un platou este întâlnit în M1 de la Drașan⁵⁸. Decorul este simplu, rudimentar executat și nu are suprafața glazurată. Ca și în situația de la Apulum, nu este cunoscut dacă vasul a fost pus în mormânt gol sau cu ofrandă alimentară.

Aspecte tehnologice

Analiza tehnologiei de confecționare indică utilizarea glazurilor pe bază de litargă în care au fost adăugați oxizi metalici ce conferă diverse culori. Oxizii de Fe^{3+} oferă nuanțe de galben, iar Fe^{2+} culoarea verde. Cuprul conferă tente de roșu sau brun în atmosferă reducătoare și verde în prezența oxigenului. Nuanțele pot fi influențate și de prezența oxizilor de fier din compoziția

sunt presupuse ateliere de ceramisti care produceau ceramică glazurată în secolele I-IV p. Chr. Vezi Bónis 1990, 24–35.

⁵² www.prima-elementa.sv.acetabul.

⁵³ *The supply* 2018, 95, no. 242.

⁵⁴ Rusu-Bolindeț 1995, 148, pl. IV/2. Un număr important de piese au provenit din cercetări pentru descărcarea de sarcină arheologică efectuate la vest de *Municipium Aurelium Apulense* în context cu rebuturi, piese ceramice rebutate la ardere și alte deșeuri tehnologice (Dan Anghel, Florin Ciulavu, George Bounegru comunicarea *Noi date cu privire la producția de ceramică glazurată la Apulum*, la Sesiunea Științifică „Unitate, Continuitate și Independență în Istoria Poporului Român. 102 ani de la Marea Unire (1918–2020)” Alba Iulia, 2020). Materiale în curs de publicare.

⁵⁵ Gudea 1995, Abb. 2.

⁵⁶ Isac *et alii* 1979, 255, nr. cat 60–61, pl. VIII/60–61.

⁵⁷ Mitrofan 1995, pl. 21/2; *The supply* 2018, no. 302.

⁵⁸ Oța 2013, 368, fig. 13/1.

corpului ceramic și caracteristicile gazelor de ardere (reducătoare, oxidantă)⁵⁹. Intensitatea culorilor este determinată și de cantitatea de plumb din compoziția emulsiei⁶⁰. În cazul glazurilor plumbifere oxidul de plumb are rolul de fondant ce contribuie la scăderea punctului de topire a siliciului de la 1670–1723°C la cca. 717 ° C, temperatura variind invers proporțional în raport cu proporția de litargă (50–70%)⁶¹ adăugată în soluție⁶². Pentru piesele de la Apulum se identifică atât arderea reducătoare cât și oxidantă a corpul ceramic pe care a fost așternută glazura..

Este interesantă prezența a trei acumulări de glazură dispuse simetric în zona inferioară a piesei cu nr. 10 ce identifică punctele de contact cu suportul folosit pentru ardere. Tehnica este atestată prin urme pe vase și distanțiere descoperite în centrele de producție din Germania Inferior. Metoda constă din așezarea vaselor în timpul celei de-a II-a arderi pe un suport improvizat format din trei cioburi fixate într-un vas ce conține nisip⁶³. În centrul acumulărilor se disting și resturi de ceramică rezultate în urma desfacerii forțate a vasului de pe suport. Scurgerea glazurii și formarea unei protuberanțe este vizibilă și pe o cană defectul putând fi cauzat fie de prelingerea excesului de emulsie aplicată pe toată cât și în urma contactului cu un distanțier sau alt vas. Ipoteza contactului este confirmată de forma picăturii de material vitros al cărui capăt prezintă o ciupitură specifică desprinderii de un alt corp⁶⁴.

Este prezentă și exfolierea suprafeței ca urmare a prezenței unor impurități sub forma unor granule de carbonat de calciu (CaCO_3) care în urma procesului termic este descompus la oxid de calciu (CaO). În prezența vaporilor de apă și a dioxidului de carbon, absorbiți de corpul ceramic din atmosferă, oxidul de calciu se transformă în carbonat de calciu, proces soldat cu o creștere importantă în volum ce produce apariția unor cratere pe suprafața corpului ceramic ce evidențiază în centru grăuntele de carbonat⁶⁵. Procesul are loc în primele ore după extragerea vaselor din cuptor și, uneori, chiar în timpul răcirii acestora.

Un alt viciu tehnologic frecvent constă în așa numita „fierbere a glazurii” ce conferă suprafețelor un aspect poros, de culoare alba mată, evidențiind bulele de gaze neevacuate ca urmare a depășirii temperaturii optime de vitrifiere sau a

⁵⁹ Desbat 1986, 33; Pradell Molera 2020. Același mod de colorare a stratului vitros cu oxizi de fier și cupru este atestat etnografic prin producția de ceramică tradițională din zona Crișanei (Florescu, Mózes 1967, 139).

⁶⁰ Desbat 1986, 34.

⁶¹ 45–60%, după Tite *et alii* 1998, 242; 75% PbO și 25% SiO_2 , după Di Febo *et alii* 2017, 1.

⁶² Di Febo *et alii* 2017, 3; Pradell, Molera 2020.

⁶³ Höpken 2003, 365, fig. 1; Höpken *et alii* 2009, 132, fig. 4.

⁶⁴ Scurgerile de glazură au aspectul unor picături de formă alungită.

⁶⁵ Taylor 2013, 123, fig. 7; Santacreu 2014, 94–95.

unei maturări insuficiente a glazurii⁶⁶ la temperatura impusă și de compoziția suspensiei.

Platoul descoperit în necropola sudică prezintă un strat vitros neuniform, acumularea glazurii sub formă de insule fiind o urmare a unei diluții prea mari a suspensiei aplicate pe corpul ceramic.

Prin urmare piesele cu astfel de defecte puteau fi comercializate sub forma unor produse de categoria a II-a, deși nivelul oarecum incipient și zonal al producției de ceramică glazurată nu oferea prea multe repere pentru evaluarea calității precum în cazul sigilatorilor.

	R10136	R10547	R10562	R10779	R10594	R10745	R11233	R10550	R10621	M521	R10600	R10545
Mg	14.115	11.673	4.758	5.945	8.370	2.838	1.200	3.883	2.436	1.809	1.594	2.560
Al	9.575	10.617	19.830	16.330	16.616	26.923	36.497	36.241	33.707	52.030	65.145	33.683
Si	54.619	53.433	76.041	75.109	62.875	84.359	94.797	71.875	76.301	77.889	78.101	78.765
P	0.022	0.030	0.046	0.198	0.046	0.154	0.108	0.158	0.359	0.170	0.438	0.144
S	23.854	8.376	5.919	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
K	0.349	0.698	5.061	1.499	0.289	1.884	0.674	0.073	0.166	<LOD	<LOD	0.301
Ca	0.660	0.223	3.581	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
Ti	0.021	<LOD	1.183	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
V	0.002	0.009	0.045	0.006	0.002	0.011	0.003	0.007	0.004	0.005	0.005	0.005
Fe	1.019	1.893	7.170	1.140	0.407	1.897	0.036	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
Ni	0.004	0.007	0.013	0.005	<LOD	0.005	0.010	<LOD	0.011	<LOD	0.006	<LOD
Cu	0.029	0.030	0.007	0.712	0.219	0.167	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
Zn	0.047	0.088	0.057	0.115	0.061	0.075	0.241	0.082	0.088	0.071	0.069	0.069
Pb	56.926	20.591	8.401	23.423	94.030	23.172	27.504	73.469	45.717	85.649	100.000	79.552
Se	0.102	0.114	0.008	0.306	0.873	0.134	0.292	0.487	0.285	0.563	0.681	0.462
Rb	0.027	0.005	0.029	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD	<LOD
Sr	0.107	0.153	0.057	0.276	0.706	0.169	0.227	0.406	0.323	0.457	0.589	0.488
Zr	0.149	0.231	0.067	0.427	1.937	0.356	0.611	2.406	1.270	3.413	4.833	1.757
Cd	0.512	1.477	0.022	2.673	9.466	2.488	3.542	9.090	5.925	10.761	13.730	6.946
Sn	0.143	0.309	0.011	0.721	3.218	0.537	0.985	3.541	1.597	4.691	4.279	1.984
Hg	0.024	0.044	0.012	0.058	0.045	0.042	0.087	0.082	0.090	0.118	0.155	0.061
Tl	<LOD	0.819	0.036	1.626	5.516	1.057	1.273	3.030	2.033	3.819	3.940	3.114

Un eșantion de douăsprezece vase⁶⁷ au fost analizate prin fluorescență de raze X pentru care a fost utilizat un spectrometru, model pXRF Bruker Tracer 5i (fereastră de beriliu, colimator 8 mm, fără filtru sau atmosferă controlară, expunere 60 sec: 30 sec. 45kV/8μA, 30 sec. 20kV/13μA). Metoda noninvasivă per-

⁶⁶ Hodges 1965, 47; Tite *et alii* 1998, 246.

⁶⁷ Prezentate în tabelul de mai sus având capătul de coloană cu nr de inventar al piesei sau cu locul de descoperire pentru cea din necropola nordică.

mite determinarea calitativă a compoziției elementelor, dar rezultatele obținute au o relevanță redusă datorită interferării compoziției pastei cu cea a glazurii.

Valorile exprimate în tabel au fost normate la concentrația maximă identificată și trebuie tratate doar relativ una față de cealaltă, nu absolut, având în vedere că instrumentul nu a fost calibrat pentru probe de pigmenți sau ceramică.

Se definesc două categorii de pastă utilizată pentru confecționarea vaselor analizate. Se individualizează prezența calcarului determinată pentru trei piese (R. 10136, R. 10547; R. 10562), aceleași lot identificându-se prin prezența S și Rb elemente absente în compoziția restului pieselor pentru care nu a fost determinat Ca. Acelorași probe le corespunde și un conținut scăzut de P în comparație cu restul pieselor a căror parametri fluctuează între valori mai mari. Cuprul este prezent în cadrul a 6 probe, dintre care trei corespund și prezenței Ca (R. 10136, R. 10547; R. 10562) și trei celor necalcarioase (R. 10779, R. 10594, R. 10745). Utilizarea lui sub formă de pigment poate fi apreciată doar pentru cele trei probe modelate din pastă necalcarioasă, două dintre piese identificându-se și prin nuanțele intense de verde ale stratului vitros (R. 10779, R. 10594).

Rezultatele confirmă utilizarea cu precădere a argilelor sărace în calcar (Ca <5%) pentru 9 probe și aplicarea glazurii direct pe vasul din argilă nearsă, tehnică ce începe să fie utilizată începând cu mijlocul secolului I p. Chr. în Gallia și, ulterior, în zonele aferente Dunării⁶⁸. În acest context se evidențiază cele trei probe pentru care a fost identificată prezența calcarului. Aplicarea glazurii pe luturi calcarioase (Ca >5%) și efectuarea a două arderi este o caracteristică tehnologică a produselor microasiatice și italice timpurii⁶⁹. Utilizarea acestei metode este atestată în Dacia prin rebuturile descoperite la Ampelum în cuptoarele *officinei* olarului de origine italică Caius Iulius Proclus⁷⁰. Diferitele nuanțe de verde și verde-gălbui au fost obținute în special datorită prezenței oxizilor de fier din compoziția argilei sau adăugați de olar în suspensia de litargă, nuanțele variind în funcție de tipul condițiilor de ardere (reducătoare, oxidantă)⁷¹. Prin urmare, în acest stadiu al cercetărilor putem determina folosirea simultană a două tehnici de lucru în desfășurarea lanțului operator de confecționare a ceramicii cu glazură plumbiferă ce identifică origini diferite ale meșteșugarilor sau ale atelierelor unde aceste piese au fost produse, dar nu putem preciza aceste areale. Dorim ca în urma unor analize complexe de pastă ceramică, strat vitros și al izotopilor de plumb să încercăm identificarea zonelor de producție.

Prezența vaselor glazurate în inventarul mormintelor romane de la Apulum în comparație cu alte produse ceramice de lux (*terra sigillata* cu decor în relief

⁶⁸ Walton, Tite 2010.

⁶⁹ Walton, Tite 2010.

⁷⁰ Lipovan 1990.

⁷¹ Hodges 1965, 45 Desbat 1986, 33; Tekkök *et alii* 2009, 5; Pradell Molera 2020.

sau lisă) identifică o particularitate a practicilor funerare din acest centru. La o analiză statistică extrapolată putem considera că densitatea descoperirilor din contexte funerare este mai mare decât în mediile civile și militare. Majoritatea pieselor provin din inventarul unor morminte bogate adăugarea în acest context a unor piese cu o frecvență redusă având probabil și rolul de etalarea statutului defuncților.

BIBLIOGRAFIE

- Alicu, Soroceanu 1982,
D. Alicu, A. Soroceanu, *Ceramica cu glazură plombiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Potaissa*, III, 1982, 52–65.
- Barkóczi 1992,
L. Barkóczi, *Frühromische glasierte Keramik in Ungarn*, în *Glasierte Keramik in Pannonien*, Székesfehérvár, 1992, 7–36.
- Baumann 2010,
V. H. Baumann, *Introducere în studiul ceramicii fine de la Noviodunum*, în *Peuce*, VIII, 2010, 109–146.
- Băluță 1976,
C. L. Băluță, *Lucernae singulares Apulenses*, în *Arheovest*, 26, 1975(1976), 111–114.
- Băluță 2003,
C. L. Băluță, *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum) I Lămpile epigrafice*, Alba Iulia, 2003.
- Bărbulescu 2003a,
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
- Bărbulescu 2003b,
M. Bărbulescu, *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei Romane*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2003.
- Berciu, Wolski 1971,
I. Berciu, W. Wolski, *Un nou tip de mormânt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în *Apulum*, IX, 375–433.
- Benea 2004,
D. Benea, *Ceramica glazurată de la Tibiscum*, în *Apulum*, XLVI, 2004, 203–217.
- Bounegru 2017,

G. V. Bounegru, *The northern necropolis of Apulum, Ambulance Station 1981–1985*, Cluj-Napoca, 2017.

Bolog 2017,

A. C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum. Dealul Furcilor-„Podei”*. *Campaniile 2008–2012*, în BMA XXVII, Cluj-Napoca, 2017.

Bondoc 2005,

D. Bondoc, *Figurine ceramice romane. Muzeul Olteniei Craiova*, Craiova, 2005.

Bondoc, Dincă 2005,

D. R. Dincă, D. Bondoc, *Tipare și figurine ceramice romane din centrul ceramic de la Romula. Muzeul Romanațiului din Caracal*, Craiova, 2005.

Bónis 1990,

É. Bónis, *A Mázas Kerámia Pannoniában. Előzmények és gyártási központok*, în AÉ, 117, 1990, 24–37.

Ciașescu 2005,

M. Ciașescu, *Early pottery production in Apulum (Partoș)- An Overview on recent research*, în RCRFActa, XXXIX, 2004, 321–329.

Coroplastica 2011,

D. Anghel, R. Ota, G. Bounegru, I. Lascu, *Coroplastica, medalioane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.

Cuomo di Caprio 2017,

N. Cuomo di Caprio, *Ceramics in Archaeology, From prehistoric to medieval times in Europe and the Mediterranean: Ancient craftsmanship and modern laboratory technics*, Roma, 2017.

Denaro 2008,

M. Denaro, *La ceramica romana a parette sottili in Sicilia*, în *Documenti di archeologia*, 28, 2008.

Desbat 1986,

A. Desbat, *Céramiques à glaçure plombifère des fouilles de Lyon et Vienne*, în *Actes du congrès de la SFECAG*, Toulouse, 1986, 33–39.

Di Febo et alii 2017,

R. Di Febo, J. Molera, T. Pradell, J. C. Melgarejo, J. Madrenas, O. Vallcorba, *The production of a lead glaze with galena: Thermal transformations in the PbS–SiO₂ system*, în *Journal of the American Ceramic Society*, 2017, 1–11.

Egri 2018,

M. Egri, *The Pottery Production at Apulum*, în *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7st Centuries AD) (I)*, V. Rusu-Bolindeț, C. A. Roman, M. Gui, I. A. Iliescu, F. O. Botiș, S. Musteață, D. Petruț, eds., BMN L, 2018, 115–130.

Florescu, Mózes 1967,

F. B. Florescu, T. Mózes, *Arta populară în Regiunea Crișana*, Oradea, 1967.

Gohier 2018,

P. Gohier, *Roman lead-glazed pottery trade from Italy to southern Gaul and its influence on local production: the example of the Capitou workshop (France)*, în *RCFR Acta*, 45, 2018, 203–210.

Greene 2007,

K. Greene, *Late Hellenistic and Early Roman invention and innovation: The Case of Lead-Glazed Pottery*, în *AJA*, 111, 4, 2007, 653–671.

Gudea 1995,

N. Gudea, *Über die Produktion von glasierten Gefäßen in den dakischen Provinzen*, *RCRFActa*, XXXIV, 1995, 115–120.

Hodges 1965,

H. Hodges, *The Artifacts*, Londra, 1965.

Höpken 2003,

C. Höpken, *Die produktionen glasierter keramik im Römischen Köln*, în *RCRFActa*, XXXVIII, 2003, 365–366.

Höpken *et alii* 2009,

C. Höpken, G. Döhner, F. Fiedler, *Zur Produktion glasierter Keramik während der mittleren Kaiserzeit in der Provinz Germania inferior Zeugnisse aus Köln, Bonn und Soller*, în *Bonner Jahrbücher*, 209, 2009, 129–146.

Isac *et alii* 1979,

D. Isac, M. Rusu, C. L. Băluță, *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, în *Apulum*, XVII, 1979, 225–262.

Jeremic 2012,

G. Jeremic, *Late Antique necropolis in Jagodin mala*, ed. Slavisa Popovic, catalog de expoziție, Niš, 2012.

Lipovan 1983–1984,

I. T. Lipovan, *Officina ceramistului Gaius Iulius Proclus la Ampelum*, în *AIAC*, XXVI, 1983–1984, 301–317.

Lipovan 1990,

I. T. Lipovan, *Cu privire la ceramica cu glazură plumbiferă din Ampelum*, în SCIV(A), 41, 1990, 3–4, 273–292.

Lipovan 1996,

I. T. Lipovan, *Ceramica romană de la Ampelum decorată în tehnica barbotinei*, în SCIV(A), 47, 1996, 2, 201–213.

Lipovan, Băluță 1995,

I. T. Lipovan, C. L. Băluță, *La céramique à glaçure plumbifère d' Ampelum*, în RCRFActa, 34, Székesfehérvár, 1995, 137–146.

Minguez 1991,

J. A. M. Morales, *La ceramica romana de paredes finas: Generalidades*, Zaragoza, 1991.

Mitrofan 1995,

M. Mitrofan, *Le centre de production céramique de Micăsasa*, Cluj-Napoca, 1995.

Moga, Timofan 2008,

V. Moga, A. Timofan, *Raport de cercetare arheologică în Alba Iulia, str Viilor nr. 64, proprietatea Gh. Lăncrănjan*, în CCA, 2009, 250–251.

Mușețeanu 2003,

C. Mușețeanu, *Atelierele ceramice romane de la Durostorum*, Monografii IV, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2003.

Mușețeanu, Elefterescu 1985,

C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (II)*, în *Pontica*, XVII, 1985, 89–119.

Necropolele 2003,

Necropolele Orașului Alba Iulia din preistorie în zorii Evului mediu, Catalog de expoziție, Alba Iulia, 2003.

Oța 2013,

L. Oța, *Lumea funerară în Moesia Inferior (sec I-III p. Chr.)*, Brăila, 2013.

Peacock 1982,

D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World: An Ethnoarchaeological Approach*, New York, 1982.

Pongrácz 1992,

Zs. Pongrácz, *Glasierte Lampien Lampen von den Ausgrabungen in Dunaújváros und in Tác*, în *Glasierte Keramik in Pannonien*, Székesfehérvár, 1992, 71–74.

Popilian 1976,

Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

Pradell, Molera 2020,

T. Pradell, J. Molera, *Ceramic Technology. How to Characterise Ceramic Glazes*, în *ArchaeolAnthropolSci*, 2020, 12:189, <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01136-9>.

Rusu-Bolindeț 1995,

V. Rusu-Bolindeț, *Céramiques romaines à glaçure plombifère des fouilles de Colonia Aurelia Apulensis et Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, în *RCRActa*, XXXIV, 1995, 147–154.

Rusu-Bolindeț 2007,

V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca, 2007.

Santacreu 2014,

D. A. Santacreu, *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*, Warsaw/Berlin, 2014, 112–122.

Șerban 2020,

S. Șerban, *Restaurarea unui vas glazurat de tip kantharos din colecția Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia*, în *Apulum*, LVI, 2020, 241–248.

Taylor 2013,

G. W. Taylor, *Mud and Fire: A Potter's Insight into Prehistoric Pottery Technology*, în *AFJ*, 2, 2013, 121–134.

Tite et alii 1998,

M. S. Tite, I. C. Freestone, R. Mason, J. Molera, M. Vendrell-Saz, N. Wood, *Lead Glazes*, în *Antiquity-Methods of Production and Reasons for Use*, în *Archaeometry*, 40, 2, 1998, 241–260.

The supply 2018,

The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia. Imports and local developments, V. Rusu Bolindeț, O. F. Botiș, eds., Cluj-Napoca, 2018.

Vágó, Bóna 1976,

E. B. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa*, Budapesta, 1976.

Vasilcin 1996–1997,

I. Vasilcin, *Тракийски некропол от II-IV в при с. Красулебо Добричко*, în *Bulletin du Musée National de Varna*, 32–33, 1996–1997, 46–85.

Walton 2004,

M. S. Walton, *A Materials Chemistry Investigation of Archaeological Lead Glazes*, Teză de doctorat, Michaelmas, 2004.

Walton, Tite 2010,

M. S. Walton, M. S. Tite, *Production tehnology of Roman Lead-Glazed pottery and its continuance into Late Antiquity*, în *Archaeometry*, 52, 5, 2010, 733–759.

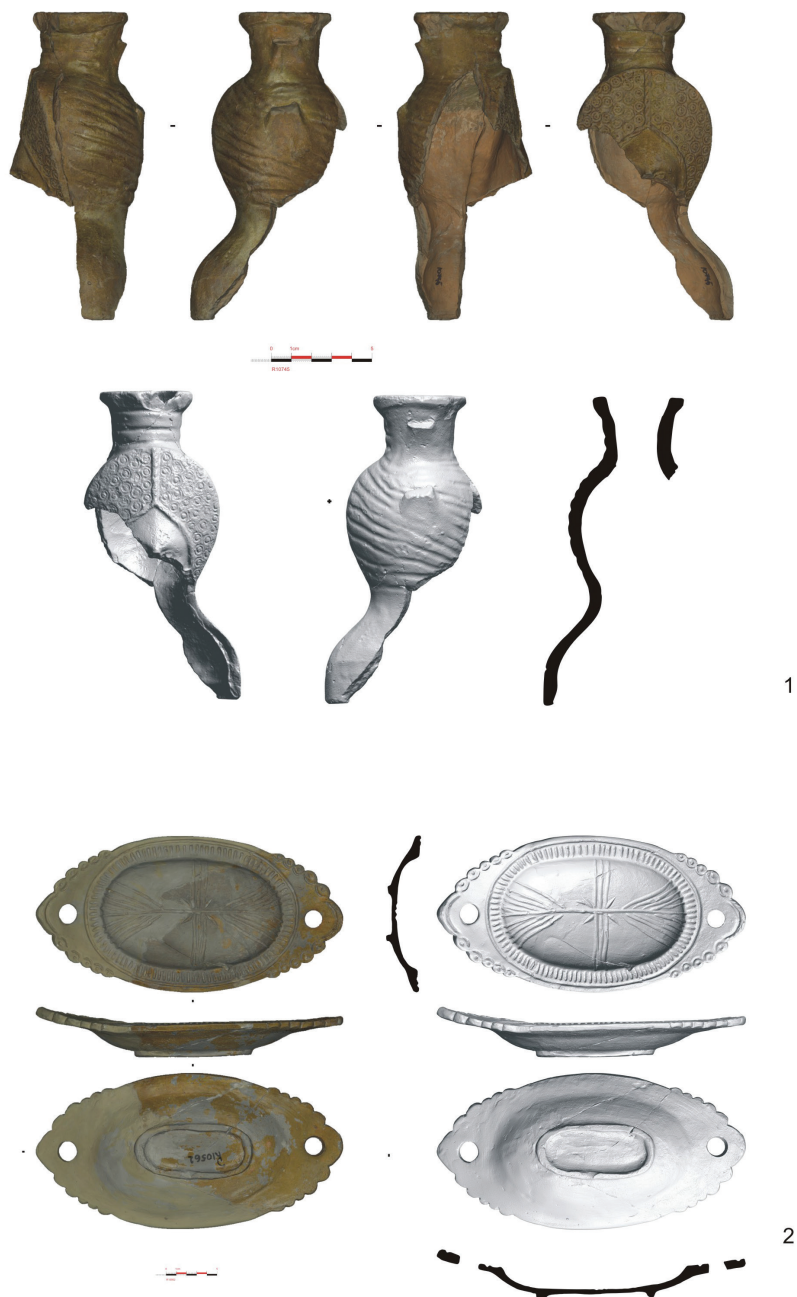
Wolski, Berciu 1972,

W. Wolski, I. Berciu, *Contribuții la problema mormintelor romane cu dispozitive pentru libațiile funerare*, în *Apulum*, X, 1970, 107–120.

GLAZED CERAMICS DISCOVERED IN THE ROMAN NECROPOLISES FROM APULUM

Abstract

Pottery is the main category of funerary inventory discovered in the Roman necropolises of Apulum. A series of vessels can be classified in the category of fine ceramics. Of these, sixteen are glazed vessels. The artifacts have been discovered both, in the graves and also outside them, coming from destroyed graves or from a series of rituals performed periodically by the descendants for the dead. It is also remarkable that a large part of the glazed vessels discovered in Apulum have technological defects.

Pl. 1. Ceramică glazurată descoperită la Apulum, fotografii și desene G. Bounegru. / Glazed pottery discovered at Apulum, photographs and drawings by G. Bounegru.

Pl. 2. Ceramică glazurată descoperită la Apulum, fotografii și desene G. Bounegru. / Glazed pottery discovered at Apulum, photographs and drawings by G. Bounegru.

Pl. 3. Ceramică glazurată descoperită la Apulum, fotografii și desene G. Bounegru. / Glazed pottery discovered at Apulum, photographs and drawings by G. Bounegru.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MITHRAIC ICONOGRAPHY: TAUROCTONY RELIEF WITH LOWER FRIEZE FROM MOESIA SUPERIOR

Bojana Plemić, Ljubiša Vasiljević***

Keywords: Mithras, tauroctony, horseman, bull, iconography, cult, Moesia Superior

Cuvinte cheie: Mithras, tauroctonie, călăreț, taur, iconografie, cult, Moesia Superior

As a part of the antique archaeological collection of the National Museum Kruševac a marble icon consisting of a few fragments is preserved, its width being 23.4 cm, height 17.7 cm and thickness 3.5 cm. Although only the bottom half of the relief has been preserved, the representation of tauroctony, the bull-slaying, can be clearly recognised as the central visual representation of the cult of god Mithras (Fig. 1). It is an incidental find from the site of Mogile in the village of Nozrine near Aleksinac in Serbia, which has not been systematically investigated; yet the archeological material and the remains of the architecture point out that a small Roman settlement (*vicus*) with a sanctuary might have been situated there, located near the main road *Horreum Margi – Naissus*¹.

As above mentioned, the representation of tauroctony occupies the central part of the relief, where we can perceive the figure of Mithras, preserved up to the waist and frontally positioned facing the spectator. The deity is clad in chiton, his left leg bent in knee pressing the back of the bull, while the right foot stands on the ground. The bull is almost entirely forced to the ground, his front hooves bent under his body and his head drooping, while bellow, all along his

* Academy of Applied Studies Belgrade, Bulevar Zorana Djindjica 152a, 11070 Belgrade, Serbia, e-mail: bojana.plemic@yahoo.com

** National Museum Kruševac, Trg despota Stefana 15, 37000 Kruševac, Serbia, e-mail: ljubiša05@gmail.com

¹ At the end of the 20th century two sarcophagi were found here in the tomb along with a luxurious copper vessel, a copper head, some pottery and silver coins of Marcus Aurelius, while a bit later there is a record of the remains of a building and a tomb made of brick, as well as the fragments of a gravestone and stone plastics (Вулић 1934, 49; Јовановић 1980, 5; Рашковић 2013). Also, on this site, several votive icons dedicated to various deities were found (Рашковић 2013, 64; Васиљевић 2017), which points at the possibility that a small sanctuary was situated there.

body, lies a snake with a raised head, most probably looking at the direction of the bull's wound. Left and right from Mithras' figure there are partially preserved figures of the torch-bearers in various positions. The left torch-bearer, Cautopates, is represented in a smaller proportion compared to the right one. He holds torch pointed downward, while his other hand points at the bull's tail. We can see Cautes' left foot, which either seems to be stepping forward or, alternatively, this is a simplified typical representation of a torch-bearer with crossed legs. Behind Cautes' leg, we can discern a dog, which is a standard detail on such representations, along with a snake². Although the scene has not been entirely preserved, we can say that all the common motives connected with tauroctony (or at least its lower part) are present here, so that this can be considered a typical representation of god Mithras in the act of cosmogony, where he saves the world from the destruction through his symbolic slaying of the bull³.

Below the tauroctony, there is a rectangular space where four scenes are placed. These are divided by plastic consoles similar to pillars (Fig. 2). Here the following images are sequenced: a figure on whose head we can discern a Phrygian cap while riding an animal (a bull or a horse); a figure stepping forward who is taking a swing by his right hand while his left hand is stretched towards the head of another kneeling figure; then two figures sitting at a table and finally two figures in a one-horse chariot. Apart from the first scene, which will be discussed later in greater detail, the next three are an illustration of a cult ritual i.e. the mythological cycle of Mithras and Sol. They represent an almost standard iconographic repertoire of Mithras' icons with a lower frieze, which

² Campbell 1968, 12, 15; Зотовић 1973, 88; Зотовић 1979, 90.

³ F. Cumont, as a founder of the scientific approach to Mithraism, held that the cult of god Mithras was inspired by the characters from Iranian mythology and its traditional setting based on the conflict between good and evil, but the later authors have rejected that standpoint. Having defined tauroctony as a star map where each figure symbolises a particular constellation, it was how they interpreted all the other visual representations on the cult artefacts of god Mithras, as well as cult practices along with functions of Mithraeum (Cumont 1903; Gordon 1975, 215–248; Hinnells 1975; Beck 1976, 95–98; 1988; Ulansey 1989). Led by such approach, R. Merkelbach deduced that Mithraism was a solely Roman cult designed by intellectuals from the circles close to the Roman court, introducing it as a new teaching based on contemporary philosophical and scientific understanding. Although this author admits that the main character of this cult was inspired by an epichoric Iranian deity, which is confirmed by its iconography, he holds that the Mithraic doctrine is based on the ideas of neoplatonic philosophy, as well as soteriology aspects of Greco-Roman cults and the influences of Hellenistic and Roman astronomy and astrology, rather than the Iranian religion whose influence on it was less prominent, which is an approach accepted by the majority of researchers nowadays (Merkelbach 1984, 153; Turcan 1996, 204–205; Beck 1998, 119).

are traditionally recognised in the literature as typical of the Roman provinces along the Danube⁴.

It is held that this type of votive reliefs is concentrated in the area of Moesia Superior, Moesia Inferior, Thracia and Dacia, while its iconography is likely to have been formed in the border regions of Moesia Superior and Moesia Inferior from where it had spread towards the territories of the above mentioned provinces, since the second half of the 2nd century⁵. As it is the case with our sample, the three scenes typical of the lower frieze of such reliefs are identified as follows: the motif of initiation rite, the so-called banquet scene of Mithras and Sol and the departure of the deity to the heaven i.e. immortality in Sol's chariot. On this occasion we will briefly take a look at their interpretation, with the aim of the better perception of the entire narrative of the four-part frieze of the analysed relief.

In the older literature the second scene in our frieze had been interpreted as a conflict between Mithras and Sol. F. Cumont believed that this scene depicted the final moments of the gigantic battle of the above mentioned deities i.e. the act of Sol's final submission to Mithras⁶. Furthermore, M.J. Vermaseren pointed out that this act was often portrayed on the reliefs from the Balkans area⁷. This interpretation has been largely rejected in accordance with the rationale of L.A. Campbell, who recognises the ritual of initiation (*telete*) in the scene, taking place in a Mithraeum.⁸ Thus the left standing character is interpreted as

⁴ According to the typology of L.A. Campbell all Mithraic reliefs are classified into eight groups (I-VIII), along with several subtypes labelled by letters A to E (Campbell 1968, 1–3). As the find we are discussing here has not been entirely preserved, it is hard to define to which group it belongs because it can be classified as type II, III or IV, which apart from the main field with tauroctony has only either the lower frieze or the friezes below and above the main scene. In addition, the reliefs of the group VII usually possess a three-part frieze below the main scene of tauroctony, which corresponds to the frieze on our sample, if we exclude the first representation. As to the subtype, we can classify our sample as A, which applies to all tauroctonies where Mithras is depicted frontally, with his left leg bent at his knee which he uses to press the bull which is proportionally small compared to the deity, with his legs bent under his body. This subtype is typical of the South East Europe. However, in the more recent literature such a complex typology has been progressively abandoned, so that some authors categorise Mithraic reliefs as simple, containing only tauroctony, and complex, which contain side images with motifs of rites or the myths about Mithras (Lipovac-Vrkljan 2001).

⁵ Najdenova 1989, 1417–1419; Гавриловић-Витас 2017, 200–201.

⁶ Cumont 1903; Кокић 1932, 6; Зотовић 1973.

⁷ Vermaseren 1960, 80.

⁸ The initiation rites in Mithraism included the passage through the seven grades of initiation (Raven (*Corax*), Bride (*Nymphus*), Soldier (*Miles*), Lion (*Leo*), Persian (*Perses*), Courier of the Sun (*Heliodromus*) and Father (*Pater*)). The progress was achieved by performing proper ritual acts, in which the initiate was led by the mystagogue, i.e. the mysta in the highest grade of Father

a mystagogue of the highest rank (*Pater*), performing the rite over a kneeling initiate⁹. Through the comparative analysis of such scenes on the reliefs from Southeast Europe, the same author identified four types of rites: the standing character i.e. mystagogue places his hand on the head of the kneeling individual (*devotio*), afterwards the mystagogue pours the water from the horn onto the head of the neophyte (*infusio*), then the mystagogue places a bull's femur onto the head or the shoulders of the neophyte (*purgatio*) and finally in an act of coronation (*consecratio*), the mystagogue puts a radial crown onto the head of the neophyte¹⁰.

The most important source for understanding the iconography of the rite and the doctrine about the levels of sanctification can be found in the frescos from the Mithraeum below the church of Sta. Maria Vetere in Capua, which reveal as many as five different images of such ritual acts¹¹. Here one can see the neophyte in several poses, as he kneels, lies or walks, in most scenes blindfolded, while the second mystagogue is usually behind him. In one of the scenes there are three figures: the neophyte on the right is depicted as he kneels, blindfolded and with his hands tied on his back, while behind him a mystagogue stands clad in a white robe with red details, seemingly placing his hand on the neophyte's shoulder. Standing in front of them with his legs apart, there is a figure representing *Pater*, clad in red and with a Phrygian cap, similar to Mithras, who is swinging his left arm towards the neophyte, holding an object similar to a dagger¹². This very part of the performance, which refers to the figures of *Pater* and the neophyte, may have become as an iconographic pattern for the initiation rite in the composition on the lower friezes of the Mithraic reliefs this paper deals with¹³.

However, it is not possible to assert with confidence that such representations refer to a specific rite, such as those from Capua, but they rather reflect a general image of the initiation into the cult. Also, the relationship between this scene and the mythological representations of the story about Sol and Mithras has not been resolved until now. According to the above mentioned, we are closest to the assumption that the rite depicted on the relief from Nozrina, may be of the *purgatio* or *consecratio* type, as it can be perceived that the mystagogue holds an elongated object above the neophyte's head, the nature of which cannot

(*Pater*), with the aim to save his soul and be reborn after death (Turcan 1996, 237; Clauss 2000, 133; Beck 2006, 114).

⁹ Campbell 1968, 291.

¹⁰ Campbell 1968, 292–293.

¹¹ Vermaseren 1956–1960, no. 187–195.

¹² Vermaseren 1956–1960, no. 188, tab. 21, fig. 58.

¹³ Selem 1987, 135.

be clearly defined. In addition, the mystagogue seems to be swinging his other hand, but as it almost enters the plastic console which divides the scenes in the frieze, it is not clear if he holds another object in it, which could point at a combination of several variations of the rite. It is interesting to mention that in the marble icon of god Mithras with a lower frieze, which was found in the nearby village of Ražanj, there is an iconography similar to this one which was identified as *purgatio*, while also the other representations from the cycle of Mithras and Sol are partially analogous to our sample¹⁴.

Besides the scene with the initiation rite, in the lower frieze there is usually a representation of the feast of Mithras and Sol, as it is the case here as well. We can see an utterly simplified representation of two figures in profile, facing each other, probably at the table. Many authors believe that along with tauroctony, the holy feast (*convivium*), is the most important visual motif of Mithras' cult¹⁵. What additionally attests to this are two-sided reliefs, which depict tauroctony on one side in the central field, while on the other side there is the image of the feast, as can be seen in the sample from Konjic in Dalmatia¹⁶. The importance of this dignified meal is accentuated by the assumption that the two-sided icons were turned according to the need during the service in a Mithraeum¹⁷. The images of the holy feast appear in two forms: the meal shared by two people, normally Mithras and Sol or the Pater and the Heliodromus, as the two highest levels of initiation; alternatively, rather less often, it is represented as a feast with a few characters of the different level of initiation into the cult. However, in whatever manner it is depicted, the holy feast is almost always interpreted as an image of the unity among the believers and the community with the deity¹⁸.

The holy feast of Mithras and Sol typically appears on the reliefs that originate from the areas near the Rhine, the Sava and the Danube, in a few standard iconographic variations: the feast takes place on the body of the bull or the characters sit on the bull¹⁹, while also the table can be covered with the bull's skin²⁰. On a slightly better crafted relief, the figures are depicted in reclining position in accordance with Roman customs, propped by one arm while giving a toast by another²¹. In analogy to the scene on the relief we discuss here, very

¹⁴ Гавриловић-Витас 2017, 189, 198, сл. 1–2.

¹⁵ Miletić 2007, 134; Selem 2008, 8.

¹⁶ Vermaseren 1956–1960, no. 1895–1899; Зотовић 1973, 29–31, бр. 35, сл. 19; Merkelbach 1982, 49.

¹⁷ Gabričević 1952, 23.

¹⁸ Selem 2008, 8.

¹⁹ Vermaseren 1956–1960, no. 1038, 1275a.

²⁰ Vermaseren 1956–1960, no. 1137, 1292.

²¹ Vermaseren 1956–1960, no. 2000.

often there are utterly stylised characters in the form of the two contours at the table²². If the composition of the frieze permits, the entire scene can be placed under a vault which bears associations to a cave, emphasising the sanctity of the act as well as symbolic relation to the practice in a Mithraeum, where communal meals of the believers took place²³.

The cycle of Mithras and Sol on Mithraic icons is based on a strong solar component of this cult which had been emphasized since the 1st century, although at the time the solar cult was not widely spread in the Roman religion. This is attested by the standard addressing Mithras as Sol *Invictus*, along with the representation of Sol and Luna in the upper part of the tauroctony. Furthermore, on the friezes of the reliefs around the main scene normally there are illustrations of the above-mentioned cycle explaining to the believers in an allegorical manner the universal system that is reflected in the liturgical rites²⁴. It can be concluded that Mithras starts the cycle because he prompts cosmogony, while Sol ends it, as it is attested by the last scene on the lower frieze of Mithraic icons, depicting Mithras and Sol in his chariot while they leave for heaven, i.e. immortality. Although this image is sometimes named apotheosis²⁵, it could rather be interpreted as glorification of the deities because the scene deals with the two gods²⁶, which would confirm the approaches to Mithraism as a religion of communion²⁷. Sometimes in front of the Sol's chariot there is a reclining figure of Oceanus, which can be replaced by waves or hydria motif²⁸. As to our sample, in the last scene of the lower frieze one can clearly recognize two figures in a chariot and one horse, while due to the damage to the relief in the bottom right angle, it is impossible to confirm whether or not there was the above mentioned symbol of Oceanus.

After the interpretation of the more or less standard scenes in the iconography of the lower frieze of Mithraic icons, we will go back to the initial image of the sample from Nozrina. Namely, the scene with a figure riding an animal placed in the lower frieze with the representations of initiation and the cycle of Mithras and Sol, is known to be present only in the case of a few reliefs from the province of Moesia Superior, mostly identified as Mithra riding a bull. It was found in one sample from the vicinity of Viminacium, which consists of two small fragments, embellished on both sides, where partially preserved

²² Vermaseren 1956–1960, no. 1740, 1975, 2338; Гавриловић-Витас 2017, сл. 2.

²³ Selem 2008, 10; Гавриловић-Витас 2017, сл. 4.

²⁴ Miletić 2007, 134.

²⁵ Зотовић 1973.

²⁶ Гавриловић-Витас 2017, 199, нап. 34.

²⁷ Selem 2008.

²⁸ Vermaseren 1960, 104; Campbell 1968, 325; Clauss 2000, 152.

representations of a lower frieze and a small part of tauroctony can be discerned²⁹. Based on these, the front part of the icon has been reconstructed, where below the main field there is a sequence of scenes: a standing figure depicted frontally with an arm raised in greeting, then Mithras riding a bull, the feast of Mithras and Sol and the departure of the deities to heaven in a chariot³⁰. Although only the right rear leg of an animal and a detail of the rider's fluttering robe are preserved, this scene was interpreted as Mithras riding a bull, probably due to the fact that on the reverse side of one fragment the front part of a figure of a galloping bull is clearly visible. This scene is considered an iconographic novelty among the known icons in the region of Moesia Superior and it is interpreted as a solar symbol³¹. Mithras riding a bull is usually found on the reliefs which are embellished with a large number of scenes around the tauroctony, as a part of the cycle about the bull hunting which encompasses the scenes of a grazing bull, Mithras carrying the bull on his shoulders, Mithras riding a bull or pulling it behind him while holding it on his back (*taurophorus*)³². The scenes depicting him are found in the iconography of a few Mithraic reliefs from Singidunum, where only one sample contains a representation of Mithras riding a bull in the lower frieze along with other scenes of the story about Mithras and Sol³³.

Also, a closer analogy to the sample in Nozrina in terms of the choice of the motif can be noticed on the relief of a Mithraeum in the village of Biljanovce near Kumanovo. This is a typologically different monument because the central image is placed in a circular medallion, while in the lower frieze the following scenes are visible: Mithras riding a bull, the initiation rite (interpreted as the conflict between Mithras and Sol), the feast of Mithras and Sol, the departure of the deities in a chariot³⁴. It is interesting to mention that some of the previous authors which researched the Biljanovce Mithraeum, identified the first scene in the lower frieze of this monument as Mithra on the horseback³⁵. However, such possibility is rejected due to the general lack of analogies on Mithraic icons and according to a very similar parallel found on a circular relief from Sisak which depicts the deity on the bull³⁶.

Despite the fact that Mithra on the bull is a scene which makes integral part of the pictorial cycle showing the deity's bull hunt and appears somewhat more

²⁹ Зотовић 1979, Т. I, сл. 1–2, Т. II, сл. 1–2.

³⁰ Зотовић 1979, 89–91, сл. 1.

³¹ Зотовић 1979, 90–92, Т. II, сл. 1.

³² Vermaseren 1956–1960, no. 1283, 1920, 1935.

³³ Бојовић 1978, 136, Т. I, 2, Т. II, 2.

³⁴ Зотовић 1973, 16–17, сл. 2.

³⁵ Кокић 1932, сл. 5–7.

³⁶ Зотовић 1973, 17, сл. 14.

frequently on Mithraic reliefs, due to certain iconographic details we would not rule out the possibility that on the Nozrina relief Mithra actually rides a horse. Here we can recognize a fast trotting animal with reins, while the leaning figure of the rider also attests to the speed. Furthermore, the animal has an elongated muzzle and it is lean, which does not correspond to the standard robust representation of a bull. In similar cases, the bull is depicted free, without reins, sometimes even prancing while he pulls lying Mithras; or alternatively it is represented in a passive posture³⁷, neither of which corresponds to our representation.

Mithras riding a horse, in the light of the rich repertoire of this cult's iconography, is not among the common visual patterns. One of the most famous such representations is to be found on a fresco in the Mithraeum in Dura-Europos, where Mithras is pictured as a hunting horse rider (Fig. 3). More precisely, there are two hunters on horseback, depicted on the side walls around the central niche with tauroctony, of which the left figure is much better preserved. It represents a rider who gallops towards the niche, holding a bow aiming at deer and a wild boar, while under the horse's hooves there is a snake along with a lion in front of it. The other scene with a horseman is similar, except that the figure rides away from the niche³⁸. These scenes were traditionally interpreted as images of Mithras hunting on a horse, inspired by the royal hunt from the Persian tradition, and it was held that such iconography might have been brought by soldiers i.e. archers from Palmyra who founded this Mithraeum³⁹. However, recently, another interpretation was suggested, stating that these characters only resemble Mithras iconographically while in fact these are dadophores, Cautes and Cautopates, which is deduced by the analogy with the frescoes recently discovered in the Mithraeum of Huarte, in the proximity of Apamea⁴⁰. It was proposed that their origin can be searched out and identified among armed rider gods in Syria, frequently worshipped in pairs among the seminomadic population of the Syrian–Mesopotamian steppe⁴¹.

It is evident that the frescoes of the riders from Dura-Europos cannot represent a proper analogy to the scene on our relief, especially bearing in mind that here we do not deal with a deity with the attributes associated with hunting. The motif of Mithras riding a horse also appears in the group of Roman coins from Trabzon (*Trapezous*) dated to the first half of the 3rd century as well as on German reliefs. On the reverse side of these coins Mithras with a Phrygian cap

³⁷ Vermaseren 1956–1960, no. 42, 1283, 1920, 1935.

³⁸ Dirven 2016, fig. 3.1.

³⁹ Cumont 1975, 186–192; Rostovtzeff 1939, 112–115; Vermaseren 1956–1960, no. 52.

⁴⁰ Gawlikowski 2007; Dirven 2016.

⁴¹ Downey 1978, 148.

is represented riding a horse, while there is a tree behind him and an altar in front of him⁴². The origin of this cult in Trabzon is linked to its former presence in the Pontus region, so that the similar iconography on the coins is noted in the finds from the Histria (*Istros*), from the time of Septimius Severus. Among the coins from Trabzon, a sample from the reign of emperor Geta stands out. It represents Mithras riding a fast trotting horse, which is very similar to our sample⁴³.

It seems that the image of Mithras riding a horse was particularly present in Eastern Germanic areas. The importance of this motif in this region is emphasised by the fact that in some samples it is found in the central part of the monument instead of the scene of tauroctony⁴⁴. However, the German representations of Mithras the horseman often bear associations of hunting, depicting the deity with a bow and arrows, along with numerous hunting animals⁴⁵. In addition, on German reliefs we can note a connection of such hunting scenes with the portrayals of the holy feast, as mutually conditioned. This is reflected in their arrangement as they are often placed next to each other, or sometimes the two are equal and placed one above the other in the central field of two-sided icons⁴⁶. Among such Germanic reliefs, only a sample from Neuenheim can be singled out as a monumental representation of Mithras riding a horse without the attributes directly connected to hunting (Fig. 4).

The significance of these reliefs from Germania for the general study of Mithras' iconography was pointed out by F. Cumont who considered them to be a possible analogy to the frescoes in Dura-Europos⁴⁷. In our opinion, it is especially important he emphasized the susceptibility of Mithras' cult to syncretism⁴⁸ as well as proneness to autochthonous influences in which he saw resemblance between Mithras and the Germanic deity Wotan⁴⁹. The existence of certain visual patterns in one area's tradition certainly is not negligible as a

⁴² Vollkommer 1992, no. 207–320; Keles 2008, 217–218, fig. 19–22.

⁴³ Keles 2008, fig. 13.

⁴⁴ Vermaseren 1956–1960, no. 1247a, 1289.

⁴⁵ Vermaseren 1956–1960, no. 1137, 1247a, 1292.

⁴⁶ Vermaseren 1956–1960, no. 1083, 1137, 1292; Dirven 2016, 20.

⁴⁷ Cumont 1975, 188.

⁴⁸ This refers to the relief from Dieburg and Osterburken in particular, where, apart from the usual scenes from Mithras' iconography, there are also numerous figures of Roman deities and allegorical representations (Vermaseren 1956–1960, no. 1247, 1292). Given that the Mithraeum from Dieburg is dated to the rather late period, somewhere around the half of the 3rd century, it makes it more open for the influences of syncretism which dominated in the Roman Empire.

⁴⁹ Francis notes that this idea gained little traction, and was overshadowed by the potential transfer of equestrian imagery from Mithraea in the East, which he emphasized in the editor's preface to this Cumont's work (Cumont 1975, 151).

possible influence on the formation of such atypical visual breakthroughs, in a seemingly conservatively developed iconography of the cult spread in such a wide geographical area. To this attest a large number of grave stelae which belong to the soldiers from the Roman cavalry units, usually depicted riding a horse, which are found in Germania⁵⁰.

After this short overview of the monuments with representation of Mithras riding a horse, we note that this scene from Nozrina does not have adequate visual parallels, especially bearing in mind that its position is in the lower frieze. The more detailed understanding of it is made difficult because the monument is damaged, so it is not known if there may have been an upper frieze, which would clarify the wider iconographic context of the representation. Although we must be reserved because of the simple contours, we can still take a hint of some details, such as the unclear shape on the rider's back which can be a fluttering cloak or an addition such as a quiver. If there had been a quiver then our scene would be closer to the Germanic iconography of Mithras the hunter riding a horse, which illustrates the belief of some researchers that Mithraism is based on an act of faithfulness and solidarity among the believers i.e. the unanimity of the group consisting of men, hunters, who dedicate a feast to this concept⁵¹. Furthermore, it is interesting to note the way this rider almost embraces the animal round its neck, which bears associations to the motif of Mithras riding the bull while holding its horns, or alternatively the figure may be squeezing the animal's neck while almost lying on it, suggesting that this may be an unusual synthesis of the two iconographic patterns.

At the very end of our paper we must wonder at what might be the cause of the appearance of such scene among the standardised motifs of the lower frieze of the Mithraic icons. Namely, we pointed out the very similar iconography of Mithras riding a horse depicted on the reverse side of one coin from Trabzon, from the period of emperor Geta (211 AD), which could be inspired by the older iconographic pattern from Pontic coins from Histria (*Istros*). Given the mobility of Roman soldiers, it is not impossible that this visual pattern might have been transferred to this area, primarily through the recruits from Thracia. In the area of the village of Nozrina, from where the find we discuss originates, Thracian population was epigraphically confirmed through the inscription on the votive relief with the depiction of Sol/Appollo⁵². Also, there are known votive inscriptions of Thracian dedicants i.e. the soldiers of the cohort II *Aurelia Dardanorum* from Ravna (*Timacum Minus*)⁵³, as well as mansio *Praesidium*

⁵⁰ Anderson 1984; Mackintosh 1986; Hope 2000.

⁵¹ Merkelbach 1984; Selem 2008.

⁵² Veljković, Vasiljević 2020.

⁵³ Petrović 1995, 70–71, 92–93, cat. 13, 44.

*Pompei*⁵⁴, so that is why we presume that its veterans may have settled in the nearby vicii in the Aleksinac depression. Moreover, in this area multiple finds of a deity known as *Heros Equitans* or Thracian horseman were recorded⁵⁵, and one fragment of a votive icon which is ascribed to this cult was found on the same site as this marble relief of god Mithras⁵⁶.

*

Finally, we would like to emphasize that the Mithraic icon from Nozrina, perfectly attests in favour of the one recent scholar view⁵⁷, which supported the previous opinions about the particularity of the iconography of the so-called Danube reliefs, but disagreed with assertions about their consistency, pointing out that on the monuments of the Mithraic cult from the Roman provinces of the central Balkans there are certain visual distinctiveness. This is supported by both proposed interpretations of the first scene on the lower frieze of Nozrina relief: an untypical picture of Mithras on horseback or Mithras riding a bull, which is not given as a part of the standard story about the deity's bull hunt. Though this relief reproduces the established pattern of tauroctony in the central part, indicating respect for conventional iconographic rules of the Mithra's cult across the Roman Empire, such detail also contributes to the earlier thesis which stands that Mithraic monuments from the mentioned area demonstrate the lack of control in the cult practice⁵⁸. Therefore, we hope that some new findings from this territory will further clarify the nature of this iconographic setting and its possible meaning.

BIBLIOGRAPHY

Anderson 1984,

A. S. Anderson, *Roman Military Tombstones*, Oxford, 1984.

Beck 1976,

R. Beck, *The seat of Mithras at the equinoxes: Porphyry, De Antro Nympharum 24*, in *Electronic Journal of Mithraic Studies*, 1/1, 1976, 95–98.

⁵⁴ Ђорђевић, Рашковић 2004, 36.

⁵⁵ Јовановић 2007, 175–183.

⁵⁶ Also kept in the antique archaeological collection of the National Museum Kruševac.

⁵⁷ Гавриловић-Витас 2017, 202.

⁵⁸ Зотовић 1973, 134.

Beck 1988,

R. Beck, *Planetary gods and planetary orders in the mysteries of Mithras*, Leiden, 1988.

Beck 1998,

R. Beck, *The mysteries of Mithras: a new account of their genesis*, in *JRS*, 88, 1998, 115–128.

Beck 2006,

R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford, 2006.

Бојовић 1978,

Д. Бојовић, Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума, in *Старинар*, XXVIII-XXIX, 1977–1978, 135–142.

Campbell 1968,

L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968.

Clauss 2000,

M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, trans. by R. Gordon, Edinburgh, 2000.

Cumont 1903,

F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, Chicago-London, 1903 (Reprint from 1913. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles: H. Lamertin).

Cumont 1975,

F. Cumont, *The Dura Mithraeum*, ed. and trans. by E. D. Francis, in *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Vol. 1, J. R. Hinnels ed., 151–214, Manchester, 1975.

Dirven 2016,

L. Dirven, *A New Interpretation of the Mounted Hunters in the Mithraeum of Dura-Europos*, in *Icon, Cult, and Context. Sacred Spaces and Objects in the Classical World*, M.K. Heyn, A. Irvine Steinsapir, eds., 17–33, Cotsen, 2016.

Downey 1978,

S. B. Downey, *Syrian Images of the Tauroctone*, in *Etudes Mithriaques: Actes du 2e congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, ed. J. Duchesne-Guillemin, *Acta Iranica*, 17, First Series (Actes de congrès), Vol. 4, 135–149, Leiden, 1978.

Gabričević 1952,

B. Gabričević, *Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike*, in *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 7, 1952, 19–25.

Гавриловић-Витас 2017,

Н. Гавриловић-Витас, Вотивне иконе бога Митре из Античке збирке Народног музеја у Нишу, in *Зборник радова Народног музеја – Археологија*, XXIII, 2017, 187–206.

Gawlikowski 2007,

M. Gawlikowski, *The Mithraeum at Hawarte and Its Paintings*, in *Journal of Roman Archaeology*, 20, 2007, 337–361.

Gordon 1975,

R., Gordon, *Franz Cumont and the doctrines of Mithraism*, in *Mithraic studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies II*, J. R. Hinnells ed., Manchester, 1975, 215–248.

Hinnells 1975,

J. R. Hinnells, *Reflections on the bull-slaying scene*, in *Mithraic studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies II*, J. R. Hinnells ed., Manchester, 1975, 290–312.

Hope 2000,

V. M. Hope, *Inscription and Sculpture: The Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz*, in *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, G. J. Oliver ed., Liverpool, 2000, 155–183.

Јовановић 1980,

А. Јовановић, Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову, *Старинар*, XX, 1980, 1–16.

Јовановић 2007,

А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007.

Keles 2008,

V. Keles, *Cult of Mithras and the Mithras Descriptions on the Trapezous City Coins*, in *CN*, XIV, 2008, 213–225.

Кокић 1932,

М. Кокић, Нови трагови Митрина култа у Јужној Србији, in *Гласник Скопског научног друштва*, 12/6, 1932, 1–10.

Lipovac-Vrkljan 2001,

G. Lipovac-Vrkljan, *Posebnosti tipologije i ikonografije mitrijskih reljefa rimske Dalmacije*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2001.

Mackintosh 1986,

M. Mackintosh, *The sources of the horseman and fallen enemy motif on the tombstones*

of the western Empire, in *Journal of the British Archaeological Association*, CXXXIX, 1986, 1–21.

Merkelbach 1982,

R. Merkelbach, *Weihegrade und Seelenlehre der Mithrasmysterien*, Geisteswissenschaften, Vorträge 257, Leverkusen, 1982.

Merkelbach 1984,

R. Merkelbach, *Mithras*, Hain, 1984.

Miletić 2007,

Ž. Miletić, *Mithras Sol*, in *Archaeologia Adriatica*, 1, 2007, 129–143.

Najdenova 1989,

V. Najdenova, *Mithraism in Lower Moesia and Thrace*, in *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Band 18.2, H. Temporini, W. Haase, eds., 1397–1422, Berlin–New York, 1989.

Petrović, 1995,

P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd, 1995.

Рашковић 2013,

Д. Рашковић, Прилог познавању археолошких налаза Алексиначке котлине. *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 5 (Завичајни музеј Алексинац), 2013, 57–77.

Rostovtzeff 1939,

M. I. Rostovtzeff, *The Mithraeum*, in *The Excavations of Dura-Europos: Preliminary Report of the Seventh and Eighth Season of Work, 1933–34 and 1934–35*, M. I. Rostovtzeff, A. R. Bellinger, C. Hopkins, C. B. Welles eds., New Haven, 1939, 62–134.

Selem 1987,

P. Selem, *Inicijacijski prizor na fragmentu mitraičkog reljefa iz Murse*, in *Opuscula archaeologica*, 11–12, 1987, 131–140.

Selem 2008,

P. Selem, *Još o mitraičkom zajedništvu*, u *Znakovi i riječi – Signa et litterae II: Zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum”*, ur. H. Tomas, Zagreb, 2008, 5–27.

Turcan 1996,

R. Turcan, *The cults of the Roman empire*, Oxford, 1996.

Ulansey 1989,

D. Ulansey, *The origins of the mithraic mysteries: cosmology and salvation in the ancient world*, Oxford–New York, 1989.

Васиљевић 2017,

Љ. Васиљевић, Вотивни рељефни споменици из античке археолошке збирке Народног музеја Крушевац, у *Копија Поморавља у духовној историји српског народа*, Својново-Крушевац, 2017, 23–26.

Veljković, Vasiljević 2020,

Ž. Veljković, Lj. Vasiljević, *The Votive Inscription of ΗΡΟΔΟΤΟΣ ΡΑΔΟΥ Found in Nozrina*, in *Linguistique Balkanique*, LIX (2020)–2, 333–338.

Vermaseren 1956–1960,

M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Vol. 1–2, Hague, 1956–1960.

Vermaseren 1960,

M. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mysterieux*, Paris, 1960.

Vollkommer 1992,

R. Vollkommer, *Mithras*, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, V, L. Kahil ed., Zurich, Munich and Düsseldorf, 1992, 583–626.

Вулић 1934,

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске Краљевске академије* LXXVII, 1934, 29–84.

Зотовић 1973,

Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд, 1973.

Зотовић 1979,

Љ. Зотовић, Симболични приказ ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација, in *Старинар* (н.с.), 30, 1979, 89–96.

Ђорђевић, Рашковић 2004,

М. Ђорђевић, Д. Рашковић, Налазишта и налази римског периода на доњем току Јужне Мораве, in *Саопштења*, XXXV–XXXVI (2003–2004), 29–56.

CONTRIBUȚIE LA STUDIUL ICONOGRAFIEI MITRAICE:
RELIEF CU REPREZENTAREA TAUROCTONIEI ȘI CU
FRIZĂ INFERIOARĂ DIN MOESIA SUPERIOR

Rezumat

Această lucrare prezintă un relief de marmură pe care este reprezentat zeul Mithras, care face parte din colecția arheologică antică a Muzeului Național Kruševac. Este o descoperire întâmplătoare pe locul Mogile, din satul Nozrine, de lângă Aleksinac din Serbia unde, conform materialului arheologic și a datelor din literatură, ar putea fi amplasată o mică așezare romană (*vicus*) cu un sanctuar. Relieful se păstrează fragmentar, dar scena tauroctoniei este clar recunoscută în partea centrală, în timp ce dedesubt este o friză bine conservată, cu patru scene, care ilustrează ritul inițierii cultului și ciclul mitologic al lui Mithras și Sol. Întrucât scena sa inițială poate fi interpretată ca reprezentându-l pe Mithras călare, ceea ce nu este atât de comun în iconografia unor astfel de frize, i-am acordat o atenție deosebită. Am presupus că ar putea fi o descriere a lui Mithras pe un taur, care este un detaliu binecunoscut din iconografia mitraică, dar nu am exclus posibilitatea ca scena să reprezinte, în mod atipic, zeitatea călare. În afară de frescele de la mithraeumul din Dura-Europos, imaginile vizuale ale acestei zeități pe un cal sunt prezente doar pe reliefurile germane și pe monedele romane de la Trabzon (*Trapezous*). Prin urmare, am încercat să pătrundem în originea și semnificația imaginii lui Mithras călare din acest monument, luând în considerare posibilele analogii.

Fig. 1. Votive relief of the god Mithras from Nozrina (photo: National Museum Kruševac). / Relieful votiv al zeului Mithras din Nozrina (foto: Muzeul Național Kruševac).

Fig. 2. Detail of the lower frieze of the votive relief of the god Mithras from Nozrina (photo: National Museum Kruševac). / Detaliu al frizei inferioare a reliefului votiv al zeului Mithras din Nozrina (foto: Muzeul Național Kruševac).

Fig. 3. Mithras the hunter, fresco from the Mithraeum of Dura-Europos (according to Vermaseren 1956–1960, no. 52). / Mithras vânătorul, frescă din Mithraeumul de la Dura-Europos (după Vermaseren 1956–1960, nr. 52).

Fig. 4. Mithras riding a galloping horse, votive relief from Neuenheim (according to Vermaseren 1956–1960, no. 1289, fig. 338). / Mithras călare pe un cal în galop, relief votiv din Neuenheim (după Vermaseren 1956–1960, nr. 1289, fig. 338).

DARURI „AVARE” PENTRU ȘEFI MILITARI SLAVI DIN TRANSILVANIA

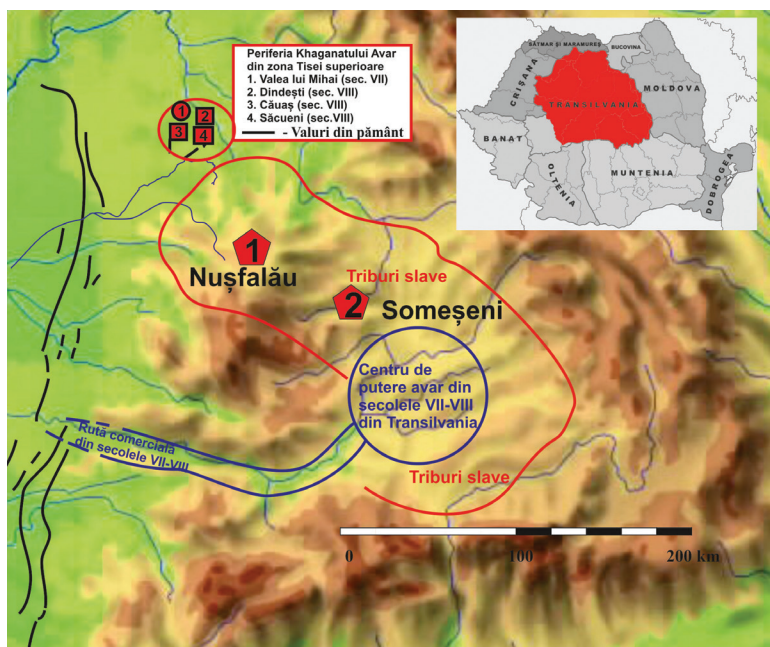
Călin Cosma*

Cuvinte cheie: Evul Mediu timpuriu, cimitire tumulare slave, tumuli slavi, artefacte avare, Transilvania

Keywords: Early Middle age, Slavic Barrow Incineration Cemeteries, Avar Artifacts, Transylvania

Precizări introductive

În Vestul României există două cimitire slave de incinerație tumulare. Primul este cel de la Nușfalău (jud. Sălaj), localitate situată în nord-vestul

Harta 1. Configurația politică a Transilvaniei în secolele VII-VIII. /
Political configuration of Transylvania in the 7th–8th centuries.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14,
e-mail: cosma2165@yahoo.com

României, iar cel de-al doilea la Someșeni (jud. Cluj), localitate situată în nord-vestul Transilvaniei (Harta. 1).

În ambele cimitire, în interiorul unora dintre tumuli, au fost descoperite o serie de piese din argint și bronz, precum și obiceiuri funerare, care sunt specifice mediului avar din Bazinul Carpatic. Studiul de față își propune prezentarea acestor artefacte și interpretarea prezenței acestor obiecte în tumulii de la Nușfalău și Someșeni.

Scurte informații referitoare la grupa Nușfalău – Someșeni

Pe un plan publicat la sfârșitul secolului XIX, în cimitirul de la Nușfalău apar cartăți un număr de 14 tumuli¹ (Fig. 1). Cercetările ulterioare au identificat încă două movile, astfel încât numărul mormintelor de la Nușfalău se ridică la 16 tumuli². La Someșeni au fost numărate mai multe movile, însă pe un plan realizat în 1958, sunt reprezentați un număr de 8 tumuli³ (Fig. 2).

Caracteristica comună și esențială a cimitirelor de la Nușfalău și Someșeni constă în prezența, în interiorul mării majorități a tumulilor, a unor ciste/cutii din lemn, poziționate la baza movilelor, puțin adâncite în solul steril. „Camerele funerare” conțin înmormântări multiple. Resturile umane arse și ofranda funerară a fost depusă atât în interiorul unor oale/urne funerare din lut, cât și în mici „grămăjoare” așezate direct pe podeaua cistei din lemn. Grupul Nușfalău-Someșeni⁴ face parte din seria necropolelor slave tumulare cu morminte de incinerare, atestate cu preponderență pe teritoriul Rusiei⁵, în sudul Poloniei⁶, în spațiul sud-vestic al Ucrainei⁷ și în partea răsăriteană și de vest a Slovaciei⁸. Cronologic, acestea acoperă un interval de timp destul de larg, cuprins între secolele VII-X.

Mormintele de la Nușfalău au fost atribuite, pe rând, sarmaților, avarilor și, în cele din urmă, slavilor⁹. M. Macrea considera că tumulii de la Someșeni au aparținut unei comunități slave, care a conviețuit sau a fost în legătură timp mai îndelungat cu avarii. Spațiul unde a avut loc această coabitare este plasat

¹ Hampel 1881, 158.

² Cosma 2002, 203.

³ Macrea 1959b, 515, fig. 1.

⁴ În literatura de specialitate, s-au remarcat caracteristicile comune și unitatea celor două necropole. Vezi în acest sens: Rusu 1971, 722; Horedt 1986, 72.

⁵ Efimenko, Tretjakov 1948, 79–91.

⁶ Zoll-Adamikowa 1975; Zoll-Adamikowa 1979.

⁷ Penjak 1980, 77–108.

⁸ Budinský-Kricka 1958, 138–205; Budinský-Kricka 1959a; Budinský-Kricka 1959b, 528–531; Budinský-Kricka 1980.

⁹ Vezi pentru păreri mai vechi: Comșa 1961, 526.

de către autor „fie pe teritoriul Transilvaniei, fie undeva în răsărit, în regiunile din sudul Ucrainei și de la nordul Mării Negre”¹⁰. M. Comșa, în special pe baza materialului ceramic descoperit la Nușfalău și Someșeni, atribuie etnic cele două necropole slavilor vestici influențați de mediul avar¹¹. Unele diferențe sesizate între cele două cimitire, referitoare la anumite practici funerare, o fac pe autoare să afirme că avem de-a face cu două triburi slave de apus, deosebite¹². Contestă afinitățile pe care cele două necropole pot să le aibă cu slavii răsăriteni creatori ai culturii Romen-Borșevo¹³. M. Rusu avea în vedere posibilele legături cu mediul croaților albi din zona nordică a Carpaților Păduroși, enclavă pătrunse pe teritoriul României după înfrângerea avarilor de către franci¹⁴. În accepția lui K. Horedt, cimitirele de la Nușfalău și Someșeni au aparținut unor triburi slave venite din zona Slovaciei, marcând limita sudică a acestui tip de înmormântări¹⁵. I. Bona, cu toate că se raportează la aceleași analogii slovace pe care le folosește și K. Horedt, presupune totuși apartenența tumulilor de la Nușfalău și Someșeni comunităților slave răsăritene¹⁶.

În opinia mea realitățile arheologice concrete sesizate în cadrul tumulilor transilvăneni contravin părerilor prezentate mai sus, care converg spre atribuirea etnică a celor două necropole unor grupuri de slavi vestici. Astfel, mi se par mult mai credibile datele sintetizate de către H. Zoll-Adamikowa pentru necropolele tumulare slave din spațiul Europei central-estice care permit atribuirea celor două cimitire de la Nușfalău și Someșeni unor grupuri de slavi răsăriteni, veniți direct din zona Donului Mijlociu și a râului Oka, care și-au păstrat nealterat obiceiul depunerii resturilor funerare în interiorul unor ciste din lemn. De altfel, prezența izolată a celor două necropole transilvănene, fără analogii directe în arealul imediat înconjurător, a fost interpretată de către H. Zoll-Adamikowa ca o pătrundere izolată a unor enclavă de slavi estici, veniți din aria culturală Romen – Borșevo, fenomen petrecut cândva în a doua jumătate a secolului VII¹⁷. Apariția unor necropole slave tumulare de incinerare în anumite zone ale Europei central-estice, începând cu a doua jumătate a secolului VII, a fost pusă pe seama unor noi valuri ale migrației slavilor, porniți de undeva din zonele estice și nord-estice ale Europei¹⁸.

¹⁰ Macrea 1959a.

¹¹ Comșa 1961, 527.

¹² Comșa 1959, 73.

¹³ Comșa 1960, 161–162.

¹⁴ Rusu 1971, 722.

¹⁵ Horedt 1986, 72.

¹⁶ Bóna 1990, 102.

¹⁷ Zoll-Adamikowa 1977, 92–93; Zoll-Adamikowa 1979, 281.

¹⁸ Bialeková 1993, 44.

Prezentarea artefactelor

Cimitirul de la Nușfalău

La sfârșitul secolului XIX, în cimitirul de la Nușfalău au fost cercetați șase tumuli (nr. 12/1878, 11/1879, 2,7,10,13/1880 (după Hampel 1881, 158, Fig. 1), iar în anul 1958, au fost investigați arheologic încă trei tumuli (nr. 1–3, după M. Comșa)¹⁹.

Tumulul săpat în anul 1878/nr. 12, după schița lui Hampel 1881, 158

1. Capăt de curea anexă, din bronz, realizată prin turnare (Fig. 2). Are o formă dreptunghiulară. Unul dintre capete este rotunjit, iar celălalt are o balama de prin-

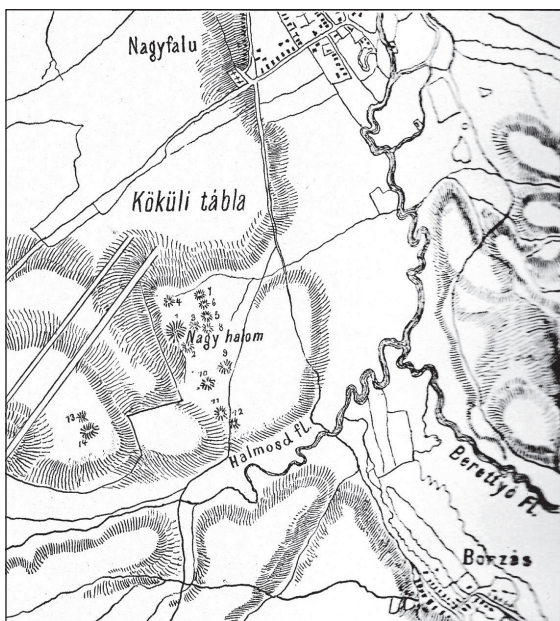

Fig. 1. Planul cimitirului de la Nușfalău (după Hampel 1881). / Plan of Nușfalău cemetery (according to Hampel 1881).

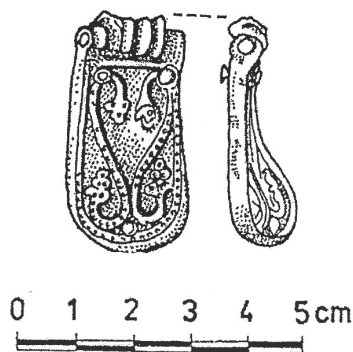

Fig. 2. Capăt de curea anexă (după Cosma 2002, 496, Pl.159/4). / Belt end annexe (according to Cosma 2002, 496, Pl. 159/4).

dere la centură. Aversul este ornamentat cu două linii dispuse în formă de „S”. Cele două capete ale liniilor se termină în câte trei bobite. Ornamentul este încadrat într-un chenar realizat dintr-o linie perlată. Dimensiunile piesei sunt următoarele: L = 3,5 cm, l = 2 cm.

Nu am găsit analogii pentru piesa în discuție. Cu toate acestea, având în vedere ornamentul pe care îl prezintă piesa, ea poate fi încadrată în ultima etapă a perioadei avare târzii, căreia îi sunt caracteristice piesele ornamentate cu motive florale spiralete²⁰. O eventuală asemănare referitoare la ornament, poate fi indicată la o aplică de centură descoperită la Szob în Ungaria, care în funcție de piesele cu care a fost

¹⁹ Cosma 2002, 63–70, 76–77, 203–204.

²⁰ Garam 1987a, 197–201.

descoperită datează din partea finală a perioadei avare târzii²¹.

Tumulul săpat în anul 1879/nr. 11, după schița lui Hampel 1881, 158

1. Piese din bronz, fără alte precizări.

Tumulii săpați în anul 1880/ nr. 2,10,13, după Hampel 1881, 158

1. În unul dintre tumulii săpați în 1880 a fost descoperită o aplică de centură realizată din bronz prin turnare (Fig. 3). Are o formă dreptunghiulară. Este ornamentată prin ajurare cu un grifon. În partea inferioară, la mijloc, prinsă cu balamale, piesa dispune de un ornament floral. Dimensiunile piesei sunt următoarele: L = 4 cm, l = 3,7 cm.

Piese descoperite la sfârșitul secolului XIX de pe raza cimitirului tumular de la Nușfalău (probabil și în Tumulul 1879/nr. 11 după Hampel 1881, 158)

Aplici de centură

1. Aplică pentru centură, realizată din bronz prin turnare (Fig. 4). Este ornamentată prin ajurare cu un animal fantastic/grifon. Este de formă dreptunghiulară și are dimensiunile: L = 3,7 cm, l = 2,8 cm.

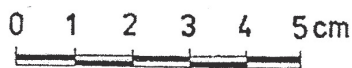

Fig. 4. Aplică de centură (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/9).
/ Belt applique (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/9).

2. Aplică pentru centură, realizată din

bronz prin turnare (Fig. 5). Este ornamentată prin ajurare cu un animal fantastic/grifon. Este de formă dreptunghiulară și are dimensiunile de: L = 5 cm, l = 2,8 cm.

3. Aplică de centură (Fig. 6). Are o formă dreptunghiulară. A fost realizată din bronz prin

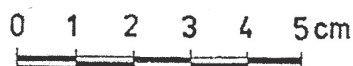
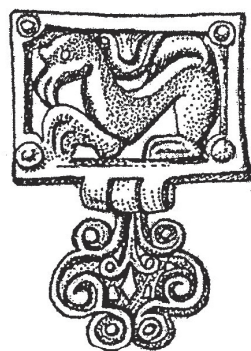

Fig. 3. Aplică de centură (după Cosma 2002, 496, Pl. 159/5).
/ Belt applique (according to Cosma 2002, 496, Pl. 159/5).

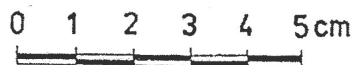

Fig. 5. Aplică de centură (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/9).
/ Belt applique (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/9).

²¹ Kovrig 1975b, M. 90, 180, 200, fig. 10/M. 90/2.

turnare, ajurată și ornamentată cu grifon. În partea inferioară, la mijloc, prinsă cu balamale, piesa dispune de un ornament floral. Dimensiunile piesei sunt următoarele: $L = 3,5 \text{ cm}$, $l = 2 \text{ cm}$.

Cele trei aplici prezentate mai sus, la care se adaugă și aplica dintr-unul dintre tumulii săpați în anul 1880, sunt piese care se fixează pe centură, cu ajutorul unor nituri. Există numeroase exemple de pândantive de centură dreptunghiulare, ornamentate prin ajurare cu grifoni, găsite în cadrul cimitirelor avarice din perioada târzie a Khaganatului avar²². În tipologia realizată de Z. Cilinská, genul respectiv de piesă este întâlnit pe tipul 1 de centură²³. În funcție de analogii, piesele de la Nușfalău, pot fi încadrate în primele două etape ale epocii avarice târzii²⁴.

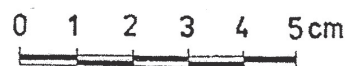

Fig. 6. Aplică de centură (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/7).
/ Belt applique (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/7).

Capete de centură /Limbi de centură

1. Limbă de curea din bronz realizată prin turnare (Fig. 7). Pe avers este reprezentată o scenă de luptă între doi grifoni. Unul dintre cei doi grifoni stă cu picioarele din spate pe un al treilea animal, probabil o felină sau iepure. Într-un cadru dreptunghiular distinct, la extremitatea unde era prinsă cureaua, este un alt motiv ornamental reprezentat prin două creștături paralele și două puncte. Dimensiunile piesei sunt următoarele: $L = 10,9 \text{ cm}$, $l_{\text{maximă}} = 2,9 \text{ cm}$.

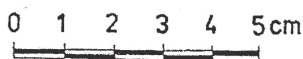

Fig. 7. Capăt de centură/Limbă de centură (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/11).
/ Belt end/ Tongue buckle (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/11).

²² Este imposibil de a cita toate exemplele unde apar astfel de piese, datorită numărului extrem de mare de astfel de artefacte. Citez doar o parte dintre lucrările monografice unde se regăsesc piese de tipul respectiv: Kovrig 1963; Cilinská 1966; Cilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Garam 1995; Rosner 1999.

²³ Cilinská 1966, 176–179, 177, fig. 19.

²⁴ Pentru analogii: Kovrig 1963, 235–236; Garam 1987, 197–198; Daim 1992, 1034–1035; Zoll-Adamikowa 1992, 297–315, Garam 1995, 214, Abb. 98.

2. Limbă de curea din bronz realizată prin turnare (Fig. 8). Pe avers este prezentată o scenă de luptă în care un grifon și un alt animal, probabil felină, atacă un cerb. Într-un cadru dreptunghiular distinct, la extremitatea unde era prinsă cureaua, este reprezentat un animal, în poziție șezândă, foarte asemănător celui care atacă alături de grifon cerbul. Dimensiunile piesei sunt următoarele: L = 13,5 cm, l = 3,5 cm.

Fig. 8. Capăt de centură/Limbă de centură (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/12).
/ Belt end/ Tongue buckle (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/12).

Piese asemănătoare, chiar identice cu cele două limbi de curea de la Nușfalău, au fost descoperite într-un număr extrem de mare în mormintele necropolelor avare²⁵. Apariția primelor piese din bronz turnate s-a produs începând cu mijlocul perioadei avare mijlocii²⁶. Însă limbile de curea realizate din bronz prin turnare și ornamentate cu grifoni și vrejuri sunt specifice celei de-a treia etape din evoluția Khaganatului avar (720–830), și cu precădere în fazele I și II (720–760)²⁷. În funcție de ornament, piesele de la Nușfalău se încadrează cronologic în faza timpurie a perioadei avare târzii, căruia îi sunt caracteristice din punct de vedere ornamental, grifonul, scenele de luptă cu animale sălbatice și vrejul în lob cruciform²⁸. Se consideră faptul că pe piesele ornamentate cu animale fantastice nu s-a dorit în mod special reprezentarea de „lupte animale”. Grifonul, prezent pe piesele din bronz, a avut un simbol sacru în mediul avar, iar artefactele astfel ornamentate erau purtate de elita Khaganatului avar²⁹.

²⁵ Vezi în acest sens: Kovrig 1963; Cilinská 1966; Cilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Zábajník 1991, 219–321; Garam 1995; Rosner 1999.

²⁶ Kovrig 1963, 231–235; Szameit 1993, 218.

²⁷ Horedt 1958, 51–70; Garam 1987a, 196–198; Horedt 1987, 19; Medgyesi 1992, 253–267; Szameit 1993, 213–242.

²⁸ Kovrig 1963, 235–236; Garam 1987a, 197; Daim 1992, 1035.

²⁹ Cilinská 1991, 187–212.

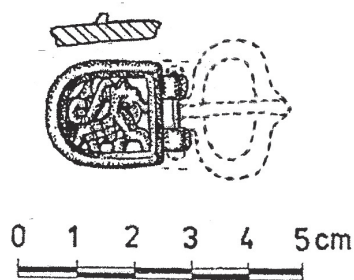

Fig. 9. Cataramă (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/6). / Buckle (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/6).

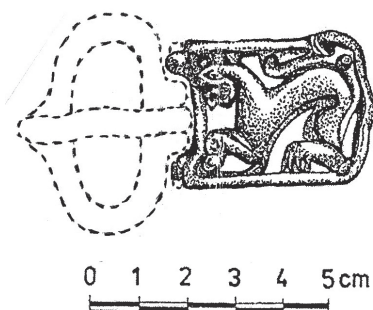

Fig. 10. Cataramă (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/8). / Buckle (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/8).

timpurie și mijlocie a epocii avarie târzii. Pentru piesa care este ornamentată cu un leu redat în manieră fantastică, nu cunosc niciun artefact identic cu piesa de la Nușfalău. Acest lucru nu împiedică însă încadrarea etno-culturală și cronologică a piesei în mediul avar târziu, căruia, după cum am mai spus deja, îi sunt caracteristice ornamentele cu animale,

Cataramă

1. Cataramă realizată din bronz prin turnare, aurită (Fig. 9). Se păstrează balamale iar pe revers un nit de fixare. Pe avers este reprezentat, ajurat, un animal, eventual un leu, redat în manieră fantastică. L = 2 cm, l = 1,7 cm.

2. Cataramă realizată din bronz prin turnare (Fig. 10). Se păstrează cele două urechiușe ale balamalei. Este ornamentat prin ajurare cu un animal fantastic/grifon. Este de formă dreptunghiulară cu capătul rotunjit. Dimensiunile piesei sunt următoarele: L = 3,8 cm, l = 2,9 cm.

3. Cataramă realizată din bronz prin turnare (Fig. 11). Se păstrează cele două urechiușe ale balamalei. Este de formă dreptunghiulară, cu unul dintre capete în formă de semicerc. Aversul este decorat cu o linie groasă, trasată în formă de cochilie de melc. Dimensiunile piesei sunt următoarele: L = 2,7 cm, l = 2,3 cm.

Cataramă care oferă analogii celor de la Nușfalău sunt extrem de numeroase, ele regăsindu-se în cadrul mării majorități a necropolelor avarie³⁰. În funcție de acestea cataramele ornamentate cu grifoni datează în perioada

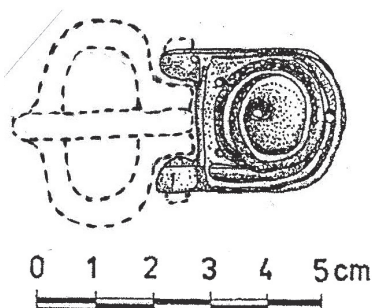

Fig. 11. Cataramă (după Cosma 2002, 490, Pl. 153/5). / Buckle (according to Cosma 2002, 490, Pl. 153/5).

³⁰ Este imposibil de a cita toate exemplele unde apar astfel de piese, datorită numărului extrem de mare de astfel de artefacte. Citez doar o parte dintre lucrările monografice unde se regăsesc piese de tipul respectiv: Kovrig 1963; Cilinská 1966; Cilinská 1973; Kiss 1977; Garam 1995; Rosner 1999.

redate fantastic³¹. Plăcuța din bronz ornamentată cu o linie trasată în formă de cochilie de melc poate fi încadrată în a doua jumătate a secolului VIII și chiar la începutul secolului IX. Dintre exemplele care confirmă datarea propusă, pot fi amintite artefactele din mormintele de la Homokmégy-Halom³², Szebény I³³, Visznek³⁴, care în funcție de o serie de alte piese au fost încadrate în etapa finală a epocii avare târzii³⁵.

Tumulul 3/1958, după M. Comșa 1958

1. Aplică executată dintr-o foiță de argint, ornamentată prin presare cu solzișori lucrați în filigran. S-a păstrat un fragment din ea (Fig. 12).

M. Comșa consideră că piesa era folosită la ornamentarea centurii. Nu este exclusă însă nici posibilitatea ca artefactul să fi constituit pandantivul unei limbi de curea. Indiferent însă de utilizarea acesteia, prin atributele pe care le comportă (plăcuță de argint ornamentată prin presare)³⁶, ea se înscrie în categoria pieselor avare specifice perioadei timpurii și mijlocii a Chaganatului avar³⁷. Chiar dacă acceptăm o prelungire a utilizării artefactului, el nu poate totuși depăși mijlocul secolului VIII, ținând cont de caracteristicile pe care le comportă piesele din metal specifice perioadei avare târzii³⁸.

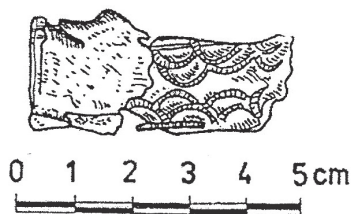

Fig. 12. Aplică (după Cosma 2002, 500, 163/1).
/ Applique (according to Cosma 2002, 500, Pl. 163/1).

Cimitirul de la Someșeni

Între anii 1956–1957, în cimitirul de la Someșeni au fost cercetați arheologic

³¹ Kovrig 1963, 235–236; Garam 1987a, 197–198; Daim 1992, 1034–1035; Zoll-Adamikowa 1992, 297–315; Garam 1995, 206–207, Abb. 96

³² Garam 1975b, M. 49, 28–29, 44, fig. 6/M. 49/1.

³³ Garam 1975a, M. 245, 87, M. 316, 89–90, fig. 19/M. 245/1, fig. 22/M. 316/1.

³⁴ Török 1975a, M. 58, p. 324, 343, fig. 5/M. 58/1.

³⁵ Garam 1987a, 197–201; Szameit 1993, 217–218.

³⁶ Menționez faptul că pentru ornamentul care apare, nu am găsit o piesă identică din argint sau bronz. Ornamentul de pe artefactul de la Nușfalău apare într-o formă asemănătoare pe un obiect de os descoperit la Kiskörös-Cebe Puszta, datat în funcție de o pereche de cercei în epoca avară mijlocie: Török 1975b, M. 14, 307, 311, fig. 2/M.14/1a-b. Referitor la utilizarea în perioada avară timpurie și mijlocie a pieselor realizate din foițe de metal ornamentate prin presare, există numeroase exemple în cadrul mormintelor avare. Vezi în acest sens: Kovrig 1963; Cilinská 1966; Cilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Garam 1979; Garam 1992, 153–156; Garam 1993; Juhász 1995; Rosner 1999.

³⁷ Garam 1987a, 194–197.

³⁸ Garam 1987a, 197–198.

șapte tumuli. Numai în tumulul 1, săpat în 1956, s-au descoperit piese atribuite mediului avar. Fig.13).³⁹

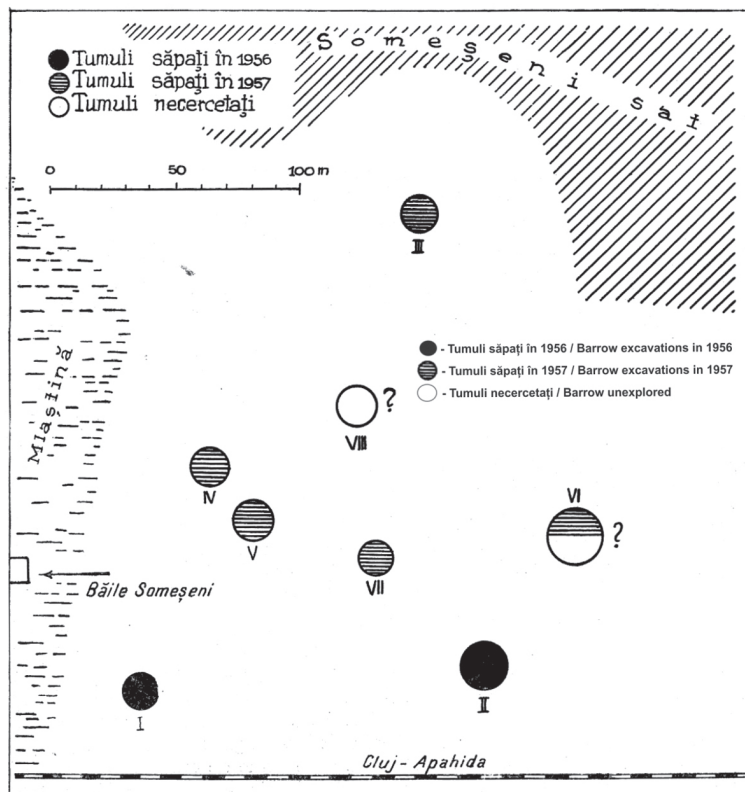

Fig. 13. Planul cimitirului de la Someșeni (după Macrea 1959b, 516, Fig. 1).
/ Plan of Semeșeni cemetery (according to Macrea 1959b, 516, Fig. 1).

Tumulul 1/1956, după Macrea 1959b

1. Cataramă din argint, realizată prin turnare, cu spinul de prindere (Fig. 14). Are o formă patrulateră. Capetele dinspre centură se termină în volute. S-a păstrat și plăcuța de prindere a cataramii de centură. Este de forma unei plăci duble, ale cărei foițe sunt prinse între ele cu ajutorul unor nituri cu capetele în formă de butoni.

Catarama de tipul respectiv sunt întâlnite în special în cadrul necropolelor mediului avar târziu. Datarea pieselor s-a făcut în general pe baza asocierii lor cu alte materiale (limbi de curea, aplici pentru centură), care se pretează unei datări mai fine. Z. Cilinská, pe baza descoperirilor din necropola de la

³⁹ Macrea 1959a, 519–527; Macrea 1959b, 515–522.

Nové Zámky, include cataramele din bronz trapezoidale în tipul I de centură principală, pe care apar pandantive, aplici și limbi de curea ornamentate cu scene animaliere ajurate. Din cadrul aceleiași tipologii reiese că tipul I este anterior tipurilor II și III, ale căror cataramă sunt de formă ovală, placa de prindere fiind ornamentată cu motive

vegetale, asociate cu piese ornamentate în același mod⁴⁰. În cadrul necropolelor avare există numeroase exemple care dovedesc utilizarea artefactului respectiv pe tot parcursul secolului VIII (inclusiv în partea finală a acestuia), și de asemenea asocierea și cu piese ornamentate prin ajurare cu motive vegetale⁴¹. Dintre acestea amintesc doar pe cele mai concludente: Kisköre⁴², Szob⁴³, Pilismarót⁴⁴, Gyód-Máriahegy⁴⁵, Kékesd⁴⁶, Tiszafüred⁴⁷.

2. Aplică din argint în formă de potcoavă, realizată prin turnare (Fig. 15a). Aversul este ornamentat cu motiv floral, terminat în volute. Reversul dispune de trei nituri, ele având rolul de a fixa aplica pe centură.

3. Aplică din argint în formă de potcoavă, realizată prin turnare (Fig. 15b). Aversul este ornamentat cu motiv floral în formă de vrejuri, terminat în volute sau palmete. Reversul dispune de trei nituri, ele având rolul de a fixa aplica pe centură.

Accesorii al centurii principale, aplici de tipul celor descrise mai sus, au fost descoperite într-o serie de morminte din

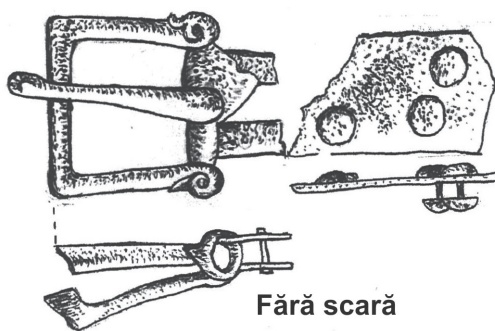

Fig. 14. Cataramă (după Macrea 1959a, 522, Fig. 4/5-6). / Buckle (according to Macrea 1959a, 522, Fig. 4/5-6).

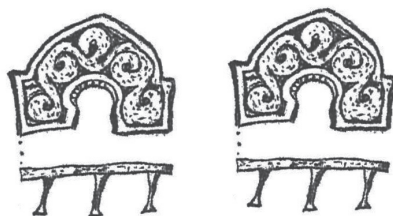

Fig. 15. Aplici (după Macrea 1959a, 522, Fig. 4/4). / Appliques (according to Macrea 1959a, 522, Fig. 4/4).

⁴⁰ Cilinská 1966, 176-179, fig. 19.

⁴¹ Chiar în cadrul cimitirului de la Nové Zámky, în G. 98 cataramă de tipul respectiv apar asociate doar cu piese cu ornament vegetal: Cilinská 1966, 25, M. 98, pl. XXVIII/M. 98.

⁴² Garam 1979, M. 136, 27, 74-76, pl. 21/28.

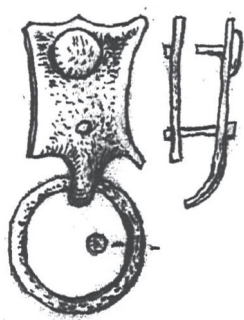
⁴³ Kovrig 1975, M. 1, 161, 200, fig. 3/M.1/3.

⁴⁴ Szabó 1975, M. 1, 245, 277, fig. 3/M. 1/1.

⁴⁵ Kiss 1977, M. 74, 42-43, pl. X/M. 74/1.

⁴⁶ Kiss 1977, M. 135, M. 137, 54, 59; pl. XVII/M. 135/1, M. 137/1.

⁴⁷ Garam 1995, 206, Abb. 99/13-18.

Fără scară

Fig. 16. Aplică cu inel (după Macreaa 1959a, 522, Fig. 4/1-2). / Applique with ring (according to Macrea 1959a, 522, Fig. 4/12).

cadrul necropolelor avar. În funcție de alte artefacte din metal cu putere de datare mai mare, respectivele aplici/pandantive sunt prezente pe tot parcursul epocii avar târzii, atât în primele două etape ale acesteia, cât și în faza finală⁴⁸. În funcție de forma în care se termină capetele palmetelor, cele două artefacte pot fi datate în prima jumătate a secolului VIII. O datare a piesei în faza a treia a epocii avar târzii, nu poate fi susținută. La finalul secolului VIII vrejul se transformă într-o palmetă⁴⁹.

4. Aplică din foiță de argint cu buton și cârlig la capăt, rupt. De cârlig atârna un inel din argint (Fig. 16). Astfel de piese precum cea de la Someșeni, sunt întâlnite în multe morminte avar din faza mijlocie și târzie a Khaganatului avar⁵⁰.

5. Cercele din argint cu pandantiv dispus pe cercul inelului (Fig. 17). Un cerceu identic cu cel de la Someșeni a fost descoperit în mormântul 157 din cimitirul avar de la Tiszafüred, mormânt datat la sfârșitul secolului VII⁵¹.

Fără scară

Fig. 17. Cercele (după Macrea 1959a, 522, Fig. 4/3). / Earring (according to Macrea 1959a, 522, Fig. 4/3).

Interpretarea prezenței artefactelor avar în tumulii slavi de la Nușfalău și Someșeni

Nota distinctivă a înmormântărilor din mediul avar este dată de înhumarea indivizilor cu accesoriile vestimentare purtate de către aceștia în timpul vieții. Artefactele respective, și în special piesele din metal, prin caracteristicile lor (mod de realizare, stil și ornament), se constituie într-o categorie aparte de astfel de obiecte, conferind specificitate mediului avar sau „avarizat”. Mai cu seamă centura, simbol deosebit în cadrul lumii avar⁵², cu o serie de accesorii, la care se adaugă însă și alte obiecte de podoabă, este principalul artefact în cadrul mormintelor bărbățești⁵³.

⁴⁸ Ca exemple în acest sens, pot fi citate situațiile surprinse la: Szebény I, Garam 1975b, M. 46, 78, fig. 5/M. 46, M. 139, 82, fig. 11/M. 139.

⁴⁹ Garam 1987a, 197.

⁵⁰ Garam 1995, 214, Abb. 112-113

⁵¹ Garam 1995, 26, G. 157, Abb. 148/4/157, Taf. 71/G.157/1.

⁵² Csallány 1962, 445-480; Medgyesi 1992, 253-267.

⁵³ Garam 1987a, 191-202.

Conform analogiilor prezentate în paginile anterioare artefactele din bronz turnat sau argint, fac parte din zestrea culturală a mediului avar din Bazinul Carpatic. Piesele ornamentate prin ajurare cu animale fantastice au fost la modă cu precădere în perioada timpurie și mijlocie a epocii avare târzii (prima jumătate a secolului VIII), căruia îi sunt caracteristice în special obiectele din bronz ornamentate cu grifoni și/sau alte animale fantastice⁵⁴.

Artefactele de la Nușfalău și Someșeni sunt piese care în lumea avară orna-mentau centura. Tot ceea ce se poate preciza referitor la situația de la Nușfalău, se referă la faptul că sigur avem de-a face cu două centuri, evidențiate de cele două limbi de curea, pentru care însă lipsesc informații referitoare la numărul tumulului în care au fost descoperite. Conform pieselor avare de la Nușfalău se poate preciza că în comunitatea slavă care și-a înmormântat morții la Nușfalău erau cel puțin două persoane importante care au primit de la conducătorii avari, în semn de recunoaștere „centura avară” (Fig. 18–19).

Fig. 18–19. Piese avare care au ornat două centuri de la Nușfalău.

/ Avar pieces that ornated two belts from Nușfalău.

În cimitirul de la Someșeni, numai într-un singur tumul din cei șapte săpați a fost descoperită o „centură avară” (Fig. 20). Până la eventuale noi date, consider că prezența centurii în tumulul de la Someșeni, dar și absența din restul tumulilor de acolo, a unor artefacte care să afirme un statut social deosebit în societate al decedaților, susține că mormântul cu centură a aparținut șefului comunității slave de la Someșeni.

⁵⁴ Kovrig 1963, 235–236; Garam 1987a, 197–198; Daim 1992, 1034–1035; Zoll-Adamikowa 1992, 297–315.

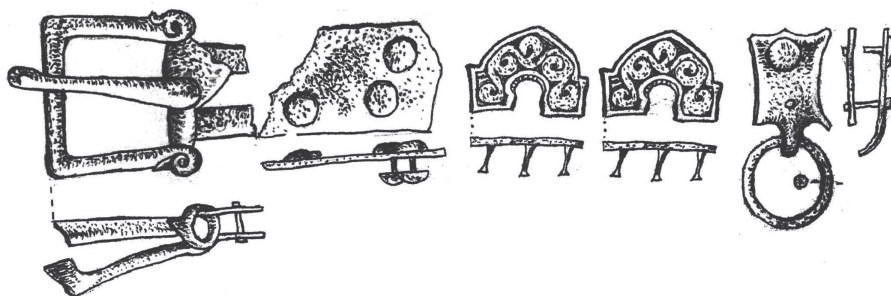

Fig. 20. Piese avare care au ornat centura de la Someșeni. /
Avare pieeces taht ornated the belt from Someșeni.

Pentru a înțelege cărui fapt se datorează prezența în tumulii slavi de la Nușfalău și Someșeni a artefactelor avare, trebuie luat în calcul o serie de date referitoare la statutul politic al Vestul României în secolele VII-VIII⁵⁵.

Având la bază dovezile arheologice, afirm că spațiul stăpânit efectiv de Khaganii avari se rezumă doar la valea Mureșului mijlociu și de jos, cu o lărgire a zonei în arealul de la cotul Mureșului, între Teiuș și Câmpia Turzii, și cu o posibilă extindere în bazinul Târnavelor. Rămân în afara „granițelor” Imperiului avar teritorii întinse din Transilvania precum cele din nordul și nord-estul Podișului Transilvaniei, din nord-vestul României, dar și zonele piemontane ale Arcului Carpat (Harta 1).

Toate aceste ultime zone menționate au fost ocupate de triburi slave. Cu siguranță însă, avarii au fost interesați să întrețină relații de bună vecinătate cu comunitățile slave atestate în zonele menționate. Acest lucru se făcea prin oferirea de daruri căpeteniilor slave, cadouri ce constau în piese din metal purtate de elita avară. Obiectele atestă recunoașterea de către avari a șefilor slavi, cu care au întreținut relații pe diverse paliere. Astfel se explică prezența pieselor avare din cimitirele slave, artefacte care au conferit celui care le-a purtat un statut social importat în cadrul comunităților slave de la Nușfalău și Someșeni. Avarii au preferat doar să țină acele comunități slave sub observație (implicând în acel proces și căpeteniile slave), control care în anumite cazuri s-a manifestat prin perceperea unui tribut⁵⁶.

Nu este exclusă chiar o „colonizare oficială”, rod al politicii Khaganatului avar, în dorința de a exercita un control eficient în anumite zone mai îndepărtate de aria centrală de dominație. Dispunerea geografică a celor două necropole de la Nușfalău și Someșeni, aflate pe cursul a două căi de comunicație importante, care legau Podișul Transilvaniei de pusta panonică, poate fi pusă pe seama

⁵⁵ Cosma 2015, 251–280; Cosma 2019, 47–65.

⁵⁶ Rusu 1977, 174, 195–196.

dorinței șefilor avari de a controla prin intermediul unor potențați locali, în cazul de față slavi colonizați, accesul dinspre Transilvania spre vest⁵⁷. Faptul nu este izolat în interiorul Khaganatului avar. Există cazuri în care Khaganii controlau anumite zone prin intermediul unor persoane de altă origine decât cea avară⁵⁸. Obiectele din metal prețios ornamentate prin presare sau cele din argint sau bronz aurit au fost puse pe seama unor elite din cadrul comunităților avare⁵⁹. Unor potențați slavi putem atribui tumulii de dimensiuni mai mari sau cu artefacte avare de la Nușfalău, precum și cel de la Someșeni.

Nord-Vestul României se afla sub controlul marelui centru de putere avar din nord-estul Ungariei⁶⁰. Datorită faptului că în această zonă și mai ales în nord-estul actualului județ Sălaj, descoperirile avare sunt foarte puține⁶¹, se poate presupune că șeful înmormântat în tumulul mare de la Nușfalău, împreună cu suita lui, dovedită de artefactele avare, au coordonat nord-vestul României, în numele „Iugurul”⁶² (funcție considerată ca a doua demnitate în ierarhia Imperiului avar, după Kagan⁶³), ce și-a avut sediul pe teritoriul actualului oraș Nyíregyháza din nord-estul Ungariei⁶⁴.

O situație asemănătoare poate fi presupusă și pentru zona de nord a Transilvaniei. Așa cum am precizat deja, personajul din tumulul 1 de la Someșeni, a fost înmormântat cu o curea ornamentată cu piese avare din argint. Acest fapt dovedește că el fost o persoană importantă în comunitate, individ pe care avarii l-au recunoscut ca atare. Este deci posibil ca acest șef militar să controleze nordul Transilvaniei în numele șefilor militari din „Aul”-ul avar, localizat în centrul Transilvaniei⁶⁵.

BIBLIOGRAFIE

Balogh 2009,

Cs. Balogh, *Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna-Tisza közén*, în Á. Somogyvari, V. Székely, eds., *„In terra quondam Avarorum. . .”: Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. Születésnapjára*, Kecsemét, 2009 (Archaeologia Cumanica, 2), 9–42.

⁵⁷ Cosma 2002, 70.

⁵⁸ Comşa 1987, 229; Fiedler 1996, 197, 210–211.

⁵⁹ Garam 1987a, 195; Cilinská 1991, 187–212.

⁶⁰ Bóna 1993, 116–118; Stanciu 2000, 422–424; Cosma 2002, 57–63, 71–76, 160–161; Cosma 2012, 138–144.

⁶¹ Cosma 2015, 262–266; Cosma 2016, 205–233.

⁶² Garam 1994, 179.

⁶³ Rusu 1977, 194–195; Pohl 1988, 293–300; Garam 1994, 171–181; Rusu 1997, 232–233.

⁶⁴ Bóna 1993, 116–118.

⁶⁵ Cosma 2015, 254–262; Cosma 2017, 24–28; Cosma 2019, 47–65.

Bede 2012,

I. Bede, *The status of horses in late Avar-period society in the Carpathian Basin*, în ACE Conference Brussels: *The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation* (2012), 41–50.

Bede 2014,

I. Bede, *Le cheval dans les rites funéraires de la période avare: une forme d'individuation? (Fin du VIe – Milieu du IXe siècle ap. J. – C.; Bassin des Carpates)*, în I. Bede, M. Detante, eds., *Rencontre autour de l'animal en contexte funéraire. Actes de la Rencontre de Saint-Germain-en-Laye des 30 et 31 mars 2012. IVe Rencontre du Group d'anthropologie et d'archéologie funéraire*, 2014, 211–225.

Bialeková 1993,

D. Bialeková, *Expasien der Slawen nach Mitteleuropa und ihre Spiegelung im Bestattungsritus*, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 septembre 1991* (rédigé par J. Pavúk), 4, Bratislava, 1993, 43–48.

Bóna 1990,

I. Bóna, *II. Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895)*, în B. Köpeczi, ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, 63–106.

Bóna 1993,

I. Bóna, *A honfoglalás előtti kultúrák és népek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra*, Nyíregyháza, 1993, 115–121.

Budinský-Kricka 1958,

V. Budinský-Kricka, *Slovanské mohyly na východnom Slovensku*, în *SlArch*, VI, 1958, 1, 138–205.

Budinský-Kricka 1959a,

V. Budinský-Kricka, *Slovanské Mohyly v Skalici/ Slawische Hügelgräber in Skalika*, Bratislava, 1959.

Budinský-Kricka 1959b,

V. Budinský-Kricka, *Výskum na slovanskom mohylníku v Strede nad Bodrogom, r.1957*, în *ArhRoz*, XI, 1959, 528–531.

Budinský-Kricka 1980,

V. Budinský-Kricka, *Kráľovský Chlmek. Záchraný výskum na slovanskom mohylníku*, MAS 2, Nitra, 1980.

Čilinská 1961,

Z. Čilinská, *Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku*, în *SlArch* IX, 1–2, 1961, 325–346.

Čilinská 1966,

Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, ASF, Bratislava, 1966.

Čilinská 1973,

Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, *Archaeologica Slovaca – Catalogi*, Bratislava, 1973.

Čilinská 1990,

Z. Čilinská, *Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdebestattung in der Slowakei*, în *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Szekszárd*, XV, 1990, 135–146.

Čilinská 1991,

Z. Čilinská, *Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.–8. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *ActaArchCarp*, XXX, 1991, 187–212.

Comșa 1959,

M. Comșa, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *SCIV*, 10, 1959, 1, 65–80.

Comșa 1960,

M. Comșa, *Discuții în legătură cu pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul R.P.R.*, în *SCIV*, 11, 1960, 1, 159–166.

Comșa 1961,

M. Comșa, *Săpăturile de la Nușfalău*, în *MCA*, VII, 1961, 519–529.

Comșa 1987,

M. Comșa, *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung*, în B. Hänsel, ed., *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert*, *Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, 219–230.

Cosma 2002,

C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, *Ethnic and cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium A. D.* 6, Cluj-Napoca, 2002.

Cosma 2012,

C. Cosma, *Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumäniens im 8.–10. Jh. N. Chr.*, în *EphNap*, XXII, 2012, 137–158.

Cosma 2015,

C. Cosma, *Avar warriors in Transylvania, Sătmar and Maramureș, Crișana and Banat. Archaeological landmarks on the political status of western Romania in the Avar Khaganate*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian*

Basin. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22, Cluj-Napoca, 2015, 251–280.

Cosma 2016,

C. Cosma, *Avar Warriors in North-West Romania during the 7th–8th Centuries. Notes on the Political Status of North-West Romania during the 7th–8th Centuries*, în *EphNap*, XXVI, 2016, 205–233.

Cosma 2017,

C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania / Avar warriors in Transylvania*, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 23, Cluj-Napoca, 2017.

Cosma 2019,

C. Cosma, *The Avar Presence in Transylvania Chronology. Motivation. Territorial boundaries*, în Fl. Mărginean, I. Stanciu, L. Keve, eds., *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/ Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate*, Lucrările conferinței naționale Arad, 26–29 septembrie 2018, Orbis Mediaevalis II, Cluj-Napoca, 2019, 47–65.

Csallány 1962,

D. Csallány, *Der awarische Gürtel*, în *ActaArchHung*, XIV, 1962, 3–4, 445–480.

Daim 1992,

F. Daim, *Zum chronologischen Aufbau des awarischen Gräberfeldes von Münchendorf, 1031–1035*, în M. Bender, H. Kritscher, J. Szilvássy, *Die Skelette der awarischen Gräberfeldes von Münchendorf, Niederösterreich*, în F. Daim, ed., *Awarenforschungen. Band 1 und 2*, Archaeologia Austriaca Monographien. Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, 1027–1191.

Efimenko, Tretjakov 1948,

P. P. Efimenko, P. N. Tretjakov, *Drevheruskae polelenie na Donu*, în *Materialy i issledovanija po arheologii*, SSSR, Moscova-Leningrad 8, 1948, 79–91.

Fettich 1926,

F. Fettich, *Über die Erforschung der Völkerwanderungskunst in Ungarn*, în *JPEK*, 2, 1926, 265–272.

Fiedler 1996,

U. Fiedler, *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenhaganat. Versuch eines Vergleichs*, în D. Bialeková, J. Zábojník, eds., *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis. 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. Bis 10, November 1994, Bratislava, 1996, 195–214.

Garam 1975a,

É. Garam, *The Homokmégy-Halom Cemetery*, în E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian Național Museum*, *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest 1975, 1975, 11–48.

Garam 1975b,

É. Garam, *The Szebény I-III Cemetery*, în E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian Național Museum*, *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest, 1975, 49–120.

Garam 1979,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, *Fontes Archaeologici Hungarie*, Budapest, 1979.

Garam 1987a,

É. Garam, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, în B. Hänsel, ed., *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, 191–202.

Garam 1987b,

É. Garam, *Pferdegräber der awarenzeitlichen gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen. Pferdebestatungen*, în *AlbaRegia*, XXIII, 1987, 65–123.

Garam 1992,

É. Garam, *Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit*, în F. Daim, ed., *Awarenforschungen*, Band 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 1, 135–250.

Garam 1993,

É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Naționalmuseum. Catalogi Musei Naționalis Hungarici*, *Seria Archaeologica* I, Budapest, 1993.

Garam 1994,

É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, în W. Schuller, ed., *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Band 29, Köln, Weimar, Wien, 1994, 171–181.

Garam 1995,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, *Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 3, Budapest, 1995.

Hampel 1881,

J. Hampel, *Ásatások Szilágy-Nagfaluban*, în *AÉ*, I, 1881, 156–161.

Horedt 1958,
K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.

Horedt 1986,
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Antiquitas R. 3, 28, Bonn 1986.

Juhás 1995,
I. Juhás, *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*, MAA 1, Budapest, 1995.

Kiss 1963,
A. Kiss, *Az avar kori lovas-temetkezés szkásának vizsgálata*, în *JPMÉ*, 1962, 153–162.

Kiss 1977,
A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary, 2, Budapest, 1977.

Kovrig 1963,
I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, în *ArchHung*, Series Nova, XL, Budapest 1963.

Kovrig 1975,
I. Kovrig, *The Szob Cemetery*, în E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1, Budapest 1975, 157–208.

Macrea 1959a,
M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni (r. și reg. Cluj)*, în *MCA*, V, 1959, 519–527.

Macrea 1959b,
M. Macrea, *Șantierul arheologic Someșeni-Cluj*, în *MCA*, VI, 1959, 515–522.

Medgyesi 1992,
P. Medgyesi, *Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez*, în *NJAMÉ*, XXX-XXXII (1987–1989), 1992, 253–267.

Penjak 1980,
S. I. Penjac, *Rannoslovjanske I Davnoruske naselennja Zakarpattja VI-XIII st.*, Kijev, 1980.

Pohl 1988,
W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.

Rosner 1999,
G. Rosner, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszloi Strase*, MAA 3, Budapest, 1999.

Rusu 1971,

M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, 713–730.

Rusu 1977,

M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, 169–213.

Rusu 1997,

M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275–568. Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1997, 177–450.

Stanciu 2000,

I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar*, în *ActaMP*, XXIII, 2000, I, 403–451.

Szabó 1975,

J. Gy. Szabó, *The Pilismarót Cemetery*, E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest, 1975, 241–281.

Szameit 1993,

E. Szameit, *Das frühmittelalterliche Grag von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. Ein Beitrag zur Datierung und Deutung awarischer Bronzen im Ostalpenraum*, în *ArchAustr*, 77, 1993, 213–242.

Török 1975a,

Gy. Török, *The Viznek Cemetery*, E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest, 1975, 321–345.

Török 1975b,

Gy. Török, *The Kiskörös Cebe-pusztá Cemetery*, E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest, 1975, 305–311.

Zábojník 1991,

J. Zábojník, *Seriation von Gürtelbeschlagarnituren aus dem gebiet des Slowakei und Österreichs (Beitrag zur chronologie der zeit Avarischen kaganats)*, K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku, Nitra, 1991, 219–321.

Zoll-Adamikowa 1975,

H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnosredniowieczne cmentarzyska cialopalne slowian na terenie Polski*, Cz. I. Źródła, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.

Zoll-Adamikowa 1977,

H. Zoll-Adamikowa, *Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych*, în *ActaArchCarp*, XVII, 1977, 73–119.

Zoll-Adamikowa 1992,

H. Zoll-Adamikowa, *Zur chronologie der awarenzeitlichen funde aus Polen*, în *Probleme der relativen und absoluten chronologie AB Laténenzeit bis zum Frühmittelalter*, Materialien des III. Internationales Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków, 1992, 297–315.

„AVAR” GIFTS FOR SLAV MILITARY CHIEFS FROM TRANSYLVANIA

Abstract

Two barrow incineration cemeteries that belonged to Slavic communities that had arrived from the eastern part of Europe have been discovered on the territory of Transylvania, in Someșeni (Cluj County), and in North-West Romania, in Nușfalău (Sălaj County).

Inside some of these barrow archaeologists have discovered a series of silver and bronze artifacts that are typically Avar. The items consist of belt sets, such as silver belt ends with a pressed motif, belt ends, bronze pendants and belts appliques, cast and decorated with zoomorphic and floral motifs. All these items can be included among the artifacts used by the upper class/ elites of Avar society.

The artifacts from the barrow incineration graves were gifts from the Avar leaders to the leaders of the Slavs from the communities in Nușfalău and Someșeni. Through these gifts the Avar leaders wished to maintained good relations with their neighbors from North-West Transylvania (Someșeni) and North-West Romania (Nușfalău).

The geographic location of the two necropolises, on two of the important routes that connected the Transylvanian Plateau and the Pannonian Pusztă, can be connected to the fact that the Avar leaders wished to control the access from Transylvania westwards through the mediation of local potentates, in this case the Slavic leaders. One cannot exclude the possibility that the Avar Khagans have “officially colonized” these Slavs in order to exert an efficient control over certain territories farther from their central area of domination. The fact is not isolated. Inside the Avar Khaganate one knows of cases when the Khagans controlled certain areas through the mediation of individuals who were not of Avar origin.

O EXAMINARE A OLĂRIEI MEDIEVALE TIMPURII DIN PARTEA RĂSĂRITEANĂ A BAZINULUI CARPATIC (SECOLELE VII–IX), ÎN LEGĂTURĂ CU FOLOSIREA ROȚII OLARULUI

Ioan Stanciu*

Cuvinte cheie: olărie medievală timpurie, tradiții tehnologice, schimbări, „roata înceată”, „roata rapidă”

Keywords: early medieval pottery, technological traditions, changes, „slow wheel”, „fast wheel”

Introducere¹

De cele mai multe ori vasele de lut, mai curând fragmente ale acestora, alcătuiesc inventarul exclusiv al diverselor structuri cunoscute din așezările medievale timpurii și nu numai în spațiul bazinului carpatic. În general formele (cu prezență aproape exclusivă sunt oalele) și decorul au fost repetate pe durată lungă, de aceea sprijinite pe aceste criterii încercările repetate în vederea unor încadrări cronologice mai precise nu au oferit rezultate prea convingătoare². Variabilele tehnologice ale acestor vase, adică metoda confecționării,

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Filiala Cluj a Academiei Române, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: ioan.stanciu@academia-cj.ro

¹ O versiune în limba engleză a studiului de față a fost trimisă redacției volumului *Orbis Mediaevalis 3 (Exploring dwellings and manufacturing spaces in medieval context (7th–14th centuries))*.

² Variabilitate morfologică restrânsă, în afara tipsiilor sau a țesturilor lucrate cu mâna pot fi separate două forme de bază, adică „oala” (înălțimea este mai mare decât diametrul maxim) și „castronul” (diametrul maxim al vasului depășește înălțimea), însă mai ales ultima dintre denumiri rămâne strict convențională în relație cu utilitatea efectivă. Discuțiile în legătură cu funcționalitatea vaselor medievale timpurii, în strânsă legătură cu natura hranei preparate și anumite caracteristici ale instalațiilor pentru foc, sunt încă puține, rezultate mai interesante fiind acelea oferite de studii experimentale. Ca exemple, Bialeková 1986, 162–165, Pleterski 2008b, 139–158 și Herold 2010, 31–33. A se vedea și Rice 2015, 422–424. O formă închisă, așa cum este mereu prezenta oală, reținea în măsură mai mare căldura și apa în timpul fierberii, fiind potrivită pentru prepararea hranei semilichide, a cărnii de porc spre exemplu, valoare nutritivă deosebită având și lichidul rezultat. Astfel de recipiente necesită doar un control parțial în timpul folosirii și pot fi folosite pentru o durată mai lungă a fierberii (Arthur 2007a, 18).

în esență cu sau fără roata olarului, compoziția materialului folosit, alături de proprietățile generate în urma arderii, pot oferi anumite repere pentru cronologia internă a unei așezări sau a unui ansamblu regional de situri, uneori chiar informații în legătură cu interacțiunea dintre medii culturale distincte și chiar eventualul transfer de tehnologie. De asemenea, producția, distribuția și consumul vaselor de lut reflectă un domeniu important al vieții economice, dar și comportamente sociale, inclusiv perpetuarea sau renunțarea la anumite tradiții din acest domeniu. Olăritul a fost pe durată lungă o activitate importantă și care poate fi mai corect explicată prin interacțiunile dintre structurile fiecărei societăți³.

La orizontală, demersul de față are în vedere partea răsăriteană a bazinului carpatic sau al Dunării (mijlocii?), respectiv ansamblul unui teritoriu alcătuit din Câmpiei Tisei (în atenție s-a aflat cu precădere partea de la est de râu), mai spre est bazinul transilvănean, acesta lipit de Carpații Răsăriteni, apoi nord-vestul României împreună cu extremitatea nord-estică a Ungariei (segmentul situat la nord-est față de *Csörsz-árok* – așa-numitele „valuri sarmatice”). Cele din urmă formează o arie geografică unitară, cu evoluții care de-a lungul timpului au fost strâns legate de întreg spațiul Tisei superioare și căruia i-a revenit rolul unei zone de tranziție în direcția Câmpiei Tisei, dar și a Transilvaniei⁴. În sens cronologic, durata examinată corespunde destul de precis perioadei în care factorul de putere care a controlat și organizat cea mai mare parte a ariei geografice deja precizate, cu excepția relativă a unei părți din bazinul Tisei superioare, a fost Khaganatul Avar (Fig. 1).

În privința cantității și mai ales a calității, baza datelor pozitive, alături de publicațiile dedicate temei, este neuniformă ca raportare la diversele zone și

³ Balfet 1966, 287–290; Peacock 1982, 7–9; Shepard 1985, 6–31; Pool 1992; Orton *et alii* 1993, 31–32; Rice 2015, 441–442, 447–449. Tocmai din această perspectivă merită a fi menționat un excelent studiu, cu un întreg cadru al problematizărilor și metodelor de urmat, fără îndoială potrivit și spațiului care interesează aici (Grassi 2016, 91–100).

⁴ În raport cu extensia întregului bazin carpatic, indiferent de relativitatea unor astfel de estimări, spațiul delimitat pentru acest studiu ar ocupa aproape întreaga jumătate estică a acestei mari unități geografice, de aceea, în sens geografic, calificarea acestei părți răsăritene ca „periferie” nu se justifică. Totuși, având în vedere perioada avară, cel puțin segmentul estic al Câmpiei Tisei (la est de râu) a marcat o fâșie de „graniță” (poate relativă), înaintată spre răsărit doar cu bună parte a Transilvaniei, ca arie extremă a teritoriului controlat de Khaganat în această direcție. În perioada imediat următoare definitivării structurii organizatorice, nucleul sau centrul politic al Khaganatului era situat la vest de Dunăre, probabil că ulterior deplasat în interfluvul Dunăre – Tisa. Indiferent de definiția complexă a statutului revenit unui spațiu periferic și explicații despre conexiunile sale cu centrul, întreaga Câmpie a Tisei s-ar fi aflat la marginea teritoriilor centrale, o poziționare realmente marginală revenind Transilvaniei. Pentru discuție, cu trimiteri la bibliografie, a se vedea Gáll 2017, 152–159.

microzone. Sunt de amintit contribuții ceva mai vechi, cărora le revine și meritul important de a fi impulsionat investigațiile care au urmat⁵. În legătură cu cele din urmă, poate fi de la bun început remarcată o întreagă serie de studii în bună parte orientate spre spațiul geografic care interesează aici și cu accent tocmai asupra specificului olăriei medievale timpurii⁶. Cu miza unor comparații, am insistat uneori asupra comentariilor și opiniilor apărute în decursul vremii în mediul românesc de specialitate, deși în cazul acestuia nu poate fi vorba despre o preocupare constant susținută. Partea decisivă a ceramicii medievale timpurii provine din așezări databile cu precădere în perioada avară mijlocie și mai ales târzie, investigate într-o măsură sau alta și care ilustrează rețeaua unei locuiri rurale. Este de presupus că ceramica recoltată din așezări, folosită în viața de zi cu zi, reflectă în termeni mai apropiați de realitate producția și consumul olăriei medievale timpurii, de aceea am contat mai puțin pe vasele provenite din descoperiri funerare⁷.

Pe scurt despre roata olarului

Conform unei definiții generale, roata olarului este un dispozitiv pivotant care permite să fie dată unei mase de argilă o mișcare circulară, cu o viteză suficientă (uneori se apreciază că în jur de 60 rotații pe minut) pentru ca forma vasului să se constituie sub efectul conjugat al mâinilor și al forței centrifuge. Roata poate fi continuu mișcată de către o a doua persoană ori prin acțiunea continuă a piciorului asupra unei volante, dar și prin impulsuri succesive, în acest caz ea fiind efectiv utilizată doar din etapă în etapă, respectiv atâta vreme cât păstrează mișcarea de rotație la o viteză suficientă. Factori critici în utilizarea roții olarului sunt tocmai viteza de rotație, încetinită de fricțiunea dintre mâinile olarului și lutul supus modelării, impulsul inițial de la care începe modelarea (*momentum*), respectiv stabilitatea suportului pe care se modelează vasul, adică lipsa sau prezența oscilațiilor⁸.

Mai ales situații etnografice indică cele două forme constructive de bază ale adevăratei roți a olarului: roata simplă (*stick wheel*) și roata dublă (*kick wheel*).

⁵ Szőke 1980; Bálint 1991.

⁶ Daim 1994; Stanciu, Matei 1994; Vida 1999; Takács, Vaday 2004; Herold 2002; Herold 2004; Herold 2006; Fusek 1994; Fusek 2009; Herold 2009; Herold 2010; Takács 2012; Herold 2014; Merva 2014 (ceramică din sec. X–XI); Rădulescu, Horga 2014; Herold 2015; Bajkai 2015; Herold 2016; Stanciu 2016b, 86–95, 141–146, 185–188.

⁷ În cazul Transilvaniei, un studiu monografic la Cosma 2011.

⁸ Balfet *et alii* 1983, 63; Cuomo di Caprio 1985, 70–78; Guthnick 1988, 192; Roux 2009, 197–198; Rice 2015, 141. Se presupune că roata olarului a apărut în interiorul bazinului carpatic spre mijlocul secolului al VI-lea a. Chr., în legătură cu grupul Vekerzug, ca rezultat al contactelor cu mediul grecesc de la Marea Neagră, mediate de regiunea Nistrului mijlociu (Romsauer 1991).

Cea dintâi presupune un suport de formă circulară cu un diametru mai mare, care se rotește pe un ax central, de regulă impulsul inițial fiind dat cu ajutorul unui băț, uneori acționat de un asistent al olarului. Mișcarea de rotație poate dura fără oprire până la cinci minute (30–40 rotații), timp în care olarul așezat alături modelează vasul. În funcție de operațiile necesare acesta putea folosi și mâna pentru a roti suportul. Roata dublă este alcătuită de asemenea dintr-un suport circular, mai mic, pe care vasul se modelează (uneori desemnat cu regionalismul românesc „taier”, probabil „taler”⁹), importantă fiind roata propriu-zisă, cu diametrul mai mare și mai grea, pusă în mișcare cu ajutorul piciorului. Cele două componente sunt unite printr-un ax central, susținut la bază de un suport care permite rotirea (măsea de cal sau o piatră scobită spre exemplu), fixat în segmentul superior într-un suport orizontal stabil, respectiv într-un lagăr care permite rotirea, uneori căptușit cu metal și piele (Fig. 2)¹⁰. Un astfel de dispozitiv asigură evitarea oscilațiilor care puteau deranja procesul de modelare, el putea fi amplasat la suprafață, olarul fiind așezat pe o bancă ori ușor adâncit într-o groapă. Dimensiunea mare a volantei permite acumularea energiei obținute prin impulsuri repetate și controlate, în funcție de cerințele modelării vasului, fiind menținută rotirea constantă a suportului pe care olarul lucrează¹¹.

Nu doar în literatura românească de specialitate olăria medievală timpurie confecționată la roată a fost mereu separată în două subcategorii tehnologice, în corespondență fiind presupuse și roți ale olarului cu construcții diferite: „roata înceată” („de mână”, acționată cu mâna) și „roata rapidă” („de picior”, acționată cu piciorul). Este o explicație probabil influențată și de ideea că orice suport care permite o mișcare de rotație ar putea fi înțeles ca precursor al roții olarului, acceptat fiind cursul unei evoluții graduale, lineare, de la un suport rotativ oarecare la roata acționată cu mâna, apoi la cea rapidă, pusă în mișcare cu ajutorul piciorului¹². Chiar dacă acest punct de vedere este mai rezonabil în raport cu ideea despre apariția bruscă a roții olarului propriu-zise, adică inventarea

⁹ Bănățeanu 1966, 21.

¹⁰ Am redat descrierea unei roți a olarului tradiționale, principalele componente fiind confecționate din lemn. A se vedea nota 9.

¹¹ Rice 2015, 141–142.

¹² În sensul unei posibile evoluții, adică de la suporturi nepivotante la cele pivotante, apoi roata simplă, roata dublă (prin aceasta se înțelege de obicei roata rapidă propriu-zisă). A se vedea Foster 1959. Evoluție de la simple suporturi rotative, la roțile lente, apoi roți rapide „ușoare”, „de greutate medie” și „grele” indicată la Guthnick 1988. În orice caz, modelarea pe roată nu se datorează inventării roții rapide, fiind vorba despre un proces gradual de îmbunătățire a dispozitivului, până la stadiul în care acesta a asigurat energie cinetică suficientă. Dispozitivele rotative din mileniul III a. Chr. nu au fost concepute și utilizate asemenea roții rapide de mai târziu (Courty, Roux 1995, 48).

acesteia, sunt deja precizate suficiente argumente care indică faptul că această transformare, oricum secvențială, nu poate fi considerată una cursivă, constant produsă în timp și spațiu, deoarece au intervenit mereu condiționări tehnico-economice și factori sociali specifici diverselor regiuni și comunități¹³. Probabil că măcar uneori astfel de variabile ar putea explica acceptarea sau revenirea la un instrument mai simplu (roata înceată ca exemplu), fără a fi neapărat necesară invocarea regresului tehnologic ori incapacitatea de a fi preluat și folosit un dispozitiv perfecționat. Uneori parametrii reali ai roții nu au fost exploatați la capacitatea lor maximă, iar dispozitivul putea să fi fost folosit ca o simplă turnetă¹⁴.

În legătură cu perioada medievală timpurie, de cele mai multe ori diferența dintre „roata înceată” și „roata rapidă” este înțeleasă ca una determinată de caracteristici tehnice, respectiv construcția mai simplă ori complexă, perfecționată, a dispozitivului. Dar, după o exprimare potrivită, semnificația culturală a roții olarului nu este dată de forma sau construcția sa în sine, ci de capacitatea meșterului de a exploata pe deplin aparatul pe care îl folosește¹⁵. Cu alte cuvinte, o producție ceramică avansată nu este determinată doar de folosirea unei roți rapide, ca fiind una perfecționată prin construcția sa, ci de calitatea modelării, reflectată în produsele realizate, priceperea și experiența

¹³ Această variabilitate a tehnicilor de confecționare a fost avută în vedere și de către unii dintre arheologii români interesați de ceramica medievală timpurie, cu trimiteri la roți ale olarului cu construcții diferite, însă doar presupuse în funcție de aspectul vaselor. Astfel, Maria Comșa definea o parte a olăriei culturii Hlincea (Moldova) ca fiind „lucrată pe o roată primitivă”, spre deosebire de vasele găsite în necropolele tumulare de la Nușfalău și Someșeni (Transilvania), care ar fi de altă factură, respectiv „lucrate la roata perfecționată cu învârtire rapidă” (Comșa 1960, 162). De fapt, cele din urmă au aspectul specific olăriei astăzi înțeleasă ca fiind confecționată pe o roată înceată, diferită fiind modelarea calitativ superioară. Cu trimitere la paralele etnografice aceași autoare a descris câteva variante ale unor roți acționate cu mâna sau genunchiul, delimitate în funcție de modul în care axul imobil era fixat în disc (Comșa 1961, 292–293). Uneori au fost separate trei tipuri de roată a olarului, care ar fi sesizabile tocmai datorită unor particularități ale aspectului vaselor: roata rapidă (acționată cu piciorul), roata „încetinită” (cu o turație medie, probabil acționată cu mâna, suprafața interioară a vasului fiind netedă) și roata înceată propriu-zisă (cu turații inegale, acționată cu mâna). A se vedea Teodorescu 1964, 489. „Roată de mână cu învârtiri repezi” la Comșa 1959, 72. Roata „încetinită” ar trebui să coincidă celei „cu turație medie”, așa cum apare la alți autori (spre exemplu Stanciu 1994, 306; Tentiuc 1996, 111; Postică 2007, 163; Cosma 2011, 61). Este vorba despre o delimitare suspect de precisă, care nu ține cont de experiența și priceperea olarului. Eventual, am putea presupune că această roată încetinită sau cu turație medie, superioară celei lente, învârtită în principal cu mâna, să fi fost acționată de fapt cu piciorul, dar angrenajul mai simplu al instalației nu permitea o viteză de rotire comparabilă cu cea a unei roți rapide propriu-zise.

¹⁴ Desbat 2014, 548.

¹⁵ Foster 1959, 110.

olarului fiind decisive în ultimă instanță¹⁶. Operațiile necesare modelării pe roată presupun tehnici care sunt dificil de învățat, necesită abilități dobândite prin ucenicie, respectiv practică repetată și care nu au fost în mod obligatoriu însușite de către toți cei care au confecționat vase de lut¹⁷. Roata olarului, deși cunoscută în diferite perioade și regiuni, nu întotdeauna și peste tot a fost utilizată conform potențialului pe care construcția sa îl presupune. Există suficiente exemple etnografice care indică faptul că roți de același fel au fost manipulate în mod diferit și cu rezultate diferite¹⁸. Exprimată este chiar părerea că în perioada medievală timpurie ar fi existat doar un singur tip de roată, cea care prin construcția sa poate fi rapidă, iar diferitele macro-urme pe care arheologul le percepe vizual la suprafața vaselor sunt datorate nu aparatului folosit, ci experienței și îndemnării olarului¹⁹. În orice caz, rămâne curioasă producția și utilizarea concomitentă în aceeași regiune sau chiar o arie mai restrânsă a unei olării separate în două categorii tehnologice, anume vase confecționate cu ajutorul unor dispozitive care nu puteau fi fundamental diferite prin concepția și construcția lor, adică o roată a olarului „mai înceată” și una „mai rapidă”.

„Roata înceată” – ruda mai modestă a „roții rapide”?

Cum deja s-a văzut, probabil că literatura de specialitate, cea românească cel puțin, a oferit în exces felurite denumiri unui dispozitiv nu prea complicat, dar care într-adevăr putea avea o construcție variabilă²⁰. Problema este alta, anume aceea că în lipsa informațiilor (arheologice, scrise, eventual surse ico-

¹⁶ Spre exemplu Guthnick 1988, 105 și Fiedler 1992, vol. 1, 122.

¹⁷ Roux 2009, 197; Courty, Roux 1995, 17. În zilele noastre ar fi necesari doi ani de învățare și mai mulți

ani de practică, mai ales pentru confecționarea unor vase de dimensiuni mai mari (Guthnick 1988, 97). Recipiente cu forme și mărimi diferite, respectiv caracteristici geometrice și mecanice, presupun grade diferite de dificultate în timpul modelării. Pe această cale pot fi evaluate abilitățile olarilor (Gandon *et alii* 2011). Aceleași sunt competențele necesare modelării pe roată dintr-o singură bucată de lut, dar și confecționării și punerii în formă pe roata înceată a unei eboșe (Roux 1994, 49).

¹⁸ Foster 1959, 101–102, 104, 110–114, cu exemple și trimiteri la bibliografie. În context, interesante sunt acele exemple etnografice care indică refuzul împrumutului roții rapide, utilizată de alți olari în același loc, așadar nefiind vorba despre necunoașterea instrumentului. În situația amintită vasul care trebuia confecționat avea o anumită formă, iar aceasta putea fi obținută doar prin modelare manuală (Balfet 1973, 117–121). Alte exemple la Kramer 1985, 92–95.

¹⁹ Precizare interesantă, formulată de Petre Diaconu la o conferință susținută în primăvara anului 1997 la Facultatea de Istorie a Universității București (după Teodor E. S. 2001, 52). A se vedea și Diaconu 1994, 36–37.

²⁰ Nota 13.

nografice) această variabilitate este doar presupusă, de regulă cu motivația unor caracteristici mai mult sau mai puțin diferite ale vaselor.

În ciuda unor descrieri și explicații uneori contradictorii, de obicei roata înceată (frecvent denumită și „de mână”, adică acționată cu mâna) este înțeleasă ca un dispozitiv alcătuit dintr-un disc centrat prin intermediul unui orificiu pe un ax imobil (acesta fixat într-un suport stabil oarecare), în jurul căruia discul poate fi rotit cu o mână, cealaltă fiind liberă pentru a modela²¹. Fără motive serioase, uneori posibilitatea acestui mod de operare a fost pusă la îndoială, deoarece pe orice angrenaj rotativ care generează forță centrifugă utilizarea ambelor mâini ar fi esențială²². În acest caz impulsurile date suportului pe care se modelează sunt intermitente, în legătură cu diversele operații sau gesturi necesare modelării, deoarece mișcarea rapidă inițială acumulează energie cinetică suficientă, dar treptat aceasta este consumată, datorită fricțiunii cu masa lutului asupra căruia olarul acționează, respectiv presiunii exercitate prin folosirea degetelor.

În lipsa informațiilor convingătoare despre caracteristicile tehnice ale „roților încete” medievale timpurii, am putea presupune că măcar unele dintre ele, cele mai simple, au fost similare dispozitivului desemnat cu o denumire preluată din limba franceză – *tournette*, un disc pivotant. Conform definiției clasice, această turnetă presupune toate acele dispozitive pivotante care nu pot fi utilizate decât la o viteză insuficientă pentru modelarea constantă a argilei cu ajutorul forței centrifuge, acționate fiind cu mâna, mai rar chiar cu piciorul²³. În procesul modelării puteau fi folosite mai ales pentru operațiuni conexe, cum ar fi egalizarea unei forme obținute prin alt procedeu sau pentru trasarea decorului²⁴. În același sens, turneta nu produce energie cinetică suficientă pentru ca mișcarea de rotație să reziste fricțiunii create de presiunile necesare centrării, scobirii și subțierii unei mase de argilă²⁵. O altă explicație pentru turnetă:

²¹ Discuri din lut ars ori piatră explicate ca părți componente ale unor roți lente, descoperite în Cehia de astăzi și datate în sec. al IX-lea, respectiv sec. XII–XIII (Skružný 1970).

²² Unele informații etnografice ar fi fost greșit interpretate (Foster 1959, 107). Dar există situații clar înregistrate și care contrazic această opinie. Spre exemplu Balfet 1973, 111–113. Pot fi folosite și ambele mâini în procesul de modelare, pe durata rotirii suportului initial impulsiv cu o mână. Este cazul turnetei folosite de olarii din Pereruela și Moveros (Spania), a cărei inerție produce suficientă energie cinetică rotativă pentru a fi posibilă chiar modelarea vasului dintr-o singură bucată de lut. De aceea în locul denumirii *rueda=tournette* a fost preferată aceea de „roată de mână” (Gelbert 1994, 61). Surse iconografice indică pentru Egipt și Grecia antică roți acționate cu mâna, inclusiv secvențe în care olarul modelează vasul cu mâna rămasă liberă (Desbat 2004, 137–138).

²³ Rice 2015, 140–141.

²⁴ Balfet *et alii* 1983, 65.

²⁵ Roux 1994, 49.

suport care se rotește în jurul unui ax, dar a cărui viteză este rapid redusă atunci când masa de lut este centrată, nefiind depășită viteza de 80 rotații pe minut²⁶. Alteori roata înceată este înțeleasă ca o turnetă îmbunătățită printr-un disc de lut suprapus și pe care vasul este modelat²⁷, dar nu lipsește părerea opusă²⁸.

După o opinie, „roata înceată” (denumire incorectă după părerea autorului citat) ar trebui desemnată ca *pivoted turnable*, mai apropiată fiind de dispozitivul denumit *tournette* în limba franceză și care ar genera doar forță centrifugă ce permite numai modelarea sau ajustarea marginii și a buzei vasului²⁹. La același autor „roata simplă”, alcătuită dintr-un disc care se rotește în jurul unui pivot ori este învârtită odată cu pivotul, de obicei acționată cu bastonul, ar fi asemănătoare „roții duble” (o roată rapidă), deoarece ea permite modelarea întregului vas cu ajutorul forței centrifuge, mai ales atunci când nu oscilează³⁰. Indiferent de modul în care erau puse în mișcare, astfel de roți sunt comparabile celor „rapide ușoare” „mijlocii” sau „grele”, conform unei clasificări mai detaliate³¹. Cel din urmă autor explică roata înceată de asemenea ca suport pivotant, acționat cu o mână, în timp ce cealaltă modelează. Dar pot fi indicate roți mai grele, acționate în același mod³². Turneta (*torniella* în limba italiană) este asimilată unei roți lente³³. În legătură cu un astfel de dispozitiv și conform unei categorii care ar fi mai rar prezente în spațiul care ne interesează, oricum delimitată în termeni nu prea convingători, ar exista vase al căror corp a fost modelat fără ajutorul roții, aceasta fiind folosită doar pentru ajustarea părții superioare (marginea și buza vasului)³⁴.

²⁶ Roux 2009, 198. Pe durată scurtă turneta poate fi învârtită rapid, cu mâna sau cu piciorul, lăsând pe suprafața interioară a vasului caneluri spiralice, asemănătoare celor de pe vasele confecționate la roata rapidă (Rice 2015, 140). Sprijinită pe paralele etnografice, a fost indicată o turnetă (*Dreherchen*) acționată cu piciorul (partea laterală a tălpii sau cu degetele), dar urmele utilizării unui astfel de dispozitiv ar fi vizibile doar în partea superioară a vaselor (Fiedler 1992, vol. 1, 122).

²⁷ Desbat 1989, 145.

²⁸ Tournette este adeseori confundată cu *slow wheel*, dar cel din urmă rămâne un termen obscur (Rice 2015, 141).

²⁹ Foster 1959, 106–110.

³⁰ Foster 1959, 105–106, 109.

³¹ Guthnick 1988, 92–93, 106, fig. 1/e-h.

³² Guthnick 1988, 90.

³³ Cuomo di Caprio 1985, 69.

³⁴ Cu mai multe detalii Merva 2014, 211–212. Precizări neconcludente în sensul acestei explicații: Stanciu 1994, 305–306; Stanciu 2003, 250; Romát, Lakatos 2014, 246, fig. 1. Rozália Bajkai se referă la *secondary turned ceramic*, ca o categorie intermediară între olăria lucrată cu mâna și cea confecționată la roata rapidă, fiind vorba despre vase similare celor lucrate cu mâna, dar mai îngrijit, iar pereții sunt mai subțiri (Bajkai 2015, 230). În ciuda unor investigații detaliate, macro- și microscopice, vase lucrate cu mâna și ajustate apoi la roată nu au fost identificate în așezări

Din partea răsăriteană a Transilvaniei este de alăturat un alt exemplu etnografic, respectiv un dispozitiv cu aspectul unei roți încete, formal asemănător chiar construcției unei roți rapide – „masa olarului” de la Deda (localitate din zona Mureșului superior). Deși este alcătuit din două discuri egale ca mărime, acestea pivotau în jurul unui ax fix, „roata” fiind folosită ca simplu suport rotativ. Confecționată din lemn de stejar și folosită cu precădere de către femei, era pusă în mișcare cu genunchii sau cu mâna, dar rotirea discului superior avea doar rolul de a poziționa vasul aflat în lucru, în funcție de operațiile executate, olarul evitând mișcarea în jurul acestuia (Fig. 3)³⁵. Această „masă” a olarului nu este o „roată înceată”³⁶ și nici o „roată de mână”, așa cum uneori s-a crezut³⁷, deoarece nu a fost folosită prin exploatarea unui eventual potențial de energie cinetică. Chiar modul în care a fost denumită de către utilizatori („masă”) spune ceva în acest sens³⁸. Formal acest dispozitiv conținea elementele constructive ale unei roți rapide acționate cu piciorul, pe care probabil a copiat-o, de semnalat fiind chiar asemănarea cu acele roți medievale din apus a căror volantă este prinsă de taler prin intermediul unor spițe verticale, dar în cazul exemplului în discuție cea care imită volanta are un diametru prea mic, este prea ușoară și nu îndeplinea rolul unei volante propriu-zise (Fig. 3)³⁹. Multe dintre vasele realizate din suluri de lut și modelate cu ajutorul acestui aparat rudimentar pot fi confundate cu recipiente lucrate cu mâna, fără ajutorul roții olarului⁴⁰.

Cel puțin exemplele indicate de sursele etnografice, și acestea nu sunt puține, indică o varietate exasperantă a situațiilor concrete⁴¹. Marea majoritate

ca cea de la Zillingtal ori în cimitirul corespunzător din Austria estică (Herold 2010, 8–19), Örménykút 54, în Ungaria sud-estică (Herold 2004, 19–37), Karos și Zemplénagárd din partea nord-estică a Ungariei (Herold 2006, 10–14, 21–24) sau Vörs, în sud-vestul Ungariei (Herold 2006, 43–46). După o opinie, astfel de vase ar trebui să aibă corpul simetric, urmele ajustării la roată fiind vizibile în partea superioară, cu o suprafață mai netezită (Barford 2001, 67). Poate că aspectul unor astfel de vase este înșelător, pe de o parte datorită modelării îngrijite a unor exemplare confecționate fără roata olarului, pe de alta ar putea fi vorba despre vase neglijent modelate la o roată înceată. Exemplarele despre care se presupune că au fost confecționate în această tehnică mixtă au fost alăturate olăriei modelate la roata înceată (Vida 1999, 28). Denumirea, respectiv categoria „ceramică ajustată la roată” (*nachgedrehte Keramik*) rămâne cu determinare ambiguă în cazul olăriei medievale timpurii (Macháček 1997, 354).

³⁵ Diaconescu 2011.

³⁶ Diaconescu 2011, 24.

³⁷ Butură 1989, 342.

³⁸ Diaconescu 2011, 21 Fig. 5, 22–24, fig. 5–7; Stanciu 2016b, 136, fig. 92, 138–139.

³⁹ Desbat 2004, 152, 153, fig. 32. Foarte asemănător „mesei” de la Deda este tipul ‘g’ la Guthnick, înregistrat ca exemplu pentru o roată rapidă ușoară (Guthnick 1988, 92–93, 106, fig. 1/g).

⁴⁰ Stanciu 2016b, 138 nota 513.

⁴¹ *C'est entre ces extrêmes que se situe le plus grand nombre de productions, montrant une variété assez déconcertante des situations techno-économiques et très concrètement des procédés techniques*

a trimiterilor la aceeași categorie de informații precizează „roți încete” joase, apropiate de nivelul solului, manipulate din poziție șezândă sau de pe genunchi, altele puteau fi montate pe un suport de felul unei banchete, pe care olarul era așezat⁴².

Întregul comentariu poate susține câteva observații concluzive. Indiferent dacă este numită „turnetă” sau „roată înceată”, de fapt dispozitivul al cărui principiu constructiv de bază a fost descris poate fi înregistrat în locuri și perioade distincte, discul poate să aibă diametre și greutatea diferite, așa cum vor fi existat îmbunătățiri tehnice de detaliu, uneori puteau fi puse în mișcare de o a doua persoană sau acționate cu bastonul. Ca urmare, diferențele dintre ele pot fi substanțiale, unele dintre ele cu parametri apropiați de cei specifici roților rapide. Probabil că și în jumătatea răsăriteană a Europei „roțile încete” din perioada medievală timpurie prezentau în privința construcției forme mai mult sau mai puțin asemănătoare, cu avantaje și dezavantaje de ordin tehnic, determinate de durată și viteza mișcării centrifuge⁴³.

Mai sigur este că astfel de diferențe nu pot fi precizate, cel puțin atunci când demersul arheologului este sprijinit pe simpla examinare vizuală a unui vas, oricât de atentă ar fi aceasta. Aspectul olăriei medievale timpurii confecționate la o roată de regulă calificată ca fiind înceată este unul cvasi-uniform (în zona studiată cel puțin), iar diferențele calitative ar putea fi puse și pe seama îndemnării și experienței celui care a realizat produsul. În privința corectitudinii denumirii „roată înceată” au fost formulate rezerve⁴⁴. O analiză mai atentă indică termenii „roată înceată” și „roată rapidă” ca fiind prea restrictivi. Diferența principală dintre cele două dispozitive este aceea că în cazul celui dintâi olarul exploatează o mișcare de rotație intermitentă, iar cel de-al doilea oferă posibilitatea utilizării unei mișcări constante. Există exemple de roți acționate cu mâna care pot fi utilizate de către femei ca simple turnete, dar același dispozitiv poate fi folosit și ca o veritabilă roată de către bărbați, importantă fiind și greutatea volantei⁴⁵.

Unele dintre roțile explicate ca „încete” nu sunt lente datorită faptului că prin construcția lor nu ar fi capabile să genereze suficientă energie cinetică. În

de la fabrication (Balfet 1973, 110). Este o apreciere probabil valabilă pentru multe dintre mediile etnografice care au fost investigate în această privință.

⁴² Foster 1959, 106–107, 108–110; Balfet *et alii* 1983, 65, 70; Cuomo di Caprio 1985, 69–70; Guthnick 1988, 90, 106, fig. 1/b–d; Gelbert 1994, 61.

⁴³ Ca exemple, mai multe modele la Bobrinskii 1991, 36–37, 37, fig. 11–12 și Fusek 2009, 105, fig. 4/2. A se vedea și Merva 2014, 209–211.

⁴⁴ O referire a lui George M. Foster la mai vechea părere a lui Gordon Childe, după care denumirea „de roată înceată” este una auto-contradictorie, iar traducerea în această formă a termenului *tournette* din franceză a fost nepotrivită (Foster 1959, 109). A se vedea și Rice 2015, 141.

⁴⁵ Desbat 2014, 548.

mod impropriu ele au fost astfel denumite, deoarece mișcarea de rotație necesară modelării vaselor este intermitent obținută, în funcție de operațiile pe care olarul le execută, uneori chiar cu ambele mâini. Apoi, nu este obligatoriu ca astfel de roți să fie „de mână”, deoarece uneori puteau fi acționate cu piciorul⁴⁶.

Un aspect tehnologic (?) mai puțin obișnuit olăriei medievale timpurii confecționate la roata încetă

Este vorba despre o grupă a oalelor (confecționate din lut amestecat cu cantități variabile nisip, mai mult sau mai puțin fin, adeseori sunt vizibile paiete de mică), pe a căror suprafață interioară apar linii orizontale relativ adânci și regulate, paralele, dispuse succesiv (*Innenrillung*, termenul folosit în literatura de specialitate germană). De cele mai multe ori ele acoperă întreaga suprafață interioară a vasului, inclusiv pe aceea a fundului, până la linia gâtului, alteori sunt ordonate în benzi distanțate, asemenea decorului care apare pe suprafața exterioară a acelorași recipiente. De obicei lățimea acestor linii adâncite corespunde celor din compoziția decorului de pe suprafața exterioară, de aceea este de presupus că au fost realizate cu aceeași ustensilă, asemănătoare unui pieptene, în timpul rotirii suportului pe care au fost modelate (Fig. 4)⁴⁷. Fără îndoială, manipularea și controlul acestui instrument în interiorul unor oale necesita multă experiență și îndemânare. De asemenea, este puțin probabil să avem de-a face cu premeditarea unui decor propriu-zis, deoarece acesta ar fi rămas invizibil, cel puțin în interiorul unor forme de vase închise, cu gura mai strâmtă, așa cum sunt oalele. Rămâne neclar rostul acestui gest tehnologic mai degrabă, dar este posibilă legătura cu intenția de a uniformiza cât mai mult suprafața interioară a oalelor, în mod direct și grosimea pereților, pentru ca vasul să recepteze în mod uniform căldura, așa cum nu este exclusă intenția olarului de a elimina impuritățile grosiere din lutul supus modelării. Pe măsura unei prezențe atât de rare, destinația acestor vase ar trebui să fie una specială, poate în legătură cu prepararea anumitor alimente sau conservarea acestora.

⁴⁶ Balfet 1973, 113; Cuomo di Caprio 1985, 70; Guthnick 1988, 90; Desbat 2014, 546. Roata „cu turație medie” sau „încetinită” din perioada medievală timpurie putea să fi fost acționată cu piciorul, diferențele de calitate ale modelării fiind rezultatul îndemânării și experienței olarului (Fiedler 1992, vol. 1, 122). Poziție de principiu la Dostál 1994, 226: ateliere și olari care lucrau cu dotări tehnice variate, diferite variante ale roții acționate cu mâna, probabil și roata mișcată cu piciorul, utilizarea unor șabloane. Este interesantă o precizare care face trimitere la unele vase (cultura Dridu), care ar fi fost modelate la o roată încetă, dar cu îndemânare sporită (Diaconu 1994, 36–37).

⁴⁷ Ladstätter 2000, 151; Ladstätter 2003, 308. Este relativă asemănarea cu un aspect remarcant pe suprafața interioară a unora dintre oalele de la Wrocław–Dominsel (a doua jumătate a sec. al X-lea și prima jumătate a sec. al XI-lea), respectiv striuri mai fine, orizontale și care sunt explicate ca urme ale modelării la roată (Rzeźnik 1995, 71 cu fig. 9/1.3 și trimiteri la bibliografie).

Așa cum se prezintă pe unele dintre exemplarele din așezarea de la Jucu de Sus, este puțin probabil ca aceste „striuri” mai adâncite să indice urme ale unei roți rapide, așa cum uneori se crede⁴⁸. Conform unor precizări repetate, ele apar în spațiul sud-est-alpin pe vase modelate de cele mai multe ori la o roată lentă ori doar ajustate cu ajutorul roții olarului. Este vorba despre vase destinate în principal bucătăriei, confecționate din lut amestecat cu nisip mai mult sau mai puțin fin, arderea a fost neuniformă, nefiind dovedite cuptoare specializate în acest scop, pe suprafața lor exterioară frecvent fiind decorul realizat cu pieptenele, alături de linii simple (*ceramica grezza/ Grob – Hauskeramik/ coarse ware*)⁴⁹. Producția unei astfel de ceramici ar fi încetat la răscrucea dintre secolele VI/VII (odată cu presupusa intervenție a slavilor) și a fost pusă pe seama populației romanice din partea centrală și orientală a arcului Alpilor și din zonele limitrofe⁵⁰.

Alături de decorul incizat cu pieptenele pe suprafața exterioară a vaselor, acest aspect al interiorului recipientelor de lut, oale sau forme deschise, este constatabil pe o parte a ceramicii din partea răsăriteană a fostei provincii romane Noricum și cea sud-vestică a Pannoniei încă din perioada romană imperială timpurie, explicate fiind prin perpetuarea unei tradiții locale, până în secolele V–VI, eventual prelungită și pe o anumită durată a secolului următor⁵¹. În regiunea Friuli, la extremitatea nord-estică a Italiei, la Invillino–Ibligo vase cu astfel de striuri interioare au fost frecvente folosite, mai ales în legătură cu anumite forme de oale și cu precădere în a doua jumătate a secolului al V-lea și în cel următor⁵².

Exemplul mai clar și curios pentru prezența unor astfel de vase în partea răsăriteană a bazinului carpatic îl susține așezarea de la Jucu de Sus/Râscruci–TETAROM III (în Transilvania nord-vestică, pe valea râului Someșul Mic și vecinătatea orașului Cluj), dar cu datare mai târzie în raport cu orizontul înainte precizat, propusă fiind încadrarea sitului în secolul al VIII-lea sau în a doua sa jumătate și în prima jumătate a secolului al IX-lea (Fig. 4)⁵³. Spre deosebire de

⁴⁸ Bierbrauer 1987, 197–198.

⁴⁹ Bierbrauer 1987, 187–224; Negri 1994; Bierbrauer 1990; Rodriguez 1997; Brogiolo, Gelichi 1998; Ciglenečki 2000, 52–145; Ladstätter 2000, 130–158; Ladstätter 2003; Modrijan 2010; Modrijan, Milavec 2011, 158–219.

⁵⁰ Bierbrauer 1990, 68, 71.

⁵¹ Spre exemplu Rodriguez 1997, 153, 155 și Bekić 2016, 122.

⁵² Bierbrauer 1987, 197–198, 208, pl. 75–77.

⁵³ Stanciu 2014. Așezare aproape integral cercetată în anii 2007–2008, alături de necropola corespunzătoare, respectiv morminte plane de incinerare, cele mai multe dintre ele distruse de înmormântări din secolele XI–XII. Cu puține comentarii asupra inventarului, au fost integral publicate doar complexele arheologice cercetate, cu multe și curioase „platforme” alcătuite din pietre și resturi de cărămizi romane, material colectat dintr-o construcție romană situată în

alte zone, în această așezare transilvăneană este remarcabilă prezența frecventă a castroanelor modelate în aceeași tehnică (roata înceată) și confecționate din aceeași pastă ceramică din care au fost produse oalele acum în discuție, uneori decorate cu pieptenele inclusiv pe suprafața interioară. Există acolo contexte în care astfel de castroane se asociază cu oale pe care apar acele „striuri” interioare, de asemenea capace pentru oale, uneori și ele decorate cu fascicule orizontale de linii vălurite. Este un ansamblu ceramic care atrage atenția prin comparația cu acel mediu antic târziu din zona central-estică a Alpilor, deși decalajul cronologic în raport cu acesta ridică semne de întrebare în privința unor posibile legături⁵⁴.

Olăria medievală timpurie confecționată cu o „roată înceată” – tradiție ori receptare tehnologică în interiorul bazinului carpatic?

Schimbările intervenite în producția, distribuția și consumul olăriei ilustrează doar un aspect al transformărilor complexe și nu ușor de descifrat petrecute pe durata perioadei de tranziție între Antichitate și Evul Mediu, secolului al VII-lea revenindu-i chiar rolul unei presupuse plăci turnante⁵⁵. Cu variabile regionale și cronologice, începând cu secolul al V-lea și evoluții mai accentuate în următoarele două veacuri, s-a produs un declin al producției de ceramică în majoritatea teritoriilor din fostul Imperiu Roman, manifestat prin reducerea calității și a varietății produselor, relativ regres tehnologic în general, dispariția unor centre de producție și diminuarea comerțului inter-regional cu olărie. În unele zone s-a revenit la o producție casnică și utilizarea în măsură destul de mare a olăriei lucrate cu mâna, alături de vase modelate la roata înceată (sau cu turneta), deși de cele mai multe ori produsele confecționate la roata rapidă nu lipsesc, adeseori fiind vorba despre ceramică fină importată. În mod frecvent aceste schimbări sunt explicate în legătură cu efectele unui proces de ruralizare

apropierea imediată (a se vedea Bonta 2017). Deocamdată, ceramica este parțial prelucrată. Nu este exclus ca locuirea de acolo să fi evoluat pe parcursul mai multor etape, așadar am putea avea în vedere existența unei faze timpurii, precedentă intervalului cronologic presupus până acum.

⁵⁴ Un alt exemplu pentru vasele cu acea *Innenrilling*, dar neclar (fragment de oală) provine din nord-vestul României, așezarea de la Porț–La baraj, cu datare asemănătoare celei de la Jucu/Răscruci (Matei, Băcuet–Crișan 2011, 131, pl. 47/3; Stanciu 2016b, 182, fig. 147/4). Mai convingătoare ar putea fi câteva fragmente de oale din așezarea de la Giarmata–Baraj, din Banatul românesc (Stanciu *et alii* 2021, 137, pl. VII/6–7, 141, pl. XI/11–13).

⁵⁵ Ca exemplu Nestor 1973, 32. O recentă examinare a modelului care explică tranziția de la antichitatea târzie la evul mediu este susținută de Florin Curta, de luat în seamă fiind observația pe care acest autor o formulează, anume că modelul amintit a fost sprijinit cu precădere pe analiza evoluțiilor petrecute în Europa apuseană. În legătură cu aceste transformări, autorul citat oferă rezultatele unei investigații complexe, orientate tocmai spre Europa răsăriteană, dar cu prea multe regiuni neacoperite de informații ale surselor literare (Curta 2021, 21–31).

și destructurare – fie ea parțială – a vieții urbane, dar și cu alte modificări intervenite în structurile economice și sociale, inclusiv prin adoptarea unor noi practici culinare. Adeseori este subliniat rolul pe care noile evoluții politice și demografice l-a avut în impulsionearea unor astfel de transformări. Totuși, nu poate fi vorba despre un declin absolut, deoarece aproape peste tot sunt precizate elemente de continuitate cu producția ceramică antică⁵⁶. Pentru întreg bazinul carpatic intervenția avarilor, ușor după mijlocul secolului al VI-lea, a determinat schimbări structurale și în producția olăriei, dar elemente de continuitate cu vechile medii antice târzii sau influențe receptate din direcția mediului bizantino-balcanic sunt indicate în termeni din ce în ce mai siguri⁵⁷.

Chiar dacă structurile de bază ale societății și evoluțiile petrecute începând cu ultima treime a secolului al VI-lea și până cu ceva după anul 800 în cadrul Khaganatului Avar (cu un model propriu de organizare)⁵⁸ nu pot fi comparate cu cele din fostul spațiu roman, apoi din Imperiul bizantin, imaginea olăriei folosite și tendințele producției nu par a fi mult diferite. La vest de Dunăre, în legătură cu fostul teritoriu provincial-roman al Pannoniei este indicată prelungirea activității unor ateliere romane târzii după prima jumătate a secolului al V-lea⁵⁹, așa cum în termeni mai mult sau mai puțin siguri ateliere de olărie bazate pe producția vaselor modelate la roata rapidă au fost indicate pentru

⁵⁶ În legătură cu schimbările produse în întreg bazinul mediteranean, cu diferențe între diverse regiuni, a se vedea Arthur 2007a și Arthur 2007b. Pentru Italia nordică: Broglio, Gelichi 1998; Grassi 2010, 14–24, 56–58. Aceleași constatări în privința regiunii sud-estice a Alpilor și a zonele imediat învecinate: Bierbrauer 1987, 187–224; Bierbrauer 1990; Rodriguez 1997; Ciglencečki 2000, 52–145; Ladstätter 2000, 130–158; Ladstätter 2003; Modrijan 2010; Modrijan 2020; Modrijan, Milavec 2011, 158–219; Bekić 2016. Partea central-nordică a Peninsulei Iberice (Castilia): Grassi 2016, 96–100. Grecia: Vida, Völling 2000, 13–26, 48–52. Mediterana orientală: Vionis *et alii* 2009; Vionis 2013; Vionis 2020. În legătură cu partea nordică a Peninsulei Balcanice a se vedea Curta 2013, 172–180. În privința regiunilor dunărene există o mai veche contribuție, care accentua explicația legată de regresul marilor centre urbane de producție începând cu criza din sec. al III-lea, în favoarea unei producții a olăriei descentralizată, de asemenea diferențele dintre provinciile vestice și cele din bazinul Dunării mijlocii și inferioare, în regiunile din urmă activitatea centrelor de producție încetând la răscrucea dintre secolele IV/V (Henning 1977).

⁵⁷ Vida 1999, 17–18, 177–195.

⁵⁸ Curta 2021, 94–131.

⁵⁹ Ca exemplu, olărie considerată a fi în bună parte de tradiție romană în așezările de la Ordacsehi–Kis-töltés și Zamárdi–dülő, la sud de lacul Balaton. Prima dintre ele a fost datată până cel mai devreme spre mijlocul sec. al V-lea, cea de-a doua în a doua jumătate a sec. al V-lea și până în a doua treime a sec. al VI-lea. Este introdusă în discuție o populație romanică localnică, a cărei locuire a continuat și după intervenția langobarzilor în regiune (Bocsi 2008 și 2012). Chiar dacă nu poate fi mai precis circumscris un eventual atelier sau ateliere, ar trebui să fie o activitate economică susținută în plan local, cel puțin în cazul olăriei destinate folosirii cotidiene. În regiunea fostei provincii *Noricum Ripense* poate fi determinat un orizont post-roman / antic târziu, printre altele caracterizabil și prin persistența ceramicii romane târzii, alături

perioada avară timpurie-mijlocie⁶⁰. Indiferent de categoriile sau tipurile ceramice, cu diferențe morfologice, în privința pastei și a decorului (ceramica fină șampilată, „ceramica cenușie”, „ceramica neagră” sau cea „galben-roșcată dintre Dunăre și Tisa”), producția acestei olării în ateliere bazate pe utilizarea roții rapide este atestată în mediul Khaganatului Avar, cu anumite variabile, până cel târziu spre începutul sau pe parcursul primei jumătăți a secolului al VIII-lea⁶¹. Sunt concluzii rezultate din examinarea olăriei cunoscute cu precădere din numeroasele descoperiri funerare (informațiile despre așezările din etapa mai timpurie sunt încă destul de puține) și care ar trebui să indice o importantă cezură în producția ceramicii modelate la roata rapidă cândva la răscrucea dintre secolele al VII-lea și al VIII-lea sau pe parcursul primei jumătăți a secolului al VIII-lea, fenomen confirmat la acea dată de răspândirea pe spații întinse a olăriei modelate la roata încetă⁶². A doua jumătate a secolului al

de cea germanică, în condițiile în care surse literare fac trimitere la supraviețuirea unui grup de populație romanică (Macháček 1997, 355–357, cu trimiteri la bibliografie).

⁶⁰ Ateliere pentru producția ceramicii cenușii fine, cu decor șampilat, în estul Pannoniei, care au continuat activitatea unor ateliere provincial-romane, preluând și influențe din direcția fostului mediu gepid (Vida 1999, 37, 42). Cele în care era produsă „ceramică cenușie” au fost localizate în unele zone din fosta Pannonia, dar și în Transilvania, în cel dintâi teritoriu fiind cunoscute și cuptoare de olar folosite în acest scop (Vida 1999, 50, 59). În legătură cu o parte a acestei olării a fost formulată ipoteza că ar putea fi vorba despre ateliere care înainte lucraseră pentru langobarzi sau chiar că s-ar datora unor meșteri olari (gepizi) plecați din Transilvania (Vida 1999, 44). Anumite tipuri ale acestei olării ar proveni din ateliere locale de tradiție germano-antică (Vida 1999, 59). Probabil derivată din olăria bizantino-balcanică, conținând puterice tradiții antice târzii, este și așa-numita „ceramică neagră” (există și vase modelate la o roată încetă), cu ateliere ipotetic plasate în regiunea dintre Balaton și cotul Dunării, în valea râului Sió, eventual și în alte câteva locuri de la est de Dunăre (Vida 1999, 63–73). Un centru pentru producția ceramicii a fost presupus în zona localității Szekszárd din sudul Ungariei, ușor la vest de Dunăre, cu ateliere care și-ar fi început activitatea la sfârșitul sec. al VI-lea, iar unul dintre ele ar fi funcționat până la mijlocul sec. al IX-lea (Rosner 1990). Sub influență panonică, în perioada avară mijlocie, mai ales de la sfârșitul sec. al VII-lea și începutul sec. al VIII-lea, în jumătatea răsăriteană a interfluviului Dunăre–Tisa se producea o nouă categorie de ceramică confecționată la roata rapidă (galben-roșcată), dar care în treimea mijlocie a sec. al VIII-lea a fost înlocuită prin generalizarea olăriei modelate la roata încetă (Vida 1999, 190). Cu referire la perioada avară timpurie-mijlocie, ateliere pentru producția ceramicii și rute de distribuție, a se vedea Rosner 1971, 1979 și 1990.

⁶¹ Vida 1999, 33–88, 179–195. În privința bazinului carpatic, respectiv a Khaganatul Avar și a continuității tehnologice între olăria antichității târzii și cea din perioada medievală timpurie, a se vedea și Herold 2009, 2015, 2016.

⁶² Pentru primele două treimi ale sec. al VII-lea reprezentativă rămâne așezarea de la Dunaujváros–Öreghegy, în care olăria produsă la roata rapidă era frecvent utilizată (Bóna 1973, 73–76, 150–152). În cimitirul mai nou cercetat la Dunaszentgyörgy, în sud-estul Transdanubiei și datat în perioada avară mijlocie și târzie există multă ceramică confecționată la roata rapidă, dar nu știm dacă mormintele în care a apărut depășesc prima treime sau jumătate a sec. al VIII-lea

VII-lea și prima jumătate a veacului următor corespund în bună parte perioadei avare mijlocii, în legătură cu care pentru întreg bazinul carpatic și unele dintre spațiile învecinate au fost presupuse transformări importante, generate de evoluțiile petrecute în interiorul Khaganatului Avar, foarte probabil determinate și de anumite schimbări etno-demografice⁶³.

Transformările efective produse în domeniul producției ceramice pe durata ultimei treimi a sec. al VI-lea și în primele două trei-decenii ale secolului următor, adică imediat după instalarea avarilor în bazinul carpatic, sunt greu de presupus. Deși este sprijinit aproape în mod exclusiv pe examinarea detaliată a materialului provenit din descoperiri funerare, un model deja propus oferă o explicație rezonabilă: avarii au adus cu ei olăria tradițională, lucrată cu mâna, dar în procesul de coagulare a structurilor economice și sociale ale Khaganatului a fost preluată producția de atelier, superioară și preexistentă, indiferent că aceasta putea fi în continuare susținută sau reorganizată în locuri distincte⁶⁴.

Ceramica modelată la roata înceată apare izolat în mormintele avare timpurii⁶⁵. În contextul procesului de reorganizare și transformare a producției ceramice, dar nu neapărat ca semn al unui relativ regres tehnologic, în Pannonia estică au fost produse (sfârșitul sec. al VI-lea și prima jumătate a sec. al VII-lea, posibil chiar ușor cu ceva după această dată) vase modelate la roata înceată, din pastă mai fină, cenușie și care prin formă, uneori și decor, copiază olăria confecționată la roata rapidă din perioada avară timpurie-mijlocie, inclusiv pe aceea fină cu ornamente șampilate. Este posibil ca astfel de vase să fi fost produse chiar în atelierele care realizau și o olărie calitativ superioară, cu ajutorul roții

(Kreiter *et alii* 2017 și Kiss 2010). Pentru schimbări în producția ceramicii spre începutul perioadei avare târzii a se vedea Herold 2014, 226. Este de adăugat observația că lipsește o examinare globală a ceramicii din cimitirele perioadei avare târzii, dar în așezările corespunzătoare, datate în secolul al VIII-lea sau secolele VIII–IX, vase modelate la roata rapidă au fost rareori semnalate și în cantități foarte mici. În cazul Transilvaniei și al regiunilor imediat învecinate spre vest și nord-vest olăria confecționată la roata rapidă este extrem de puțină în mediile funerare poziționate între ultima treime a sec. al VII-lea și sec. al X-lea (Cosma 2011, 102–108). În legătură cu spațiul geografic care interesează aici, cu excepția așa-numitei „ceramici galbene” din perioada avară târzie, rămâne nesigură prezența olăriei de uz comun confecționate la roata rapidă în așezarea de la Eperjes, cu punct de greutate presupus pentru sec. al VIII-lea (Bálint 1991, 41–42). În așezarea de la Hajdúnánás–Mácsi-dűlő, datată în sec. VIII–IX nu există vase confecționate la roata rapidă, iar din cea învecinată (Hajdúnánás–Fekete-halom, poziționată în sec. al VII-lea), a fost semnalat un singur fragment. Așezările din urmă sunt situate la extremitatea nord-estică a Ungariei (Bajkai 2015).

⁶³ Pohl 1988, 282–287; Pohl 2003, 588–595; Daim 2003, 487–497.

⁶⁴ Vida 1999, 177.

⁶⁵ Vida 1999, 107, 186.

rapide⁶⁶, dar este de presupus că astfel de imitații erau destinate unei categorii mai modeste a consumatorilor. Fără legătură cu această grupă sunt oalele de asemenea confecționate la roata înceată, dar din pastă mai grosieră (amestecată cu nisip) și în mod obișnuit decorate cu pieptenele, cu forme simple și morfologia marginilor simplificată, uneori amintind de recipientele ceramice lucrate cu mâna. Prezența acestor vase devine mai accentuată începând cu ultima treime a secolului al VII-lea, fiind semnalate din cimitire situate la periferia Khaganatului Avar (regiunea Zala din vestul Ungariei, sudul Slovaciei), fără a fi asociate cu olărie confecționată la roata rapidă și cu doar puține vase lucrate cu mâna. Lansarea acestei olării, devenită ulterior producție de masă, indică procesul de descentralizare a atelierelor și ruptura cu tradițiile antice târzii-germanice⁶⁷.

Conform unei aprecieri generale și rezonabile, lansarea olăriei confecționate cu roata (înceată) s-a produs în mediul slav pe parcursul secolelor VII–VIII⁶⁸. Inițierea unei producții mai mult sau mai puțin organizate ar fi avut loc în cazul Europei Centrale pe durata intervalului delimitat de sfârșitul sec. al VI-lea / începutul sec. al VII-lea și mijlocul sec. al VII-lea, deși opiniile exprimate sunt divergente în această privință⁶⁹. Pe teritoriul actualei Slovacie ar lipsi în secolul al VI-lea⁷⁰, dar după o cronologie ulterioară a ceramicii de acolo vase confecționate la roata înceată și ornamentate cu pieptenele erau în uz deja în a doua jumătate a sec. al VI-lea, cel târziu spre sfârșitul acestui veac și începutul sec. al VII-lea⁷¹. Este puțin probabil ca olăria modelată la roată (roata înceată) să fie anterioară sec. al VII-lea în regiunea ucraineană a Tisei superioare (*Zakarpattya*), unde răspândirea completă a acestei categorii s-ar fi produs – conform unei estimări mai vechi – abia în a doua jumătate a sec. al IX-lea, vasele lucrate cu mâna fiind cele mai numeroase până la răscrucea dintre secolele VIII/IX⁷². În direcția Poloniei de astăzi ceramica modelată la

⁶⁶ Grupa IIA (Vida 1999, 107–110). În cimitirul de la Környe mai mult de jumătate dintre vasele găsite în mormintele de acolo aparțin acestui tip de olărie (Salamon, Erdély 1971, 59). Vase de acest fel nu sunt cunoscute din Marea Câmpie Ungară și nici din Transilvania (Vida 1999, 109).

⁶⁷ Grupa IIB (Vida 1999, 107, 110, 186, 190, 191). A se vedea și Herold 2014, 221–222.

⁶⁸ Varadzin 2010, 19.

⁶⁹ Parczewski 1995, 12.

⁷⁰ Bialeková 1962, 148; Zájbojník 1988, 432.

⁷¹ Fusek 1992, 294; Fusek 1994, 306.

⁷² Abia din a doua jumătate a sec. al IX-lea olăria lucrată cu mâna ar fi fost depășită de cea bazată pe utilizarea roții încete (Kotigoroško 1977, 97; Fylypchuk 2008, 95–96). De altfel, conform unei mai vechi examinări, în întreaga Ucraină nord-vestică slavii au utilizat în sec. VI–VII doar ceramică lucrată cu mâna (Rusanova 1976, 21–40; Rusanova, Timoșciuk 1984, 16–17, 27–28; Baran, Prihodniuk 1990, 236; Magomedov, Smilenko 1990, 398–399).

roata înceată s-ar fi răspândit spre mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al VII-lea, presupusă fiind chiar o dată ceva mai timpurie în cazul Poloniei sudice și sud-vestice⁷³. În concordanță, o lansare mai timpurie a producției acestui tip de olărie a fost mai demult indicată pentru Bohemia, cu trimitere la a doua jumătate a secolului al VI-lea⁷⁴.

În legătură cu un spațiu situat la sud de Dunăre și mediul slav de acolo, Bulgaria de astăzi, opinia obișnuită era aceea că olăria confecționată la roată a fost lansată ca producție comună nu mai devreme de sec. al VIII-lea, vasele lucrate cu mâna fiind cele obișnuite până în acea vreme. Totuși, deși cu circumspecție, mai nou a fost indicat secolul al VII-lea timpuriu ca dată la care, în Bulgaria nordică cel puțin vase confecționate la roata înceată erau deja în uz⁷⁵. Într-un mediu deja pus pe seama slavilor, în regiunea Prekmurje (nord-estul Sloveniei actuale) olăria confecționată la roata înceată și decorată cu pieptenele era produsă și folosită în a doua jumătate a secolului al VII-lea, așa cum indică inclusiv datările cu radiocarbon⁷⁶. În privința aceluiași mediu și a întregului spațiu dintre Munții Alpi și Marea Adriatică precizarea anterioară a fost confirmată prin examinarea unei mai mari cantități de material, de asemenea încadrările cronologice fiind uneori sprijinite de datări cu ajutorul radiocarbonului. În secolul al VI-lea târziu și în prima jumătate a secolului al VII-lea olăria folosită era lucrată cu mâna, dar pe unele dintre vase apare decor copiat de pe exemplare modelate la roata înceată, iar spre partea finală a secolului al VII-lea erau produse la fața locului vase confecționate la roata înceată și ornamentate, dar cea lucrată cu mâna încă era cantitativ dominantă. În prima jumătate a secolului al VIII-lea producția olăriei modelate la roata înceată a înregistrat un salt considerabil, în continuare cu un trend crescător, înlocuind vasele confecționate fără roata olarului⁷⁷.

În regiunile care alcătuiesc spațiul central-sud-estic al Munților Alpi (partea central-sudică a Austriei de astăzi, nord-estul Italiei și Slovenia) a avut loc în secolul al VI-lea o reorientare a locuirii populației indigene (romanice) spre zonele mai înalte și protejate, olăria folosită de aceste comunități păstrând caracteristici tradiționale, deși vasele lucrate cu mâna, ajustate la roată sau

⁷³ Parczewski 1993, 65; Parczewski 1995.

⁷⁴ Zeman 1976, 210–212. Presupunere neconfirmată de materialul din întinsa așezare de la Roztoky, unde ceramica modelată la roată (înceată) lipsește chiar din acele structuri cu datare propusă pentru prima jumătate a sec. al VII-lea (Kuna, Profantová 2005, 338, 347–349).

⁷⁵ Koleva 2009.

⁷⁶ Așezarea de la Murska Sobota–Nova tabla (Guštin, Tiefengraber 2002). În etapa precedentă sunt date vase lucrate cu mâna al căror decor îl imită pe cel al olăriei modelate la roata înceată, aspect care sugerează cel puțin influențe mai timpurii. Cu informații complementare și alte contribuții din volumul în care cei doi au publicat studiul citat.

⁷⁷ Bekić 2016, 94–99, 123–125.

integral confecționate la o roată înceată deveniseră obișnuite. Cele din urmă, cu decorul atât de caracteristic ceramicii medievale timpurii din diverse regiuni, sunt acolo de origine locală⁷⁸. Indiferent de locația geografică a așezărilor puse pe seama populației romanice din spațiul deja precizat, transformările petrecute în olăria folosită pe parcursul secolului al VII-lea și în continuare rămân neclare, cu atât mai mult cu cât cursul unui proces de uniformizare a producției și consumului devine evident începând cu secolul al VIII-lea⁷⁹. În termeni tranșanți a fost formulată o întrebare considerată a fi una fundamentală pentru întreg spațiul acum în discuție, tocmai în legătură cu apariția slavilor, adică precizarea acelor elemente din domeniul olăriei care ar putea fi legate de prezența lor și care au fost acelea preluate la fața locului, de la populația cu care au intrat în contact, separarea celor două componente nefiind un demers simplu⁸⁰. Examinarea materialului poate să susțină astfel de explicații, chiar dacă sunt de supus discuțiilor⁸¹.

La celălalt capăt al unei diagonale geografice se află Transilvania, regiune poziționată la marginea estică a bazinului carpatic și a Khaganatului Avar. O examinare mai nouă a olăriei medievale timpurii din partea central-sud-estică a bazinului transilvănean a indicat posibilitatea ca puține vase confecționate la o roată înceată și decorate cu pieptenele să fi fost folosite acolo deja în partea finală a secolului al VI-lea și spre începutul secolului următor, asociate fiind cu multă olărie lucrată cu mâna și foarte puțină ceramică modelată la roata rapidă, cea din urmă cu paralele precise în fostul mediu al Regatului Gepid, respectiv în orizontul local care l-a continuat în secolul al VII-lea. Sigur este că în sec. al VIII-lea olăria confecționată la roata înceată devenise preponderentă în așezările din Transilvania, aspect susținut și de descoperirile funerare puse pe seama așa-numitei „grupe Mediaș”, definită prin biritualism, într-o etapă mai timpurie majoritare fiind mormintele de incinerare, dacă nu chiar cu prezență exclusivă⁸².

⁷⁸ Bierbrauer 1987; Steinklauber 1990; Ciglencski 1994; Ciglencski 1999; Ciglencski 2000; Ladstätter 2000; Pleterski 2008a; Modrijan, Milavec 2011; Tica 2013.

⁷⁹ Pentru o etapă mai recentă („medievală timpurie”) a locuirii de acolo: Bierbrauer 1987, 301–302; Ciglencski 2000, 153–156; Ladstätter 2000, 205–206; Modrijan 2010; Pleterski 2008a, 255–256, 259–261, 273–274; Modrijan 2011; Milavec 2012; Modrijan, Milavec 2011, 11–13; Tica 2013, 28–51, 108. În Carinthia a fost desemnată o „perioadă de tranziție” (cca. 590–660), intervenită odată cu apariția slavilor, slab documentată arheologic, deși surse literare indică locuirea regiunii (Eichert 2011, 107–113; Eichert 2013, 419–421). În legătură cu același secol al VII-lea rămâne nerezolvată o întreagă serie de probleme și în cazul Sloveniei (spre exemplu Milavec 2012, 71–79).

⁸⁰ Ciglencski 2000, 61.

⁸¹ Bekić 2016, 119–125.

⁸² Stanciu 2013, 342–347. Pentru „grupa Mediaș”, câteva contribuții care trimit la întreaga

Neclare, oricum neverificate, rămân mai vechile estimări în legătură cu spațiul dintre Dunărea inferioară și Carpați („cultura Ipotești-Cândești”), presupusă fiind utilizarea sporadică a unor vase modelate la roata înceată (eventual doar ajustate cu ajutorul unei turnete) deja în ultima treime a sec. al V-lea și spre începutul sec. al VI-lea⁸³. Vase confecționate în această tehnică nu au fost sigur documentate în contexte din prima jumătate a sec. al VI-lea, dar ar reapare în ultima treime a acestui secol și în primele decenii ale sec. al VII-lea, în perioada următoare devenind categoria de bază a olăriei⁸⁴. Prezența redusă a ceramicii modelate la roata înceată în așezări din sec. al VI-lea situate între Dunărea inferioară și rama sudică a Munților Carpați (aceeași cultură „Ipotești-Cândești”) a fost indicată și prin alte constatări⁸⁵. În privința teritoriului de la est de Carpați (Moldova) rămâne nedovedită mai vechea afirmație că pe întreaga durată a secolelor V–VII a fost produsă și utilizată olărie modelată la roata înceată⁸⁶.

În cazul României aproape în totalitate baza documentară este alcătuită din material recoltat din așezări, cu rare posibilități de datare mai precisă a contextelor de proveniență, în acest scop fiind în mod constant folosită chiar ceramica și raporturile cantitative dintre categoriile sale tehnologice. Mai sigură este observația că, asemenea tendinței remarcate și în alte regiuni, olăria confecționată la roata înceată a început să se impună, în sensul unei prezențe majoritare, începând cu a doua jumătate sau partea finală a sec. al VII-lea și mai ales pe parcursul secolului al VIII-lea, desigur cu mai mari sau mai mici diferențe zonale⁸⁷. Contextele arheologice mai sigur databile pe parcursul etapei mai timpurii sunt foarte puține, referirea fiind la sec. al VII-lea în general, eventual și partea finală a secolului anterior.

Deși mereu intervine problema datărilor în mod serios argumentate, imaginea susținută de materialul provenit din așezări pare să ajusteze observațiile

problematică: Horedt 1979; Țiplic 2002–2003; Țiplic 2006, 24–40; Tomegea 2012a; Tomegea 2012.

⁸³ Teodorescu 1964, 490–491.

⁸⁴ Teodorescu 1964, 492, 494–495.

⁸⁵ Dolinescu-Ferche 1984, 129; Dolinescu-Ferche 1986, 130; Teodor E. S. 2004, 407.

⁸⁶ Teodor 1978, 26–27; Mitrea 1980, 81. Conform unei estimări, pe parcursul secolelor VIII–IX vasele confecționate la o roată înceată reprezentau în regiunea centrală a Moldovei cam jumătate din olăria folosită (Mitrea 1980, 89). După un calcul mai vechi, posibil corect, cu referire la Moldova, chiar în sec. al IX-lea olăriei lucrate cu mâna i-ar fi revenit un procent de cca. 30–40% (Teodor 1968, 272).

⁸⁷ Zaharia 1971, 279; Teodor 1978, 86; Baltag 1979, 82; Harhoiu, Baltag 1982, 46; Stanciu, Matei 1994, 143 nota 34; Harhoiu, Baltag 2006, 377–378, 382–383. Mai vechea constatare a Mariei Comșa, anume că între Carpați și Dunăre ceramica modelată la roata înceată se impune treptat pe parcursul sec. al VII-lea și în primele decenii ale veacului următor (Comșa 1978, 99–100).

formulate cu ajutorul vaselor depuse în mormintele perioadei avare timpurii. În cele situate pe granița nord-estică a Khaganatului sau în proximitatea acesteia și puse pe seama celei mai timpurii prezențe a slavilor în interiorul bazinului carpatic olăria folosită sugerează apariția într-o etapă ceva mai târzie din evoluția lor internă (punct de greutate presupus pentru sfârșitul secolului al VI-lea și prima treime sau jumătate a sec. al VII-lea) a unor oale confecționate ori doar ajustate cu ajutorul unei roți încete, mai rar decorate cu pieptenele. De asemenea, cu aceleași încadrare cronologică a contextelor de proveniență, există vase lucrate cu mâna pe care apare decorul incizat, mai probabil preluat de la olăria confecționată la roata înceată (sau rapidă). Astfel de observații au fost formulate și în legătură cu unele așezări din nord-vestul României sau din partea central-sud-estică a bazinului transilvănean (Fig. 5 și 6)⁸⁸. În așezările din ultima regiune, ca cele de la Poian, Cernat sau Brateiu 1, au fost găsite și foarte puține vase destinate bucătăriei confecționate la roata rapidă, dar și unele fine cenușii, cu decor ștampilat, acest ornament fiind uneori copiat și pe exemplare lucrate cu mâna. În sine prezența cantitativă neînsemnată a unei astfel de ceramici înlătură posibilitatea unei producții locale, fiind vorba despre importuri din mediul care în Transilvania încă mai producea o astfel de olărie. Probabil că unele dintre exemplarele lucrate cu mâna imită chiar forme confecționate la roata rapidă, aspect care accentuează contactul vizual cu o astfel de olărie, dar fără a fi fost preluat dispozitivul și mai ales deprinderile necesare confecționării unor astfel de vase⁸⁹.

Cum deja s-a văzut, de asemenea cu ajutorul materialului provenit din așezări, o datare mai timpurie pentru inițierea unei producții locale cu ajutorul roții încete a fost presupusă și pentru alte regiuni din Europa Centrală sau regiunea Dunării inferioare, între sfârșitul secolului al VI-lea și mijlocul secolului al VII-lea. Din apropierea Carpaților nordici, respectiv regiunea Vistulei superioare, merită a fi menționat inventarul unei locuințe de la Wyciąże (Cracovia–Nowa Huta, situl no. 5), în cazul căreia examinarea dendrocronologică a unor probe de lemn indică arbori tăiați în intervalul 625–635, ca urmare a fost indicată folosirea locuinței până în jurul anului 650. Majoritatea fragmentelor ceramice din inventar sunt lucrate cu mâna, uneori decorate, dar există și foarte puține exemple de vase modelate la roata înceată⁹⁰. În una dintre locuințele așezării de la Poian (sud-estul Transilvaniei) ceramica aproape în întregime lucrată cu mâna, alături de puține fragmente din vase confecționate la roata înceată, este asociată cu o fibulă din clasa Werner IC, propusă fiind datarea piesei în jurul anului 600⁹¹.

⁸⁸ Stanciu 2011, 243, 245–246, cu trimiteri la discuție și bibliografie.

⁸⁹ Stanciu 2013, 342–347, cu trimiteri la ilustrație și bibliografie

⁹⁰ Poleska *et alii* 1998.

⁹¹ Székely 1992, 263, 266, 268, 266, fig. 15, 267 fig. 16. Pentru datarea fibulei a se vedea Curta 2012, 38.

Spre deosebire de provinciile din zona Dunării inferioare, în Pannonia și Noricum exista pe durata perioadei romane imperiale o producție a vaselor de lut destinate bucătăriei și modelate cu ajutorul roții încete⁹². În imediata vecinătate a Alpilor răsăriteni ceramică de uz comun confecționată la roata înceată și uneori decorată cu pieptenele, alături de vase lucrate cu mâna, era folosită în secolele V–VI în așezări situate pe malul sudic al lacului Balaton⁹³. În aceeași perioadă a antichității târzii olăria confecționată la o roată înceată și de multe ori ornamentată asemenea celei medievale timpurii, era în mod curent produsă și folosită în spațiul central–sud-estic al Alpilor, probabil chiar pe o anumită durată a secolului al VII-lea. Aceeași tendință este indicată și pentru zona Austriei dunărene, unde în secolul al VI-lea încă mai trăia o populație romanică. Contactele cu slavii așezați în acele teritorii (dar și cu populația din zonele învecinate deja ajunse sub controlul Khaganatului), pot explica transferul tehnologic al acestui tip de olărie într-un mediu în care obișnuite erau vasele lucrate cu mâna, de luat în considerare fiind și posibilul rol revenit unor meșteri itineranți, eventual chiar olari ajunși în captivitate. În general, este modelul propus pentru a fi explicată geneza „ceramicii cu tradiție în regiunea Dunării mijlocii” (*Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition*), variantele sale regionale fiind răspândite în perioada medievală timpurie pe un spațiu considerabil, începând cu interiorul bazinului carpatic și vecinătățile sale⁹⁴.

În perioada care a precedat intervenția avarilor în bazinul carpatic vasele confecționate la roata înceată lipsesc din mediul langobard⁹⁵. Rămân de interes semnalările despre prezența consistentă a ceramicii de uz comun confecționate la roata înceată în așezări din partea sudică a Câmpiei Tisei și puse în legătură cu mediul gepid de acolo (ultima treime a sec. al V-lea – primele două treimi ale sec. al VI-lea), dar datele concrete au rămas neclare⁹⁶. Surprinzătoare este comparația care poate fi susținută între olăria medievală timpurie produsă

⁹² Comșa 1973, 168 nota 4; Rusu-Bolindeț 2007, 115. Vasele lucrate în această tehnică și cu decor specific („ceramică celtică lucrată la roata înceată”) sunt puține în Dacia romană, ca la Napoca, fiind explicate ca rezultat al unei producții locale, susținută de coloniștii norico-pannonici (Rusu-Bolindeț 2007, 115–116, 119–120). Nu sunt cunoscute indicii despre o eventuală perpetuare a unei astfel de olării după părăsirea provinciei.

⁹³ Bocsi 2008, 419, 421, 425.

⁹⁴ Macháček 1997, 354–358. A se vedea și Fusek 1994, 98–99, 308. În sensul acestei explicații, discuțiile sunt mult anterioare, spre exemplu Comșa 1968.

⁹⁵ Vida 1999, 107.

⁹⁶ Vida 1999, 107 (cu trimitere la o mai veche lucrare a lui Ágnes B. Tóth, rămasă în manuscris); Bóna, Nagy 2002, 129. Mai nou, Ágnes B. Tóth precizează că o grupă a oalelor de uz comun din mediul așezărilor gepide prezintă o calitate bună sau medie în privința modelării (pe roata rapidă), semnalate fiind și vase calitativ inferioare în această privință, respectiv exemplare confecționate la o roată înceată. Fără îndoială, aceste informații sunt importante, dar verificarea lor

cu ajutorul roții încete și o grupă tehnologică similară (uneori fiind confundate între ele), din ce în ce mai des semnalată chiar în partea sudică a aceleiași Câmpii a Tisei (Banatul, Bačka), remarcată în mediul așezărilor sarmatice de la sfârșitul secolului al IV-lea, cu o locuire prelungită în perioada hunică, posibil până în jurul mijlocului secolului al V-lea⁹⁷. De regulă sunt oale cu corpul zvelt, alungit, cu gâtul evidențiat și marginea precis modelată, de multe ori cu buză relativ orizontală și fațetată, sugerând posibila utilizare a capacelor. De cele mai multe ori modelarea a fost de calitate, indicată de simetria formelor, grosimea constantă a pereților, uneori mai subțiri, de remarcat fiind și materialul din care aceste vase au fost realizate, de cele mai multe ori lut amestecat cu nisip și adeseori cu mică. În mod frecvent au fost decorate cu un instrument de felul pieptenului, cu motive și combinații între ele care pot fi regăsite în olăria antică târzie, dar și pe vasele medievale timpurii (Fig. 7–8)⁹⁸. Coincidența este remarcabilă în majoritatea privințelor, însă prelungirea producției acestei olării rămâne sub semnul întrebării, eventual prin mijlocirea mediului gepid care a urmat din partea finală a secolului al V-lea.

Cum deja s-a văzut, în Khaganatul Avar producția unor astfel de vase destinate bucătăriei și contactului cu focul a fost inițiată cel mai devreme spre mijlocul secolului al VII-lea, deși informațiile care susțin această precizare provin aproape exclusiv din descoperiri funerare. În privința Pannoniei, este de reamintit că a fost negată sau indicată ca nedovedită posibilitatea existenței vreunei legături între ceramica din secolul al VII-lea și cea din secolele IV–V, respinsă fiind și mai vechea ipoteză despre originea sarmatică a unor tipuri de vase lucrate cu mâna sau la roată⁹⁹.

Conform unei mai vechi opinii, principala posibilitate de a urmări în timp această legătură ar fi în direcția mediului antic târziu din zona Dunării mijlocii, Khaganatului Avar revenindu-i rolul de a răspândi acest tip de olărie la slavii

pe materialul concret este necesară. De remarcat este observația că pe ceramica de uz comun decorul realizat cu pieptenele nu lipsește (Tóth 2006, 95–96).

⁹⁷ Mai nou, această asemănare (în trecut chiar confuzia cu olăria medievală timpurie) a fost indicată la Trifunović 2017, 215, 218. Cu explicații nu prea convingătoare, au fost presupuse mai vechi origini locale pentru acest tip de ceramică, atestată chiar în mediul roman târziu din vecinătatea sudică, în unele așezări din nordul Serbiei (partea sârbească a Banatului și Bačka) fiind prezentă în măsură consistentă sau chiar preponderentă în a doua jumătate a sec. al IV-lea și prima jumătate a secolului următor. Cu ajutorul ei Stanko Trifunović precizează o arie culturală a populației denumită *limigantes*, alta decât cea sarmatică din perioada romană târzie și de început a migrațiilor (a se vedea și Trifunović 2019). Pentru distribuția la orizontală a locurilor de descoperire a se vedea Kapcsos, Mărginean 2020, 204 Fig. 2.

⁹⁸ Vaday 1984; Vörös 1988; Vaday 1989, 162–163; Masek 2012, 51, 55; Trifunović 2017; Kapcsos, Mărginean 2020, 191–192.

⁹⁹ Vida 1999, 179. A se vedea și Bóna 1971, 321–323.

din apropierea sa¹⁰⁰. Este o explicație de acceptat dacă avem în vedere o etapă mai târzie, respectiv durata celei de-a doua jumătăți a secolului al VII-lea și în continuare, așa cum se înțelege de obicei. Totuși, rămâne neclară secvența inițială a acestui proces, când ceramica de uz comun confecționată la roata înceată și decorată cu pieptenele a început să fie receptată chiar în interiorul Khaganatului. Nu ar trebui să existe motive de îndoială că originea acestei ceramici se află în mediul antic târziu, cunoscută fiind pe durata secolelor al V-lea și al VI-lea mai ales din regiunile central-sud-estice ale Alpilor. În așezarea de la Jucu de Sus (nord-vestul Transilvaniei, pe valea râului Someșul Mic) oalele de bună calitate, confecționate la roată înceată, la exterior cu obișnuitul decor cu pieptenele și pe suprafața interioară cu „striuri” foarte regulate (*Innenrillung*) sunt asociate cu multe castroane și chiar capace, aspect care indică pentru un interval oarecare de pe parcursul secolului al VIII-lea, poate ceva mai timpuriu, legături curioase între Transilvania și tocmai acele regiuni din partea centrală și sud-estică a Alpilor.

Explicația rezonabilă este aceea că în spațiul Khaganatului Avar, dar și în mediul slavilor timpurii, tehnica modelării vaselor la o roată înceată a fost inițial preluată în zonele de contact cu o olărie locală, preexistentă, respectiv o producție antică târzie. De asemenea, în teritoriul deja locuit de slavi puteau exista în mai multe locuri nuclee care au impulsivat însușirea noii tehnici, dar nu neapărat la aceeași dată¹⁰¹, posibil de luat în seamă fiind și rolul unor olari care susțineau o producție itinerantă. Ca bun exemplu, o „producție casnică itinerantă” din secolele VIII–X, care putea să transmită tehnologie și forme de vase, a fost presupusă pentru regiunea nordică a Italiei¹⁰².

A fost contrazisă contribuția influențelor exercitate din direcția Dunării inferioare la apariția ceramicii confecționate la roată în regiunea Dunării mijlocii, eventual în legătură chiar cu eventuale mișcări ale slavilor în direcția Europei Centrale, cum uneori s-a presupus, deși contacte puteau să existe¹⁰³. Mai probabile sunt anumite influențe exercitate de spațiul sud-dunărean (bizantin timpuriu) asupra olăriei în transformare din regiunile de la sud și est de Carpați ale României de astăzi, deși nici în acest caz nu există explicații duse până la capăt¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Comșa 1973, 170–171.

¹⁰¹ Spre exemplu Machaček 1997, 354–358 și Ladstätter 2000, 130–164.

¹⁰² Grassi 2010, 8, 22–23.

¹⁰³ Machaček 1997, 378.

¹⁰⁴ Un excelent studiu despre ceramica din sec. al VI-lea la sud de Carpați, aplicat materialului din așezările de la Dulceanca, a evidențiat mai curând prelungirea tradiției locale în domeniul olăriei. A se vedea Teodor E.S. 2000.

Imaginea neclară a „roții rapide” folosite în perioada medievală timpurie

Cum deja s-a menționat într-o parte de început a textului, imaginea clasică a unei roți rapide (roată dublă), ca aceea de obicei presupusă a fi fost folosită și în perioada medievală timpurie, se referă la un dispozitiv alcătuit dintr-un disc mai mare și mai greu, acționat cu piciorul (volanta), care printr-un ax central asigură rotirea constantă și la viteza dorită de olar a unui suport circular mai mic pe care vasul se modelează (Fig. 2). Aceasta ar trebui să fie *rota figularis* sau *orbis* din lumea romană, cum de obicei se crede¹⁰⁵, dar nici informațiile scrise, frecvent lipsite de precizie și nici sursele iconografice romane nu susțin această imagine. Conform unei indicații, o astfel de roată a olarului, cu volantă mai grea și un disc superior pe care vasul era modelat, ar fi ajuns în apusul Europei abia în perioada Renașterii, ca împrumut tehnologic din Orientul Mijlociu, în legătură cu producerea vaselor din faianță sau porțelan¹⁰⁶.

Roata rapidă ar trebui să genereze o viteză suficient de mare, astfel încât să fie anulată presiunea exercitată de mâinile olarului după centrarea masei de lut inițiale, apoi modelarea acesteia. Ea se deosebește de roata înceată datorită cantității mai mari de energie cinetică, în mod constant produsă, asigurând posibilitatea modelării vasului prin intermediul unor operații susținute în cursivitate, respectiv prin exercitarea unor presiuni continue asupra lutului¹⁰⁷.

De-a lungul vremii această „roata dublă” sau „de picior” nu a fost singura formă de roată rapidă folosită, deoarece în diverse locuri și perioade au existat dispozitive mai mult sau mai puțin rapide care asigurau o mișcare de rotație constantă și suficientă, astfel ca olarul să poată modela vasul cu ambele mâini. Puteau fi acționate cu mâna, bastonul, genunchii sau chiar de o a doua persoană, uneori situațiile etnografice indică chiar combinarea unora dintre aceste metode¹⁰⁸. Din punctul de vedere al eficienței, importante sunt diametrul și mai ales greutatea volantei, alături de ajustări care asigurau evitarea oscilațiilor

¹⁰⁵ Chapot 1919, 372; *Dictionnaire archéologiques des techniques*, vol. I, Paris 1963, 258–259. În mod obișnuit a fost și instrumentul folosit în olăritul tradițional din România. Ca exemple Nicolescu, Petrescu 1974, 22 și Godea 1982, 27–28, 50–51.

¹⁰⁶ Desbat 2004; Desbat 2014; Guthnick 1988, 96.

¹⁰⁷ Foster 1959, 104–105, 109–110; Balfet *et alii* 1983, 63; Cuomo di Caprio 1985, 70–78; Guthnick 1988, 192; Roux 2009, 197–198; Rice 2015, 141–142. O explicație confuză este aceea că „roți rapide ușoare” pot fi și cele acționate cu o mână, în timp ce cu cealaltă se modelează (Guthnick 1988, 90–91).

¹⁰⁸ Spre exemplu Guthnick 1988, 92–97, 106, fig. 1/e–s. „Roata simplă” despre care scrie G. M. Foster, cu un singur disc și mai multe variante constructive la nivelul detaliilor, de obicei acționată cu un băț, poate fi utilizată cu rezultatele unei roți rapide atunci când nu produce oscilații (Foster 1959, 105–106, 109–110).

suportului pe care vasul era modelat, indiferent că referirile se fac la roțile cu un singur disc sau cu două¹⁰⁹.

Ca bun exemplu pentru o astfel de tehnologie și modelul unei producții standardizate este acela al mediul provincial roman. La îndemână este chiar *Dacia Porolissensis*, tocmai în interiorul teritoriului care ne interesează și în legătură cu care folosirea roții rapide este subînțeleasă pentru acea perioadă, chiar dacă nu se face referire la posibila sa construcție¹¹⁰. În mod obișnuit se crede că astfel de vase au fost confecționate pe o roată dublă, acționată cu piciorul, dar sursele scrise sau iconografice nu sunt concludente în această privință. În schimb, o întreagă serie de contexte arheologice indică roți grele, joase, acționate cu mâna sau prin intermediul bastonului, de presupus și variante ale unui astfel de dispozitiv¹¹¹. Ca urmare, este de înțeles că roata rapidă nu a fost întotdeauna o „roată de picior” (acționată cu piciorul) și că, în lipsa unor informații precise, poate fi constatată doar folosirea unei roți cu turație rapidă pe durata perioadei medievale timpurii, atunci când vase astfel confecționate pot intra în discuție.

Adevărata modelare pe roata rapidă presupune presiuni continue asupra unei mase de argilă, adică inițial un bulgăre de lut care în cele din urmă va primi forma finală a vasului. Dar roata, respectiv energia cinetică rotativă, poate fi utilizată și pentru a obține o eboșă construită din suluri/ benzi de lut, care pusă în formă pe roată va genera o preformă, iar în urma finisării, de asemenea pe roată, aceasta va deveni produsul final¹¹². Miza majorității demersurilor a constituit-o tocmai posibilitatea separării acestor două modalități de confecționare a vaselor de lut, și nu neapărat identificarea tipurilor de roți folosite, încercări de multe ori sortite eșecului. Un exemplu etnografic este destul de convingător în această privință. Se referă la un experiment susținut în două sate din nord-vestul Spaniei, cu ajutorul unor olari tradiționali, care au folosit roata de mână

¹⁰⁹ Guthnick 1988, 93–94, cu trimitere la calcule și Cuomo di Caprio 1985, 71

¹¹⁰ În legătură cu o lucrare de sinteză mai nouă, o monografie excelentă de altfel, termenul „roată rapidă” este precizat o singură dată și în legătură doar cu variante ale olăriei de tradiție celtică din perioada romană (Rusu-Bolindeț 2007, 115).

¹¹¹ Contexte găsite în legătură cu ateliere de olărie din perioada romană, respectiv gropi circulare sau ovale, mai rar rectangulare, cu diametre între 0,60–1 m, cu gropi mai mici în centru, acestea uneori garnisite cu pietre, care delimitau negativul axului roții, fix sau mobil. Astfel de roți ale olarului au fost comparate cu cele medievale, cu ax fix și acționate cu bastonul, documentate arheologic, dar și prin surse iconografice (Desbat 2004, 142–149; Desbat 2014, 539–546). Folosirea acestora este atestată pe durată lungă în perioada post-romană, inclusiv pe cale arheologică (Letterme 2008). După o altă părere, ar trebui să înțelegem că, în privința epocii romane, intră

în discuție coexistența celor două tipuri de roți rapide, adică una acționată cu mâna și cea pusă în mișcare cu ajutorul piciorului (Schmid 2008, 124–127).

¹¹² Roux 1994, 46–49, 48 Fig. 1.

(de presupus înceată), roata de picior (de presupus mai rapidă) și chiar roata electrică. Examinarea vaselor realizate în aceste modalități diferite nu a permis identificarea unor eventuale corelări între tehnicile și metodele de fasonare, pe de o parte și tipul de roată utilizat, pe de alta, ca urmare concluzia formulată cel puțin în privința acestei situații a fost aceea că nu există nicio posibilitate de a identifica dispozitivul folosit doar cu ajutorul urmelor vizibile cu ochiul liber¹¹³.

Roata înceată sau roata rapidă? Criterii folosite pentru separarea celor două grupe tehnologice

Rămâne definită în termeni nu prea convingători o eventuală grupă alcătuită din vase de lut care ar fi fost lucrate cu mâna, apoi ajustate în forma finală cu ajutorul unei roți, indiferent de tipul acesteia. În cele din urmă, ar putea fi vorba despre exemplare modelate cu ajutorul unei roți a olarului (eventual mai simplă în privința construcției sale), dar de către persoane care nu aveau experiența utilizării acesteia cu rezultate eficiente, situație chiar previzibilă mai ales pentru etapa de început a răspândirii acestei tehnologii.

Separarea olăriei medievale timpurii confecționate la o „roată rapidă” în raport cu cea care a fost realizată la „roata înceată” pare a fi un demers în legătură cu care uneori chiar arheologii interesați de ceramică și-au exprimat nesiguranța¹¹⁴. În funcție de caracteristicile vaselor, demersurile susținute cu scopul de a fi determinat tipul de roată folosit nu sunt de dată recentă. Pe de o parte este vorba despre evaluări ale unor urme vizibile la suprafață, pe de alta despre investigații ale microstructurilor pastei ceramice¹¹⁵. Se adaugă studiile experimentale asupra ceramicii tradiționale din diverse locuri, produsă de olari care încă mai lucrau după tehnici vechi și cu instrumentar divers.

Din informațiile etnografice sau studiile experimentale este de înțeles că în cazul roților uneori explicate ca „încete” sau asimilate unei turnete (sau variante ale acesteia) etapa inițială a confecționării vasului presupune în principal realizarea unei eboșe, prin suprapunerea succesivă a unor suluri de lut adăugate fundului (de obicei acesta este modelat dintr-o singură bucată de lut), fie cu mâinile libere, fără utilizarea roții în timpul acestei operațiuni, fie prin utilizarea ei,

¹¹³ Cu eventuala posibilitate a unor rezultate mai sigure, demersul ar trebui completat cu analize microscopice (Gelbert 1994, 73).

¹¹⁴ Sekelj Ivančan 2001, 60; Grassi 2016, 95, 98. Nu în ultimul rând propuneri ezitante care au încercat să identifice diverse tipuri de roți ale olarului (a se vedea nota 13).

¹¹⁵ În privința cercetării microstructurilor ceramicii au fost formulate și rețineri, deoarece posibile indicii importante au dispărut datorită arderii lutului, apoi prin utilizarea secțiunilor subțiri se înregistrează doar o mică parte din vas (Courty, Roux 1995, 20, cu trimiteri la bibliografie). Nici rezultatele unei analize care a combinat mai multe tehnici nu sunt prea încurajatoare (Pierret 1994, 89–90).

iar forma finală, cu finisaje, este datorată energiei cinetice generate de suportul aflat în mișcare¹¹⁶. Totuși, nu a fost exclusă posibilitatea ca uneori vase confecționate la o roată acționată intermitent să fi fost modelate din aceeași masă de lut, însă această roată „înceată” ar fi trebuit să fie una mai grea, capabilă să conserve mișcarea de rotație pe durată mai lungă¹¹⁷. Este o explicație tentantă, mai ales în privința unor oale a căror modelare a fost de foarte bună calitate, cu grosime constantă a pereților, mai subțiri, iar suprafața lor este una foarte regulată la interior și exterior. Dar poate fi vorba în cazul acestor exemplare despre insistența finisajului și, nu în ultim rând, putea să intervină priceperea olarului.

Operațiile de fasonare pot genera anumite urme, vizibile în interiorul sau exteriorul vasului, mai ales dacă pasta este mai fină, respectiv striuri mai mult sau mai puțin accentuate, orizontale și paralele, generate de presiunile exercitate asupra lutului, cu degetele sau un instrument ajutător, de impuritățile antrenate din lut sau provocate chiar de unghiile olarului. Dacă eboșele au fost realizate din suluri de lut, măcar uneori porțiunile de îmbinare ar trebui să fie vizibile pe produsul finit, respectiv pe suprafața interioară a vasului mai ales¹¹⁸. Deși mai rar, acest aspect a fost remarcat în cazul olăriei medievale timpurii confecționate la roata înceată din spațiul care interesează aici sau regiuni învecinate¹¹⁹.

Ca definitorii pentru vasele confecționate pe roata acționată cu o mână, în timp ce cu cealaltă olarul modelează lutul (ceea ce ar însemna o roată înceată), a fost propusă o anumită morfologie și decor specific: lipsa profilaturilor drepte sau unghiulare, obișnuite fiind cele rotunjite, arcuite, ondulate; buze tăiate

¹¹⁶ *Wheel coiling technique*, cu delimitarea a patru metode distincte. Această tehnică nu necesită o viteză a roții mai mare de 80 rotații pe minut, indiferent de mărimea recipientului. A se vedea Roux 2009, 197. Din așezarea de la Lazuri–Lubi tag (în nord-vestul României) au fost semnalate destul de multe funduri de vase remarcate prin subțirimea lor, de aceea s-a presupus că ele ar putea indica acest lanț operațional, respectiv atenția sporită cu care olarul a modelat în faza de început baza vasului (Stanciu 2016b, 142). Este interesant un experiment care și-a propus modelarea unor vase prin copierea unor exemplare originale din cimitirul avar de la Zillingtal, cu o compoziție identică a lutului, folosită fiind roata înceată. Într-o primă variantă olăria a modelat o eboșă, alăturând fundului suluri de lut, roata înceată fiind folosită doar pentru a uniformiza grosimea pereților, la modelarea marginii și realizarea decorului. În cea de-a doua variantă roata a fost utilizată pentru modelarea integrală a vasului, începând cu montarea sulurilor de lut (Herold 2010, 23–24).

¹¹⁷ Balfet *et alii* 1983, 63.

¹¹⁸ Roux 1994, 52–54; Gelbert 1994, 68. În legătură cu nord-vestul României și olăria confecționată la roata înceată de acolo au fost remarcate mai curând urme ale finisajului, adică fâșii de striuri fine, orizontale sau oblice, prezente aproape constant pe suprafața interioară a vaselor (Stanciu 2016b, 141).

¹¹⁹ Herold 2002, 164; Herold 2004, 21; Merva 2014, 209; Fiedler 1992, vol. 1, 121–122; Rzeźnik 1995, 66–70.

drept; linii sau caneluri orizontale, trasate foarte drept, ca elemente de decor¹²⁰. Sunt caracteristici confirmate de aspectul ceramicii medievale timpurii confecționate la roata înceată, dar nu sunt specifice doar acesteia, regăsindu-se și în cazul unor recipiente lucrate cu mâna sau chiar la roata rapidă.

Indiferent de forma lor (aproape în totalitate sunt oale) vasele despre care se presupune că au fost confecționate cu ajutorul unei roți încete sunt de obicei recunoscute prin suprafața netedă la interior, cu excepțiile menționate mai înainte nefiind vizibile cu ochiul liber urme provocate de roată. Multe dintre vase sunt simetrice la orizontală și verticală, frecvent pereții au grosime constantă la același segment de înălțime, iar îngroșarea acestora se produce dinspre linia diametrul maxim în direcția fundului. La o simplă examinare macroscopică vasele care au fost confecționate din lut amestecat cu nisip mai mult sau mai puțin fin – acestea reprezintă majoritatea – pot fi confundate în privința aspectului pastei, a calității arderii și a rezistenței pereților cu exemplare care au fost realizate la roata rapidă, uneori cele două categorii fiind folosite concomitent, chiar în aceeași așezare¹²¹.

Este firească presupunerea că în timp producția olăriei confecționate la roata înceată s-a perfecționat, organizată fiind chiar la nivelul unor ateliere, rămase dificil de precizat¹²², însă situațiile concrete dovedesc că procesul a avut un curs neuniform, cu anumite variabile de la regiune la regiune și chiar la nivelul unor spații mai restrânse¹²³. Chiar în legătură cu aria geografică care ne interesează, dar cu trimitere la o datare ceva mai târzie (sec. X–XI) a fost precizată în cazul unor așezări o grupă aparte de vase confecționate la roata înceată, respectiv exemplare care atrag atenția prin calitatea modelării, pereții mai sub-

¹²⁰ Guthnick 1988, 93. Autorul denumeste acest tip de dispozitiv „roată rapidă ușoară”.

¹²¹ Spre exemplu Bajkai 2015, 23 și Stanciu 2016b, 140.

¹²² Organizarea acestei producții rămâne puțin cunoscută, propunerile de reconstituire fiind sprijinite mai ales pe paralele etnografice. Este dificilă opțiunea între o activitate economică sezonieră susținută în gospodărie (*householde industry*) și modelul atelierului individual, cu evoluție spre specializare și tranzacționarea produselor, de regulă în interiorul unei piețe locale, relativ restrânse (Peacock 1982, 8–9, 17–31; Herold 2014, 224; Stanciu 2016b, 139). A fost propusă sintagma *specializare individuală*, adică indivizi sau gospodării care produc pentru consumul local ori ateliere propriu zise, orientate spre același tip de consum (Costin 1991, 8). În legătură cu perioada medievală timpurie nu poate fi neglijat rolul unei „producții casnice itinerante”, care putea să transmită tehnologie și anumite forme de vase (Grassi 2010, 8, 22–23). În Câmpia Tisei un atelier de olărie în care era folosită roata înceată a fost indicat în așezarea de la Kompolt–Kistértanya (partea central-nordică a Ungariei), cu două cuptoare de olar, datate în sec. al IX-lea (Takács, Vaday 2004). De asemenea, deși nu în termeni prea clari, cuptoare pentru ars ceramica au fost semnalate și din așezarea de la Örménykút 54, alături de o structură explicată ca atelier de olar (Herold 2004, 19, 115).

¹²³ Ca exemplu, această observație este repetată în cazul olăriei din partea nord-estică a Ungariei, posibil de datat în sec. al IX-lea (Takács M. 2016).

țiri, dar și prin arderea relativ uniformă, sub control, produsă într-un mediu oxidant, de asemenea prin conformația mai complicată a marginilor oalelor, aspect probabil de explicat în legătură cu folosirea capacelor¹²⁴. Cursul ascendent al acestei producții a fost întrerupt odată cu producția în masă a olăriei confecționate la roata rapidă, prin intermediul unor ateliere bine organizate, capabile să susțină o producție standardizată și eficientă.

De regulă vasele confecționate la roata rapidă sunt indicate prin macro-urme ușor de sesizat, înainte de toate ondulări succesive ale peretelui, mai mult sau mai puțin accentuate, vizibile mai ales pe suprafața interioară a recipientelor. Au aspectul unor benzi sau inele reliefate, paralele (uneori cu ordonare spiralică), în alternanță cu altele adâncite, asemenea unor caneluri și care urmăresc întreaga circumferință a vasului, iar la verticală de multe ori sunt mai evidente doar în partea inferioară, pe măsura apropierii de fund (un exemplu ilustrativ pentru olăria antichității târzii la Fig. 9). Ele s-au format odată cu urcarea rapidă a argilei în timpul fasonării, respectiv subțierii pereților vasului, datorită presiunilor mai mult sau mai puțin simetrice exercitate de către degetele olarului. Cu cât mai rapidă este urcarea argilei, cu atât mai neregulată este ondulația; canelurile apar atunci când presiunile aplicate peretelui de lut sunt perfect simetrice și regulate¹²⁵. Mai rar, aceste urme sunt asemănătoare unor „trepte” orizontale succesive, relativ plate și mai late¹²⁶. Pe suprafața interioară a fundului, în centrul său, există uneori o proeminență (*umbo*) sau, dimpotrivă, o cavitate cu traiectorie spiralică, formată în momentul de început al modelării. Pe exteriorul fundului sunt vizibile de multe ori linii concentrice dezaxate, dacă desprinderea vasului (cu ajutorul unui fir) s-a făcut în timp ce roata încă se învârtea (un exemplu la Fig. 13/4b) ori dungi paralele, ușor adâncite, asemănătoare unor „trepte” succesive, dacă vasul a fost desprins după încetarea mișcării de rotație. Totuși, astfel de macro-urme nu pot fi relevante pentru ansamblul unui lanț operațional¹²⁷.

Aspectele descrise au fost luate în considerare și atunci când o astfel de

¹²⁴ Herold 2004, 21, 23, 62; Herold 2006, 24, 45–46, 58; Herold 2014, 222–223. Cu o astfel de ceramică a fost comparată și o parte mai restrânsă a materialului din așezarea de la Lazuri–Lubi tag (pe Someșul inferior, în nord-vestul României), însă datarea sa a fost propusă pentru secolul al IX-lea, eventual și partea de început a secolului următor (Stanciu 2016b, 146).

¹²⁵ Spre exemplu Courty, Roux 1995, 30.

¹²⁶ Stanciu 2016b, 186, cu trimiteri la ilustrație. Este interesant aspectul acestor urme, care eventual ar putea fi explicate prin folosirea unui instrument cu margine dreaptă, intenția fiind aceea de a atenua ondulările inițiale ale peretelui vasului, cu scopul uniformizării grosimii acestuia. Uneori ele sunt destul de asemănătoare celor care apar pe suprafața interioară a unor vase modelate din suluri de lut (Roux 1994, 49, 51, 50 Fig. 2; Roux 1998, 750–753, 752, fig. 2/c; Courty, Roux 1995 1995, 18; Stanciu 2016b, 140, fig. 93/2).

¹²⁷ Roux 1994, 51.

grupă tehnologică a ceramicii medievale timpurii destinate bucătăriei a fost precizată în materialul cunoscut din partea răsăriteană a bazinului carpatic (Fig. 14)¹²⁸. Totuși, amintitele ondulații vizibile pe peretele vasului nu sunt neapărat specifice procedurii confectionării dintr-un singur bulgăre de lut și obligatoriu pe o roată rapidă, deoarece nu apar ca rezultat al primelor operații de fasonare, ci în secvența finală a modelării, după punerea în formă a vasului. O eboșă realizată din suluri de lut, ulterior subțiată și pusă în formă pe o roată rapidă sau chiar o turnetă se poate prezenta la final cu aspect asemănător unui vas lucrat la roata rapidă și dintr-o singură masă de argilă¹²⁹. Dar în situația din urmă este alta morfologia acestor „ondulații”, apărute datorită unei proaste regularizări a sulurilor de lut și ar fi vizibile doar într-o anumită parte a vasului, apoi aspectul specific lor nu se regăsește niciodată la recipientele lucrate pe roată dintr-o singură bucată de lut¹³⁰.

Olăria de uz comun din perioada romană, destinată bucătăriei și contactului

¹²⁸ Posibil datorită stadiului cunoștințelor de acum, dar este evidentă concentrarea acestui fel de olărie în unele dintre așezările cunoscute din nord-vestul României (Stanciu 2016b, 210, fig. 189, 311–312 Anexa 7). Din cele situate în Câmpia Tisei (partea estică a Ungariei și cea vestică a României) astfel de vase au fost rareori semnalate și doar în cantitate foarte mică. Exemple: Câmpia Tisei (Takács, Vaday 2004, 15, 28, 44; Bajkai 2015, 236;); nord-vestul României (Matei, Băcuț-Crișan 2011, 45–46; Stanciu 2016b, 185–188; Băcuț-Crișan, Bejinariu 2020, 53, 71–86). În așezarea de la Lazuri-Lubi tag acestei categorii îi revine un procent între cca. 44%–53% din totalul materialului (Stanciu 2016b, 185, cu trimiteri la prezența cantitativă și în alte așezări din nord-vestul României; de asemenea Băcuț-Crișan, Bejinariu 2020, 64). În cazul Transilvaniei unele dintre semnalări trebuie puse sub semnul întrebării, dar în așezarea de la Sighișoara-Dealul viilor a fost cercetat chiar un cuptor de olar, perfecționat, cu grătar, în legătură cu care aproape întreaga ceramică găsită a fost confectionată la roata rapidă (datare propusă pentru sec. al VIII-lea), comparabilă în toate privințele cu cea din așezările de la Lazuri sau Marca-Sfărâuș din partea nord-vestică a României (Spănu, Gáll 2016; Harhoiu *et alii* 2020, 186–197). Cei care au publicat descoperirea consideră că este vorba despre vase modelate la roata înceată, dar asupra acestei erori s-a atras deja atenția (Băcuț-Crișan 2017; Stanciu 2016b, 199–203, cu trimiteri la ilustrație).

¹²⁹ Roux 1994, 49, 51, 50 Fig. 2; Roux 1998, 750–753, 752, fig. 2/c; Corty, Roux 1995, 18.

¹³⁰ Roux 1994, 55 și fig. 5; Corty, Roux 1995, 28, 30. Aceste ondulații ale peretelui vasului puteau fi șterse ca urmare a unei finisări atente, dacă intervenea o astfel de intenție, de asemenea atenția și priceperea olarului, dar această intervenție trebuia să lase urme vizibile (Cuomo di Caprio 1985, 73–74; Roux 1994; Teodor E. S. 2001, 166). Aceste operațiuni de finisare erau dificil de executat, cu atât mai mult spre finalul modelării (când lutul era încă moale) și mai ales în cazul formelor mai înguste, cum ar fi unele dintre oale și cămile mai ales. Pe de altă parte, netezirea sau atenuarea acestor ondulații se impunea la formele largi, cu suprafața interioară expusă vederii, vase destinate cu precădere servirii mesei, așadar nefiind cazul obișnuitei olării medievale timpurii, reprezentată în proporție covârșitoare prin oale folosite în bucătărie. Până în actualitate vasele în mod tradițional confectionate la roata rapidă (acționată cu piciorul) prezintă pe suprafața lor interioară astfel de ondulații (Stanciu 2016b, cu trimitere la fig. 93/3 de la 140).

cu focul, confecționată la roata rapidă, folosită în mediul provincial, dar și în *Barbaricum*-ului învecinat, așa cum a fost spre exemplu regiunea Tisei superioare, era adeseori produsă dintr-o pastă mai mult sau mai puțin grosieră, amestecată cu nisip, aspră la pipăit (cu aspectul zahărului). Această precizare este valabilă și în privința ceramicii de uz comun ulterior folosită în secolele V–VI, indiferent de aspectul morfologic al vaselor, în primul rând oale. În privința ambelor perioade urmele folosirii unei roți cu turație rapidă sunt identice celor care apar și pe vase medievale timpurii și care sunt de inclus unei grupe tehnologice similare, astfel că nu ar trebui să existe îndoială în privința dispozitivului folosit pentru producerea celor din urmă, indiferent cum acesta este descris și denumit (Fig. 9)¹³¹.

Caracteristici importante ale vaselor confecționate la roata rapidă sunt simetriile axiale, grosimea constantă a pereților pe același segment de înălțime, aceasta sporită în direcția fundului¹³², dar sunt aspecte ce pot fi constatate și la recipiente modelate la roata înceată. Cel puțin în așezarea de la Lazuri–Lubi tag majoritatea vaselor confecționate la roata rapidă au pereții mai subțiri, cu grosime între 0.4–0.6 cm, aspect distinct în raport cu cele modelate la o roată înceată și care au pereți ceva mai groși¹³³. În așezarea amintită, dar și în altele, vasele confecționate la roata rapidă sunt reprezentate aproape exclusiv prin oale folosite în bucătărie, modelate din argilă care conține claste de cuarț, cuarțite, uneori și mică sau agregate de sol, sesizabile fiind uneori și diferențe ale matricei (Fig. 10–13)¹³⁴. În așezările din nord-vestul României mai rar reprezentată și mai ales prin forme specifice (cum sunt recipiente amforoidale) este o categorie separabilă datorită pastei mai fine, amestecată cu nisip fin și mică¹³⁵.

În general pereții vaselor confecționate la roata rapidă sunt rezistenți, dovadă pentru calitatea pastei și a arderii. De cele mai multe ori (peste 60% din totalul materialului de la Lazuri) suprafața lor este colorată în nuanțe de roșu, de la roșu-orange până la roșu-brun, deși, pe grosimi diferite, secțiunea lor prezintă de multe ori nuanțe cenușii. Comparăția cu olăria modelată la roata înceată indică din nou o diferență importantă, respectiv cantitatea decisivă de vase confecționate la roata rapidă care au fost arse într-un mediu oxidant

¹³¹ Cu referire la nord-vestul României: sec. II–IV, categoriile I.g–i la Matei, Stanciu 2000, 16–17; secolele V–VI, categoria C, la Stanciu 2011, 54, 55, fig. 12a/C.

¹³² Balfet *et alii* 1983, 63–67; Cuomo di Caprio 1985, 73–74; Roux 1994, 49–51; Courty, Roux 1995, 17–18.

¹³³ Stanciu 2016b, 186.

¹³⁴ Conform analizelor de microscopie optică cu lumină polarizată la care au fost supuse fragmente dintr-un complex al așezării de la Lazuri–Lubi tag (Pataki *et alii* 2008, probele 2–2–1, 2–2–2 și 2–2–3).

¹³⁵ Matei, Băcuet–Crișan 2011, 46; Stanciu 2016b, 188; Băcuet–Crișan, Bejinariu 2020, 53–54, 76.

și în general o ardere mai bine controlată, exemplele pentru vasele neuniform arse fiind foarte puține¹³⁶. Folosirea cuptoarelor perfecționate, cu două camere, este dovedită prin identificarea unei astfel de instalații în așezarea de la Sighișoara–Dealul viilor, în legătură cu care a fost găsită aproape exclusiv ceramică modelată la roata rapidă¹³⁷. Astfel de cuptoare sunt indicate și de temperaturile de ardere precizate în legătură cu materialul din nord-vestul României (800°–850° C și 850°–900° C)¹³⁸. În privința olăriei confecționate la roată rapidă, alături de aceste particularități tehnologice este de luat în seamă și morfologia marginilor, cu aceleași repetiții nu doar în cazul materialului din nord-vestul României, ci și în comparație cu cel găsit în legătură cu amintitul cuptor de olar de la Sighișoara, de asemenea atrag atenția tendințele comune ale decorului¹³⁹.

Organizarea producției unei astfel de olării rămâne puțin cunoscută în spațiul și perioada studiate. În general utilizarea roții rapide este pusă în legătură cu o producție de serie, mai eficientă din punctul de vedere al cantității și al calității produselor, organizată în ateliere individuale sau asociate, însă rămâne greu de precizat o eventuală rețea locală alcătuită din astfel de unități de producție, pentru care roata olarului și cuptorul pentru ars vasele (a cărui construire necesita pricepere și timp) sunt elemente esențiale. La Sighișoara sau Kompolt au fost găsite doar câte un cuptor de olar, respectiv două (perfecționate, cu grătar, dar în legătură cu cele de la Kompolt a apărut prea puțină ceramică modelată la roata rapidă), de aceea este puțin probabil să fi existat grupări însemnate de ateliere în același loc, prin care am putea înțelege centre de producție propriu-zise. Paralelele etnografice sugerează din nou o activitate sezonieră, susținută doar într-o anumită perioadă a anului, olăritul fiind asumat ca principală sursă a subzistenței, cu o producție orientată spre un sistem de piață încă rudimentar ori în curs de configurare, în condițiile unei concurențe reduse. Meșterii olari, mai probabil bărbați, puteau lucra singuri, activitatea lor devenind mai eficientă atunci când erau sprijiniți de alte persoane, chiar membri ai familiei. Este de presupus că astfel de ateliere deserveau o piață locală relativ restrânsă, atunci când producția lor depășea nevoile comunității în care atelierul își desfășoară activitatea. Această *household industry* a marcat un prim pas spre specializare

¹³⁶ Stanciu 2000, 128; Matei, Băcuet-Crișan 2011, 45; Spănu, Gáll 2016, 185; Stanciu 2016b, 188; Băcuet-Crișan, Bejinariu 2020, 53–54; Harhoiu *et alii* 2020, 185–206.

¹³⁷ Spănu, Gáll 2016; Harhoiu *et alii* 2020, 185–206.

¹³⁸ Pataki *et alii* 2008, probele 2–2–1, 2–2–2 și 2–2–3. În legătură cu ceramica lucrată la roata rapidă din așezarea de la Nușfalău–Țigoiul lui Benedek, examinarea de specialitate a unor probe în comparație cu argilele de acolo indică fără dubii o producție locală (Băcuet-Crișan, Bejinariu 2020, 82 nota 153).

¹³⁹ Stanciu 2016b, 198–202, 206–208; Băcuet-Crișan, Bejinariu 2020, 80–82.

și mai buna organizare a unui important domeniu din ansamblul structurilor economice ale societății¹⁴⁰.

Indiferent că este vorba despre olăria medievală timpurie modelată la o „roata înceată”, uneori de foarte bună calitate sau de cea confecționată la roata rapidă, această componentă a inventarului din așezările medievale timpurii indică pentru perioada secolelor VIII–IX o societate mai bine organizată, cu o mai accentuată diviziune a activităților de producție meșteșugărească¹⁴¹.

Concluzii

În timp au sporit simțitor cunoștințele despre olăria produsă și folosită în mediul Khaganatului Avar și zonele învecinate. Totuși, nu poate fi trecută cu vederea precizarea că în privința perioadei avare timpurii și mijlocii principalele informații au fost furnizate de descoperirile funerare, în timp ce examinarea olăriei din perioada avară târzie este preponderent sprijinită pe material provenit din așezări, ca urmare această discrepanță dintre surse ar putea afecta într-o măsură sau alta observațiile formulate până acum în literatura de specialitate.

Arheologii au indicat în repetate rânduri cursul unui proces pe parcursul căruia producția olăriei confecționate la roata rapidă, strâns legată de tradițiile tehnologice ale antichității târzii, a fost în bună parte ori complet înlocuită în unele zone de ceramica realizată cu ajutorul unei tehnologii aparent inferioare, bazată pe utilizarea unei „roți încete” sau presupuse variante ale acesteia. În diverse regiuni astfel de vase, cu decor specific, au devenit un adevărat indicator pentru siturile din perioada medievală timpurie. Este de înțeles că această schimbare a fost una graduală, cu variabile la orizontală și cronologice, punctul de inflexiune fiind de obicei poziționat în a doua jumătate a secolului al VII-lea sau spre finalul acestuia. În mod curios, la răscrucea dintre secolele VI/VII și în prima jumătate a secolului al VII-lea, deși de cele mai multe ori datările nu sunt îndeajuns de precise, există indicii despre contacte mai timpurii cu noul tip de olărie și chiar inițierea unei modeste producții locale de acest fel în zone periferice sau imediat învecinate granițelor Khaganatului, așa cum, spre exemplu, au fost cele din partea central–sud-estică a Transilvaniei sau din bazinul inferior al râului Someș, în nord-vestul României. În general este rezonabilă presupunerea formulată de unii dintre autori că adoptarea olăriei confecționate la roată

¹⁴⁰ Peacock 1982, 8–9, 17–43. Este o discuție complicată, mai ales când este raportată unor arii geografice din care informațiile concrete lipsesc ori sunt prea puțin concludente. În legătură cu regiunea nord-vestică a României, cu trimiteri la bibliografia teoretică și semnalarea unor aspecte, a se vedea Stanciu 2016b, 220–223.

¹⁴¹ Herold 2014, 226.

în mediul slav timpuriu putea să se producă în locuri diferite și nu la aceeași dată¹⁴².

Această evoluție în domeniul olăriei, indiferent de explicațiile care ar putea s-o justifice, nu-și are punctul de pornire în interiorul Khaganatului Avar. Deja în secolele V–VI și mai ales pe durata celui din urmă vasele de uz comun (oale mai ales) modelate la o roată înceată sau doar ajustate cu ajutorul roții și decorate cu pieptenele erau obișnuite în mediul antic târziu dintr-un spațiu geografic învecinat spre sud-vest bazinului carpatic, anume acela din partea central–sud-estică a Alpilor, inclusiv regiuni din nordul Italiei. În mod frecvent o astfel de olărie este asociată acolo cu vase lucrate cu mâna, în ansamblu fiind de remarcat și restrângerea varietății formelor, în defavoarea celor destinate servirii mesei. Frecvente sunt acolo și țesturile, uneori folosite în legătură cu suporturi circulare (un fel de tipsii), originea lor fiind de identificat în sudul Europei și lumea mediteraneeană în general¹⁴³. Este posibil să nu fie întâmplătoare coincidența între apariția acestei forme ceramice, în legătură cu o practică culinară specifică (prezența lor devine mai vizibilă începând cu secolul al VIII-lea), pe de o parte, și răspândirea olăriei confecționate la roata înceată, pe de alta. În orice caz, este aceeași aria geografică în care țesturile și oalele modelate la roata înceată sunt împreună atestate și la o dată anterioară intervenției avarilor, însă în imediata vecinătate a teritoriului intrat apoi sub controlul lor.

Originile antice târzii ale ceramicii medievale timpurii confecționate la roata înceată au fost mereu indicate, indiferent că trimiterile s-au făcut la spațiul înainte precizat, la zona Austriei dunărene sau la regiunea Dunării inferioare. Acest tip de ceramică a fost receptat în două medii distincte. Odată în interiorul Khaganatului Avar din perioada timpurie-mijlocie, dar în timp ce în relativă cursivitate era încă susținută o producție care a continuat-o pe cea antică târzie, cu ateliere bazate pe folosirea roții rapide. Apoi în unele arii periferice sau de graniță ale Khaganatului noul tip de olărie a fost însușit într-un mediu în care vasele lucrate cu mâna erau cele obișnuite, acesta fiind pus de obicei pe seama slavilor timpurii. Olăria confecționată la roata înceată s-a impus în ambele locuri, dar factorii care au dus la acest rezultat comun rămân neclari.

Între dispozitivele denumite „roată înceată” și „roată rapidă” există diferențe de construcție, una mai simplă în cazul celei dintâi și mai complexă, perfecționată, în cazul celei de-a doua. Deosebirea esențială constă în potențialul

¹⁴² Ca exemple: Fusek 1994, 306; Macháček 1997, 354–358; Ladstätter 2000, 130–164.

¹⁴³ Vida 2016. În legătură cu diverse aspecte ale prezenței țesturilor în așezările medievale timpurii din nord-vestul României a se vedea Stanciu 2016a. Acele tipsii sau tăvițe, folosite pentru coacerea lipiilor sau a pâinii nedospite, adeseori au fost explicate ca semn pentru un mediu specific slavilor, dar a fost de asemenea indicată originea lor în mediul roman, accentuate fiind și semnificațiile lor sociale (Curta 2017).

celor două utilaje, adică roata rapidă deține capacitatea de a genera o mișcare de rotație continuă, asigurând posibilitatea unor operațiuni susținute în cursivitate, pe când cea lentă produce doar o rotire intermitentă, ca urmare modelarea pe parcursul unor secvențe succesive. Fără îndoială că producția cu ajutorul roții rapide era mai eficientă și putea garanta produse de calitate, dar întotdeauna a intervenit capacitatea olarului de a exploata pe deplin sau nu caracteristicile superioare ale dispozitivului folosit. Cel puțin exemplele etnografice indică faptul că același tip de roată a fost utilizat în mod diferit și cu rezultate diferite. Cu ajutorul unei roți încete sau variante ale acesteia un olar priceput putea să realizeze vase de foarte bună calitate, comparabile în toate privințele celor confecționate la roata rapidă, așa cum verificarea materialului ne asigură de multe ori.

Folosirea pe durată lungă a vaselor confecționate fără roata olarului, oale sau forme specifice, ca țeșturile și tpsiile, este justificabilă în contextul unei economii de subzistență, ca formă a unei producții casnice. Mai dificilă este explicația pentru distribuția neuniformă la orizontală a olăriei de uz comun confecționate la roata rapidă, dar – deși este mai puțin probabil – nu este exclus ca această variabilitate derutantă în privința olăriei folosite atunci să se datoreze chiar diferențelor cronologice dintre așezări, un aspect dificil de surprins la nivelul unor secvențe mai scurte. În așezările din Câmpia Tisei astfel de vase au fost rareori remarcate, în timp ce în zona centrală a Transilvaniei este în mod direct atestată chiar producția lor (dar sunt și cazuri când o astfel de ceramică nu este semnalată), iar în partea nord-vestică a României (zona Someșului inferior, Depresiunea Silvaniei) există așezări în care olăria confecționată la roata rapidă este cantitativ superioară celei modelate la roata înceată sau lucrute cu mâna¹⁴⁴. În cazul bazinului transilvănean putem avea în vedere prelungirea în timp și în forme simplificate a unei producții locale, atestată până în jurul mijlocului secolului al VII-lea, dacă nu chiar până spre sfârșitul acestui secol, dar rămâne curioasă lansarea atât de puternică a unei astfel de producții în partea nord-vestică a României (probabil pe parcursul secolului al VIII-lea, poate chiar ceva mai devreme), în acest caz nefiind posibilă invocarea unor precedente imediate¹⁴⁵.

Cu atât mai neclară pentru producția și utilizarea concomitentă a celor două tipuri de olărie confecționată la roată este situația cunoscută la nivelul unor zone sau microzone din nord-vestul României, probabil acesta fiind și

¹⁴⁴ Stanciu 2016b, 89, fig. 53.

¹⁴⁵ Analiza cu ajutorul carbonului radioactiv (mai probabil o singură probă, natura acesteia nefiind precizată) indică pentru așezarea de la Marca-Sfârăuș I intervalul dintre anii 662–776 (Băcuet-Crișan, Bejinariu 2020, 71). În această așezare proporția (mare) revenită ceramicii confecționate la roata rapidă este asemănătoare celei din așezarea de la Lazuri-Lubi tag.

cazul Transilvaniei. Există așezări în care vasele modelate la roata rapidă alcătuiesc majoritatea categorică a inventarului ceramic (apoi mai numeroase sunt cele lucrate cu mâna și sensibil mai puține confecționate la roata înceată), alături de altele în care olăria modelată la roata înceată a fost în mod preponderent folosită, împreună cu cea lucrată cu mâna, în timp ce prezența ceramicii confecționate la roata rapidă este neglijabilă ori uneori chiar lipsește din aceste așezări. Dacă între cele două grupări de situri există diferențe cronologice, acestea rămân dificil de indicat și nu ar trebui să fie prea mari. Așezări ca cele de la Lazuri–Lubi tag, Marca–Sfârăuaș I și Nușfalău–Țigoiul lui Benedek din partea nord-vestică a României, în legătură cu care preferința pentru olăria confecționată la roata rapidă este evidentă, par să indice câteva nuclee locale, situate în segmentul inferior al văii Someșului, spre nord și valea râului Barcău, ceva mai la sud (Fig. 14).

În toate privințele, ceramica confecționată la roata rapidă, așa cum este ea cunoscută din nord-vestul României, poate fi alăturată celei semnalate în legătură cu cuptorul de olar de la Sighișoara, din partea central-estică a bazinului transilvănean. Posibilitatea ca un grup sau grupuri de meșteri olari sosiți din Transilvania să fi lansat producția acestei olării în nord-vest nu poate fi cu totul exclusă, dar în afara asemănării produselor lipsesc alte indicii mai concludente în sensul acestei explicații. Altfel, ar fi o situație asemănătoare celei presupuse pentru *Barbaricum*-ul germanic din perioada romană, când în condițiile crizei din secolul al III-lea, care a afectat producția și comerțul cu olărie din Imperiul Roman, meșteri romani au inițiat o producție superioară dincolo de *limes*¹⁴⁶. Indiferent de perioadă, o „producție nomadă”, „în mișcare” sau „itinerantă”, mai mult sau mai puțin specializată, poate fi avută în vedere, dar justificarea pe cale arheologică a unei astfel de situații presupune informații convingătoare, acestea lipsind în cazul spațiului care ne interesează¹⁴⁷. În privința acestei schimbări importante în producția și consumul olăriei în așezările medievale timpurii din nord-vestul României a fost formulată și o altă ipoteză, dar nici aceasta sprijinită pe date mai sigure, anume presupunerea despre un eventual transfer de populație din interiorul Transilvaniei, sub forma unei „colonizări” controlate sau ca mișcare demografică determinată de cauze rămase obscure¹⁴⁸. Nu lipsesc trimiteri mai vechi sau mai noi la o posibilă legătură între olăria în discuție cu o mai veche populație băștinașă, romanică apoi românească, care ar fi asigurat perpetuarea la fața locului (în Transilvania mai ales) a unei specii ceramice de origine provincial-romană, deși se trece cu vederea în cazul acestei sugestii

¹⁴⁶ Dušek 1992, Teil A, 131; Henning 1977, 184.

¹⁴⁷ Peacock 1982, 8–9.

¹⁴⁸ Stanciu 2016, 218, cu trimiteri la discuție și bibliografie.

peste diferența de conținut între fenomenul continuității etnice și acela al transmiterii unei tehnologii¹⁴⁹.

În orice caz, formele în care producția olăriei a fost organizată în decursul timpului nu au înregistrat o evoluție lineară, ele au fost mereu influențate de organizarea economică și socială, așa cum au răspuns și unor impulsuri din exterior. Trecherile, bruște mai ales, de la un model la altul sunt procese greu de explicat¹⁵⁰. În cele din urmă, vorbim despre două tradiții tehnologice din domeniul olăritului, doar în parte separate de natura utilajului folosit și deprinderile necesare manipulării acestuia, dar care în unele așezări sunt reunite în interiorul aceleiași comunități, alteleori nu, fiind de adăugat și prezența constantă a vaselor lucrate cu mâna. Este greu de spus dacă această dualitate în producția, distribuția și consumul olăriei confecționate la roată acoperă grupuri sociale distincte, separabile pe baza atitudinii variabile de respingere sau aderare la o anumită tradiție și mai ales care puteau să fi fost factorii responsabili pentru o astfel de poziționare. Distribuția intra-sit a fragmentelor de vase confecționate la roata rapidă nu susține o astfel de explicație, cel puțin în termenii unor diferențe de statut social. În mod frecvent proporția revenită acestei categorii variază de la complex la complex în interiorul aceleiași așezări¹⁵¹. Dar, spre exemplu, în cazul celei de la Porț-La baraj (în Depresiunea Silvaniei), aproape integral cercetată, această distribuție este cvasi-uniformă, adică cu cât dintr-un anumit context a fost recoltată mai multă ceramică, cu atât numărul fragmentelor de vase modelate la roata rapidă este mai mare¹⁵².

Producția de atelier, cu vase confecționate la roata rapidă, cum sunt cele din categoria „ceramicii cenușii fine” sau „ceramica galbenă”, a fost pusă în legătură cu obiceiurile de consum ale elitei din Khaganatul Avar, așa cum răspândirea pe scară largă a olăriei modelate la roată înceată și folosită în bucătărie, ar indica consecințele transformărilor sociale și economice produse în perioada avară mijlocie, respectiv procesul de structurare a unei clase de mijloc¹⁵³. Deși puțină, ceramica mai fină, confecționată la roata rapidă, respectiv exemplare cu forme distincte față de cele destinate preparării hranei (vase amforoidale sau asemănătoare unor căni ori ulcioare) a fost remarcată și în așezările din vestul și nord-vestul României spre exemplu, iar posibilitatea ca această grupă restrânsă

¹⁴⁹ Stanciu 2000, 149–150; Stanciu 2016b, 224, cu trimitere la bibliografia parțială a discuției. Mai nou, olăria confecționată la roata rapidă înțeasă ca veritabilă „carte de identitate” a unei populații romanice locale, altfel invizibilă: Băcuț-Crișan 2017, 206 și Băcuț-Crișan, Bejinariu 2020, 83–84.

¹⁵⁰ Peacock 1982, 50–51; Stark 2003, 206–208.

¹⁵¹ Pentru așezarea de la Lazuri–Lubi tag a se vedea Stanciu 2016, 91 Tab. 5, 92–93.

¹⁵² Stanciu 2016b, 222, fig. 191.

¹⁵³ Herold 2014, 225–227.

să indice diferențe de statut social în interiorul aceleași comunități poate fi luată în considerație¹⁵⁴.

În perioada avară târzie vasele confecționate la roata înceată au devenit omniprezente, indiferent că în fiecare gospodărie au fost asociate cu altele lucrate cu mâna și mai rar cu olărie provenită din ateliere care produceau cu ajutorul roții rapide. Din perspectiva folosirii vaselor de lut, această imagine ar sugera pentru perioada avară târzie o „societate egalitară”¹⁵⁵. Prezența comună a vaselor confecționate la roata rapidă și a celor modelate la roata înceată în interiorul aceleași gospodării și comunități nu contrazice această ipoteză, dar ridică un semn de întrebare în legătură cu semnificațiile neclare ale asocierii dintre cele două grupe tehnologice. Poate că în măsură mai mare ar trebui să ținem cont de posibilitatea unor grupuri deosebite între ele tocmai prin conservarea unor tradiții distincte, deși deosebirile dintre cele două tipuri de olărie nu sunt atât de mari. Cu diferențe la orizontală și de ritm, în cele din urmă s-a impus olăria confecționată la roata rapidă, ca producție standardizată, de atelier, deși pe durată destul de lungă forme tradiționale specifice lucrate cu mâna (țesturi, tipsii) au fost folosite în continuare¹⁵⁶.

Terminologia folosită în legătură cu roata olarului, cel puțin aceea folosită de arheologi, nu este lipsită de aspecte confuze, așa cum spre exemplu în literatura românească de specialitate roata înceată este neapărat înțeleasă ca fiind acționată cu mâna, iar cea rapidă ar fi fost în mod obligatoriu pusă în mișcare cu ajutorul piciorului. Pe bună dreptate, termenii „roată înceată” și „roată rapidă” sunt considerați a fi prea restrictivi¹⁵⁷. Deși reacțiile lipsesc, mediului românesc de specialitate i-a fost propusă înlocuirea cu „roată cu mișcare discontinuă” (roată înceată), respectiv „roată cu mișcare continuă” (roată rapidă), denumiri care specifică principala diferență dintre cele două dispozitive¹⁵⁸.

BIBLIOGRAFIE

Arthur 2007a,

P. Arthur, *Pots and boundaries. On cultural and economic areas between Late Antiquity*

¹⁵⁴ Băcuț-Crișan 2009.

¹⁵⁵ Herold 2014, 227.

¹⁵⁶ Cel puțin unele dintre oalele lucrate cu mâna aveau proprietăți termice adecvate contactului cu focul, poate fiind chiar mai potrivite pentru prepararea anumitor feluri de mâncare, așadar a fost continuată o practică culinară tradițională. Tipsiile și țesturile de lut îndeplineau o funcție specifică.

¹⁵⁷ Desbat 2014, 548. Denumirea „roată înceată” este una auto-contradictorie, iar traducerea în engleză, în această formă, a termenului francez *tournette* a fost nepotrivită (Foster 1959, 109)

¹⁵⁸ Teodor E. S. 2001, 167.

and the Early Middle Ages, în M. Bonifay, J.-C. Trégliă, eds., *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, vol. I, BAR International Series, 1662 (I), Oxford, 2007, 15–27.

Arthur 2007b,

P. Arthur, *Form, Function and Technology in Pottery Production from Late Antiquity to the Early Middle Ages*, în L. Lavan, E. Zanini, Al. Sarantis, eds., *Technology in Transition A.D. 300–650*, Late Antique Archaeology, 4, Leiden, Boston, 2007, 159–186.

Bajkai 2015,

R. Bajkai, *The Latest Findings of the Research of Avar Age Settlements in the Region of Hajdúság*, în *Ziridava*, 29, 2015, 227–254.

Balfet 1966,

H. Balfet, *La céramique comme document archéologique*, în *Bulletin de la Société préhistorique française*, 63, 2, 1966, 279–310.

Balfet 1973,

H. Balfet, *A propos du tour de potier. L'outil et le geste technique*, în *L'homme, hier et aujourd'hui. Recueil d'études en hommage à André Leroi-Gourhan*, Paris, 1973, 109–122.

Balfet et alii 1983,

H. Balfet, M.-F. Fauvet-Berthelot, S. Monzon, *Pour la normalisation de la description des poteries*, Paris, 1983.

Bálint 1991,

Cs. Bálint, *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, în *VAH*, 4, Budapest 1991.

Baltag 1979,

Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, 9, 1979, 75–106.

Baran, Prihodniuk 1990,

V. D. Baran, O. M. Prihodniuk, *Ranneslavyanskyye kul'tur'i V–VII vv. y etnopolytycheskaya konsolydacyya slavyan* (IV). *Keramika* (IV.6), în V. D. Baran, N. S. Abasina, B. V. Magomedov, A. T. Smilenko, R. V. Terpilovskii, eds., *Slavyane yugo-vostochnoj Evrop'i v pred-gosidarstvenn'ii period*, Kiiv, 1990, 231–238.

Barford 2001,

P. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London, 2001.

Băcuet-Crișan 2004,

D. Băcuet-Crișan, *Archaeological research in Northwest Romania. The Early Medieval*

settlement from Nuşfalău/Szilágynagyfalu–Țigoiul lui Benedek (Sălaj County), în *NJAMÉ*, 46, 2004, 117–135.

Băcuet-Crişan 2006

D. Băcuet-Crişan, *Aşezările medievale timpurii de la Popeni–„Pe Pogor” şi Cuceu–„Valea Bochii” (jud. Sălaj)*, Zalău, 2006.

Băcuet-Crişan 2009,

D. Băcuet-Crişan, *Vasele amforoidale medievale timpurii din vestul şi nord-vestul României*, în *AUA Hist.*, 13, 2009, 69–87.

Băcuet-Crişan 2010,

D. Băcuet-Crişan, *Cercetările arheologice preventive de la Bobota „Pe Vale/Iertaş” (judeţul Sălaj)*, BMP 11, Cluj-Napoca, 2010.

Băcuet-Crişan 2014,

D. Băcuet-Crişan, *Contribuţii arheologice privind nord-vestul României în secolele VII–XI. Cercetări în Depresiunea Silvaniei*, BMP 16, Cluj-Napoca, 2014.

Băcuet-Crişan 2017,

D. Băcuet-Crişan, *Despre cuptorul de olar din perioada medievală timpurie descoperit la Sighişoara ‘Dealul viilor’ – sector necropolă (jud. Mureş). Observaţii privind tehnica de modelare a ceramicii şi cronologia. Comparaţii cu olăria medievală timpurie modelată la roata rapidă din spaţiul nord-vestic al României*, în Fl. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcuet-Crişan, eds., *În Locuirea medievală timpurie din Transilvania şi vecinătăţi*, Orbis Mediaevalis I, Cluj-Napoca, 2017, 189–209.

Băcuet-Crişan, Bejinariu 2020,

D. Băcuet-Crişan, I. Bejinariu, *Aşezarea medievală timpurie de la Marca Sfărăuș I (jud. Sălaj). Contribuţii arheologice la cunoaşterea olăriei modelate la roata rapidă din Depresiunea Silvaniei*, BMP 29, Cluj-Napoca, 2020.

Bănăţeanu 1966,

T. Bănăţeanu, *Ceramica din Glogova, regiunea Oltenia*, în *Studii şi Cercetări*, 1, Bucureşti, 1966.

Bejan 1986,

A. Bejan, *Contribuţii la cunoaşterea culturii materiale din sud-vestul României în sec. VIII–X. Aşezarea de la Remetea Mare–Gomila lui Pituş*, în *Tibiscum*, 6, 1986, 259–269.

Bejan 1995,

A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timişoara, 1995.

Bekić 2016,

L. Bekić, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslavenski keramički i ostali*

arheološki nalazi od 6. do 8. Stoljeća/ *The Early Medieval between Pannonia and the Adriatic. Early Slavic Ceramic and other Archaeological finds from the Sixth to Eight Century*, în *Monografije i Katalozi – Arheološki Muzej Istre*, 27, Pula, 2016.

Bialeková 1962,

D. Bialeková, *Nové včasnოსlovenské nálezy z juhozápadného Slovenska*, în *SlArch*, 10, 1, 1962, 97–148.

Bierbrauer 1987,

V. Bierbrauer (mit Beitr. von L. Bosio, A. von den Driesch, M. Mackensen und M. Stork), *In villino – Ibligo in Friaul. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*, în *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 33, Band I-II, München, 1987.

Bierbrauer 1990,

V. Bierbrauer, *La ceramica grezza di Inviglinio-Ibligo, Friuli e i suoi paralleli nell'arco Alpino centrale e Orientale (sec. IV–VII D.C.)*, în *Archeologia Medievale. Cultura, Materiale, Insediamenti, Territorio*, 17, 1990, 57–83.

Bobrinskii 1991,

A. A. Bobrinskii, *Goncharn'ie masterskie i gorn'i vostochnoi Evrop'i (po materialam II–V vv. n.e.)*, Moskva, 1991.

Bocsi 2008,

Z. Bocsi, *Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi-Kis-töltés und Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő*, Komitat Somogy, Ungarn, în *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. Bis 28. Februar 2008*, J. Bemmman, M. Schmauder, eds., *Kolloquien zur vor- und Frühgeschichte*, 11, Bonn, 2008, 415–430.

Bocsi 2012,

Z. Bocsi, *Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5–6. századi telepének kerámiái*, în T. Vida, ed., *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére/ Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, Budapest, 2012, 187–204.

Bóna 1971,

I. Bóna, *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*, în *ActaArchHung*, 23, 1–4, 1971, 265–336.

Bóna 1973,

I. Bóna, *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*, *FontesArch.Hung.*, Budapest, 1973.

Bóna, Nagy 2002,

I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, în *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae, I. Monumenta Gepidica*, Budapest, 2002.

Bonta 2017,

C. D. Bonta, *Locuirea din bazinul Someșului Mic în secolele VII–IX. Așezarea de la Jucu de Sus–Răscruți (județul Cluj)*, în BMM, Ser. Archaeologica 14, Cluj-Napoca, 2017.

Brogiolo, Gelichi 1998,

G. P. Brogiolo, S. Gelichi, *La ceramica comune in Italia settentrionale tra IV e VII secolo*, în L. Sagui, ed., *Ceramica in Italia: VI–VII secolo. Atti del Convegno in onore di Jhon W. Hayes (Roma, 11–13 maggio 1995)*, în *Biblioteca di Archeologia Medievale*, I, Firenze, 1998, 209–226.

Butură 1989,

V. Butură, *Străvechi mărturii de civilizație românească. Transilvania – Studiu etnografic*, București, 1989.

Chapot 1919,

V. Chapot, *Tornatura, tornus*, în Ch. Daremberg, E. Saglio, eds., *Dictionnaire des antiquités grecques et romains*, V.1, Paris, 1919, 372–375.

Ciglencečki 1994,

S. Ciglencečki, *Hohenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien*, în *Arh Vestnik*, 45, 1994, 239–266.

Ciglencečki 1999,

S. Ciglencečki, *Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia*, în *Arh Vestnik*, 50, 1999, 287–309.

Ciglencečki 2000,

S. Ciglencečki (mit Beitr. von Z. Modrijan, A. Dolenc Vičič, I. Turk), *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnj srednjeveška Naselbina/ Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*, în *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*, 4, Ljubljana, 2000.

Comșa 1959,

M. Comșa, *Slavii pe teritoriul RPR în sec. VI–X în lumina cercetărilor arheologice*, în SCIV(A), 10, 1, 1959, 65–80.

Comșa 1960,

M. Comșa, *Discuții în legătură cu pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul R.P.R.*, în SCIV(A), 11, 1, 1960, 159–166.

Comşa 1961,

M. Comşa, *Cu privire la semnificația mărcilor de olar din epoca feudală timpurie*, în SCIV(A), 12, 2, 1961, 291–305.

Comşa 1968,

M. Comşa, *L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave à l'époque de la formation des états*, în *Romanoslavica*, 16, 1968, 447–460.

Comşa 1973,

M. Comşa, *L'origine des marques de potier sur la céramique Slave*, în *Berichte über den II. Internationalen Kongreß für slawische Archäologie*. Berlin 24.–28. August 1970, J. Herrmann, K.-H. Otto, eds., III, Berlin, 1973, 167–173.

Comşa 1978,

M. Comşa, *Cultura materială veche românească (așezările din secolele VIII–X de la Bucov–Ploiești)*, Biblioteca de Arheologie 33, București, 1978.

Cosma 2011,

C. Cosma, *Funerary Pottery in Transylvania of the 7th–10th Centuries*, *Ethnic and Cultural Interferences in the 1st Millenium B.C. to the 1st Millenium A.D.*, 18, Cluj-Napoca, 2011.

Costin 1991,

C. L. Costin, *Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production*, în *Archaeological Method and Theory*, vol. 3, M. B. Schiffer, ed., Tucson, 1991, 1–56.

Courty, Roux 1995,

M. A. Courty, V. Roux, *Identification of Wheel Throwing on the basis of Ceramic Surface Features and Microfabrics*, în *JAS*, 22, 1995, 17–50.

Cuomo di Caprio 1985,

N. Cuomo di Caprio, *La ceramica in archeologia. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi d'indagine*, Roma, 1985.

Curta 2012,

Fl. Curta, "Slavic" Bow Fibulae: Twenty Years of Research, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 93, 2012, 1–108.

Curta 2013,

Fl. Curta, *The Beginning of the Middle Ages in the Balkans*, în *Millenium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.*, 10, 2013, 145–214.

Curta 2017,

Fl. Curta, *Social identity on the platter. Clay pans in 6th – to 7th -century ceramic*

assemblages, în *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe*, J. López Quiroga, M. Kazanski, V. Ivanišević, eds., Oxford, 2017, 132–177.

Curta 2021,

Fl. Curta, *The Long Sixth Century in Eastern Europe, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 72, Leiden, Boston, 2021.

Daim 1994,

F. Daim, *Zur nachgedrehten Keramik aus dem awarischen Gräberfeld von Mödling – An der Goldenen Stiege*, in Č. Staňa, ed., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. Bis zum 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.–27 Mai 1993*, in ITM, 1, Brno, 1994, 30–52.

Daim 2003,

F. Daim, *Avars and Avar archaeology. An introduction*, in *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, 13, H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl eds., Leiden, Boston, 2003, 463–570.

Desbat 1989,

A. Desbat, *Aperçu et reflexions sur les techniques traditionnelles des ceramiques a partir d'exemples marocains*, in *Actes du congrès de Chartres (4–7 mai 1989). Les productions céramiques de Lezoux et du centre de la Gaule. Actualité des recherches céramiques en Gaule*, L. Rivet, ed., Société Française d'Étude le Céramique Antique en Gaule, Marseille, 1989, 143–152.

Desbat 2004,

A. Desbat, *Les tours de potiers antiques*, in *Le tournage des origines à l'an Mil: actes du colloque de Niederbronn, octobre 2003*, M. Feugere, J.-C. Gerold, eds., *Monographies Instrumentum*, 27, Montagnac, 2004, 137–154.

Desbat 2014,

A. Desbat, *Le tour de potier romain, rota figularis, questions techniques*, in L. Rivet, ed., *Actes du congrès de Chartres (29 mai – 1er juin 2014) – Entre Seine et Loire: les Carnutes, des faciès céramiques contrastés. Actualité des recherches céramiques*, Société Française d'Étude le Céramique Antique en Gaule, Marseille, 2014, 537–548.

Diaconescu 2011,

A. Diaconescu, *Ceramica în suluri de lut din colecțiile etnografice mureșene*, BMM, Ser. Ethnographica 2, Târgu-Mureș, Cluj-Napoca 2011.

Diaconu 1994,

P. Diaconu, *Recenzii și discuții arheologice*, vol. 1, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 12, Călărași, 1994.

Dolinescu-Ferche 1984,

S. Dolinescu-Ferche, *La culture Ipotești-Ciurel-Cîndești (V^e–VIe siècles). La situation en Valachie*, în *Dacia* (N.S.), 28, 1-2, 1984, 117–149.

Dolinescu-Ferche 1986,

S. Dolinescu-Ferche, *Contributions archéologiques sur la continuité dacoromaine – Dulceanca, deuxième habitat du VIe siècle de notre ère*, în *Dacia* (N.S.), 30, 1-2, 1986, 121–154.

Dostál 1994,

B. Dostál, *Die frühmittelalterliche Keramik aus Břeclav-Pohansko*, în Č. Staňa, ed., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.–27. Mai 1993*, în *ITM*, 1, Brno, 1994, 219–232.

Dušek 1992,

S. Dušek, *Römische Handwerker im germanischen Thüringen. Ergebnisse der Ausgrabungen in Haarhausen, Kreis Arnstadt, Teile A–B*, *Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte*, 27/1–2, Stuttgart, 1992.

Eichert 2011,

S. Eichert, *Zur frühmittelalterlichen Besiedlung des Ostalpenraums am Beispiel Kärntens*, în *Untergang und Neuanfang. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter*, 3. *Siedlungsarchäologie* (Mannheim, 13.–14. Mai 2008). 4. *Militaria und Verteidigungsanlagen* (Detmold, 1. September 2009), J. Drauschke, R. Prien, S. Ristow, eds., Hamburg, 2011, 107–124.

Eichert 2013,

S. Eichert, *Zur Absolutchronologie des Ostalpenraums im Frühmittelalter unter besonderer Berücksichtigung ¹⁴C-datierter Grabinventare*, în *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, 54, 2013, 419–427.

Fiedler 1992,

U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, 1–2, în *UPA*, 11, Bonn, 1992.

Foster 1959,

G. M. Foster, *The Potter's Wheel: An Analysis of Idea and Artifact in Invention*, în *Southwestern Journal of Anthropology*, 15, 2, 1959, 99–119.

Fusek 1992,

G. Fusek, *Zur Chronologie der frühslawischen Periode in der Slowakei*, în K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, eds., *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowicze 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, 1992, 293–294.

Fusek 1994,

G. Fusek, *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*, în *Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia* 3, Nitra, 1994.

Fusek 2009,

G. Fusek, *Odtlačky na dnách nádob v Nitře-Šindolke*, în P. Dresler, Z. Měřinský, eds., *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice: sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.–26.4.2006*, în *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, Suppl. 2, Brno, 2009, 99–108.

Fylypchuk 2008,

M. Fylypchuk, *Rajkovec'ka kul'tura v ukrayins'komu Prykarpatti: chronolohiya i periodyzaciya*, în *Visnik Institutu Arkheolohii*, 3, 2008, 68–135.

Gandon et alii 2011,

E. Gandon, R. Casanova, P. Sainton, T. Coyle, V. Roux, B. Brill, R. J. Bootsma, *A proxy of potters' throwing skill: ceramic vessels considered in terms of mechanical stress*, în *JAS*, 38, 2011, 1080–1089.

Gáll 2017,

E. Gáll (with contributions by A. Ursuțiu, S. Cociș, L. Andreica-Szilagyi, B. Tugya, V. Dumitrașcu, A. Grynaeus), *At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, în *PAT*, 13, Paris, Budapest, 2017.

Gelbert 1994,

A. Gelbert, *Tour et tournette en Espagne: recherche de macrotraces significatives des différentes techniques et méthodes de façonnage*, în *Terre cuite et société. La céramique, documente technique, économique, culturel. XIVe Rencontres internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, D. Binder, J. Courtin, eds., Juan-les-Pins, 1994, 59–74.

Godea 1982,

I. Godea, *Das Töpferrad. Vergleichende Anschauung / Roata olarului. Privire comparativă*, în *Tibiscum*, 4, 1982, 19–53.

Grassi 2010,

F. Grassi, *La ceramica l'alimentazione, l'artigianato e le vie di commercio tra VIII e XIV secolo*, BAR International Series, 2125, Oxford, 2010.

Grassi 2016,

F. Grassi, *Production, consumption, and political complexity: early medieval pottery in Castile and Southern Tuscany (7th–10th centuries)*, în *Social complexity in early medieval rural communities. The north-western Iberia archaeological record*, J. A. Quirós Castillo, ed., Oxford, 2016, 91–112.

Guštin, Tiefengraber 2002,

M. Guštin, G. Tiefengraber, *Oblike in kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti/ Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota*, în M. Guštin, ed., *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana, 2002, 46–62.

Guthnick 1988,

E. Guthnick, *Zur Terminologie und Technologie der Töpferscheiben*, în *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 29, 1988, 89–115.

Harhoiu, Baltag 1982,

R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Vestigii ale epocii post-romane la Sighișoara–Cătunul Viilor*, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1982, 40–47.

Harhoiu, Baltag 2006,

R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Sighișoara–Dealul Viilor. Monografie arheologică*, vol. I–2, BMB, Ser. Historica 14, Bistrița, Cluj-Napoca, 2006.

Harhoiu et alii 2020,

R. Harhoiu, N. Boroffka, R. Boroffka, E. Gáll, A. Ioniță, S. Spânu, *Schäßburg–Weinberg/ Sighișoara–Dealul viilor. II. Archäologische Grabungen bei der Fundstelle „Gräberfeld”/ „Necropolă”*, în *Archaeologia Romanica*, VI, Târgoviște, 2020.

Henning 1977,

J. Henning, *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z.*, în *ZfA*, 11, 1977, 181–200.

Herold 2002,

H. Herold, *Die Keramik der awarischen Siedlungsreste von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, Niederösterreich*, în *ArchAustri*, 86, 2002, 161–181.

Herold 2004,

H. Herold, *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54, Teil I*, VAH 14, Budapest, 2004.

Herold 2006,

H. Herold, *Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen im Nordost- und Südwest-Ungarn*, în *Opuscula Hungarica*, 7, Budapest, 2006.

Herold 2009

H. Herold, *Materielle Kultur – technologische Traditionen – Identität. Untersuchungen zur Archäologie des Frühmittelalters in Niederösterreich*, în *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 37, 2009, 111–134.

Herold 2010,

H. Herold, *Zillingtal (Burgenland) – Die awarenzeitliche Siedlung und die Keramikfunde des Gräberfeldes*, Teile 1–2, în *Monographien des Römisch-Germanischen Zentral Museums*, 80, 1–2, Mainz, 2010.

Herold 2014,

H. Herold, *Insight into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar Period: pottery production and use in the Carpathian Basin from the late 6th to the 10th century AD*, în *ActaArchCarp*, 49, 2014, 207–229.

Herold 2015,

H. Herold, *Technological traditions in early medieval eastern Austria*, în O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, eds., *Castellum, Civitas, Urbs. Zentren und Eliten im Frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, în *Castellum Pannonicum Pelsonense*, 6, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf., 2015, 329–344

Herold 2016,

H. Herold, *Spätantike und Frühmittelalter – eine technologische Kontinuität? Analysen zu Funden aus Michelstetten (Niederösterreich)*, în *Beatus Homo qui Invenit Sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. Születésnapjára*, Csécs T., Takács M. eds., Győr, 2016, 277–309.

Horedt 1979,

K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen*, în *Rapports du IIF Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 septembre 1975*, vol. 1, B. Chropovský ed., 1, Bratislava, 1979, 385–394.

Kapcsos, Mărginean 2020,

N. Kapcsos, Fl. Mărginean, *Egy 4. század végi – 5. század eleji települészet Konop határában. Kontaktzóna vagy kutatási stádium?*, în Bíró G., Pintér-Nagy K., Szébenyi T., eds., *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére*, în *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről*, 7, Szeged, 2020, 187–213.

Kempke 2001,

T. Kempke, *Slawische Keramik*, în H. Lüdtke, K. Schietzel, eds., *Handbuch zur mittellalterlichen Keramik in Nordeuropa*, 1, Neumünster, 2001, 209–256.

Kiss 2010,

Kiss Cs. K., *Dunaszentgyörgy-Kaszástanya*, în *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*, J. Kisfalud, ed., Budapest, 2010, 198.

Koleva 2009,

R. Koleva, *Za dolnata hronologicheska granitsa na keramikata na yavno kolelo ot teritoriyata na dneshna Balgariya*, în *Prinosi kam balgarskata arheologiya*, 5, 2009, 18–25.

Kotigoroško 1977,

V. G. Kotigoroško, *Novye dannye k izucheniju drevnej istorii slavjan Zakarpat'ja*, în *SlArch*, 25, 1, 1977, 81–102.

Kramer 1985,

C. Kramer, *Ceramic Ethnoarchaeology*, în *Annual Review of Anthropology*, 14, 1977, 77–102.

Kreiter *et alii* 2017

A. Kreiter, P. Skriba, B. Bajnóczi, M. Tóth, O. Viktorik, P. Pánczél, *A dunaszentgyörgyi avar temető kerámiái az archeometria tükrében*, în *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6*, vol. 2, A. Türk, Cs. Balogh, B. Major, eds., Budapest, Esztergom, 2017, 21–102.

Kuna, Profantová 2005,

M. Kuna, N. Profantová, *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*, Praha, 2005.

Ladstätter 2000,

S. Ladstätter, *Die materielle Kultur der Spätantike in der Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg*, Österr. Akad. der Wiss. Phil.-Hist. Kl., Mitt. der Prehist. Komm. 35, Wien, 2000.

Ladstätter 2003,

S. Ladstätter, *Handelsbeziehungen der Provinz Noricum in der Spätantike am Beispiel des keramischen Fundmaterials*, în *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Thessaloniki 11–16 Octobre 1999, Atena, 2003, 303–312.

Leterme 2008,

C. Leterme, *Töpferräder und Töpferscheiben: archäologische Befunde und zeitgenössische Abbildungen*, în W. Melzer, ed., *Soester Archäologie und mittelalterliches Handwerk – Eine Standortbestimmung. Beiträge des 10. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks*, Beiträge zur Archäologie 9, Soest, 2008, 157–168.

Macháček 1997,

J. Macháček, *Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition*, în *SlArch*, 45, 2, 1997, 353–418.

Magomedov, Smilenko 1990,

B. V. Magomedov, A. T. Smilenko, *Social'no-ekonomicheskoe razvitye naseleniia yugo-vostochnoi Evrop'i v I t'is. n. e. (VIII). Goncharstvo (VIII.4)*, în V. D. Baran, N. S. Abasina, B. V. Magomedov, A. T. Smilenko, R. V. Terpilovskii, eds., *Slaviane iugo-vostochnoj Evrop'i v pred-gosudarstvenn'ii period*, Kiiv, 1990, 393–401.

Mare et alii 2011,

M. Mare, D. Tănase, Fl. Drașovean, G. El Susi, Sz. S. Gál, *Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, BHAB 52, Timișoara, 2011.

Masek 2012,

Masek Zs., *Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczi-falva–Bagi-földek 5.–8.–8A. lelőhelyek területén*, în *Hadak Útján XX. Népvándorláskor Fiaatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigetalom*, 2010. október 28–30, Zs. Petkes, ed., Budapest, 2012, 43–59.

Matei, Stanciu 2000,

Al. V. Matei, I. Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II–IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României / Funde der römischen Kaiserzeit (2.–4. Jh. n. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens*, BMP 2, Zalău, Cluj-Napoca, 2000.

Matei, Băcuet-Crișan 2011,

Al. V. Matei, D. Băcuet-Crișan, *Contribuții arheologice privind topografia și structura internă a satului medieval timpuriu din nord-vestul României. Așezarea de la Porț–La baraj (județul Sălaj)*, BMP 14, Cluj-Napoca, 2011.

Merva 2014,

S. Merva, *The Analysis of Pottery from 10th–11th-century Graves in the Carpathian basin. Technological and Typo-chronological Studies*, în *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009*, L. Doncheva-Petkova, C. Balogh, A. Türk, eds., Sofia, Piliscsaba, 2014, 197–262.

Milavec 2012,

T. Milavec, *Late Antique settlements in Slovenia after the year 600*, în *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, V. Ivanišević, M. Kazanski, eds., Collège de France – CNRS Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 36, Paris, Beograd, 2012, 71–88.

Mitrea 1980,

I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI–IX*, în *Carpica*, 12, 1980, 55–142.

Modrijan 2010,

Z. Modrijan, *The Last Phases of the Settlement at Tonovcov Grad (Slovenia). The Ceramic Evidence*, în S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci, eds., *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean*, vol. II, BAR International Series, 2185 (II), Oxford, 2010, 687–694.

Modrijan 2011,

Z. Modrijan, *Continuity in Late Antiquity Slovenian fortified hilltop settlements*, în O.

Heinrich-Tamáška, ed., *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Castellum Pannonicum Pelsonense 2, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden (Westf.), 2011, 157–172.

Modrijan 2020,

Z. Modrijan, *Late Antique settlements in Slovenia and their position in the broader trade network of Late Antiquity (a case of pottery)*, în E. Cavada, M. Zagermann, eds., *Alpine Festungen 400–1000. Chronologie, Räume und Funktionen, Netzwerke, Interpretationen/ Fortezze Alpine (secoli V–X). Cronologia, spazi funzioni, sistemi, interpretazioni*, Akten des Kolloquium in München am 13. und 14. September 2018, München, 2020, 575–593.

Modrijan, Milavec 2011,

Z. Modrijan, T. Milavec (with contributions of P. Kos, D. Božič, M. Turk, P. Leben Seljak, B. Toškan, J. Dirjec, F. Boschin, K. P. Fazioli), *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 24, Ljubljana, 2011.

Negri 1994,

A. Negri, *La ceramica grezza medievale in Friuli – Venezia Giulia: gli studi e le forme*, în *Ad Mensam. Manfatti d'uso quotidiano da contesti archeologici fra tarda antichità e medioevo*, S. Lusuardi Siena, ed., Udine, 1994, 63–96.

Nestor 1973,

I. Nestor, *Autochtones et Slaves en Roumanie*, în *Slavianite i sredizemnomorskiiat sviat VI–XI vek. Mezhdunaroden simpozium po slavianska arkeologija*, Sofia, 23–29 april 1970, St. Mihailov, S. Georgieva, P. Gakeva, eds., Sofia, 1973, 29–33.

Nicolescu, Petrescu 1974,

C. Nicolescu, P. Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974.

Orton et alii 1993,

C. Orton, P. Tyers, A. Vince, *Pottery in archaeology*, Cambridge, 1993.

Parczewski 1993,

M. Parczewski, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Veröff. der österr. Ges. für Ur- und Frühgesch. 17, Wien, 1993.

Parczewski 1995,

M. Parczewski, *Zu den Anfängen der Drehscheibenkeramik im westlichen Polen im Lichte des Fundmaterials aus Zukowice bei Glogów*, în *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. Bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Kolloquium Mikulčice*, 24.–26 Mai 1994, ITM 2, L. Poláček, ed., Brno, 1995, 9–14.

Pataki et alii 2008,

B. Pataki, R. Gindele, C. Ionescu, L. Dărăban, E. Veress, *Studiu arheometric realizat pe probe de ceramică arheologică*, în *StComSM*, 25, I, 2008, 167–192.

Peacock 1982,

D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach*, Longman Archaeology Series, London, New York, 1982.

Pierret 1994,

A. Pierret, *Identification des techniques de façonnage: intérêt des données expérimentales pour l'analyse des microstructures*, în *Terre cuite et société. La céramique, documente technique, économique, culturel. XIVe Rencontres internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, D. Binder, J. Courtin, eds., Juan-les-Pins, 1994, 75–91.

Pleinerová 1986,

I. Pleinerová, *Březno: experiments with building old Slavic houses and living in them*, în *Památky Archeologické*, 77, 1986, 104–176.

Pleterski 2008a,

A. Pleterski (mit Beitr. von T. Knific, B. Toškan, J. Dirjec, B. Štular und von M. Belak), *Zgodnjesrednjeveška naselbina na Blejski Pristavi. Najdbe/ Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 14, Ljubljana, 2008.

Pleterski 2008b,

A. Pleterski, *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku/ Küchenkultur im Frühen Mittelalter*, Ljubljana, 2008.

Pohl 1988,

W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.

Pohl 2003,

W. Pohl, *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*, în H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl, eds., *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, 13, Leiden, Boston, 2003, 571–595.

Poleska et alii 1998,

P. Poleska, J. Bober, M. Krapiec, *Das erste dendrochronologisch datierte frühslawische Grubenhaus aus Polen*, în *Archaeoslavica*, 3, 1998, 33–69.

Pool 1992,

C. A. Pool, *Integrating Ceramic Production and Distribution*, în *Ceramic Production and Distribution. An Integrated Approach*, G. J. Bey III, C. A. Pool, eds., Boulder, San Francisco, Oxford, 1992, 275–313.

- Postică 2007,
Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V–XIII)*, BAM 7, București, 2007.
- Rădulescu, Horga 2014,
G. Rădulescu, M. Horga, *Considerations on Early Medieval Pottery in Northwestern Transylvania in the Context of its Research with the Methods of Archaeometry and Geoarchaeology*, în *Studii și cercetări. Geology-Geography*, 19, 2014, 7–27.
- Rice 2015,
P. M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Second Edition, Chicago and London, 2015.
- Rodriguez 1997,
H. Rodriguez, *Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n.Chr. im Spiegel der südostalpinen Gebrauchskeramik*, în *ArhVestnik*, 48, 1997, 153–177.
- Romát, Lakatos 2014,
S. Romát, A. Lakatos, *Késő avar településnyom Nagykaroly Szennyvíztisztító-telepen*, în *StComSM*, 30, I, 2014, 245–258.
- Romsauer 1991,
P. Romsauer, *The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin*, în *Antiquity*, 65, 247, 1991, 358–367.
- Rosner 1971,
Gy. Rosner, *Die Fragen der Schmuckkeramik der frühen Awarenzeit*, în *Acta Antiqua et Archaeologica*, 14, 1971, 95–104.
- Rosner 1979,
Gy. Rosner, *Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén*, BBAMÉ 8–9, 1979 [1977–1978], 97–108.
- Rosner 1990
Gy. Rosner, *Keramikerstellung und Handel im Karpaten-Becken in der frühen Awarenzeit*, în *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 15, 1990, 125–130.
- Roux 1994
V. Roux, *La technique du tournage: définition et reconnaissance par les macrotraces, in Terre cuite et société. La céramique, documente technique, économique, culturel. XIVe Rencontres internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, D. Binder, J. Courtin, eds., Juan-les-Pins, 1994, 45–58.
- Roux 2009,
V. Roux, *Wheel Fashioned Ceramic Production during the Third Millenium BCE in the Southern Levant: a perspective from Tel Yarmuth*, în S. A. Rosen, V. Roux, eds., *Techniques*

and people: anthropological perspectives on technology in the archaeology of the proto-historic periods in the Southern Levant. *Mémoires et travaux du centre de Recherche Français à Jérusalem*, Archéologie et sciences de l'Antiquité et du Moyen Âge 9, Paris, 2009, 195–212.

Rusanova 1976,

I. P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI–VII vv. Kultura prazhskogo tipa*, Moskva, 1976.

Rusanova, Timoşciuk 1984,

I. P. Rusanova, B. A. Timoşciuk, *Kodyn, slavianskie poseleniia V–VIII vv. na r. Prut*, Moskva, 1984.

Rusu-Bolindeţ 2007,

V. Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca: contribuţii la studiul ceramicii din Dacia romană*, BMN 25, Cluj-Napoca, 2007.

Rzeźnik 1995,

P. Rzeźnik, *Frühmittelalterliche Töpfertechniken im Lichte der Keramik von der Dominsel zu Wrocław*, în L. Poláček, ed., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Kolloquium Mikulčice, 24.–26 Mai 1994*, ITM 2, Brno, 1995, 65–78.

Salamon, Erdély 1971,

Á. Salamon, I. Erdély (mit Beitr. von I. Lengyel und T. Tóth), *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, în *Studia Archaeologica*, 5, Budapest, 1971.

Schmid 2008,

D. Schmid, *Die ältere Töpferei an der Venusstrasse-Ost in Augusta Raurica. Untersuchungen zur lokal hergestellten Gebrauchskeramik und zum regionalen Keramikhandel*. Forschungen in Augst 41, Augst, 2008.

Sekelj Ivančan 2001,

T. Sekelj Ivančan, *Early Medieval Pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to 13th centuries AD*, BAR International Series, 914, Oxford, 2001.

Shepard 1985,

A. O. Shepard, *Ceramics for the archaeologist*, Washington D.C., 1985.

Simonova 2008,

E. N. Simonova, *Material'naia kul'tura slavianskogo naseleniia Severo-Vostochnoi Vengrii VII–XI vekov. Po keramicheskim materialam*, Moskva, 2008.

Skružný 1970,

L. Skružný, *Ruční hrnčířské kruhy doby hradištní*, în *Sborník Národního Muzea v Praze*, în *Acta Musei Nationalis Pragae, Series A – Historia*, 24, 1–2, 1970, 145–155.

Spânu, Gáll 2016,

D. Spânu, E. Gáll, *Cuptorul de olar din secolul al VIII-lea de la Sighișoara – Dealul Viilor*, în *MCA*, 12, 2016, 177–203.

Stanciu 1994,

I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (cercetările arheologice din anii 1992, 1993)*, în *EphNap*, 4, 1994, 267–322.

Stanciu 2000,

I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII–X)*, în *Arheologia Medievală*, 3, 2000, 127–190.

Stanciu 2003,

I. Stanciu, *Descoperiri medievale timpurii din județele Satu Mare și Maramureș. Date noi, observații și opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din nord-vestul României*, în *Marmatia. Arheologie–Numismatică*, 7, 1, 2003, 249–316.

Stanciu 2011,

I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)*/ *The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle ages (the middle of the 5th century – early 7th century) [abridged version]*, în *PAT*, 4, Cluj-Napoca, 2011.

Stanciu 2013,

I. Stanciu, *The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity)*, în *SlArch*, 61, 2, 2013, 323–370.

Stanciu 2014,

I. Stanciu, *A well from the Early Medieval settlement at Jucu de Sus (Cluj County, North-Western Transylvania)*, în *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, S. Cociș ed., în *PAT*, 7, Cluj-Napoca, 2014, 325–339.

Stanciu 2016a,

I. Stanciu, *Țesturile de lut în așezările medievale timpurii din partea nord-vestică a României (a doua jumătate a sec. VII – sec. IX/X)*, în *Marmatia. Arheologie–Numismatică*, 13, 2016, 33–50.

Stanciu 2016b,

I. Stanciu, *Așezarea de la Lazuri–Lubi tag (jud. Satu Mare). Aspecte ale locuirii medievale timpurii în nord-vestul României*, Bibl. Ephemeris Napocensis 9, Cluj-Napoca, 2016.

Stanciu 2017,

I. Stanciu, *Backteller aus den frühmittelalterlichen Siedlungen von Nordwestrumänien (zweite Hälfte des 7 Jh. – 9./10. Jh.)*, în *EphNap*, 27, 2017, 155–174.

Stanciu, Matei 1994,

I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva considerații asupra ceramicii prefeudale transilvănene*, în *ActaMP*, 18, 1994, 135–163.

Stanciu et alii 2021,

I. Stanciu, M. Urák, A. Ursuțiu, *O nouă așezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României–Giarmata–„Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X)*, în *PAT*, 18, Cluj-Napoca, 2021.

Stark 2003,

M. R. Stark, *Current Issues in Ceramic Ethnoarchaeology*, în *JAR*, 11, 3, 2003, 193–242.

Steinklauber 1990,

U. Steinklauber, *Der Duel und seine Kleinfunde*, în *Carinthia I*, 180, 1990, 109–136.

Székely 1992,

Z. Székely, *Așezări din secolele VI–XI p.Ch. în bazinul Oltului Superior*, în *SCIV(A)*, 43, 3, 1992, 245–306.

Szóke 1980,

B. M. Szóke, *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn*, în *ActaArchHung*, 32, 1–4, 1980, 181–203.

Takács 2012,

M. Takács, *Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8.–11. Jahrhunderts im Spannungsfeld zwischen verschiedenen Datierungsmöglichkeiten und ihren Einwänden*, în *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*, B. Tobias, ed., Mainz, 2012, 145–166.

Takács, Vaday 2004,

M. Takács, A. Vaday, *Avar edényégető kemencék Kompolton*, în *Agria*, 40, 2004, 5–104.

Takács M. 2016,

Takács M., *A Felső-Tisza-vidék és Nyírség 9. századi kerámiaművességének problémás kérdéseiről*, în Simonyi E., Tomka G., ed., „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között megrendezett konferencia előadásai, *Opuscula Hungarica* 9, Budapest, 2016, 45–57.

Tentiuc 1996,

I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI–XIII*, Iași, 1996.

Teodor 1968,

D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în SCIV(A), 19, 2, 1968, 227–278.

Teodor 1978,

D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978.

Teodor E. S. 2000,

E. S. Teodor, *Ceramica așezărilor din secolul al VI-lea de la Dulceanca*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare. 1950–2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate*, M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Topoleanu, eds., Tulcea, 2000, 295–342.

Teodor E. S. 2001,

E. S. Teodor, *Ceramica din Muntenia, de la sfârșitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului al VII-lea*, doctoral dissertation, București, 2001, [http://esteo.ro/TTW/index_est.html].

Teodor E. S. 2004,

E. S. Teodor, *An Update for „Ipotesti-Cândești Culture”*, în G. Fusek, ed., *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*, în Arch. Slovaca Monogr. Commun. Inst. Arch. Nitriensis Acad. Scien. Slovacae 7, Nitra, 2004, 405–414.

Teodorescu 1964,

V. Teodorescu, *Despre cultura Ipotesti-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-vestul Munteniei (regiunea Ploiești)*, în SCIV(A), 15, 4, 1964, 485–503.

Tica 2013,

G. Tica, *Močna pri Lenartu*, în *Arheologija na avtocesta Slovenije*, 35, Ljubljana, 2013.

Tomegea 2012a,

G. Tomegea, *The analysis of the cremation graves of the biritual necropolises of Transylvania (7th and 9th centuries)*, în *BruckAM*, 7, 1, 2012, 101–109.

Tomegea 2012b,

G. Tomegea, *On research problems of biritual cemeteries from Transylvania (7th–9th century)*, în *Crisia*, 42, 2012, 9–13.

Tóth 2006,

Á. B. Tóth, *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*, în *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae*, 4, *Monumenta Gepidica*, Budapest, 2006.

Trifunović 2017,

S. Trifunović, *Keramika, izgotovlennaja na ruchnom goncharnom krugu, v kul'ture limigantov*, în *Evropa ot Latena do Srednevekov'ja: varvarskij mir i rozhdenie slavjanskih kul'tur. K 60-letiju A.M. Oblomskogo*, Ranneslavjanskij mir arheologija slavjan i ih sosedej 19, Moskva, 2017, 215–227.

Trifunović 2019,

S. Trifunović, *Osnovne činjenice i problemi definisanja arheološke kulture kasnorimskog doba u panonskom Barbarikumu*, în *Balkan, Podunavlje i istočna Evropa u rimsko doba i u ranom srednjem veku. Materijali i srpsko-ruske konferencije „Sudbine naroda istočne i južne Evrope – pogled kroz vekove”* (20–26. maja 2014 g. Novi Sad, Beograd), I. O. Gavrituhin, S. Trifunović, eds., Novi Sad, 2019, 141–166.

Țiplic 2002–2003,

I. M. Țiplic, *Necropolele de tip Mediaș din Transilvania*, în *ActaMN*, 39–40, 2, 2002–2003, 9–24.

Țiplic 2006,

I. M. Țiplic, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th–13th Century)*, *BiblSeptem* 20, Heidelberg, Alba Iulia, 2006.

Vaday 1984,

A. H. Vaday, *Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön*, în *MFMÉ*, 1980–81, 1 [1984], 31–42.

Vaday 1989,

A. H. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricum*, în *Antaeus*, 17–18, Budapest, 1989.

Varadzin 2010,

L. Varadzin, *Hrnčířská výroba ve východní části střední Evropy 6.–13. století v archeologických pramenech*, în *ArchRoz*, 62, 2010, 17–71.

Vida 1999,

T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik, I. (6.–7. Jh.)*, *VAH* 8, Berlin, Budapest, 1999.

Vida 2016,

T. Vida, *Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas*, in *ActaArchHung*, 67, 2016, 361–422.

Vida, Völling 2000,

T. Vida, T. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, in *Archäologie in Eurasien*, 9, Rhaden/Westf., 2000.

Vionis 2013,

A. K. Vionis, *Considering a Rural and Household Archaeology of the Byzantine Aegean: The Ceramic Spectrum*, in J. Bintliff, M. Caroscio, eds., *Pottery and Social Dynamics in the Mediterranean and Beyond in Medieval and Post-Medieval Times*, BAR International Series, 2557, Oxford, 2013, 25–40.

Vionis 2020,

A. K. Vionis, *Bridging the Early Medieval 'ceramic gap' in the Aegean and the Eastern Mediterranean (7th–9th c.): local and global phenomena*, in *HEROM*, 9, 2020, 291–325.

Vionis et alii 2009,

A. K. Vionis, J. Poblome, M. Waelkens, *The hidden material culture of the Dark Ages. Early medieval ceramics at Sagalassos (Turkey): new evidence (ca AD 650–800)*, in *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*, 59, 2009, 147–165.

Vörös 1988,

G. Vörös, *Késő szarmata edénylelet Kiskundorozsma-Kistemplomtanya lelőhelyről*, in *MFME*, 1987–1 [1988], 11–23.

Zábojník 1988,

J. Zábojník, *On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia*, in *ArchRoz*, 40, 4, 1988, 401–437.

Zaharia 1971,

E. Zaharia, *Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, in *Dacia* (N.S.), 15, 1971, 269–287.

Zeman 1976,

J. Zeman, *Nejstarší slovanské osídlení Čech*, in *Památky Archeologické*, 67, 1, 1976, 115–235.

AN EXAMINATION OF THE EARLY MEDIEVAL
POTTERY PRODUCTION CONCERNING THE USE OF
THE POTTER'S WHEEL IN THE EASTERN PART OF
THE CARPATHIAN BASIN (7TH–9TH CENTURIES)

Abstract

The production, distribution and consumption of pottery reflects an important area of economic life, but also social behaviours, including the perpetuation or abandonment of certain traditions in this field. Mainly, the present contribution proposes an examination of the changes in the production of early medieval pottery in the eastern part of the Carpathian Basin, in connection with the use of the potter's wheel. The changes in pottery production illustrate only one aspect of the complex and not easily decipherable transformations that took place during the transition period from Antiquity to the Middle Ages. About this process, the opinions expressed regarding the spread of slow-wheel pottery within the Avar Khaganate and its neighbourhoods are commented. The explanation for the association in the same area and in the same location of slow-wheel pottery with the one made on the fast wheel remains obscure, in any case it is about the simultaneous presence of two different technological traditions, both with origins in Late Antiquity. The forms in which the production of pottery was organized over time did not register a linear evolution, they were always influenced by the economic and social organization, as they responded to external impulses. Transitions, especially sudden ones, from one model to another are difficult processes to explain.

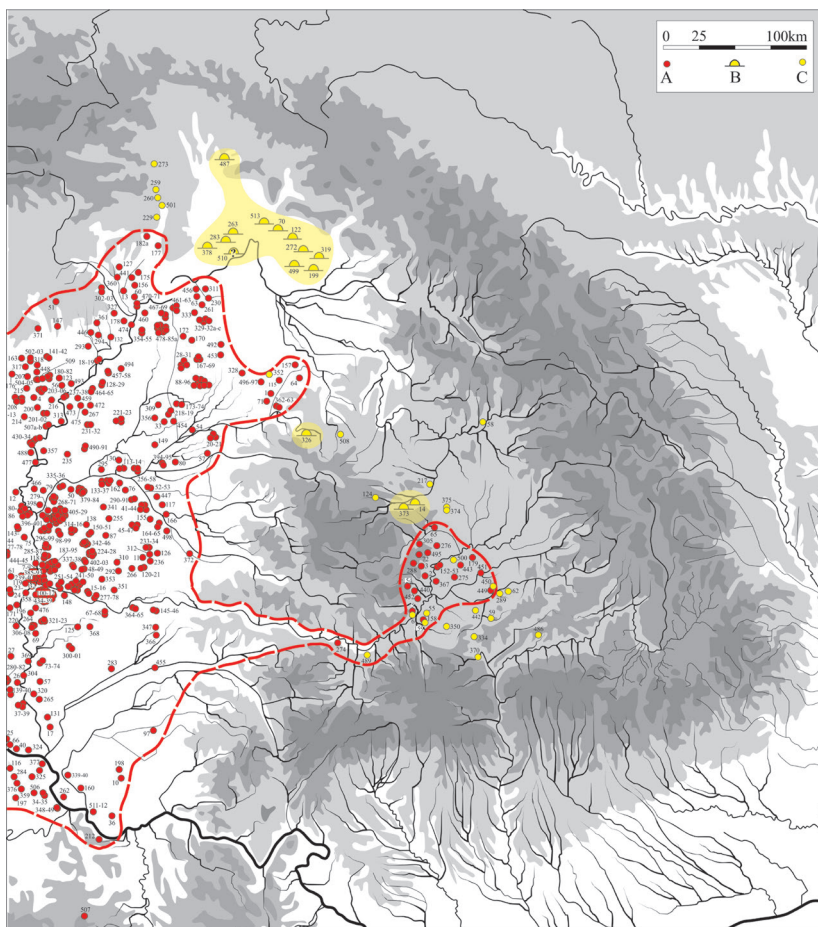

Fig. 1. Partea răsăriteană a Bazinului Carpatic indicată prin descoperiri funerare (ultima treime a secolului al VI-lea – secolul al IX-lea). A – În legătură directă cu mediul Khaganatului Avar (inhumație). B – Cimitire tumulare (incinerare). C – Cimitire plane birituale (incinerare/ inhumație, cele din Transilvania au fost incluse așa-numitei „grupe Mediaș”) sau în care a fost practică doar incinerarea. Nu sunt înregistrate necropolele orizontului Reihengräber târziu (ultima treime a sec. al VI-lea – sec. al VII-lea), ca cele de la Band, Noșlac sau Brateiu 3 (Transilvania). După Stanciu 2016b, 238, fig. 201 (locurile de descoperire sunt indicate în Anexa 8, 313–315). / The eastern area of the Carpathian Basin indicated by funerary discoveries (last third of the 6th century–9th century). A – In direct connection with the environment of the Avar Khaganate (inhumation). B – Barrows cemeteries (cremation). C – Flat grave cemeteries, biritual (incineration/ inhumation) or in which only cremation was practiced. D – The cemeteries of the late Reihengräber horizon (last third of the 6th century–7th century) are not registered, such as those in Band, Noșlac or Brateiu 3 from Transilvania. After Stanciu 2016b, 238, fig. 201, the location of the sites being indicated in Appendix 8, 313–315.

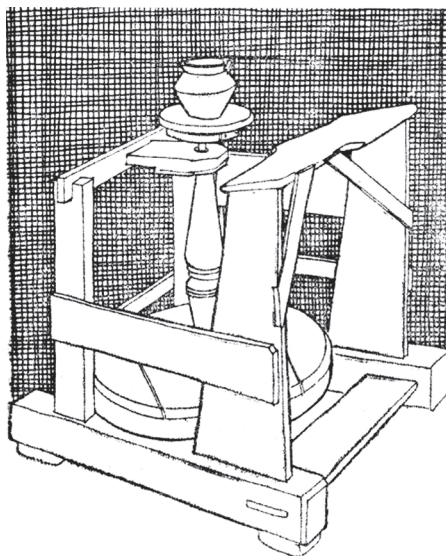

Fig. 2. O roată rapidă tradițională, construită din lemn (Mijlocenii Bârgăului, în nord-estul Transilvaniei). Schiță după Butură 1989, 342, fig. 110. / A traditional fast wheel (double wheel), built of wood (Mijlocenii Bârgăului, located in northeastern Transylvania). A sketch taken from Butură 1989, 342, fig. 110.

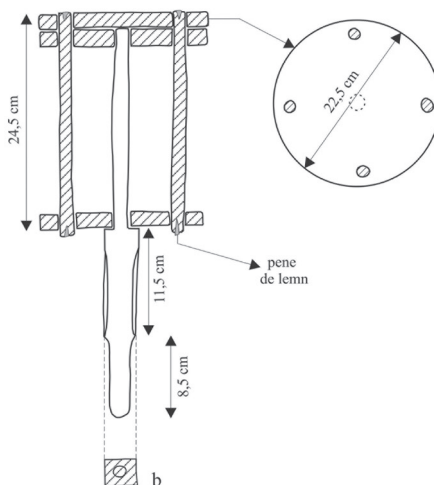

Fig. 3. „Masa” olarului de la Deda (colecția Muzeului Etnografic din Reghin), după Diaconescu 2011, 21, fig. 5 (a). Același instrument, prelucrare grafică a unei schițe realizate de Anton Badea (după Diaconescu 2011, 22). / The <table> of the potter from Deda (collection of the Ethnographic Museum from Reghin), taken from Diaconescu 2011, 21, fig. 5 (a). The same device, graphic processing of a sketch made by Anton Badea (b) (taken from Diaconescu 2011, 22).

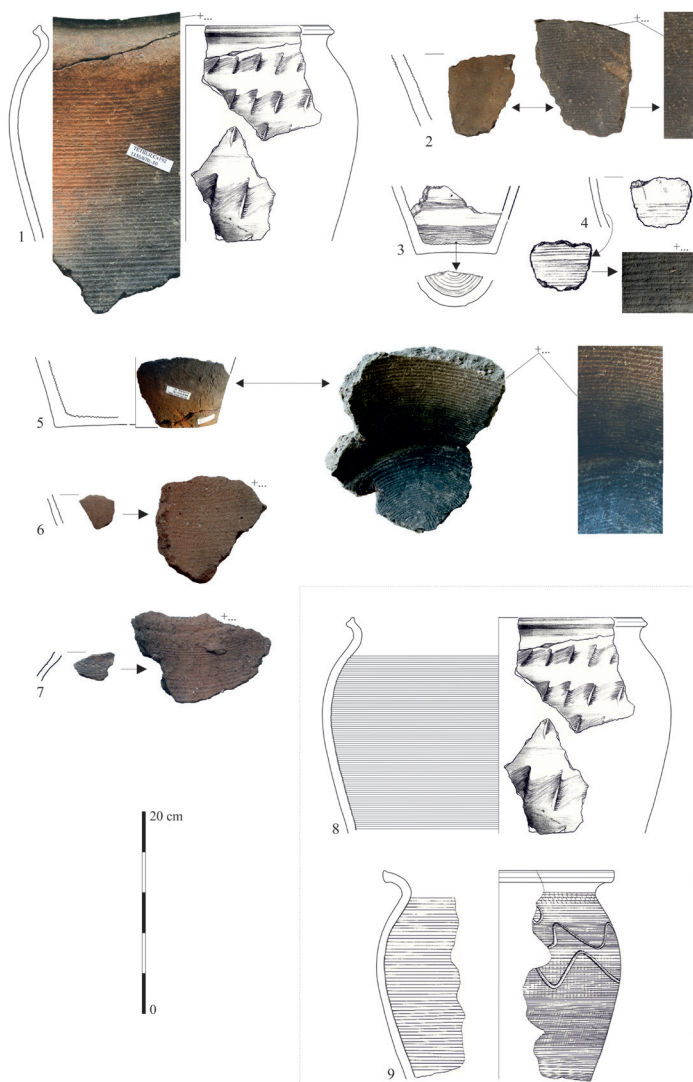

Fig. 4. Striuri (*Innenrillung*) pe suprafața interioară a unor oale confecționate la roata înceată. Exemple din așezările de la Jucu de Sus, în nord-vestul Transilvaniei (1–5) și cea de la Giarmata, în partea românească a Banatului (6–7). O oală de la Jucu, cvasi-întregibilă (1, 8) alăturată unui exemplu din situl de la Invillino (nord-estul Italiei), acesta cu datare mai timpurie (după Bierbrauer 1987, vol. II). 1–5, după Stanciu 2016b; 6–7, după Stanciu *et alii* 2021. / „Streaks” (*Innenrillung*) on the inner surface of some pots modeled at the slow wheel. Examples from the settlements from Jucu de Sus, in the northwest of Transylvania (1–5) and the one from Giarmata, located in the Romanian part of Banat (6–7). A pot from Jucu, almost complete (1, 8) next to an example from the site of Invillino (northeastern Italy), this with earlier dating (9, taken from Bierbrauer 1987, vol. II). 1–5, taken from Stanciu 2016b. 6–7, taken from Stanciu *et alii* 2021.

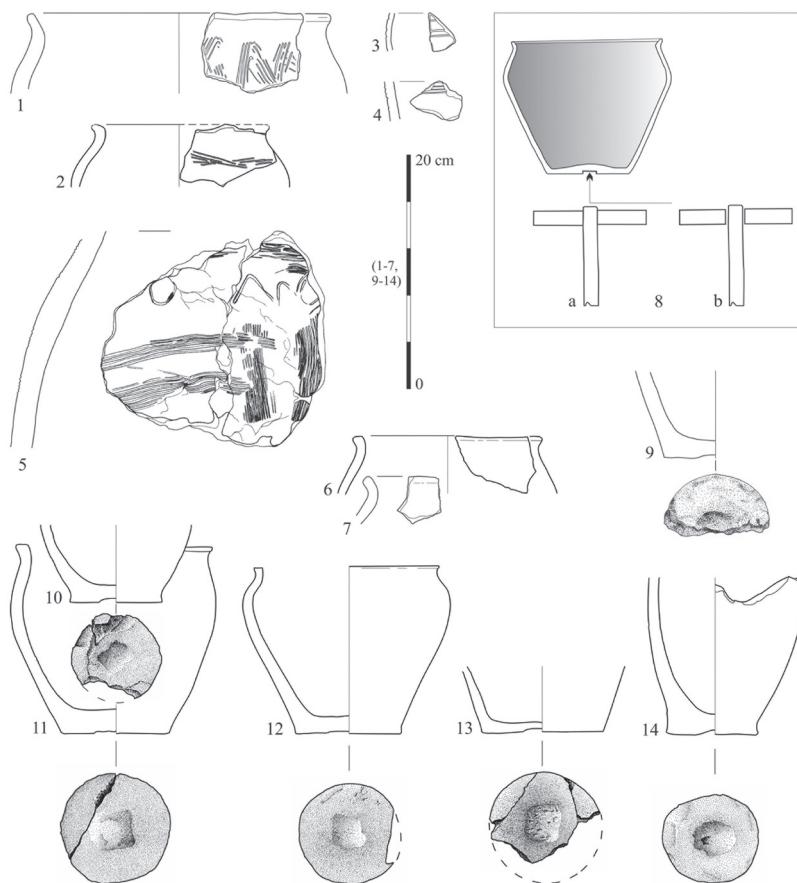

Fig. 5. Olărie lucrată cu mâna, decorată (1, 5) și confecționată la roata încetă, cu sau fără decor (2-4, 6-14). În cazul exemplarelor confecționate la roată este vizibilă uneori pe fundul vaselor amprenta axului supraînălțat al roții (9-14). Olăria provine din așezări situate în partea nord-vestică a României, respectiv o fază a locuirii cu datare propusă spre sfârșitul sec. al VI-lea și în prima treime a sec. al VII-lea: Zalău-Bulevardul Mihai Viteazul 104-106 (1, 6, 9-14); Lazuri-Lubi tag (3-5, 7); Zalău-Valea Mâții (2) (după Stanciu 2011). 8/a-b – Confecționarea vaselor la o roată încetă, axul supraînălțat lăsând o urmă adâncită (ușoară prelucrare grafică după Kempke 2001). / Handmade pottery decorated (1, 5) and made on a slow wheel, with or without decoration (2-4, 6-14). In the case of wheeled specimens being visible sometimes on the bottom of the vessels the imprint of the raised spindle of wheel (9-14). Settlements in the northwestern part of Romania, respectively a stage of habitation for which dating to the end of the 6th century and in the first third or half of the 7th century was proposed: Zalău-Mihai Viteazul Boulevard 104-106 (1, 6, 9-14); Lazuri-Lubi tag (3-5, 7); Zalău-Valea Mâții (2) (taken from Stanciu 2011). 8/a-b – Making vessels on a slow wheel, the situation in which the raised axis of the device leaves a deep imprint (easy graphic processing after Kempke 2001).

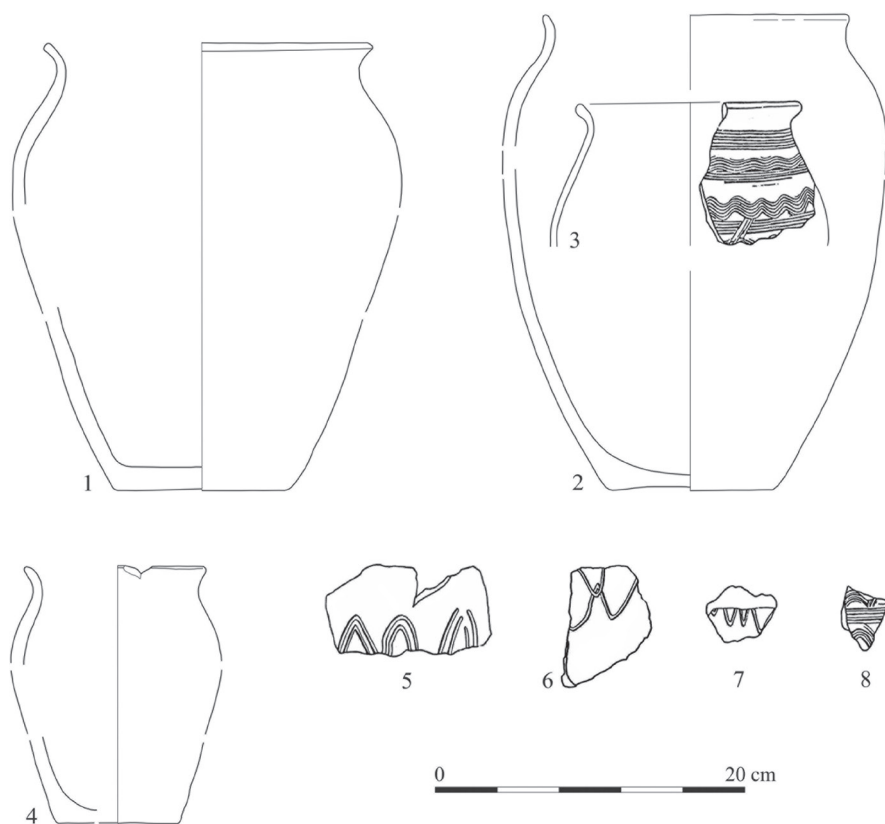

Fig. 6. Oale confecționate la roata înceată, cu sau fără decor, datare propusă pentru a doua jumătate a sec. al VI-lea și prima jumătate a sec. al VII-lea. Așezări din Slovacia sud-vestică: Nitra–*Mikov dvor*, feature 2 (3, 5, 7–8), feature 199 (1, 4), and feature 233 (2); Siladice–*Bodoš I*, feature 9 (6). După Fusek 1994. / Slow-wheel pottery, with or without decoration, with proposed dating for the second half of the 6th century and the first half of the 7th century. Settlements in the south-western part of Slovakia: Nitra–*Mikov dvor*, feature 2 (3, 5, 7–8), feature 199 (1, 4), and feature 233 (2); Siladice–*Bodoš I*, feature 9 (6). Taken from Fusek 1994).

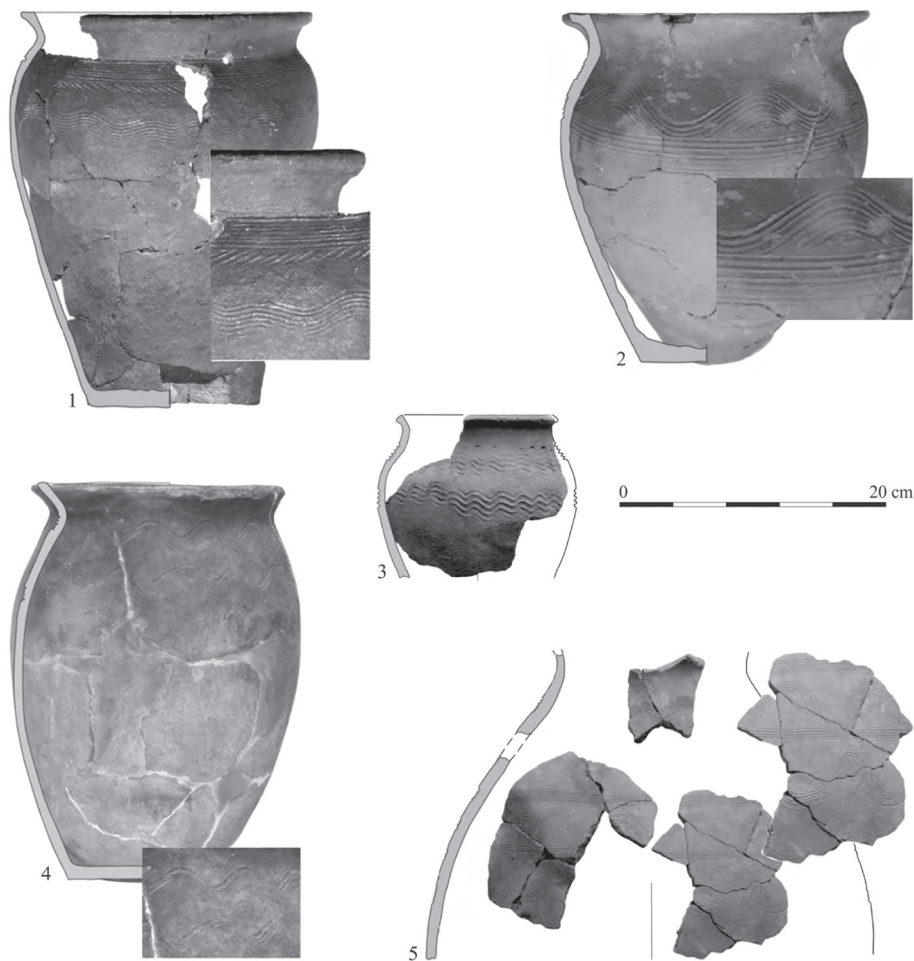

Fig. 7. Olărie confecționată la roata înceată (nr. 2 mai probabil la roata rapidă) și decorată cu un instrument asemănător pieptenelui, provenită din așezări puse în legătură cu mediul sarmatic târziu (regiunea Banatului sârbesc și Bačka): Dolovo–Ciglana (1–2); Čurug–Stari Vinogradi (3); Padej–Ciglana (4–5). După Trifunović 2017. / Pottery made on a slow wheel (no. 2 more likely on a fast wheel) and decorated with a comb-like instrument, from settlements connected with the late Sarmatian environment (Serbian Banat region and Bačka). Dolovo–Ciglana (1–2); Čurug–Stari Vinogradi (3); Padej–Ciglana (4–5). Taken from Trifunović 2017.

Fig. 8. Olărie confecționată la roata înceată și decorată cu pieptenele, provenită din așezări puse în legătură cu mediul sarmatic târziu (regiunea Banatului românesc): Timișoara–Freidorf, după Mare *et alii* 2011 (1, 2); Conop–Cotârce/Pătul (3–5, după Kapcsos, Mărginean 2020); Jebel (6, după Bejan 1995). / Pottery made at the slow wheel and decorated with a comb-like instrument, coming from settlements connected with the late Sarmatian environment (Romanian Banat region): Timișoara–Freidorf (1, 2, taken from Mare *et alii* 2011); Conop–Cotârce/Pătul (3–5, taken from Kapcsos, Mărginean 2020); Jebel (6, taken from Bejan 1995).

Fig. 9. Cimitirul transilvănean de la Vlaha (nord-vestul Transilvaniei), primele două treimi ale sec. al VI-lea, mediul Regatului Gepid. Vas confecționat la roata rapidă, pastă fină, decor șampilat; mărime aleatorie (foto I. Stanciu, inedit). / The Transylvanian cemetery from Vlaha (northwestern Transylvania), the first two thirds of the 6th century, the environment of the Gepid Kingdom. Vessel made of fast wheel, fine paste, stamped decoration; random size (photo I. Stanciu, unpublished).

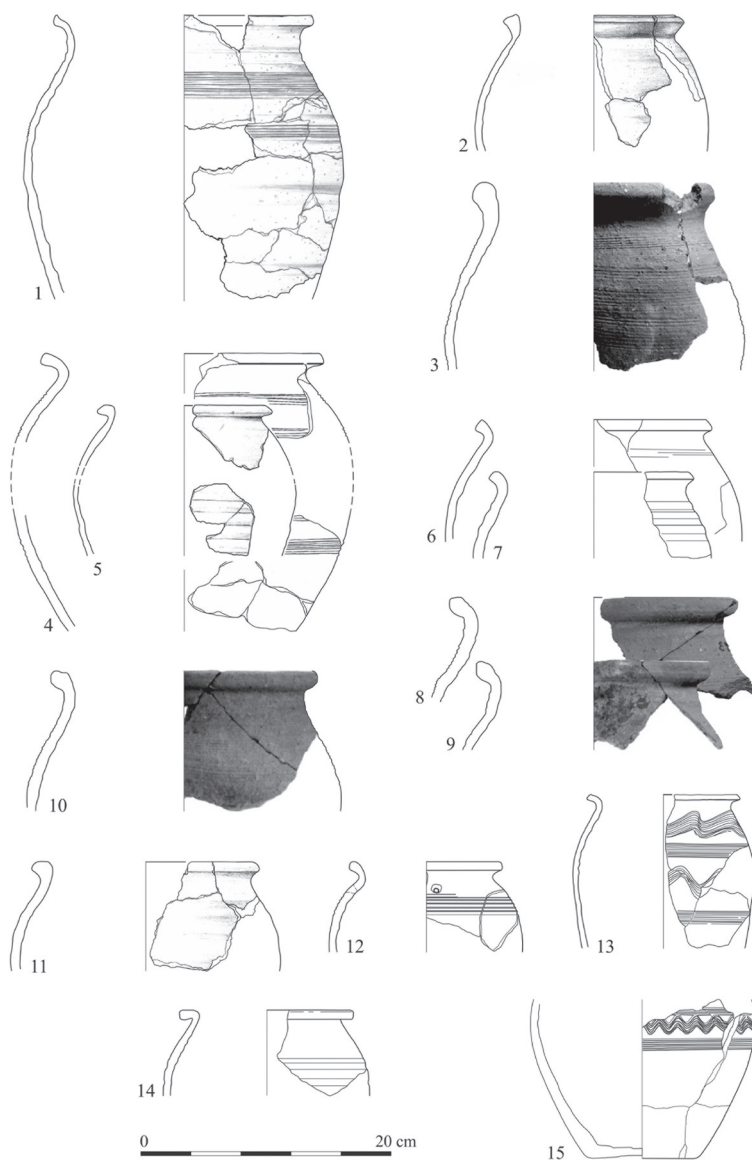

Fig. 10. Exemple pentru olăria de uz comun (oale) produsă la roata rapidă. Așezările de la Lazuri-Lubi tag (1-2, 4-7, 11-12, 14, după Stanciu 2016b), Popeni-Pe pogor (13, după Băcuet-Crișan 2006) și Pericei-Keller tag (15, după Băcuet-Crișan 2014). Cuptorul de olar de la Sighișoara-Dealul viilor (3, 8-10, după Spănu, Gáll 2016). / Examples of common use pottery (pots) produced at the fast wheel. The settlements from Lazuri-Lubi tag (1-2, 4-7, 11-12, 14, taken from Stanciu 2016b), Popeni-Pe pogor (13, taken from Băcuet-Crișan 2006) and Pericei-Keller tag (15, taken from Băcuet-Crișan 2014). The potter's oven from Sighișoara-Dealul viilor (3, 8-10, taken from Spănu, Gáll 2016).

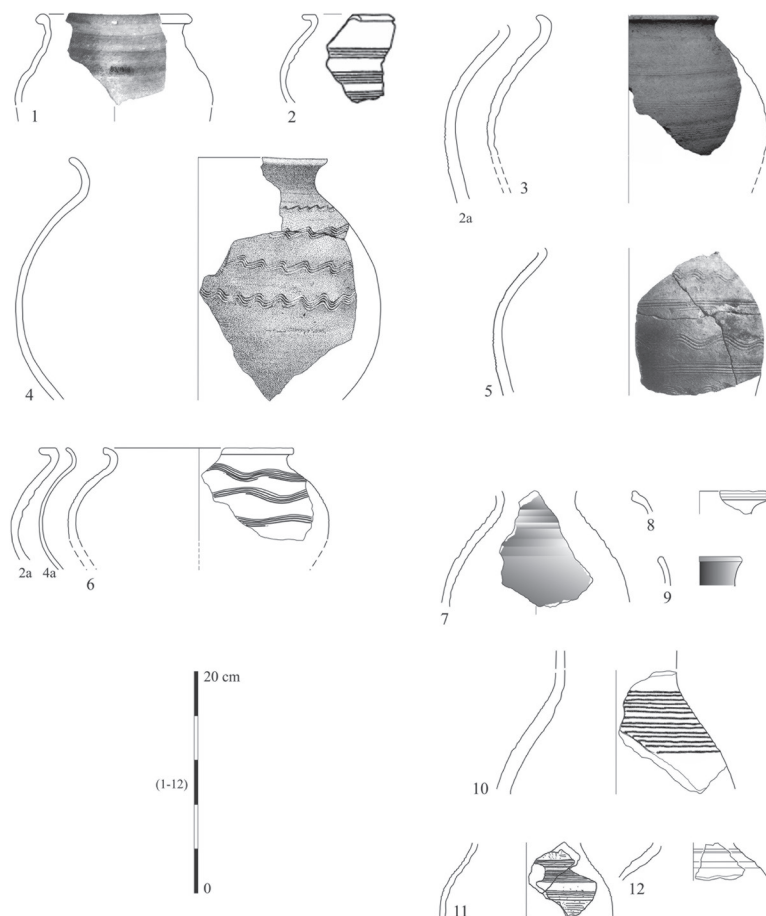

Fig. 11. Exemple pentru olăria confecționată la roata rapidă, exemplare cu proporțiile unor „castroane” (1–6) și o formă aparte, cel mai probabil recipiente folosite pentru consumul și manipularea băuturii, acestea cu pastă mai fină (7–12). Materialul provine din așezări: Nușfalău–Țigoiul lui Benedek (1, 7, 10, după Stanciu 2016b și Băcuet-Crișan 2004); Gergelyugornya (2, după Simonova 2008); Carei–Stația de epurare (3, după Romát, Lakatos 2014); Eperjes (4–5, după Bálint 1991); Bobota–Pe vale (6, 9, după Băcuet-Crișan 2010); Lazuri–Lubi tag (8, după Stanciu 2016b); Sighișoara–Dealul viilor (11, după Harhoiu, Baltag 2006); Porț–La baraj (12, după Matei, Băcuet-Crișan 2011). / Examples of pottery made on a fast wheel, specimens with the proportions of „bowls” (1–6) and a special shape, most likely containers used for the consumption and handling of the drink, these with finer paste (7–12). The material comes from settlements: Nușfalău–Țigoiul lui Benedek (1, 7, 10, taken from Stanciu 2016b and Băcuet-Crișan 2004); Gergelyugornya (2, taken from Simonova 2008); Carei–Stația de epurare (3, taken from Romát, Lakatos 2014); Eperjes (4–5, taken from Bálint 1991); Bobota–Pe vale (6, 9, taken from Băcuet-Crișan 2010); Lazuri–Lubi tag (8, taken from Stanciu 2016b); Sighișoara–Dealul viilor (11, taken from Harhoiu, Baltag 2006); Porț–La baraj (12, taken from Matei, Băcuet-Crișan 2011).

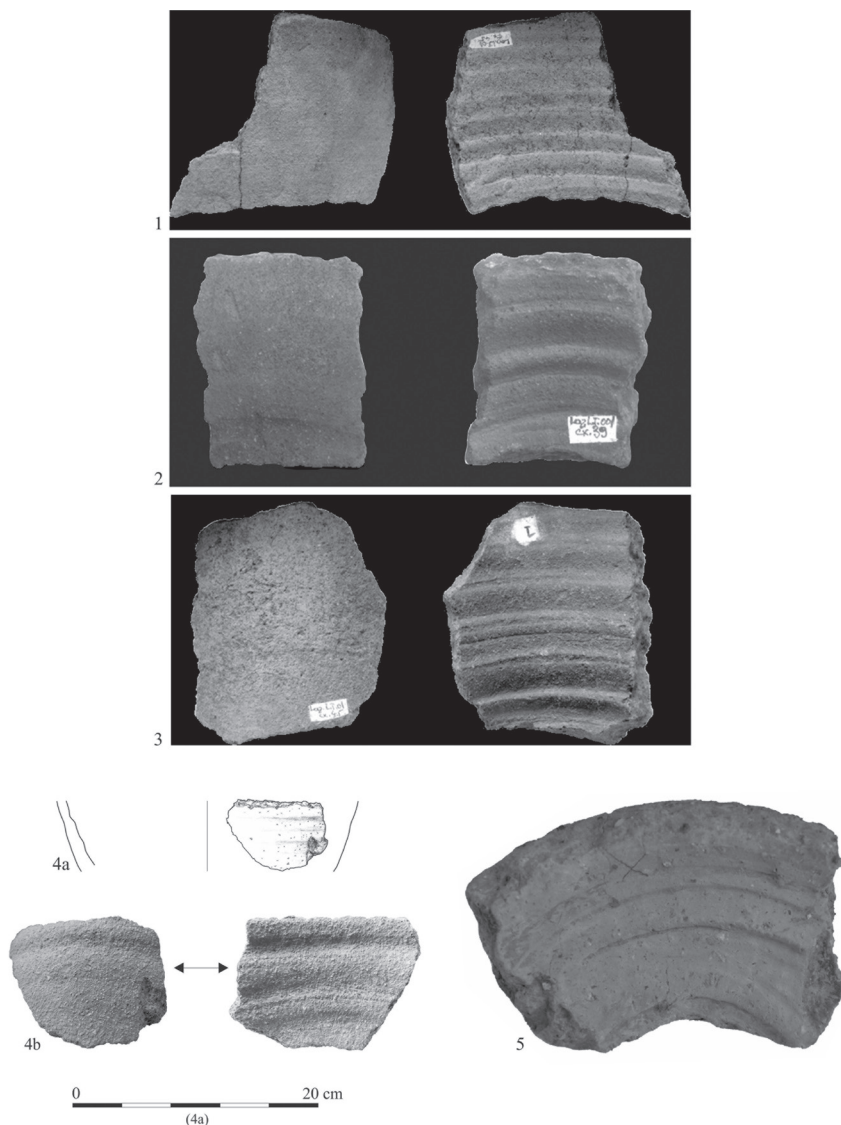

Fig. 12. Exemple pentru olăria de uz comun confecționată la roata rapidă, aspectul părților inferioare ale vaselor, cu ondulații accentuate ale pereților, vizibile mai ales pe suprafața lor interioară. Așezările de la Lazuri-Lubi tag (1–4, după Stanciu 2016b) și Marca-Sfârăuș I (5, după Băcueț-Crișan, Bejinariu 2020). Dimensiuni aleatorii, cu excepția nr. 4a. / Examples of common use pottery made on the fast wheel, the appearance of the lower parts of the vessels, with accentuated corrugations of the walls, visible especially on their inner surface. The settlements from Lazuri-Lubi tag (1–4, taken from Stanciu 2016b) and Marca-Sfârăuș I (5, taken from Băcueț-Crișan, Bejinariu 2020). Random dimensions except no. 4a.

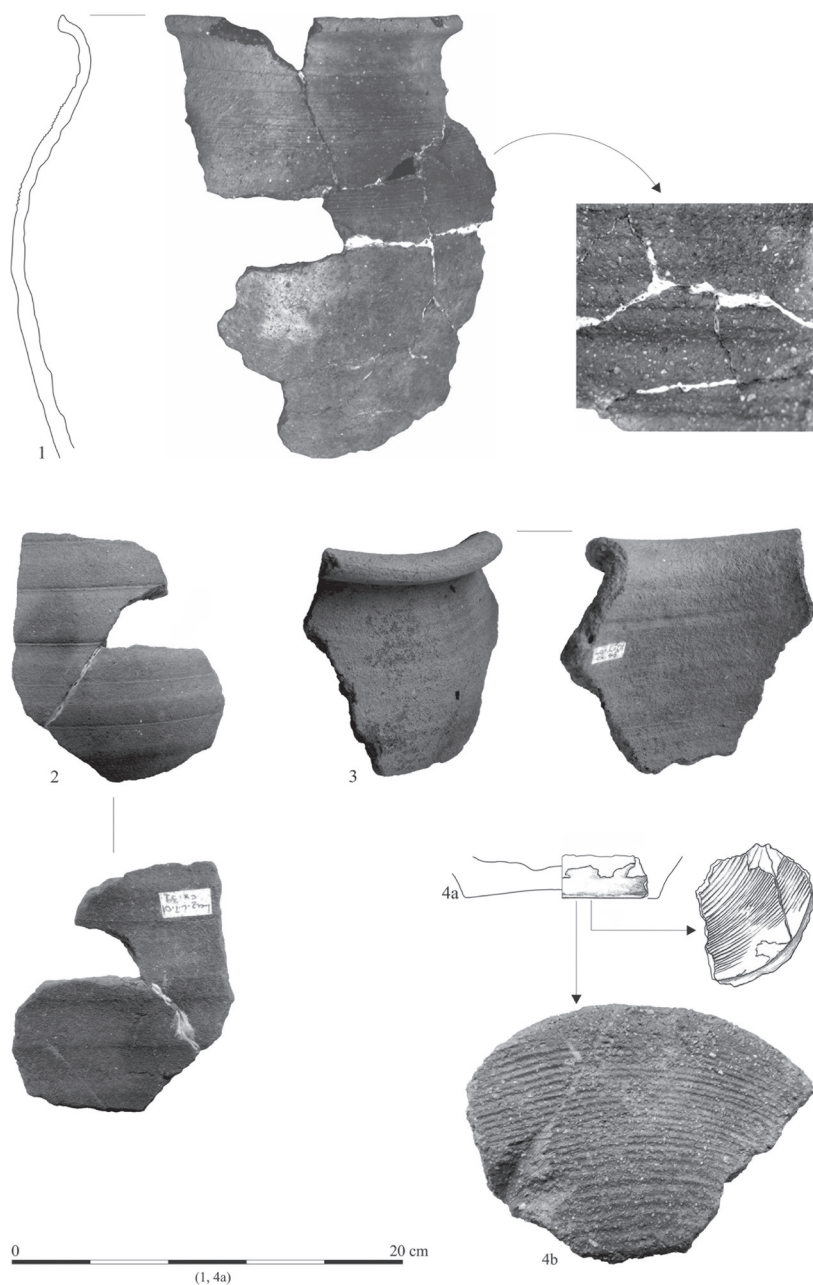

Fig. 13. Alte exemple pentru olăria confecționată la roata rapidă, așezarea de la Lazuri-Lubi tag (după Stanciu 2016b). 1 = Fig. 10/1. 2 și 3 cu mărimi aleatorii. / Other examples for the pottery made at the fast wheel, the settlement from Lazuri-Lubi tag (taken from Stanciu 2016b). 1 = Fig. 10/1. 2 and 3 with random sizes.

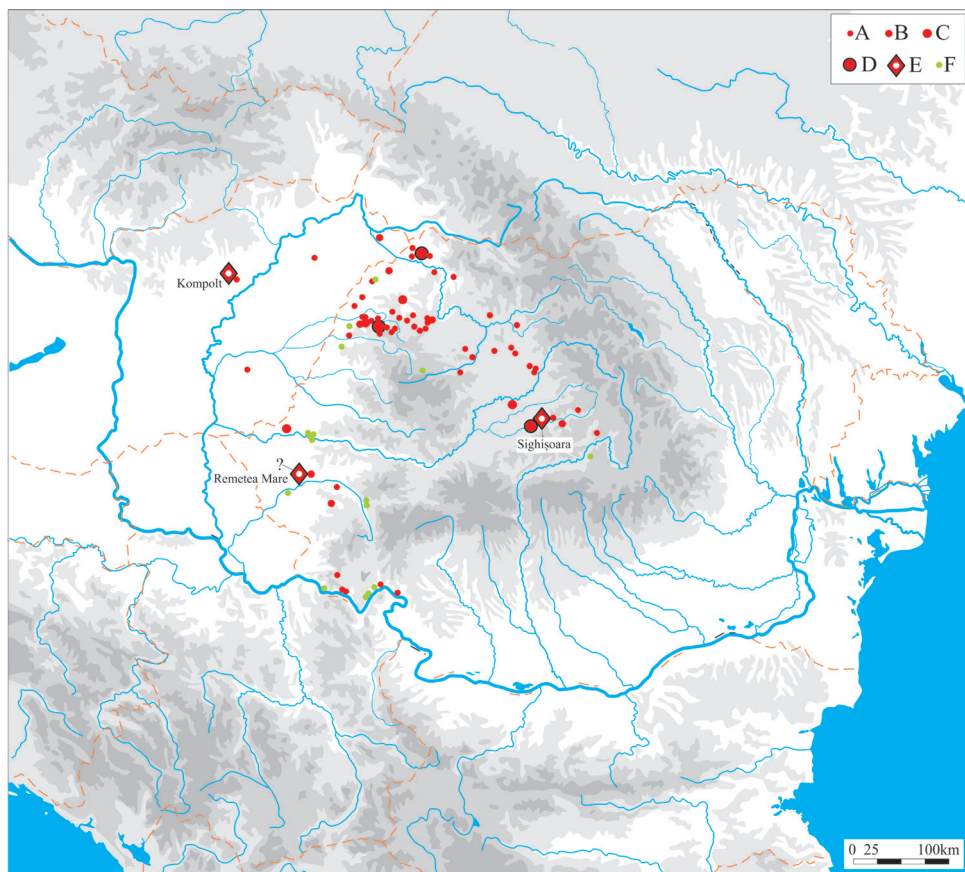

Fig. 14. Partea răsăriteană a Bazinului Carpatic (la est de Tisa, excepție așezarea de la Kompolt) cu distribuția (completabilă) a așezărilor medievale timpurii din care este semnalată olărie de uz comun confecționată la roata rapidă. Datări cu punctul de greutate în secole VIII–IX. Din partea estică a Ungariei au fost înregistrate așezările de la Eperjes (Bálint 1991), Gergelyiugornya (Simonova 2008), Hajdúnánás–Fekete-halom (Bajkai 2015) și Kompolt–Kistértanya (Takács, Vaday 2004), dar este foarte posibil ca alte așezări de acolo în care astfel de olărie a fost găsită să nu fie semnalate acum. Nu este susținută o astfel de evidență pentru partea nord-estică a Serbiei. Proporții estimate, uneori în termeni relativi, pentru prezența olăriei de uz comun confecționate la roata rapidă: A – prezență redusă (sigur sub 10% din totalul materialului ori proporțiile sunt neprecizabile); B – 10%–20%; C – 21%–35%. D – 36% – 53%. E – Cuptoare de olar perfecționate, cu grătar. F – Așezări cu prezență nesigură a olăriei confecționate la roata rapidă, oricum proporțiile rămân necunoscute. Pentru așezările medievale timpurii de pe teritoriul României în care este atestată prezența olăriei confecționate la roata rapidă a se vedea Stanciu 2016b, 210, fig. 189, 311–312 Anexa 7. / The eastern area of the Carpathian Basin (east of the Tisza, except for the settlement of Kompolt)

with the distribution (completable) of the early medieval settlements from which is signaled common use pottery made on the fast wheel. They were dated especially in the 8th–9th centuries. From the eastern part of Hungary were recorded the settlements of Eperjes (Bálint 1991), Gergelyugornya (Symonova 2008), Hajdúnánás – Fekete-halom (Bajkai 2015) and Kompolt–Kistértanya (Takács, Vaday 2004), but it is very possible that other settlements there where such pottery was found are not reported now. No such evidence is supported for the north-eastern part of Serbia. Estimated proportions, sometimes in relative terms, for the presence of common-use pottery made on the fast wheel: A – low presence (certainly less than 10% of the total material or the proportions are imprecise; B – 10% – 20%; C – 21% – 35%; D – 36% – 53%. E – Improved pottery kilns. F – Settlements with uncertain presence of pottery made at the fast wheel, however the proportions remain unknown. For the early medieval settlements on the Romanian territory in which the presence of pottery made at the fast wheel is attested: Stanciu 2016b, 210, fig. 189, 311–312 Appendix 7.

SCHIMBĂRI ÎN MENTALITATEA RITUALULUI DE ÎNMORMÂNTARE ÎN SECOLELE VII-XI P. CHR.

Ingrid Petcu-Levei*

Cuvinte cheie: Dobrogea, păgânism, creștinism, etnicitate, practici funerare, secolele VII-XI p. Chr.

Keywords: Dobrogea, paganism, Christianity, ethnicity, funeral practices, VII-XI centuries AD.

Factorul principal în alegerea ritului și a ritualului funerar este religia. Printre altele creștinismului oferă sufletelor defuncțiilor o viață mai bună în lumea de apoi. Creștinarea populației din teritoriul Dobrogei a fost un proces lung și destul de dificil. Bineînțeles, odată cu adoptarea noii religii, comportamentul funerar a cunoscut o schimbare semnificativă, coordonată de simbolistică și de învățăturile oferite de scriptură. Modul în care creștinismul a interacționat cu obiceiurile de înmormântare este destul de pragmatic, multe dintre tradiții fiind adaptate sub o altă formă. Influența politică asupra mediului social fiind un factor important în deciziile populațiilor asupra credințelor adoptate¹. În esență, înmormântările erau privite ca cele mai conservatoare tradiții culturale pentru oamenii din diferitele perioade istorice. Acest lucru este un concept care stă la baza evoluției umane².

Creștinismul este o religie conștientă de spațiu, iar biserica folosește diverse strategii de excludere și includere. Ele variază de la accesul în biserici și mănăstiri, până la apartenența la comunitatea ecleziastică. Organizarea cimitirelor se făcea în funcție de rangul și statutul social, dar și de modul în care defunctul a murit, știut fiind faptul că spațiul periferic al necropolelor era destinat devianților³.

Deși în prezent se vorbește despre creștinarea masivă din secolul al IX-lea, ca fiind una dintre transformările majore ale istoriei medievale, în legătură cu

* Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu nr. 12, e-mail: ingridpetculevei@gmail.com

¹ Parvanov 2016, 89–91; Petcu-Levei 2021, 92.

² Parvanov 2016, 17; Petcu-Levei 2021, 92–93.

³ Parvanov 2016, 91; Petcu-Levei 2021, 92–93.

arheologia funerară încă există nedumeriri. Practicile funerare creștine sunt analizate pe baza săpăturilor întreprinse în necropole și pe baza materialului arheologic descoperit în morminte. Probabil, canoanele creștine sunt echivalate cu realitatea arheologică iar riturile de înmormântare sunt considerate fenomene statice. Cu toate acestea, propunerea unei practici creștine universale, limitează așteptările de diferențiere etnică. În obiceiurile creștine se regăsesc câteva aspecte normative, cum ar fi amplasarea, dispariția mormintelor de incinerare, orientarea defuncților cu capul spre vest în poziție decubit dorsală cu membrele pe lângă corp, pe piept sau bazin și mai ales dispariția inventarului bogat din cadrul mormintelor⁴.

Analiza arheologică a modului în care creștinismul a început să domine zona central europeană, se dezvăluie ca o cerință în înțelegerea modului în care comunitățile locale au evoluat și s-au adaptat la amestecul de populații cu origini diferite. Cercetarea necropolelor ne oferă o expunere amplă asupra practicilor funerare, originea culturală a defunctului, date ale ariei culturale din care acesta făcea parte dar și informații referitoare la întreaga comunitate. Cimitirul este permanent și păstrează o legătură strânsă între așezare și strămoșii săi⁵.

Cercetările arheologice realizate în decursul anilor 1960–1980 în necropole se concentrau să ofere informații despre identitatea etnică a defuncților. Caracterul etnic al obiectului arheologic a fost dezbătut în cadrul istoriografiei anglo-saxone, germane, franceze, făcându-și apariția în interiorul celei românești abia după anii 1990⁶.

Diversitatea grupurilor etnice care fac parte din zona Europei Centrale și de Sud-Est au condus la interpretarea inventarului funerar ca fiind principala caracteristică generală în identificarea anumitor categorii etnice/culturale. Aceste elemente sunt mai degrabă indicatori ai statutului social, decât al reprezentării etnice. Este bine cunoscut faptul că grupurile de diverse etnii au caracteristici culturale și obiceiuri materiale diferite.

Interesantă este și relația dintre aceste populații și incapacitatea lor de a trasa granițe între ele⁷.

Studiile făcute de Walter Pohl referitoare la secolul al VII-lea p. Chr., ne arată faptul că la est, populațiile dominante erau avarii, bulgarii, slavii și bizantinii. Popoare care pot fi numite și dominantele perioadei, însă nici unul dintre aceste grupuri nu pot fi numite „popoare” în adevăratul sens al cuvântului datorită faptului că termenul de „etnie” avea o altă însemnătate atunci, față de termenul pe care îl interpretăm noi astăzi. Toți erau legați între ei printr-un model

⁴ Parvanov 2016, 15; Petcu-Levei 2021, 92–94.

⁵ Williams, Sayer 2009, 2–4; Petcu-Levei 2021, 93–94.

⁶ Curta 2009, 293–319; Petcu-Levei 2021, 93–94.

⁷ Pohl 1998, 24; Petcu-Levei 2021, 93–94.

de interdependență care a format existența lor etnică. Lumea lor a fost creată pornind de la antichitate⁸. Patrick Geary spune că „Lumea germanică a fost poate cea mai mare și mai durabilă creație a geniului politic și militar roman”⁹. Un număr mare de barbari trăiau în Imperiu și automat se adaptau prin convertirea la creștinism pentru a putea deveni înalți oficiali romani, unul dintre exemple fiind Teodoric, ostrogotul care a crescut ca prizonier în Constantinopol și a trecut la o carieră de *magister militum*, consul și patrician. Prin urmare avem de-a face cu un exemplu clasic de „romanizare”, dar care în alte privințe a rămas „barbar”. Pe de altă parte, chiar și în afara Imperiului, tradiția romano-creștină era expusă într-o varietate de forme și s-a dovedit a fi un factor important de agregare etnică. Cel mai izbitor exemplu, desigur, sunt românii. Secole după căderea provinciilor balcanice, o tradiție pastorală latino-romană a servit drept punct de plecare pentru o etnogeneză valaho-romană. Acest tip de virtualitate – etnicitatea ca potențial ascuns care vine în prim plan în anumite circumstanțe istorice – este un indiciu al înțelegerii proceselor etnice¹⁰. Urmărind cercetările asupra subiectului putem trage următoarele concluzii:

1. Etnia nu este un fenomen obiectiv¹¹, obiectele arheologice și datele permit doar simple ipoteze cu privire la modul de utilizare¹².

2. Majoritatea obiectelor care au fost descoperite de arheologi ar putea fi expresiile directe sau indirecte ale identității etnice, mai ales dacă sunt descoperite în contextele ceremoniale (de exemplu: în interiorul mormintelor), însă nu există grupuri de obiecte care să prezintă un indicator etnic incontestabil¹³.

3. Culturile arheologice și grupurile etnice coincid adesea, dar nu trebuie să ne asumăm identificarea deplină între ele. Este posibil ca granițele politice, teritoriile etnice, grupurile lingvistice și zona de influență, cultura materială să nu aibă aceeași extensie¹⁴.

Făcând o paralelă cu zilele noastre, imaginea modernă a proceselor etnice este destul de complexă și contradictorie. Acest lucru este dovedit de tendințele generate de globalizare și multiculturalism. Pe de o parte, în cursul cooperării interetnice se actualizează procesul de unificare, manifestat prin ștergerea diferențelor și unicității etnice a grupurilor etnoculturale separate în favoarea culturii dominante. Pe de altă parte, alături de tendința dezvoltării proceselor de unificare, putem observa creșterea conștiinței naționale care se manifestă prin

⁸ Pohl 1998, 18; Petcu-Levei 2021, 93–94.

⁹ Geary 1988, 6; Petcu-Levei 2021, 93–94.

¹⁰ Pohl 1998, 21; Petcu-Levei 2021, 93–94.

¹¹ Geary 1983, 18; Pohl 1998, 21; Petcu-Levei 2021, 94.

¹² Țiplic 2021; Petcu-Levei 2021, 94.

¹³ Țiplic 2021; Petcu-Levei 2021, 94.

¹⁴ Pohl 1991, 47; Pohl 1998, 22; Țiplic 2021; Petcu-Levei 2021, 94.

apelarea la trecutul, istoria și dorința absolută de a salva ceea ce conectează membrii grupurilor etnice prin cultura lor națională nativă¹⁵.

S-a constatat că formele culturale izolate sunt considerate ca o interacțiune etnică anormală și fiecare tip de identitate etnică poate primi statutul unei norme unice. Dacă o persoană a luat o formă de identitate etnică, înseamnă că este confortabilă și într-un anumit sens individual, aceasta fiind, prin urmare, o decizie pozitivă pentru această alegere. O altă problemă o reprezintă faptul că această „normă” este mai degrabă temporară, de natură suplimentară, în funcție de condițiile exterioare ale vieții sociale umane, în timp ce o identitate etnică pozitivă, ca normă inițială a interacțiunilor interetnice, se bazează pe valorile tradiționale ancestrale ale unui grup etnocultural¹⁶. Prin urmare, este de subliniat faptul că omul prin natura sa caută să mențină identitatea etnică pozitivă, ca o oportunitate de a „atinge” adevărata sa cultură etnică¹⁷.

Astăzi, oamenii de știință remarcă nevoia de a menține o identitate etnică pozitivă în rândul reprezentanților grupurilor etno-culturale pentru a preveni actualizarea xenofobiei¹⁸. Viziunea etnică asupra lumii este „una dintre bazele fundamentale ale oricărei culturi”, „mecanism de apărare nespecific”¹⁹.

Cea mai dificilă problemă o reprezintă descoperirile din perioada romană târzie sau bizantină. Este aproape imposibil să demonstrezi că persoanele care purtau sau foloseau obiectele erau sau nu cu adevărat romani, ori simțeau sau nu acest lucru. Cultura bizantină și diversele sale derivate provinciale, care se aflau sub o anumită influență barbară, au pătruns în toate culturile medievale timpurii, liderii barbari foloseau obiecte bizantine ca simboluri de prestigiu și bunuri de lux. Arheologia și istoria literară reflectă ambele condiții fundamentale ale etniei medievale timpurii, tipurile nu se puteau defini decât față de realitatea copleșitoare a unui stat și civilizație poli-etnică. Gradul de dependență sau de refuz al modelelor romane, a modelat Europa medieval timpurie; a pus baza succesului sau eșecului unui număr mare de etnogeneze. Nu orice calitate etnică (forță, număr, spiritualitate) a decis soarta lor; ci capacitatea de a se adapta la un mediu care traversa schimbări rapide și care puteau oferi acestei adaptări un sens credibil înrădăcinat în tradiție și ritual. Slavii sau bulgarii au reușit, deoarece forma lor de organizare s-a dovedit la fel de stabilă și de flexibilă pe cât era necesar. Avarii au eșuat în cele din urmă, modelul lor nu a putut răspunde noilor condiții. Popoarele medievale și

¹⁵ Seredkina 2016, 2; Petcu-Levei 2021, 94.

¹⁶ Seredkina 2016, 15–16; Petcu-Levei 2021, 94.

¹⁷ Seredkina 2016, 16; Petcu-Levei 2021, 94–95.

¹⁸ Seredkina 2016, 16; Petcu-Levei 2021, 94–95.

¹⁹ Seredkina 2016, 21; Petcu-Levei 2021, 95.

caracteristicile lor culturale au fost rezultatul, nu condiția, unui proces istoric complex²⁰.

Guy Halsall a arătat că este dificil să legăm existența inventarului funerar sau lipsa sa, de prezența sau lipsa ritualurilor funerare creștine. Acesta afirma și faptul că dispariția mormintelor cu inventare bogate din zona vest-europeană a secolului al VII-lea coincide cu generalizarea cronologică a creștinismului, dar nu a fost identificată o cauză-efect²¹. Ideea unei astfel de cauzalități este puternic aprofundată în zona anglo-saxonă, în care lipsa inventarului funerar este atribuită mediului creștin²².

De multe ori, când în arheologie nu se poate detecta o caracteristică generală asupra simbolisticii depunerilor funerare, se considera ca făcând parte din rit. După creștinare, multe dintre obiectele depuse în morminte au fost interpretate ca fiind reminiscențe păgâne, codificate²³. Există o serie de opinii nuanțate la nivel de cercetare a necropolelor din Anglia care susțin că revenirea creștinismului în secolul al VII-lea p. Chr., nu a dus la o abandonare rapidă a depunerii în morminte a obiectelor de inventar²⁴.

Atenția cercetătorilor încă este axată pe aspectele care ilustrează riturile și ritualurile de înmormântare specific creștine, respectiv maniera în care s-a făcut trecerea de la incinerare la înhumare, modul în care au fost preluate o serie de practici funerare păgâne, etapele procesului de înlocuire a ritualurilor antice (păgâne) cu cele ale noilor religii²⁵. Trebuie să acceptăm ideea că nu vom găsi întotdeauna în sursele creștine un suport doctrinar pentru identificarea pe teren a elementelor specifice de rit și ritual ale creștinismului. Multe practici nefiind formulate, altele aplicându-se diferit de la o zonă la alta, este firesc ca evidența lor arheologică să fie minimă²⁶.

Este greu să se susțină apartenența celor care se incinerau la comunitatea creștinilor, deși o anumită toleranță față de o populație nesupusă vreunui control laic și ecleziastic centralizat nu este exclusă din partea bisericii. Prin prezența alogenilor păgâni, menținerea incinerăției ca practică funerară o perioadă mai îndelungată, concomitent cu răspândirea noii religii, este demonstrată atât de descoperirile arheologice, cât și de elementele de natură etnografică, dar și de informațiile scrise²⁷.

²⁰ Pohl 1998, 23; Petcu-Levei 2021, 95–96.

²¹ Halsall 2010, 264; Petcu-Levei 2021, 96.

²² Lucy, Raynolds 2002, 144–155; Petcu-Levei 2021, 96.

²³ Parvanov 2016, 17; Petcu-Levei 2021, 97.

²⁴ Hills 2003, 97–98; Petcu-Levei 2021, 97.

²⁵ Zugravu 1994, 162; Petcu-Levei 2021, 97.

²⁶ Zugravu 1994, 163–164; Petcu-Levei 2021, 97.

²⁷ Zugravu 1994, 169; Petcu-Levei 2021, 97.

În unul dintre mormintele de la Preslav, Bulgaria, s-a descoperit un craniu depus împreună cu o cruce pectorală, amplasat deasupra unei urne de incinerare păgână. Crucea, simbol creștin prin excelență, este probabil să fi fost depusă ca și obiect prețios, anterior, nefiind așezată în vasul de lut, care conține urme ale incinerării și oase de animale. Nu este clar dacă craniul aparține aceluiași individ incinerat, sau mormântul a fost refolosit. Cu toate acestea, eliminarea deliberată a craniului în relație directă cu urna este sigură și creează o legătură fizică și simbolică. Crucea pectorală a fost inclusă posibil, ca obiect purificator al mormântului păgân, subliniind astfel identitatea creștină a persoanei decapitate²⁸.

O situație interesantă este prezentată în necropola de la Castelu, unde printre cele 181 de morminte de incinerare s-a găsit un craniu depus într-o casetă de lespezi de piatră²⁹, așezat în poziție verticală, sprijinit pe maxilarul inferior³⁰. Autorii susțin că ar fi vorba despre o înmormântare rituală ce face parte din cultul craniului³¹, fapt ce este foarte puțin probabil, din multitudinea de explicații, cea mai plauzibilă este dorința de a proteja defunctul care a avut parte de o moarte brutală, necropola fiind la „adăpost” din punct de vedere al sacralității, indiferent de etnie.

De asemenea trebuie luate în considerare și practicile funerare a unor grupuri sociale, cum ar fi secta dualistă anti-materialistă a bogomililor³², care este atestată în centrul Dobrogei la Murfatlar³³ și care cel mai probabil își face prezența și la Dumbrăveni, Suha Reka etc. (pentru o vedere de ansamblu vezi Fig. 1).

Obiceiul de a se înmormânta în jurul bisericilor este același, ideea îi are originea în catacombele de la Roma, unde oamenii doreau să fie îngropați *ad sanctos*³⁴. Apoi, s-a început depunerea „sfinților episcopi” în interiorul bazilicilor, așa că oamenii de rând doreau să fie și ei îngropați *ad sanctos*, prin urmare în jurul bisericilor³⁵.

„Intrarea morților în oraș” este adesea o expresie folosită pentru a defini schimbarea de atitudine față de moartea și nașterea cimitirului creștin, fie pentru a califica drept excepționale descoperirile câtorva înmormântări din interiorul orașelor în Antichitatea târzie și Evul Mediu, fie pentru a caracteriza noile și frecvențele cimitire din zonelor urbane ale Evului Mediu³⁶.

²⁸ Parvanov 2016, 91; Petcu-Levei 2021, 97.

²⁹ Rădulescu, Harțuchi 1967, 56–57/M 110; Petcu-Levei 2021, 97.

³⁰ Comșa *et alii* 1962, 651; Petcu-Levei 2021, 98.

³¹ Comșa *et alii* 1962, 651; Petcu-Levei 2021, 98.

³² Parvanov 2016, 16; Petcu-Levei 2021, 98.

³³ Theodorescu 1976, p. 126–127; Petcu-Levei 2021, 98.

³⁴ Rămureanu *et alii* 1987, vol. 1, 233; Petcu-Levei 2021, 98.

³⁵ Rămureanu *et alii* 1987, vol. 1, 168; Petcu-Levei 2021, 98.

³⁶ Geillard 2020, 373; Petcu-Levei 2021, 98.

Studiile tind să arate că până cel puțin în secolul al VII-lea p. Chr., înmormântările din interiorul orașelor sunt rezervate persoanelor privilegiate de funcția lor, care presupune o anumită sfințenie, sau prin statutul lor social. Personajele îngropate în cimitire *intra muros* sau inserate în spațiul urban, aveau cu o legătură privilegiată cu catedrala sau biserica din apropierea căreia sunt îngropați. Cel mai probabil aceștia erau clerici, binefăcători sau ocrotitori laici³⁷. Episcopii erau considerați persoane sfinte și erau privilegiați când vine vorba despre înhumarea în cadrul bisericii. Datorită obiceiului creștin de venerare a sfinților, înmormântările au tendința de a se apropia din ce în ce mai mult de cei sanctificați, pentru a beneficia de „garanția” vieții de apoi, precum și de o „binecuvântare” *post mortem*. Distanța dintre cei vii și cei morți se estompează în acest fel, deoarece biserica devine puntea de legătură dintre cei vii și cei morți. Basilicile sunt deservite de comunități de clerici, apoi de călugări, care trebuie să se roage atât pentru cei vii cât și pentru cei morți³⁸.

Cercetările arheologice întreprinse atât la începutul secolului al XX-lea, cât și mai târziu, au condus la descoperirea mai multor morminte în jurul bazilicii cisternă de la Adamclisi. Mormintele descoperite aici, se presupune că ar aparține unei comunități de călugări care au continuat să locuiască în oraș, după ce a fost abandonat în a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. (invazia avară din anul 586 p. Chr.)³⁹. Aceasta este, probabil, cea mai timpurie dovadă de pe teritoriul Dobrogei a unor înmormântări *intra muros* în jurul unei bazilici.

Ar trebui specificat faptul că există o includere treptată a morților în habitatele celor vii. Dezvoltarea paralelă a cultului sfinților, pelerinajelor și înmormântărilor *ad sanctos* fac spațiile funerare atractive pentru cei vii, elimină obstacolul antropologic din calea coabitării morților și a celor vii și permit dezvoltarea cimitirelor în jurul tuturor bisericilor, inclusiv în interiorul așezărilor atunci când locul permite acest lucru⁴⁰. Cercetările bazilicilor și a necropolelor din jurul acestora ar trebui puse în strânsă legătură, ele având elemente simbolice comune. Rolul pe care biserica îl joacă în viața individului este unul foarte important. Cercetările referitoare la primele documente liturgice ne arată că ele au fost produsele unor contexte istorice precise, în care biserica își asumă responsabilitatea pentru cei vii și pentru cei morți, prin ritual⁴¹. Totodată scrierile menționează că defunctul era condus de „frații” lui într-un cortegiu funerar, dar nu amintește nimic despre ritualul înmormântării. Foarte impor-

³⁷ Geillard 2020, 375; Petcu-Levei 2021, 98.

³⁸ Geillard 2020, 376–379; Petcu-Levei 2021, 98–99.

³⁹ Cătănciu 1995–1996, 214; Petcu-Levei 2021, 99.

⁴⁰ Geillard 2020, 380; Petcu-Levei 2021, 99.

⁴¹ Rebillard 2009, 123–124; Petcu-Levei 2021, 99.

tant de observat este că există o mare implicare a creștinilor în momentul în care alt creștin moare, principala lor preocupare fiind mântuirea sufletului celui decedat⁴².

Éric Rebillard expune analiza unui text antic din secolul III p. Chr., concludent pentru studiul de față. Textul face referire la *Manicius Felix* care este de religie creștină și care raportează atacul păgânului *Caecilius* privind ritualul de înmormântare la creștini: „nu porți ghirlandă de flori pe cap, nu îți onorezi corpul cu parfumuri; unguentele le rezervi pentru înmormântări; dar chiar și mormintele tale neagă ghirlandele de flori; creaturi anemice, nevrotice, meritați mila zeilor noștri. Rezultatul este, proști nebuni, că nu vă bucurați de viață, în timp ce așteptați viața nouă pe care nu o veți avea niciodată”. După spusele lui Rebillard, acest text, dincolo de artificii literare, arată clar obiceiurile funerare specifice ale creștinilor și abținerea acestora de la anumite practici. Evident, răspunsul bunului creștin *Manicius Felix* scoate în evidență pioșenia credinței creștine „pentru înmormântările noastre podoaba este aceeași, calmul pe care îl arătăm în viața noastră, nu ne legăm cu ghirlande de flori care se usucă ci de la Dumnezeu așteptăm o ghirlandă de flori care înflorește pentru totdeauna. Liniștiți, moderați, încrezători în generozitatea Dumnezeului nostru, neînsuflețim speranțele de fericire în viitor prin credința noastră în marea pe care El o manifestă în prezent. Și astfel binecuvântată este starea în care ne ridicăm din nou, binecuvântată este starea în care trăim acum, meditând la acel viitor”⁴³.

Practicile funerare medievale timpurii erau complexe și prezentau caracteristici regionale. Ele au suferit modificări cauzate de implementarea unui set de reguli, după secolul al X-lea. Acest set de reguli a devenit standardul pentru înmormântările creștine. Existența incinerării sau a înhumării sub forma unor tumuli a fost interpretată ca revelând o serie de indicatori, care dezvăluie unele practici necreștine. Un argument în acest sens este legat de decretul lui Carol cel Mare (publicat în 782), care interzicea toate incinerările și înmormântările păgâne sub formă de tumul în cadrul comunităților creștine, întrucât era considerat a fi calea păgânilor (ca exemplu avem necropola tumulară de la Histria⁴⁴, dar și câteva morminte așezate la baza unor tumuli din zona periferică a orașului Constanța, zona Boreal-Kaufland⁴⁵). În același decret, el a ordonat obligativitatea îngropării celor decedați în cadrul cimitirelor din jurul bisericilor⁴⁶. Putem

⁴² Rebillard 2009, 125; Petcu-Levei 2021, 99.

⁴³ Rebillard 2009, 125–126; Petcu-Levei 2021, 99–100.

⁴⁴ Alexandrescu 1966, 223–235; Papasima, Chera 1999, 292 și nota 16; Damian 2015, 107.

⁴⁵ Informație inedită din caietul personal de șantier.

⁴⁶ Terrin 2007, 155. Țiplic 2021.

observa această manifestare în multe dintre necropole studiate: Durankulak⁴⁷, Skala⁴⁸, Kavarna⁴⁹, Dinogetia⁵⁰ etc.

Urmărind datele și punându-le în corelație cu informațiile referitoare la necropolele aflate în jurul edificiilor de cult ne punem următoarele întrebări:

- Ce informații despre ritual putem obține din corelarea datelor referitoare la amplasarea necropolelor în jurul bisericilor?

- Depinde amplasarea defunctului în cadrul edificiilor de cult de religia/credința acestuia?

- Este inventarul funerar o caracteristică simbolică religioasă cu un rol semnificativ în ritual?

Necropolele studiate ne arată că majoritatea au fost amplasate în apropierea așezămintelor de cult, existând morminte chiar în interiorul lor⁵¹. Cu siguranța atât religia defunctului cât și implicarea lui în cadrul bisericesc erau într-o strânsă legătură. Ritualul era organizat de familie sau de apropiații cu care colabora, împreună cu reprezentantul bisericii pentru a-i asigura defunctului prin ritualul făcut, trecerea în lumea de dincolo ca o garanție a nemuririi sufletului. Rămășițele umane și contextele lor arheologice oferă informații esențiale despre viețile oamenilor din trecut, despre cei care i-au îngropat și societatea din care aceștia proveneau. Această abordare urmărește să ofere o perspectivă cuprinzătoare asupra atitudinilor medievale față de corpul uman și de moarte și implicațiile pentru culturile și credințele dintr-o zonă aflată într-un peisaj schimbat de schimbări politice și religioase. Amplasarea defuncților în apropierea bisericii le conferă primul pas spre a intra în spațiul sacru, al vieții veșnice, alături de sfinți⁵².

Corpul uman fundamentează realitatea fizică a existenței umane, proiectând în jurul său un spațiu semnificativ, prin care dă sens lumii în raport cu sine. În timp ce corpul ni se pare imediat și real, experimentăm și înțelegem corpurile deja printr-o lentilă colorată de supozițiile culturale: încă din secolul al XVII-lea, viziunea dualistă carteziană asupra corpului și a minții a influențat dezvoltarea științei moderne și a modelat moduri în care natura și societatea au fost înțelese⁵³.

Inventarul funerar este pus în strânsă legătură cu defunctul și ritualul făcut

⁴⁷ Koloianov 1993, 281–287.

⁴⁸ Iotov, Atanasov 1998, 21–35; Damian 2015, 132 și nota 512.

⁴⁹ Mircev *et alii* 1962, 62–63; Damian 2015, 135.

⁵⁰ Ștefan *et alii* 1967, 367.

⁵¹ Vezi mormintele din cadrul așezămintelor rupestre de la Murfatlar, Dumbrăveni, Valea Suha Reka, Valea Kanaghiol; Petcu-Levei 2021, 101.

⁵² Geillard 2020, 376–379; Petcu-Levei 2021, 101.

⁵³ Mui 2018, 38; Petcu-Levei 2021, 101.

înaintea înhumării. Plasarea bunurilor în mormânt se face în raport cu decedatul. Alte trăsături funerare se completează reciproc formând un tablou, pe care cei în doliu l-au construit și l-au experimentat. Într-o lume a cărei dimensiune socială care cuprinde persoane și lucruri materiale reprezentate metaforic, obiectele pot deveni extensii ale corpului, estompând granițele dintre oameni și lucruri⁵⁴.

Omul se naște gol, dar este peste tot în haine (sau echivalentele lor simbolice). Nu ne propunem să analizăm cum s-a ajuns aici, motivele fiind unele pur practice, dar putem spune ceva despre motivul pentru care ar trebui să fie așa și ce înseamnă. Decorarea, acoperirea, descoperirea sau modificarea în alt mod a corpului uman în conformitate cu noțiunile sociale de proprietate cotidiană sau îmbrăcăminte sacră (frumusețe sau solemnitate, statut sau schimbările de statut, ocazia încălcării și inversării unor astfel de noțiuni), pare să fi fost o preocuparea a fiecărei societăți umane despre care avem cunoștințe. Acest adevăr universal și obiectiv este asociat cu o natură mai subiectivă și anume, suprafața corpului pare pretutindeni tratată, nu numai ca granița individului ca entitate biologică și psihologică, ci și ca frontieră a sinelui social. Deoarece cele două entități sunt destul de diferite și, întrucât culturile diferă mult în felul în care le definesc pe amândouă, relația dintre ele este extrem de problematică. Cu toate acestea, problemele implicate sunt cele pe care toate societățile trebuie să le rezolve într-un fel sau altul. Soluția depinde de societatea în care trăiește un individ și de modul de „socializare” inter umană, de integrarea sa în comunitate, nu numai în copilărie, ci și pe tot parcursul vieții. Suprafața corpului, ca frontieră comună a societății, sinele social și individul psiho-biologic, devine stadiul simbolic pe care este adoptată drama socializării, iar podoaba corporală (în toate formele sale culturale multiple, de la pictura corporală la îmbrăcăminte până la cosmetice) devine limbajul prin care se exprima individul, influențat de mediul cultural în care trăiește⁵⁵.

Legătura care se formează între individ, inventar și ritualul funerar este strâns legată atât de statutul social al decedatului cât și de dorința apropiatilor defunctului ca acesta să treacă granița în lumea de dincolo în cele mai bune condiții, fiindu-i astfel garantată pacea sufletească. Inventarul funerar poate fi o caracteristică simbolică atât timp cât are rol protector, cel mai relevant exemplu fiind crucea. Ea poate fi interpretată în diferite forme, dar cu siguranță a fost depusă și ca talisman, pentru protecția defunctului. Există bineînțeles o serie de piese de podoabă care au rol practic, cum ar fi aplicele, capetele de curea, cataramele etc., dar și o serie de obiecte cu rol simbolic, care exprimă statutul social,

⁵⁴ Mui 2018, 209; Petcu-Levei 2021, 102.

⁵⁵ Turner 2012, 486–487; Petcu-Levei 2021, 102.

având o valoare destul de mare, oglindind importanța în societate a decedatului (bijuteriile create din materiale prețioase, aur, argint etc.).

În concluzie, inventarul funerar are o importanță majoră atât din punct de vedere simbolic, religios cât și social. Caracteristicile fiind în cele mai multe cazuri legate între ele. Pentru perioada medievală timpurie, ritualul funerar a început să fie reglementat odată cu permiterea înmormântării defuncțiilor în spațiul de lângă zidurile bisericii, considerat loc sacru pentru cei aleși/ smeriți și care au avut o viață „curată”, dar și pentru păgânii care s-au căit și au trecut de partea cea dreaptă, situație care se generalizează în secolul IX p. Chr. Crearea cimitirului creștin apare datorită interdicției amestecului de morminte păgâne și creștine. Evident că odată cu implementarea solidă a creștinismului, bogăția inventarului funerar scade considerabil, acesta fiind de multe ori era pus în strânsă legătură cu manifestările păgâne. Creștinismul a implementat ideea că importante sunt faptele, nu bunurile materiale. Privind în ansamblu, este posibil să convingi un om să se lepede de propriile credințe pentru a fi integrat în societate și în spațiul sacru, dar nu poți să îl poți obliga să uite proveniența etnică și obiceiurile vechi de generații, dintre care unele au fost metamorfozate în ritualuri creștine.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu 1966,
P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în *Histria*, II, ed. E. Condurachi, București, 1966.
- Cătăniciu 1995–1995,
I. B. Cătăniciu, *Semnificația ultimelor schimbări în urbanismul de la Tropaeum Traiani*, în *Pontica*, 28–29, 1995–1996, 201–214.
- Comșa et alii 1962,
M. Comșa, A. Rădulescu, N. Harțuche, *Necropola de incinerare de la Castelu*, în *MCA*, 8, 1962, 649–658.
- Curta 2009,
F. Curta, *Some remarks on ethnicity in medieval archaeology*, in Florin Curta, *Text, Context, History and Archaeology, Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Victor Spinei, București-Brăila, 2009.
- Damian 2015,
O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII-X)*, Brăila, 2015.

Geary 1983,

P. J. Geary, *Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113, Wien, 1983, 15–26.

Geary 1988,

P. J. Geary, *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*, New York and Oxford, 1988.

Geillard 2020,

M. Gaillard, *L'entrée des morts dans la ville, en Gaule et à ses marges (Ve-VIIIe siècles) Réalités et limites du phénomène**, in «Academica Libertas» *Essais en l'honneur du professeur Javier Arce Ensayos en honor del profesor Javier Arce*, D. Moreau, R. González Salinero, eds., 2020, 373–383.

Halsall 2010,

G. Halsall, *Cemeteries and Society in Merovingian Gaul. Selected Studies in History and Archeology, 1992–2009*, Leiden, Boston, 2010.

Hills 2003,

C. Hills, *Origins of the English*, London, 2003.

Holubeanu 2020,

I. Holubeanu, *Monahismul în Dobrogea de la origini până în zilele noastre*, București 2020.

Iotov, Atanasov 1998,

V. Iotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X-XI vek do. s. Kladenți Tervelsko*, Sofia, 1998.

Kaloianov 1993

A. Kaloianov, *Bălgarskoto ezicestvo – kapišta, kumiri i zreți*, în *Studia protobulgarica et medievalia europensia*, 1993, 281–287.

Lucy, Reynolds 2002,

S. Lucy, A. Reynolds, *Burial in early medieval England and Wales: past, present and future*, în *Burial in Early Medieval England and Wales*, Sam Lucy, Arthur Reynolds, eds., London, 2002.

Margos 1983,

A. Margos, *Rocky Monasterias (sic!) along the Banks of Suha Reka*, în *Izvestija Varna*, XIX, 1983, 125–129.

Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962,

M. Mircev, G. Tonceva, D. Dimitrov, *Bizone – Karvuna*, în *Izvestija Varna*, 13, 1962, 21–109.

Mui 2018,

S. Mui, *Dead body language, deciphering corpse positions in early anglo-saxon England*, vol. 1, Durham University Department of Archaeology, 2018.

Papasima, Chera 1999,

T. Papasima, C. Chera, *Sgraffiti feudale timpurii la Aliman (jud. Constanța)*, în *Pontica*, 32, 1999, 289–296.

Parvanov 2016,

P. Parvanov, *Medieval deviant burials from Bulgaria*, Budapest, 2016.

Petcu-Levei 2021,

I. Petcu-Levei, *Piese de podoabă și vestimentație la Dunărea de Jos (secolele VII-XI p. Chr.)*, Teză de doctorat, manuscris, 2021.

Pohl 1991,

W. Pohl *Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies*, în *Archaeologia. Polona*, 29, 1991, 39–49.

Pohl 1998,

W. Pohl, *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*, în *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Lester K. Little, Barbara H. Rosenwein, eds., Oxford, 1998, 18–24.

Rădulescu, Harțuchi 1967,

A. Rădulescu, Nicolae Harțuchi, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu, Constanța*, 1967.

Rămureanu et alii 1987,

I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria Bisericească Universală, Vol. 1. (1–1054)*, ed. a III-a revăzută și completată, București, 1987.

Rebillard 2009,

É. Rebillard, *The Care of the Dead in Late Antiquity*, Éric Rebillard, Elizabeth Trapnell Rawlings, Jeanine Routier-Pucci, eds., Ithaca and London, 2009.

Seredkina 2016,

N. Seredkina, *The construction of a positive ethnic identity in the current artistic practices*, Doctoral Thesis, mss., Department of Cultural Studies Institute of Humanities Siberian Federal University, Krasnoyarsk, 2016.

Ștefan et alii 1967,

Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogeția I Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, București, 1967.

- Terrin 2007,
Marie-Pierre Terrin, *La christianisation de la région rhénane. Du IVe au milieu du VIIIe siècle*. Synthèse, Besançon, 2007.
- Theodorescu 1976,
Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976.
- Turner 2012,
T. S. Turner, *The social skin*, în *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, vol. 2, nr. 2, 486–504, 2012.
- Țiplic 2021,
I. M. Țiplic, *Power and Religion in Central and South-East Europe: Political Rituals and Funerary Customs (Sixth to Eleventh Centuries)*, Networks – Cooperation – Rivalry Conference, The Fourth Biennial Conference of the MECERN Online organized by the University of Gdańsk, 7–9 April 2021.
- Williams, Sayer 2009,
H. Williams, D. Sayer, *Halls of mirrors: death and identity in medieval archaeology*, în *Mortuary practices and social identities in the Middle Ages, Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*, Duncan Sayer, Howard Williams, eds., Exeter, 2009.
- Zugravu 1994,
N. Zugravu, *Ritul și ritualul funerar în texte creștine din mileniul I*, în *Carpica*, 25, XXV, 1994, 161–177.

CHANGES IN THE MENTALITY OF THE FUNERAL RITUAL IN THE 7–11TH CENTURIES P. CHR.

Abstract

The Christianization of the population from Dobrogea was a long and quite difficult process. Of course, with the adoption of the new religion, funeral behavior underwent a significant change, coordinated by symbolism and by the teachings of Holy Scripture. Researchers' attention is still focused on aspects of specific Christian burial rites and rituals, namely the way in which the transition from cremation to burial was made, the way in which a series of pagan funeral practices were taken over and the stages of the process of replacing ancient rituals with those of the new religions.

Overall, it is possible to make a man renounce his own beliefs in order to be integrated into society and in the sacred space, but you cannot make him forget his ethnic origin and the customs worn by generations, and so, some pagan customs have been metamorphosed into rituals. Christian.

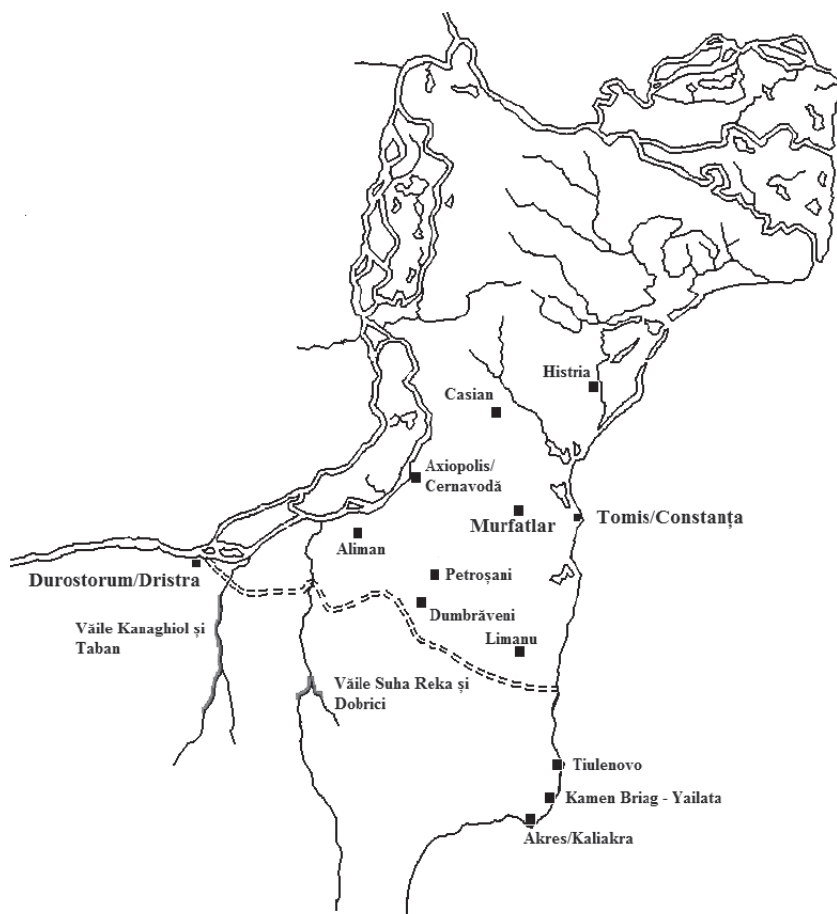

Fig. 1. Harta Complexelor rupestre și adăposturilor monahale din Dobrogea (după Holubeanu 2020, harta 4, 398). / Map of cave complexes and monastic shelters from Dobrogea (after Holubeanu 2020, map 4, 398).

SETTLEMENT FORMS IN THE TERRITORY OF MEDIEVAL BÁCS AND BODROG COUNTY

*István Pánya**

Keywords: medieval settlement network, settlement forms, GIS, deserted settlement, row settlement, remote sensing

Cuvinte cheie: rețea de așezări medievale, tipuri de așezări, GIS, așezare pustiită, așezare deschisă/ răslețită, teledetecție

Introduction

The Danube-Tisza Interfluvium was one of the least urbanized regions of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages where one could find hardly any walled cities (let alone Szeged in Csongrád County). However, the gap between villages and cities was filled by many market towns/boroughs of different sizes and urban functions. Some of them could not be much bigger than a large village, and only one or two features (fair, ferry, estate center, etc.) made them different from the surrounding settlements. On the other hand, some had become increasingly urban (roles, features, appearance, etc.). Besides the few market towns, the villages accounted for the largest share of the settlement population. In medieval Bács County, there were about 316 villages and 16 market towns, and in Bodrog County there were 213 villages and 12 market towns¹. In the area of app. 8,000 square kilometers, this meant roughly 550 settlements. Partly because of the destruction of the (written and material) sources and partly because of the lack of in-depth academic research, we had very little data on the location, morphology, and spatial structure of these more than half a thousand settlements until 2010.

Around 2010, the idea of thorough research of landscape history and settlement geography of the Danube-Tisza Interfluvium Region mainly based on field research was born. In the beginning it became obvious that the field observations alone (and the databases of the historical-geographical repositories published earlier) are not sufficient enough to draw at least a schematic

* Kecskeméti Katona József Múzeum, Kecskemét Bethlen Boulevard 1., e-mail: panyaistvan@gmail.com

¹ Bács: Csánki 1894, 141, 168; Bodrog: Csánki 1894, 192, 212.

picture of the former settlement network and the localities that existed in it. In the words of geographer Ferenc Fodor at the beginning of the 20th century: „... Reconstruction the past state of the landscape... can only partially rely on nature itself as a source of data, but it also needs old historical sources, diploma and map data”². In the spirit of these ideas, the intensive collection of data on the medieval administrative units that once existed in the Danube-Tisza Interfluvium started interdisciplinary. Nevertheless, the quotation from Ferenc Fodor should only be supplemented with the fact that, besides the sources mentioned by him, the examination of image (remote sensing) data is also essential for better results. The method was used in practice first in Solt County and later in Bodrog County, while an in-depth study of Bács County is currently underway³. The method has been refined a lot in the last 10 years since its inception because of the involvement of the methods and results of the co-sciences, the exploration of settlements, and the spatial evaluation of their data that has become more and more efficient.

The research of the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium raised several questions that need to be answered:

- With what efficiency can the available digitized historical sources (medieval diplomas, maps) and modern methods (GIS, remote sensing) be used for the reconstruction of the 14–16th century settlement network of a region which now belongs to two countries (in this case Hungary and Serbia)?

- Does remote sensing make it possible, based on preliminary field surveys, to identify traces of medieval settlements remotely in aerial and satellite images over a large area without field detection?

- What factors can influence the remote sensing of traces of medieval settlements?

- In the case of determining the location of the settlements, is it possible to determine their internal structure, main characteristics, or to classify them among the main types of settlements determined by geography?

In this paper, I intend to formulate answers to the questions above based on the experience of research conducted in recent years. Due to size constraints, it is not possible to present all settlements found in the two (Bács and Bodrog) counties in details. Through a small selection, I try to illustrate the possibilities of a complex research method based on GIS, geography, archeology, ethnography, and history. Most of the selected settlements existed until the 16th-century Turkish expansion, and their area is still under intensive agricultural cultivation. I do not cover the places that have been inhabited continuously with more or

² Fodor 1929, 131.

³ Pánya 2017a, 91; Pánya 2017b, 84.

less interruptions since the Middle Ages (*Baja, Bács/ Bač, Czoborszentmihály/ Sombor, Apáti/ Apatin, Futak/ Futog*). The area of these settlements is still mostly built-in; therefore, the examination of their settlement structure would require more in-depth settlement archeological research (primarily excavations).

Research history

Tibor Mendöl was the first in Hungary who dealt with the shape and structure of settlements, taking the approach of the German school of settlement geography⁴. In his summary work entitled *General Settlement Geography (Általános településföldrajz)*, published in 1963, he presented the basic types of the settlements of the Carpathian Basin, including the so-called row or street villages which consist of rows of ribbon plots. According to the research of István Szabó based on medieval sources, 60–80% of the settlements of the medieval Kingdom of Hungary were row/street villages, and the rest were agglomerated⁵. In 1971, Ferenc Maksay published his monograph on the settlement order of medieval Hungarian villages. In this, he also considered the row/street settlement structure to be the most common. However, compared to the number ratios outlined by István Szabó, he estimated the number of settlements with an agglomerated structure to be much smaller⁶. He outlined his findings based on data preserved in medieval diplomas, which he paralleled with 18th-century maps, including representations from the First Military Survey. According to his observations, the 18th-century plan of the settlements, which can be continuous, essentially preserved the medieval conditions. He pointed out, however, that this was mostly true of the western, northwestern, and northeastern parts of the Carpathian Basin, where the settlement network had suffered little or no destruction during the Turkish occupation in the 16th century. However, in the Great Plain, where the row/street settlement form may also have been dominant, due to the large-scale settlement destruction, this can only be inferred from the sporadic archaeological observations and the medieval diplomas left to us.

Ethnographer János Báth also summarized the main types of settlements in the Carpathian Basin. Referring to the work of his predecessors, he presented the main versions of the row/street settlements and drew attention to the nomenclature problem observed in Hungarian literature. In various research, the row settlements were also called street/row villages, row settlements⁷. In the present study, we will use the name of the row settlement.

⁴ Mendöl 1963, 253; Báth 1996, 128–129; Csapó 2016, 17–26.

⁵ Szabó 1969, 139; Báth 1996, 129.

⁶ Pálóczi 2006, 357; Maksay 1971, 90–93.

⁷ Báth 1996, 128.

The listed research was based on the conclusions drawn from the examination of continuous settlements which inhabited since the Middle Ages, and a certain level of study of the medieval source material. András Pálóczi Horváth published a paper on the morphological picture of the deserted late medieval villages in 2006, referring to archeological data. In this study, he presented the major research launched to explore the location and structure of settlements in the period from the beginning of the 20th century to the end of the century.⁸ It turns out that most of the settlement structure data of the Great Plain became known mainly based on field surveys and excavations with a smaller or larger surface.

In the period since the publication of the study of András Pálóczi Horváth, some large-scale complex archaeological and historical-geographical researches have taken place in Hungary, which resulted in more or less settlement structure data⁹. Máté Stibrányi examined the medieval church sites of Fejér County from an historio-archeological and historio-geographical point of view, using GIS and statistical methods, among others¹⁰. He used numerous diplomas from the material of the Hungarian National Archives to identify the sites¹¹. Even though he drew attention to the medieval diplomas containing the boundary descriptions and the division of estates, in-depth source exploration, mass translation of the diplomas and spatial evaluation of its data did not take place¹². In the database attached to the dissertation, we get valuable archaeological and historical data primarily about churches, the structure of the medieval settlements surrounding them is discussed only in a few cases¹³. Archeologist Szabolcs Rosta carried out targeted field surveys in the central part of the Danube-Tisza Interfluve, in the so-called Sand Ridge. He identified the location of several previously unknown (Cuman) settlements by fieldwork, and in several cases, he observed a long, linear layout in the intensively cultivated fields¹⁴. His work is considered filling a gap, as he was the first to use the 18–19th century manuscript maps for finding church sites and drawing a network of settlements in the Danube-Tisza Interfluve¹⁵. However, in the course of his work, in-depth

⁸ Pálóczi 2006, 357–390.

⁹ Decs – Ete market town, HU see Miklós–Vízi 2003, 399.; Mohi market town, HU see Pusztai 2003, 407; Pusztai 2010, 113.

¹⁰ Stibrányi 2015, 139.

¹¹ Stibrányi 2015, 24–35.

¹² Stibrányi 2015, 27.

¹³ Stibrányi 2015, 41, 64.

¹⁴ Rosta 2014, 138, 152, 258.

¹⁵ Rosta 2014, 14, It is important to note that the manuscript maps were used by several researchers outside the Danube-Tisza area. See in Tolna County, HU K. Németh 2015, Békés County, HU Szatmári 2005

source exploration and critical analysis of medieval documents did not take place, with a few exceptions. This can be partly explained because very few medieval diplomas of the medieval accommodation area of the Cumans have survived. However, most of the Danube-Tisza area belonged to Bodrog, Solt, Pest, Csongrád, and Külső-Szolnok Counties, of which many more medieval written sources have survived. Edit Sárosi examined the settlements of the Sand Ridge between the Danube and the Tisza with Cuman and Hungarian populations, including the market town of Kecskemét in her doctoral dissertation¹⁶. She dealt with the agglomerated internal structure of Kecskemét in detail.

Archaeologist András K. Németh examined the medieval church sites of Tolna county, drawing a very accurate picture of the county's settlement network. In his book, however, he drew attention to the fact that the research, which was mainly based on fieldwork and historical and literature sources, yielded little settlement structure and morphological data¹⁷. Finally, it is worth mentioning the studies of László Szekeres covering the Northeastern Bácska Region (today part of Serbia), which provide a sizeable amount of topographical knowledge for historians and archaeologists. In his database, Szekeres dealt with the geographical position of the medieval settlements he explored and did not cover their structure. This is partly because the sites should have been surveyed with contemporary tools and excavations. His work covered the northern part of the former Bács County and the southern part of Csongrád County, so there is no overlap with the field of the research reported here. However, his results are outstanding from the point of view of the research of the medieval settlement network of Bácska, as the possible future field researches and the remote sensing examinations will be facilitated¹⁸.

Archaeological excavations in Bács-Kiskun County, in the northern part of the Danube-Tisza, in recent years and decades, have confirmed Maksay's claim, in several cases with indirect and direct evidence. András Pálóczi Horváth excavated a loose-structured row (Cuman) settlement on Szentkirály near Kecskemét¹⁹. At the turn of 2021–2022, a volume presenting the medieval settlement network of Nagykunság (eastern Jász-Nagykun-Szolnok County, Hungary) will be published, in which it combines the experiences of the Danube-Tisza Interfluvium with the observations of Nagykunság²⁰. Like András K. Németh Pálóczi used a very large medieval source material, which, supplemented with a field survey, formed an extremely accurate picture of the settlements of the

¹⁶ Sárosi 2013, 117–152.

¹⁷ Németh 2015, 9, 210.

¹⁸ Szekeres 1982, 1–77.

¹⁹ Pálóczi 2006, 365.

²⁰ Pálóczi 2021, 136.

region. In his work, he deals with the morphology of villages known from excavation and fieldwork in the Nagykunság area. He drew attention to the fact that the settlement forms of the Cumans, who are mainly engaged in animal husbandry, differ from the tighter built-in versions of the row settlement. In his book, he calls this a *Cuman-type livestock-farmer settlement* (Hungarian *kunsági típusú állattartó település*), which is also widespread in the Nagykunság (east of the Tisza), and in the Kiskunság (in the center of the Danube-Tisza Interfluve). The excavations of Gábor Wilhelm are of special archaeological significance. Wilhelm examined the medieval market town of Solt in the center of today's Solt, and to the west of it, at the ferry between Solt and Dunaföldvár, he excavated significant details of the medieval Révfalu. In both cases, he observed the row settlement structure outlined by Maksay and Szabó²¹.

Finally, we need to look at the historical and archeological literature in Serbia. Several authors have dealt with the medieval history of Bácska/Backa, but the history and settlement geography of the former Counties of Bács, Bodrog, and Csongrád has not been studied²². There was also a lack of detailed data repositories similar to the works of Dezső Csánki or György Györffy. Serbian historians are primarily focused on the territories of the medieval Serbian and Bosnian states, and to a lesser degree on Szerém/Srem County and the Banat Region (medieval Temes and Torontál Counties). Although there are numerous historical-geographical studies and articles on certain areas²³. The Institute of History in Belgrade applied for the project called Mapping Medieval Serbia, which should create a digital database of all medieval settlements. This project is currently in the planning phase and is expected to start in the future²⁴.

The situation is similar from an archaeological point of view. Many archeological research were carried out in the area of Bácska/ Backa, which affected medieval settlements. However, there was a lack of research that would have examined the spatial location and morphological characteristics of the former medieval settlements at the micro-regional or county level²⁵.

In summary, it can be said that it is generally accepted by archaeological, historical, and geographical researchers that most of the settlements of the Kingdom of Hungary may have been row structured. However, this can only be verified from the modern settlement layout in the settlements of the western, northern, and eastern parts of the Carpathian Basin, inhabited since the Middle Ages. In the central and southern part of the Carpathian Basin, which was

²¹ KJM RA 2015.5157.

²² Krstić 2014.

²³ Mišić 2010; Krstić 2007.

²⁴ Special thanks to dr. Aleksandar Krstić for information about the future project.

²⁵ Stanojev 1996; Nikolić 2013; Nikolić 2014.

destroyed during the Turkish occupation, we know the settlement structure data mainly from the sporadically preserved documents and the archaeological excavations. From the results of the large-scale research having been carried out in Hungary in recent years, it is clear that it is not possible to successfully reconstruct the location and structure of settlements with a purely settlement-geographical, ethnographic, or historical approach. To get a schematic picture of the villages and market towns that once existed, we need to conduct complex research using the results and methods of several disciplines. In this process, not only archeology (fieldwork, metal detecting, aerial archeology, non-destructive research methods), but historical science (medieval, early modern, and modern sources) and also geography (GIS, remote sensing) play an important role.

Morphology of late medieval settlements

In the period following the Mongol invasion (1241), serious social changes took place in the Kingdom of Hungary. The administration was transformed, the former royal counties were slowly changed into noble counties²⁶. The former castle serf system disintegrated, and unified serfdom was formed by the mid-14th century. The serfs were essentially free, they could move from one settlement to another. They had an independent plot, but the owner of their land or plot was the landlord of the time. The basic unit of agricultural production and landlord's salaries in the new social system became the serf plots (*toft* in English), and various taxes were collected on this basis. The emerging plot system also largely defined the image of the settlements, that is, it made them more orderly²⁷. In the late Middle Ages, the most common type of settlement in the Kingdom of Hungary, as discussed above, became the row/street type (French *village-rue*, German *Strassendorf*)²⁸. Its plots were arranged in a row, one or more streets (Latin *ordo*, *linea*, *platea*, *contrata*) and often aligned with some natural formation (stream, hillside, etc.). With the growth of the settlement, the initial main street could be crossed by another street, so the so-called 'cross-street settlement' was created²⁹. The plots were mostly narrow and long. At the end of these, near the street, stood the residential houses and various other buildings (sheds, outbuildings, stables, etc.)³⁰.

Several variants of row settlements have evolved over time [Fig. 1]. One of

²⁶ Piti, C. Tóth, Neumann 2010, 17.

²⁷ Pálóczi 2006, 358.

²⁸ Research has been conducted throughout Europe on the structure of medieval settlements. See Göransson 1978; Krenzlin 1978; Roberts 1978; Roberts 1985; Roberts 1996; Roberts 2006.

²⁹ Bárh 1996, 128, Erre jól példa a középkori Iratos falu (Nagyiratos/Iratoşu RO), lásd Hegyi *et alii* 2020, 18.

³⁰ Bárh 1996, 128.

the most common versions is the so-called '*spindle structured row settlement*' (French Village ovale, German *Angersdorf*, Hungarian *Orsós falu*), whose strip plots enclose an oval area (German *Anger*, English *green*). The plots mostly had only a garden, the fields were separated from the interior of the village. The space surrounded by the plots was originally a public area where the cattle could be kept at night. The church of the settlement was often built here, around which the markets and fairs were held³¹.

It was a common form of settlement the so-called '*road settlement*' (German *Strassendorf*), which usually consisted of a single street and one or two rows of plots/houses next to it. Routes connecting localities and regions have often passed through these, and they are mentioned in the literature as '*roadside settlements*' (Hungarian *útmenti falu*)³².

A special group of settlements with strip plots is the so-called '*riverside settlements*', where the location of the plots is determined by the stream and river flowing through the locality. The main street of such settlements can also be a country road, or the plots can be located on one or both sides of the water-course, depending on the topography³³.

It is worth mentioning the agglomerated village, which is also a very ancient type of settlement, and already existed in the period before feudalism, but their number was less than the type of row settlements. Its interior has an irregular layout, its houses and plots are in an irregular mess and shape, its streets are short and zigzagged. Agglomerated villages could have been formed in several ways, for example by merging the parts of a scattered settlement and forming them into a cluster. It may also have been formed during the growth of row settlements when the former regular street and plot order disintegrated because of the new movers³⁴.

The internal units of the settlements were the plots (toft and croft in English literature)³⁵. The size of a whole plot during the Middle Ages in the Kingdom of Hungary was 1 royal acre, ie 12 fathoms (37.51 m) wide and 72 fathoms (225.07 m) long³⁶. It was a narrow and elongated plot of land that opened onto the street of the settlement, but there were also wider and shorter versions. During the excavation of the village of Szentkirály, archaeologist András Pálóczi

³¹ Báth 1996, 129.

³² Báth 1996, 129.

³³ Báth 1996, 130.

³⁴ Maksay 1971, 96.

³⁵ Sárosi 2013, 59–61.

³⁶ királyi öl (Hungarian)/fathom (English)/ Stânjen (Romanian)=3.186 m, 1 square fathom=3,596 m², 1 acre (English)/hold (Hungarian)=864 sq. fathom=0,88 ha=8770 m² see Bogdán-Maksay 1967, 109. and MNL OL E 117 Fasc. 114. No. 1.

Horváth observed 24 m wide and 36 m long plots (also 1 acre in size). The serf plots were divided during sales and inheritances, so there was 7–8 fathom, and narrower half and quarter plots with a width of 3.5 fathoms³⁷. The plots were mostly subdivided lengthwise, perpendicular to the street so that each plot had access to the village street and the gardens at the back. If the plots were divided crosswise, the street and the garden could be accessed through an alley split from the adjacent plot. The internal order of the settlement was broken by such divisions, and groups of plots were developed in the former linear/row system³⁸.

Sample areas

Medieval Bács and Bodrog Counties were in the southern part of the Kingdom of Hungary, in the Danube-Tisza Interfluvium Region. [Fig. 2.]. The 15th century Bodrog County existed in the area between today's settlements Nemesnádudvar (HU) – Bácsalmás (HU) – Nemesmilitics (Svetožar Miletić, SRB) – Apatin (Apatin, SRB) – Baja (HU)³⁹. The 15th-century Bács County was the south-southeastern neighbor of Bodrog County. From the north it was bordered with Bodrog county by Szond (Sonta, SRB) – Pácsér (Pačir, SRB), and between Pácsér and Bácsföldvár (Bačko Gradište, SRB) with Csongrád County. From Bácsföldvár to Titel (Titel, SRB) it was bordered on the east by the Tisza, from Titel to Szond it was separated from the surrounding counties (Valkó, Szerém) by the Danube⁴⁰.

The history of these two neighboring counties from the Árpadian era to the Turkish era was essentially the same. The first, significant destruction of the settlement network took place during the Mongol invasion in the mid-13th century, during which 90–100% destruction can be expected in Bodrog County. Based on historical sources, György Györffy outlined the devastation of around 40–60% in Bács County⁴¹.

Bács and Bodrog Counties revived in the early 14th century. By the middle of the 15th, a total of more than 500 settlements had developed in the two counties, thus becoming the medium-populated and medium developed counties of the Carpathian Basin⁴². The densest settlement network existed in both counties on the plain along the Danube. Based on written sources analysis, field surveys, and remote sensing research, we know that villages and market towns are

³⁷ Maksay 1971, 113–115; lásd még Bogdán-Maksay 1967, 106–110.

³⁸ Maksay 1971, 118.

³⁹ Történeti összefoglalását lásd Pánya 2019, 321; Pánya 2021, 27.

⁴⁰ Györffy 1963, 201.

⁴¹ Györffy 1963, 205; Pánya 2019, 328.

⁴² Szabó 1954, 5; Kubinyi 1996, 159.

located on average 1–3 km from each other. The settlement network on the Bácska loess plateau was sparse, and the settlements were 3–5 km apart.

The Ottoman expansion in the early 16th century broke the development of the settlement network. In the years before the Battle of Mohács (1526), the social impact of the Turkish campaigns was already being seriously felt. In 1521, the most important settlement of the southern border castle system, Nándorfehérvár (Belgrade) was occupied by the Turks. Subsequently, the Ottoman troops also led raids on the territory of Szerém and Bács County. In 1522, no taxes could be collected from the two southernmost districts of Bács County along the Danube, as they were destroyed (*omnino desolatus*)⁴³.

In the first third of the 16th century, in the years following the battle of Mohács (1526), the Hungarian administration collapsed in Bács and Bodrog Counties. Most of the aboriginal Hungarian population disappeared, perished moved to the northern part of the Kingdom before the occupation of Buda (1541). In parallel with the disappearance of the population, the mixed (Rascian-Wallachian) population moved from the Balkan to the southern half of the Danube-Tisza Interfluve Region. Thus, the Hungarian-Slavic language border shifted to the north, roughly to the Tolna (HU)-Dusnok (HU)-Jánoshalma (HU) line⁴⁴.

The settling mixed population continued to use villages, market towns, and their names in most cases. Despite the change of population, most of the settlement names kept their original form (e.g., Hetes, Baja, Baracska) or turned into Slavic equivalent (Szántó>Santova, Haraszti>Harasztina, Apáti>Opatin, Szabadka> Subotica) until the end of the 16th century.⁴⁵ From the end of the 16th century, Hungarian settlement names were gradually replaced by South Slavic/Turkish settlement names (Rég > Karakoria, Hájszentlőrinc > Godecsovo)⁴⁶. During the liberation wars against the Turks at the end of the 17th century, most of the southern part of the Danube-Tisza Interfluve Region (Bácska/Bačka) became uninhabited because of the constant state of war. The South Slavs, who had previously lived in relative tranquility in the region during the 17th century, left countless villages and market towns. Following the end of the fighting against the Turks, the Habsburg Government aimed to populate these uninhabited areas with a Habsburg-friendly (Slavic and German) population. A significant part of the former Slavic population also returned to Bácska/Bačka. During the 18th century, Germans were first settled in the uninhabited settlements owned by the Habsburg Government, and in parallel, spontaneous

⁴³ Szabó 1954, 5.

⁴⁴ Krstić 2014, 61; Pánya 2019, 332–333.

⁴⁵ Đurđev, Zirojević 1988, 7–80; Pánya 2019, 334.

⁴⁶ Fóti-Pánya 2021.

migration began, during which Hungarians, Slovaks, Ruthenians, etc. settlers arrived in Bácska/ Bačka. In the Middle Ages, Bácska was still an area with an almost entirely Hungarian population, but by the end of the 18th century, it had become a multi-ethnic region⁴⁷.

Method

The retrospective method used in the research was presented in detail in a previous study, so here we will now discuss the methodological elements that are important from the point of view of settlement morphology⁴⁸.

Several historians have outlined the main types of settlements in medieval Hungary by comparing medieval sources and modern manuscript maps. According to our research, a very large number of medieval diplomas of Bács and Bodrog Counties have survived, even though, because of the 16th-century Turkish expansion, many ecclesiastical and family archives were destroyed or scattered throughout the country. During the examination of the medieval sources, many property descriptions and border description documents containing geographical data were identified⁴⁹.

It was mentioned above that the population and settlement network of the Danube-Tisza Interfluvium was completely transformed in the 16th century. Thus, there is a continuity between the medieval and the modern settlement network in few places. Medieval documents are thus basically suitable for outlining the elements and topological order of a theoretical, once-existing village network. To interpret written medieval sources in contemporary geographical space requires the involvement of additional data sources⁵⁰.

The connection between the medieval and the modern landscape is represented by 18–19th century manuscript maps (German *Flurkarte*). These are very important maps made before the integration of Bácska/Bačka into the Habsburg Empire. These maps depict the uninhabited landscape after the expulsion of the Turks from Southern Hungary⁵¹. The purpose of the maps was

⁴⁷ Kocsis 1996, 79.

⁴⁸ Pányi 2019, 324–326; Antonson 2014, 165–166.

⁴⁹ Rég village (Zombor/Sombor North, 1407: DL 9021): *...ad predictam villam Reg ubi in medio platee eiusdem ville circa imaginem Sancti Nicolai confessoris esset una meta terrea, abinde in eadem platea, ab eandem plagam meridionalem pergendo, versus cappellam in eadem villa Reeg in honorem Sancti Martini confessoris fabricatam...*; Bakacs village (Zombor/Sombor Northeast, 1405: DL 10161): *...vadit ad villam Bakach ad medium eiusdem ville, item de medio platee ipsius villa Bakach per unam viam qua duceret ad possessionem Parys...*

⁵⁰ Pányi 2019, 327.

⁵¹ See the conscription of deserted SW Bácska villages (1746): MNL OL E 156 – a. – Fasc. 065. – No. 096.; Maps of settlements of S-SW Bácska (1771): ÖStA HKA KS L14 1–63 – Mappa der Bacser Kameralherrschaft.; MNL OL S11 0457a-b Southern-Backa – *Šajkaška district*.

to determine the value and habitability of the deserted settlements. In addition to the various landscape elements (forests, fields, arable land, vineyards, etc.), the maps also show traces of medieval villages. For the cartographers, the most spectacular was the ruins of a stone/brick church or in some cases a monastery, manor house, or castle (Latin *rudera templi*, *rudera sacelli*, *Templomrom*, *gradina*, *kostol*, *crkva*-*crkviste*, etc.)⁵². These buildings were demolished in the 18–19th century, their stones and bricks were carried away by the moving population and recycled for their buildings.

If the ruins were destroyed or no longer visible from the vegetation, the cartographers inscribed the interior of the former settlement to be on the maps (Latin *locus possessionis antiqua*, *locus colonia*, Slavic *staro selo*, *seliste*, etc.)⁵³. Unfortunately, no detailed drawings or sketches of these have survived from Bács and Bodrog Counties, so we only have guessed what the engineers and cartographers could have seen at the site of the deserted settlements. In the 18–19th century descriptions, it is mentioned that on the abandoned, grass-covered area of the former settlements, decades and centuries after their desertion, there were still half-buried ditches, various pits on the former plots, and there were debris mounds on the place of the former houses⁵⁴. These phenomena persisted until the modern age when the location of most settlements was plowed.

In our experience, these are carefully crafted, drawn-colored-painted 18–19th century maps that can be used well in GIS environments, they can be georeferenced with minimal spatial error (RMS). After integration into the GIS system, the data on them can be compared with other maps/ aerial photographs or searched in the field. Faulty drawing, inaccurate marking can be observed in only a few cases, despite the 18th century cartographic methods (angle measurement, distance measurement with rope and chain) that seem extremely simple to today's eyes.

These written sources make it possible to outline a theoretical/topological settlement network. The historical maps provide an opportunity to fit this theoretical network into the contemporary landscape and settlement network. Additional data on the structure and spatial characteristics of the settlements identified based on the (written/map) sources can be obtained in several ways.

Classical archaeological methods (field survey, excavation, metal detection) and newer non-destructive methods (magnetometer, GPR) are time-consuming

⁵² Wicker 2006, 5.

⁵³ Papp, Rajsli 2005, 56, 168, 174.

⁵⁴ Traces of the settlement (ice storage pits, wells, ditches) of medieval Bödreegyház, which existed in Pest County near Nyáregyháza (HU), could be observed in 1642, many decades after the destruction of the village in 1526. See Novák 1994, 184; Szakály 2001, 351.

and expensive, an enormous amount of planning and preparation is required to inspect the sites. In the settlement research program of the Danube-Tisza Interfluvium Region, we decided on aerial archeological methods (low-altitude aerial photography and satellite image analysis) for the study of enormous areas⁵⁵. We also used drones to photograph the sites and took pictures of the built elements (churches, monasteries, and manor houses)⁵⁶. However, the latter method provided different amounts and qualities of knowledge only from the northern half of Bodrog County. No archival/contemporary aerial photographs were available to map the southern part of Bodrog County and the entire area of Bács County, therefore satellite imagery was analyzed. At the beginning of the research, it was seen that commercially available high-resolution satellite images are very expensive. If we wanted to use imagery from multiple periods, that would have multiplied the cost. We experimentally tested Google Earth, released by Google Inc. in 2001. This application is primarily a non-profit/educational satellite imagery catalog (geobrowser), provides aerial and satellite imagery from the last 10–15 years. It allows mass access to high-quality georeferenced satellite images with a resolution of less than 1 meter. In Google Earth there is no possibility to spectral analysis of satellite images, to study different spectral wavelengths, or to perform cluster analysis. However—as we will see later—a significant amount of archeological phenomena, including morphological features of the deserted settlements, could be observed with visual analysis on the RGB and panchromatic imagery. The abundant image database provides an adequate overlap between the images from different sources, so it is more likely to find a recording that was made under more optimal conditions from the point of view of settlement research. Targeted field inspections were carried out in Hungary, in Bács-Kiskun County, to correctly interpret the phenomena seen in the aerial and satellite images. During this, the pattern types shown in the images were verified by field surveys, metal detection, geophysical survey, and excavation. Based on the field experience, a ‘pattern collection’ was created that allowed for the mass processing of satellite images. Linear phenomena (ditches, walls, pits) can be theoretically deduced from the signs (crop mark) of certain plant types on the images taken during the vegetational period (spring-summer)⁵⁷. However, practice shows a more nuanced picture. The amount and distribution of precipitation, the method of soil and field cultivation, the geographical location of the plots, etc. strongly influence the usability of images taken of vegetated areas⁵⁸. In our experience, the satellite imagery available on

⁵⁵ Szabó 2017, 399.

⁵⁶ Pánya 2019, 355.

⁵⁷ Szabó 2018, 73–82.

⁵⁸ Szabó 2017, 403.

Google Earth shows fewer signs of vegetation during the vegetation period, so the structure of the deserted settlements can be interpreted less well. Therefore, during this period, we used oblique-axis (drone) photographs to map the place of medieval settlements⁵⁹.

From the point of view of settlement morphology, satellite images of plowed surfaces, usually taken outside the vegetation period, proved to be much easier to use, on which soil changes and discolorations (soil-marks) indicate the location of former settlements [Fig. 3.]. Once the fields have been plowed and prepared for sowing, they remain uncovered for a relatively long time. During field surveys on the plowed fields, it is possible to regularly find fragmented debris of medieval houses built of clay on former settlement sites. The clay remains of a medieval house often cover several tens of square meters and can be easily seen from above, as they are different in color from the surrounding soil. In the photos taken of the plowed surfaces, mostly large, blurred spots and wide stripes can be observed, from which it can be deduced the streets and rows of houses of the settlement and the more significant buildings (church, manor house, monastery, castle, etc.).

The sites of the demolished stone/brick buildings are usually covered with light-colored stone, plaster, and brick debris over a large area. This thick debris layer is turned over and spread by plowing year after year. The streets, which have been used for decades to centuries, in contrast to houses made of clay, usually appear as darker lanes on the images. Traces of the former residential area are most spectacular when the color and characteristics of the soil and the remains of the buildings differ significantly. On the dark, alluvial soil of the plain along the Danube, the light-colored clay remains of medieval houses are extremely visible. On the sandy, light surface of the Sand Ridge, light-colored building debris mixed with the soil is less visible.

The best chance is to examine the sites of the deserted settlements if they are on large plots cultivated/sown/plowed at the same time. In the pictures taken in different periods (spring/summer/autumn), the place of a former settlement can be seen better sometimes, so almost all houses/plots can be isolated from each other and the street line. Other times, however, the results of various weather factors (precipitation) and agricultural interventions blur traces of destroyed/demolished buildings and appear on the dark-colored soil as large, contiguous gray spots. [Fig. 4.].

⁵⁹ Pánya 2019, 355–356.

Results

The eastern, sparsely populated half of the area of Bodrog County was on the Telecska loess plateau, and the western, more densely populated half was on the Danube plain. Based on the archival studies, relatively few medieval written sources have survived about the settlements that existed on the loess plateau, and the traces of these settlements can only be found sporadically on the 18–19th century maps.

On the one hand, probably, several settlements that still exist today (Csávolgy, Bácsborsód) were established on the site of former medieval-early modern age (14–17th century) villages, therefore more in-depth research will be possible only by excavation or archaeological observation in the future. On the other hand, the memory of many former settlements was not preserved by the inhabitants who moved in the modern age, so their place was forgotten.

The solution in these areas would be targeted field research based on predictive methods, which provide field data at a relatively low cost. This could be followed by annual aerial photography of the sites found, targeted evaluation of satellite imagery.

We have morphological data on a dozen villages/market towns in the western part of Bodrog County, on the Danube plain. One of the most spectacular of them is the market town of Hájszentlőrinc identified on the western part of Gádor / Gakova [Fig. 4–5.]⁶⁰.

The location of Bács County is geographically similar to Bodrog County. Its northern, smaller part was on the Telecska loess plateau, where the identification of medieval villages based on written sources, maps and remote sensing is more difficult due to what is described in Bodrog County. However, most of the county was located on the Danube plain covered with fertile, dark-colored alluvial soil, most of which is under intensive agriculture. Based on the written data, maps, and satellite images, the places of over 100 medieval settlements could be accurately identified, which is almost a third of the number of settlements in the county. The layout and main characteristics of the settlement could be determined in about 90 of these locations.

The question arises why the number of discovered settlements in the areas of Bodrog County along the Danube is less than in the similar areas in Bács County. Two factors certainly influence the results of the research. On the one hand, the Google Earth application used to explore the location of settlements contains images taken by different satellite imagery providers (Maxar Tech., CNES/ Airbus, Landsat/ Copernicus) at different times and qualities. Often

⁶⁰ Pánya 2021, 32; Bátmonostora market town (Bátmonostor, HU) Pánya 2018, 114–116; Arany village (Vaskút, HU) Pánya 2019, 355–356.

satellite images of varying quantities and quality are available from adjacent areas.

On the other hand, the morphology, soil, and land use of the two regions show many similarities, but there are also differences. The soil conditions are essentially the same, the area of both is mostly covered by dark, fertile soil formed from the alluvium of the Danube. The part of Bodrog County around Zombor/ Sombor is strongly diversified, it has numerous former swamps, watercourses, and abandoned Danube riverbeds. Here, the location of former settlements is more difficult to identify on satellite images. However, there are areas covered with large plots, where traces of former settlements and buildings can be seen in the fields [see already mentioned Fig. 5.]. In most of Bács County, cultivating takes place on larger arable lands, therefore remote sensing for archaeological purposes can be performed on them with greater efficiency.

Morphology

Morphological data on the structure of 115 settlements in the Counties of Bács and Bodrog counties could be collected from written sources, maps, aerial and satellite images [Fig. 6.]. The 'spindle structure' could be observed in 62 of these settlements, making it the most common type of all. 39 were simple street/row settlements, and most of them had only one street with plots in two rows. In the case of 14 settlements, it is not possible to decide to which type (simple row settlement or spindle structured row settlement) may have belonged in terms of its structure. There are settlements with a special structure/plan, usually aligned to a natural formation (height, river) [Fig. 7–9.].

Within the primary groups, especially on the spindle structured type, we can observe quite a variety. The central part of these settlements is the spindle-shaped area (*Anger* in German), which is essentially a central square ("main square"). In many settlements, this space is relatively small, as the church in the center is tightly surrounded by the main street of the village/town. In other cases, this space is much larger, wider, and stretches long along the axis of the settlement.

Size of the settlements

Regarding the extent and size of the settlements, it is important to note that the spots ("footprint") seen in the aerial photos show the maximum of the built-up area of the settlement, on which different amounts of inhabited and uninhabited plots existed in certain periods. A good example of this is a

census of 1487 from Bodrog County. In this, the inhabited/ uninhabited plots and other features of nine settlements, such as the church/ chapel, were listed⁶¹.

Csente (*Chenthe*) – 8 inhabited plots, a consecrated tomb chapel (*capellam sepulturam dedicatam*)

Tótfalu (*Thothfalw*) – 20 inhabited and 2 uninhabited plots

Negyven (*Neghwen*) – 5 inhabited and 2 uninhabited plots

Belküllöd (*Belkywlewd*) – 11 inhabited and 4 uninhabited plots, a consecrated tomb chapel

Avató (*Awatho*) – 10 inhabited and 16 uninhabited plots

Vanna (*Wanna*) – 40 inhabited and 18 uninhabited plots, a church without a tower

Keresztes (*Kerezthes*) – 5 inhabited and 8 uninhabited plots

Battyán (*Batyan*) – 8 inhabited and 8 uninhabited plots, a church without a tower

Szentfalva (*Zenthfalva*) – 26 inhabited and 4 uninhabited plots, a consecrated tomb chapel

Of the nine settlements in Bodrog County listed, 133 of the 191 plots were inhabited and 58 were abandoned in 1487. In some villages there were none or a few uninhabited lots, however, we can see that in many villages no one lived on a third or half of the plots in the period. As a result, it is not possible to determine exactly how many houses/plots the settlements shown in the aerial photographs could have had, as this may have changed from year to year because of moves, epidemics, campaigns, etc.

Aerial photographs provide an opportunity to compare the size of settlements the length of their streets [Fig. 10.]. In the case of villages/market towns consisting of one street, this is a simple task, as the difference between the lengths of the two settlements can be seen by juxtaposing the aerial photographs. In the case of settlements consisting of several streets, it is possible, to sum up, the lengths of each street and calculate an average settlement length. In terms of size, there are smaller, one-street villages with streets 200–300 meters long. The most common are one- or multi-street settlements with a length of 300–1000 m. Of the length 1000–1500 m, less than a dozen existed. Only two settlements (market towns) larger than 1500–2000 m were identified.

Churches and other ecclesiastical building

The document of 1487 cited above can also be a valuable source of ecclesiastical buildings. In 4 of the 9 settlements, no church buildings were mentioned.

⁶¹ 1487: DL 72048.

In two cases, one church was recorded. In three cases a tomb chapel, which was probably not an independent parish from the ecclesiastical point of view, and its size may have been smaller than that of the average church.

During the examination of the satellite images, in 75 of the 115 settlements, the location of the church could be determined based on the crop marks and soil marks. Sometimes, traces of the foundations/walls of the buildings could be observed, but an exact plan could only be determined for one or two churches. Research in Hungarian sites shows that to get to know the plans of buildings, it is worth taking (oblique and vertical axis) drone photos every year and/or, if possible, conducting GPR research on the site of the buildings.

In nearly 50 cases, the church ditch was visible. Most of these may have been ditches surrounding the cemetery around the church.

On the satellite images, we can also observe multiple ditches around some churches, which are probably non-standard cemetery ditches. These are probably contemporaries of the 13th-century defense ditches discovered between the Danube-Tisza Interfluvium Region, built during the Tartar invasion⁶².

A high-ranking ecclesiastical building could be identified in two places. The first was the chapter of Házszentlőrinc market town, which functioned as an authentic place (Latin *loca credibilia*) of Bodrog County until the second half of the 14th century [Fig. 5.]. The second was an Augustinian monastery that existed in the market town of Derzs, next to Bács [Fig. 9.].

Discussion

Because of targeted historio-geographical-archeological research, the number of identified villages and market towns in the Counties of Bács and Bodrog has multiplied. The progress is outstanding not only in quantity but also in quality, as we have a lot of new data about the medieval landscape and the medieval settlements that existed in it. These two counties are similar in many aspects in terms of history and geography. Both are very rich in the written sources, with many manuscript maps and a sizeable amount of satellite imagery. However, it can be seen from the presented examples that their research yielded spectacularly different results, the remote sensing study of Bács County yielded orders of magnitude more data than that of its northern neighbor.

It is clear from the results that the medieval settlements can be classified into a few types and the main characteristics of each group (rows of houses, plots, church, street) can be well identified in the sources, and in the field from the ground and from above. With a suitable sampling, a system of conditions can be developed, based on which other, previously unknown settlements can

⁶² See a detailed description of the topic Rosta, Pánya 2021.

be found in the landscape, and the key features of their structure can be read from remote sensing data.

The “backbone” of the settlement structure research project presented in the study is provided by Google Inc.’s desktop application, Google Earth, which contains more and more and better-quality satellite imagery every year. The application only allows visual analysis, so there is no way to perform various filtering like on commercially available multispectral images. However, the present research shows well how the soil marks observed on field surveys can be detected on satellite images *en masse* in the framework of low-budget research.

Conclusion

The method presented in the study – based on historical sources and remote sensing – allows us to study the medieval settlements of a region in a large area, in a statistically meaningful quantity, in large number and, in comparable quality and quantity. However, this requires intensive medieval source exploration, mass processing, and evaluation of maps and satellite imagery.

In the introduction, it was mentioned that the study of Bács and Bodrog Counties is part of a larger archaeological-historical geographical research covering the entire Danube-Tisza Interfluvium Region. One of the most important goals of this project is to publish a constantly expanding database created during the work. The initial plans included a printed repository. The satellite images presented here are only fragments of the image catalog created during the research, which contains nearly 1000 images from 115 settlements (with an average of 8–12 images per location). It is difficult to preserve them and make them available to researchers in the traditional, printed form. The goal will therefore be an online database that allows researchers to browse large amounts of images/maps and written data interactively.

The medieval and early modern history of the Danube-Tisza Interfluvium Region is very similar to the areas of the east-southeast of the Tisza. Because of the Turkish expansion in the 16th century, countless settlements also disappeared in the Counties of Arad, Békés, Csongrád, Krassó, Szörény, Temes and Torontál. An in-depth historical-geographical-archaeological study of these counties has not yet taken place to date⁶³. Hopefully, the method presented in this study can contribute to their complex and cost-effective research.

⁶³ Archaeologist Adrián Berta examines Torontál County in the framework of Ph.D. research with a complex methodology similar to that described in the article.

BIBLIOGRAPHY

- Antonson 2014,
H. Antonson, *Retrospection of medieval landscape change in mid-Sweden: historical maps analysed using a retrogressive approach*, in Eldar Heide–Karen Bek-Pedersen, eds., *New Focus on Retrospective Methods*, 2014, 163–185.
- Bárth 1996,
J. Bárth, *Szállások, falvak, városok*, Kalocsa, 1996.
- Bogdán, Maksay 1967,
I. Bogdán, F. Maksay, *Királyi öl és királyi hold*, in *Agrártörténeti szemle*, 1069/1–2, 1967, 106–110.
- Bond 1985,
C. J. Bond, *Medieval Oxfordshire Villages and their Topography: a Preliminary Discussion*, in D. Hooke, ed., *Medieval villages, A review of current work*, 1985, 101–123.
- Csapó 2016,
T. Csapó, *Település-morfológiai kutatások Mendöl Tibor óta napjainkig*, in *TFT*, 5/1, 2016, 17–26.
- Csánki 1894,
D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest, 1894.
- Đurđev, Zirojević 1988,
B. Đurđev, O. Zirojević, *Opširni defter Segedinskog sandžaka*, in *Mešovita grada*, 17–18, 7–80.
- Fodor 1929,
F. Fodor, *Településföldrajzi kutatások*, in *TFK*, LVII/8–10, 1929, 131–137.
- Fóti, Pánya 2021,
M. Fóti, I. Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*, Monumenta Museologica, Budapest–Kecskemét, expected release end of 2021.
- Göransson 1978,
S. Göransson, *Regulated villages in medieval Scandinavia*, in *Geographia Polonica*, 38, 1978, 131–137.
- Gulyás 2017,
L. Sz. Gulyás, *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*, Budapest, 2017.

Györffy 1963,

G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963.

Hegyí et alii 2020,

Al. Hegyi, A. Sarris, Fl. Curta, C. Floca, S. Fortiu, P. Urdea, Al. Onaca, F. Timofte, M. Pisz, S. Timut, M. Nica, D. Maciulschi, A. Stăvilă, *A Deserted Medieval Village Reconstruction Using Applied Geosciences, in Remote sensing*, 2020.

Hooke 1985,

D. Hooke, ed., *Medieval villages, A review of current work*, Oxford, 1985.

Kocsis 1996,

K. Kocsis, *A magyar etnikai térszerkezete változásai a honfoglalástól napjainkig*, in *Tér és társadalom*, 10, 1996/1, 1996, 79–94.

Krenzlin 1978,

A. Krenzlin, *Régions d'habitat de la Marche de Brandebourg en tant que résultat d'activités de la grande propriété foncière*, in *Geographia Polonica*, 38, 159–167.

Krstić 2007,

Al. Krstić, *Vreme turske vlasti u Sremu*, in *Srem kroz vekove. Slojevi kultura Fruške gore i Srema*, 2007.

Krstić 2014,

Al. Krstić, *Bačka pod osmanskim vlašću*, in M. Matićki, V. Jović, eds., *Bačka kroz vekove. Slojevi kultura Bačke*, 2014, 56–86.

Kubinyi 1996,

A. Kubinyi, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*, in *TörtSz*, 2–3, 1996, 135–162.

Kubinyi 2000,

A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*, *Dél-Alföldi évszázadok* 14, 2000.

Maksay 1971,

F. Maksay, *A magyar falu középkori településrendje*, Budapest, 1971.

Mendöl 1963,

T. Mendöl, *Általános településföldrajz*, Budapest, 1963.

Miklós, Vízi 2003,

Zs. Miklós, M. Vízi, *Ete – egy elpusztult középkori mezőváros a Sárközben*, in *MFME Studia Archaeologica*, 9, 2003, 399–406.

- Mišić 2010,
S. Mišić, ed., *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, 2010.
- K. Németh 2015,
A. K. Németh, *A középkori Tolna megye templomai*, Szekszárd, 2015.
- Nikolić 2012,
V. Manojlović Nikolić, *Srednjovekovni nakit sa nekropola X-XV vek na teritoriju Vojvodine: Bibliografija radova*, in *Vojvodanski prostor u kontekstu Evropske istorije zbornik radov*, Újvidék/ Novi Sad, 2012, 61–66.
- Nikolić 2013,
V. Manojlović Nikolić, *Bibliografija radova arheoloških istraživanja srednjovekovnih seoskih naselja IX–XV veka na teritoriji Vojvodine*, in D. Hardi, ed., *Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine*, Srmska Mitrovica 2013.
- Novák 1994,
L. Novák, *Nagykörös története és néprajza a XIX. század közepéig*, I–II, Nagykörös, 1994.
- Papp, Rajsli 2006,
G. Papp, I. Rajsli, *Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratoss helynévtárában*, Tóthfalu, 2006.
- Pálóczi 2006,
A. H. Pálóczi, *Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi*, in Arrabona, 44/1, 2006, 357–390.
- Pálóczi 2021,
A. H. Pálóczi, *Cumania Maior. A Nagykunság térségének településrendje a X-XVII. Században*, Budapest-Szolnok, 2021.
- Pánya 2017a,
I. Pánya, *Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016*, in *TFT*, 2017/1, 2017, 91–107.
- Pánya 2017b,
I. Pánya, *A Solti-szék történeti földrajza*, in *TFK*, 2017/3–4, 2017, 84–95.
- Pánya 2018,
I. Pánya, *A Duna szerepe Baja és Bátmonostor kora újkori történetében*, in *Cumania*, 28, 2018, 97–116.

Pánya 2019,

I. Pánya, *Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county*, in *Banatica*, 29/I, 2019, 321–352.

Pánya 2021,

I. Pánya, *Bodrog vármegye története*, in *TFK*, 2021/1–2, 2021, 27–43.

Pánya, Mordovin, Nagy 2020,

I. Pánya, M. Mordovin, B. Nagy, *Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története*, in *Cumania*, 29, 2020, 23–80.

Piti, C. Tóth, Neumann 2010,

F. Piti, N. C. Tóth, T. Neumann, *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*, in *NJAMÉ*, 65, 2010, 17–20.

Pusztai 2003,

T. Pusztai, *Két középkori település szerkezeti rekonstrukciója térinformatikai eszközök segítségével*, in *MFMÉ Studia Archaeologica*, 9, 2003 407–417.

Pusztai 2010,

T. Pusztai, *Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása (The Archaeological Researching of Medieval Villages and Market Towns)*, in E. Benkő, G. Kovács, eds., *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon = Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, MTA Régészeti Intézete, 2010, 113–139.

Roberts 1978,

B. K. Roberts, *The regulated village in northern England: some problems and questions*, in *Geographia Polonica*, 38, 245–252.

Roberts 1985,

B. K. Roberts, *Village patterns and forms: some Models for Discussion*, in D. Hooke, ed., *Medieval Villages*, Monograph no. 5, Oxford, 1985, 7–26.

Roberts 1996,

B. K. Roberts, *Landscapes of Settlement – Prehistory to the Present*, London, 1996.

Roberts 2006,

B. K. Roberts, *Hartside, Northumberland and Cockfield, County Durham: Specific Cases, Settlement Systems and Time Trajectories*, in *Landscapes* 7:2, 70–89, DOI: 10.1179/lan.2006.7.2.70.

Rosta 2014,

Sz. Rosta, *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*, Phd dissertation, 2014 source: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/22570>.

Rosta, Pánya 2021,

Sz. Rosta, I. Pánya, *Gondolatok a síkvidéki középkori erődtésekről – Egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka*, in *Archaeologia Cumanica*, 5, Kecskemét expected release end of 2021.

Sárosi 2013,

E. Sárosi, *Landscapes and Settlements in the Kecskemét Region, 1300–1700*, Ph.D. dissertation, 2013.

Stanojev 1996,

N. Stanojev, *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. – Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Wojwodina*, Újvidék/Novi Sad, 1996.

Stibrányi 2015,

M. Stibrányi, *Fejér megye középkori templomos helyei*, Ph.D. dissertation, 2015 source: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32975>.

Szabó 1954,

I. Szabó István, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*, Budapest, 1954.

Szabó 1969,

I. Szabó, *A középkori magyar falu*, Budapest, 1969.

Szabó 2017,

M. Szabó, *A légitérészet helye a megújuló MRT-ben*, in *Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő*, 399–424.

Szabó 2018,

M. Szabó, *Repülés a múltba – A légitérészet története*, Pécs, 2018.

Szakály 2001,

F. Szakály, *A hódolt megye története*, in *Pest megye monográfiája 1/2, A honfoglalástól 1686-ig*, 2001, 329–543.

Szatmári 2005,

I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005.

Szekeres 1982,

L. Szekeres, *Középkori települések Északkelet-Bácskában*, in *Hungarológiai közlemények*, 1982, 1–77.

Wicker 2006,

E. Wicker, *Crkve, Klisza, Gradina, Klostr. Középkori településeket jelző határrészek Bács-Bodrog vármegyében*, in *Cumania*, 22, 2006, 5–78.

TIPURI DE AȘEZĂRI PE TERITORIUL COMITATELOR MEDIEVALE BÁCS ȘI BODROG

Rezumat

Studiul de față prezintă tipurile de așezări din comitatele medievale Bács și Bodrog. Conform istoricilor, „așezarea adunată/ așezarea deschisă/răzlețită” (*Hungarian szalagtelekes falu*) a fost forma de locuire cea mai obișnuită în regatul Ungariei în timpul evului mediu. Totuși, trebuie să observăm că această afirmație este una mult prea generalizată, bazată pe studiul așezărilor existente în zonele vestice, nordice și estice din Bazinul Carpatic, mai puțin sau deloc expuse distrugerilor din perioada turcească, în secolele XVI-XVII. Zonele Marii Câmpii au fost mai intens devastate de campaniile otomane din secolul al XVI-lea, de aceea doar puține informații fragmentare, rezultate din excavațiile arheologice, pot veni în sprijinul opiniei istoricilor.

Cercetarea complexă de la Bács și Bodrog, bazată pe GIS/ Sistemul Informațional Geografic, a permis creșterea calitativă și cantitativă a bazei de date privind structura locuirii în regiunea analizată. Studiarea zonei satelor medievale pustiite *en masse* și analiza structurii lor, precum și a caracteristicilor cheie au fost realizate cu ajutorul aplicației gratuite Google Earth. Prin analiza vizuală a imaginilor satelitare a fost posibilă colectarea a aproape 1000 de imagini din 155 așezări medievale. Rezultatele demonstrează că în comitatele sudice, dens populate, ale regatului medieval al Ungariei, majoritatea așezărilor aparține celor cu case cu parcele longitudinale de pământ (*toft and croft* în engleză, *szalagteleg*, în maghiară), iar în cadrul acestora, tipul cel mai obișnuit a fost cel al așezărilor deschise, de factură fusiformă. Întrucât descoperirile din cadrul acestui studiu au fost deja prezentate, sistemul Google Earth achiziționat efectiv este cel adecvat să dea la lumină rezultate semnificative, în cadrul unei viitoare cercetări a zonelor similare Marii Câmpii de Sud, care au fost puternic distruse de ocupația turcească (județele Timiș, Arad, Békés, Csongrád, Torontál, Caraș și Severin).

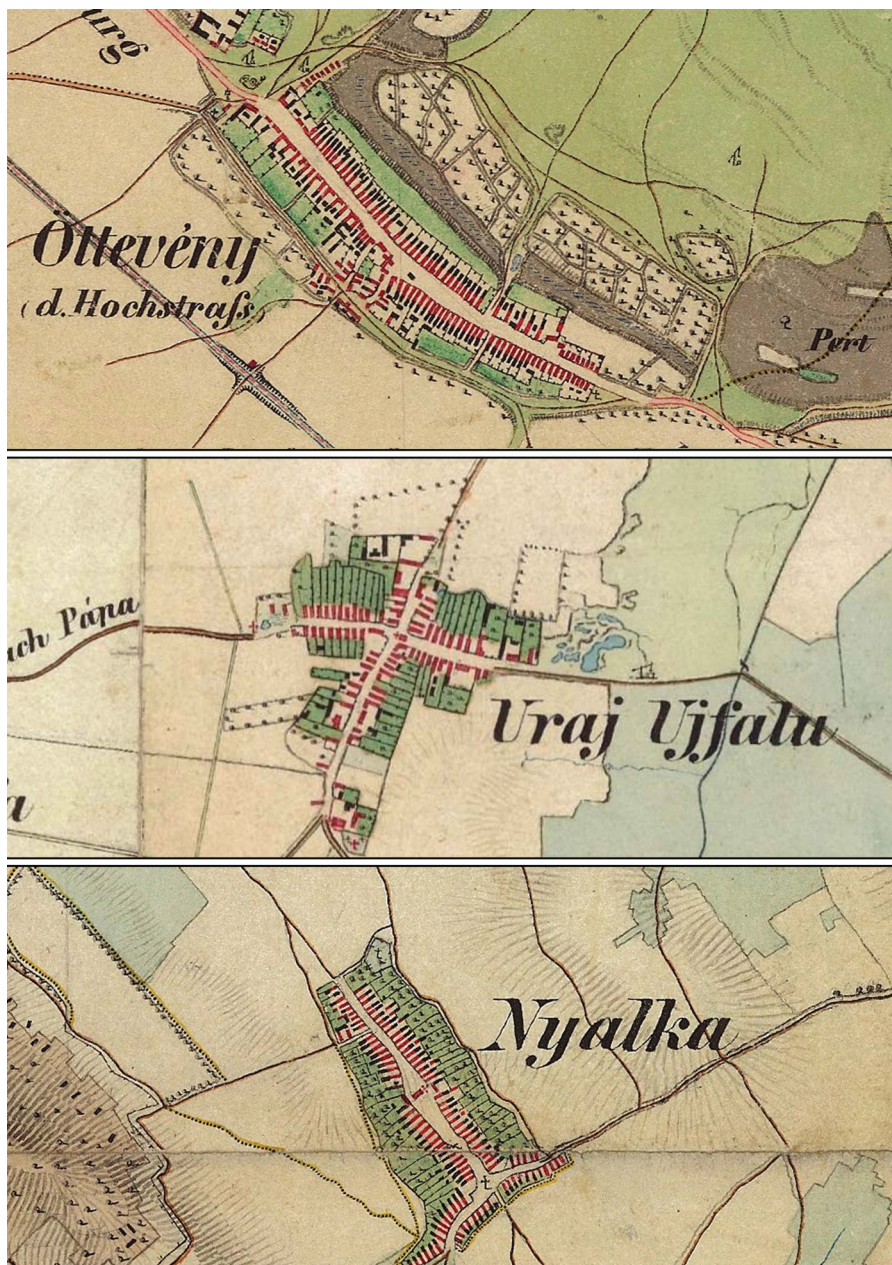

Fig. 1. Representation of one-street (above), cross-street (middle) and spindle structured (bottom) row settlements in Western Hungary in Second Military Survey.
/ Reprezentare a așezărilor deschise din Ungaria de vest, în cea de-a doua ridicare militară: cu o stradă (sus), cu intersecție (mijloc), fusiformă (jos).

Fig. 2. Geographical conditions of Bács and Bodrog Counties. / Situația geografică a județelor Bács și Bodrog.

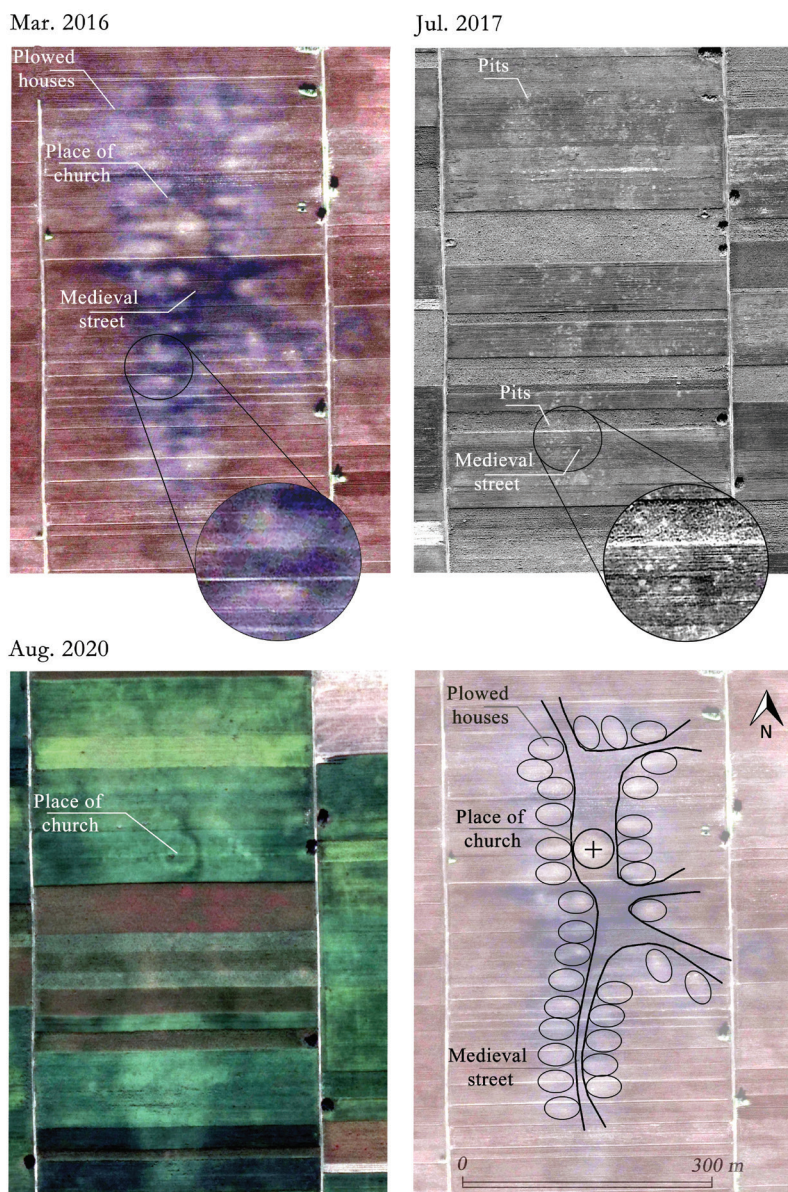

Fig. 3. Picture of the location of a medieval settlement under agricultural cultivation after plowing (top left), when the grain ripens (top right), before harvest (bottom left), and the schematic drawing of the settlement (bottom right) (N from Bácsújfalu/ Selenča SRB, source: Google Maps). / Imaginea amplasamentului unei așezări medievale din perspectiva agriculturii: aratul (stânga, sus), cultura la maturitate (dreapta, sus), înainte de recoltat (stânga, jos), și o imagine schematică a așezării (dreapta, jos) (la nord de Bácsújfalu/ Selenča, Serbia, sursa Google Maps).

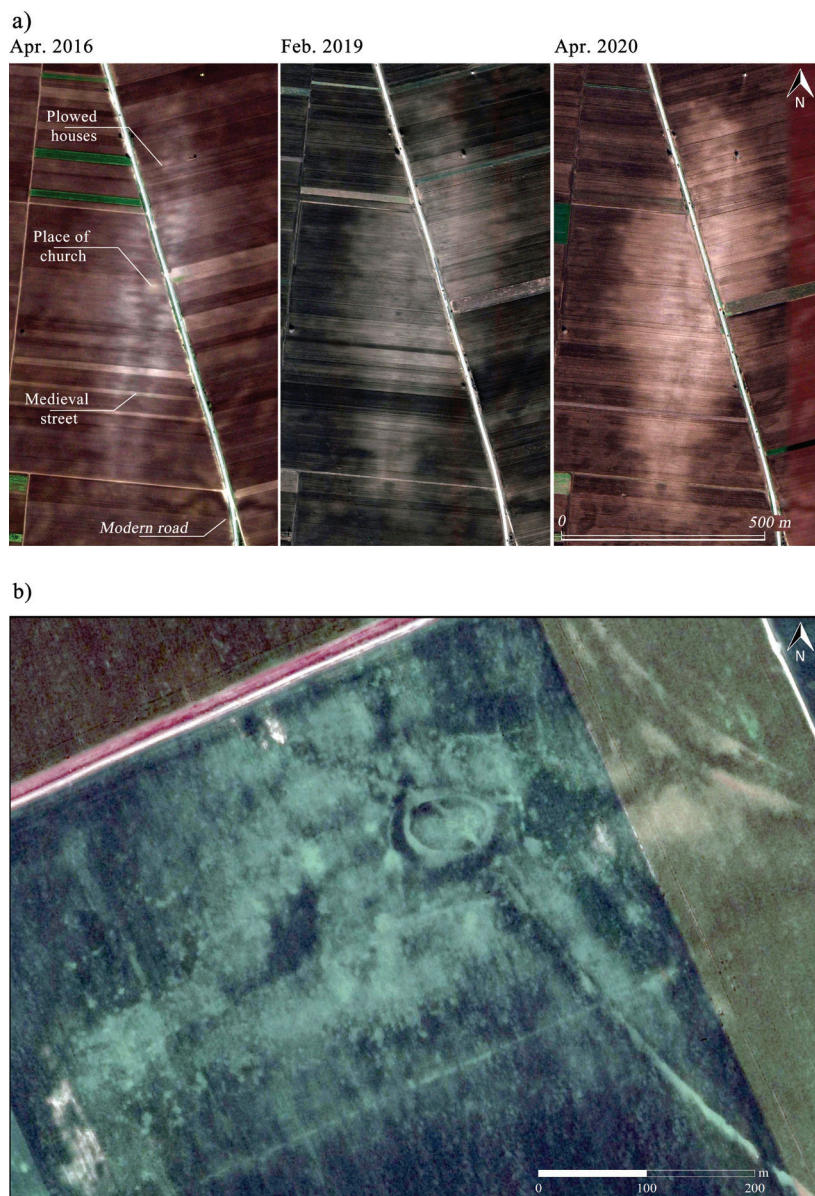

Fig. 4. a) Picture of a deserted medieval village with a spindle structure on a plowed surface(S from Kiszács/ Kisač SRB, source: Google Maps). / Imaginea unui sat medieval pustiit, cu structură fusiformă, pe o suprafață arată (la sud de Kiszács/ Kisač, Serbia, sursa: Google Maps). b) The graincovered area of the market town of Hájszentlőrinc on a satellite image (W from Gádor/Gakovo SRB, source: Google Maps). / Zona cultivată cu cereale a târgului Hájszentlőrinc, pe imagine satelitară (la vest de Gádor/Gakovo, Serbia, sursa: Google Maps).

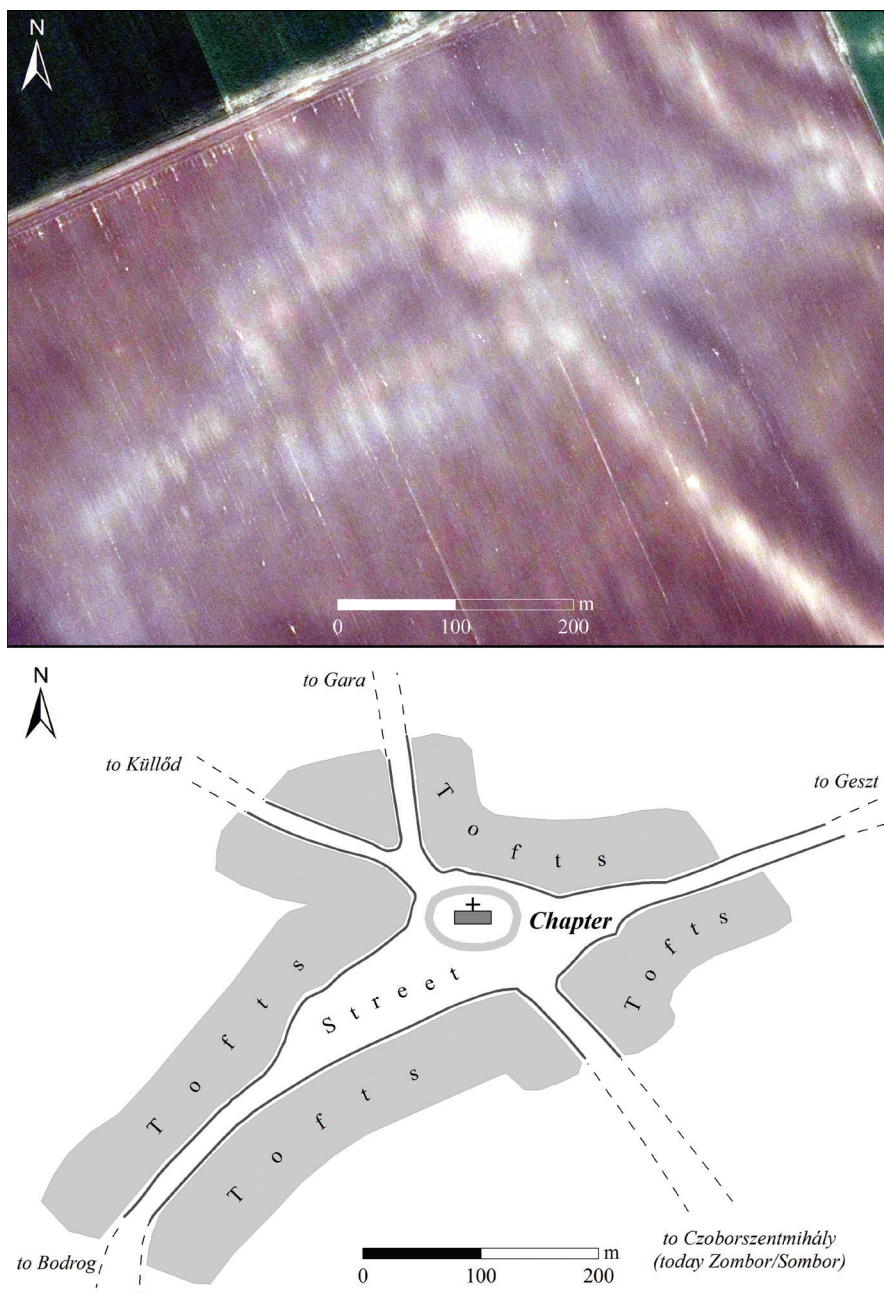

Fig. 5. The area of the market town of Hájszentlőrinc on a satellite image (W from Gádor/Gakovo SRB, bottom, source: Google Maps), sketch of the settlement structure (top). / Zona târgului Hájszentlőrinc pe imagine satelitară (la vest de Gádor/Gakovo, Serbia, jos, sursa: Google Maps), schița structurii așezării (sus).

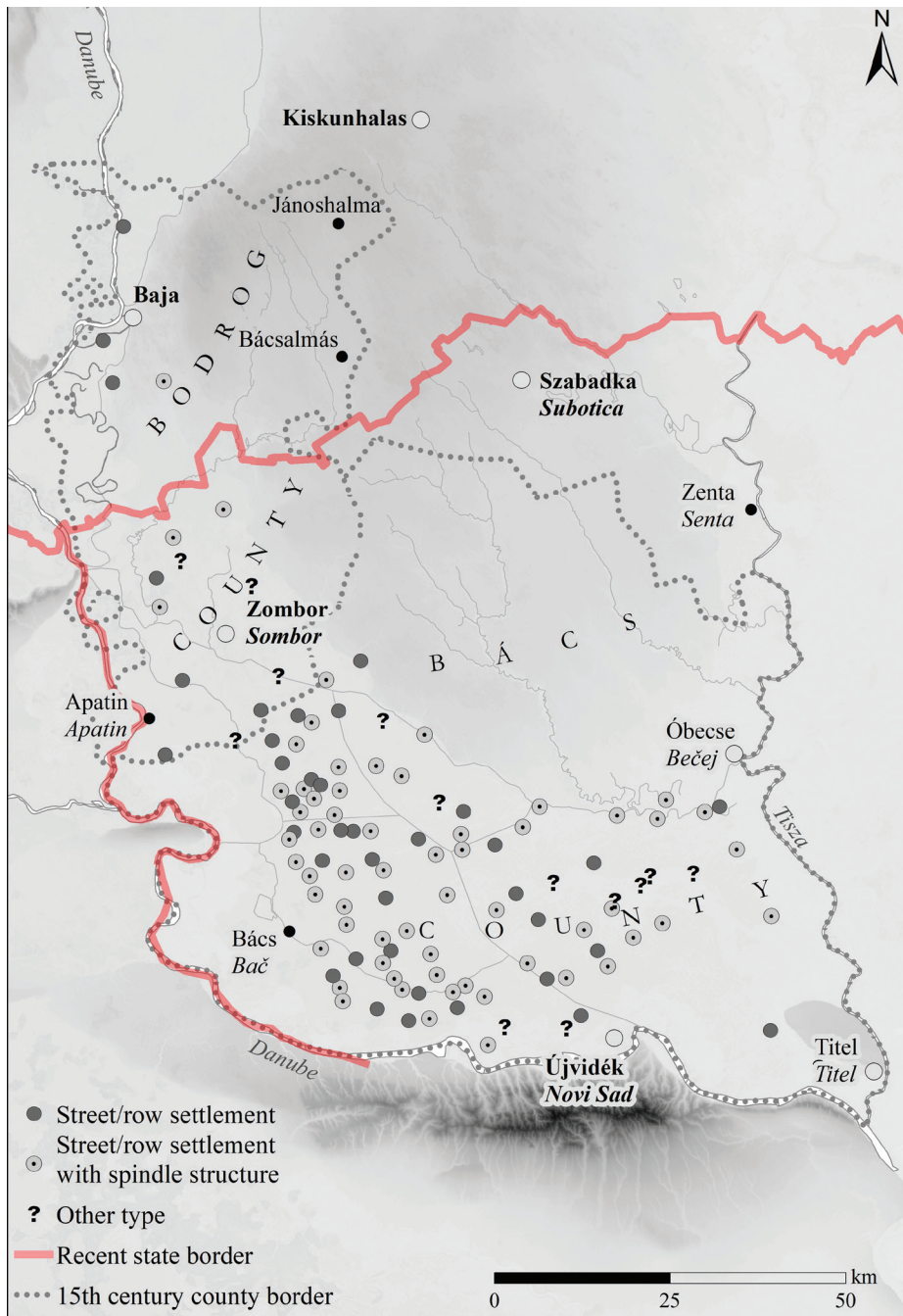

Fig. 6. Identified settlement forms in the area of Bodrog and Bács counties. / Forme de locuire identificate în arealul județelor Bodrog și Bács.

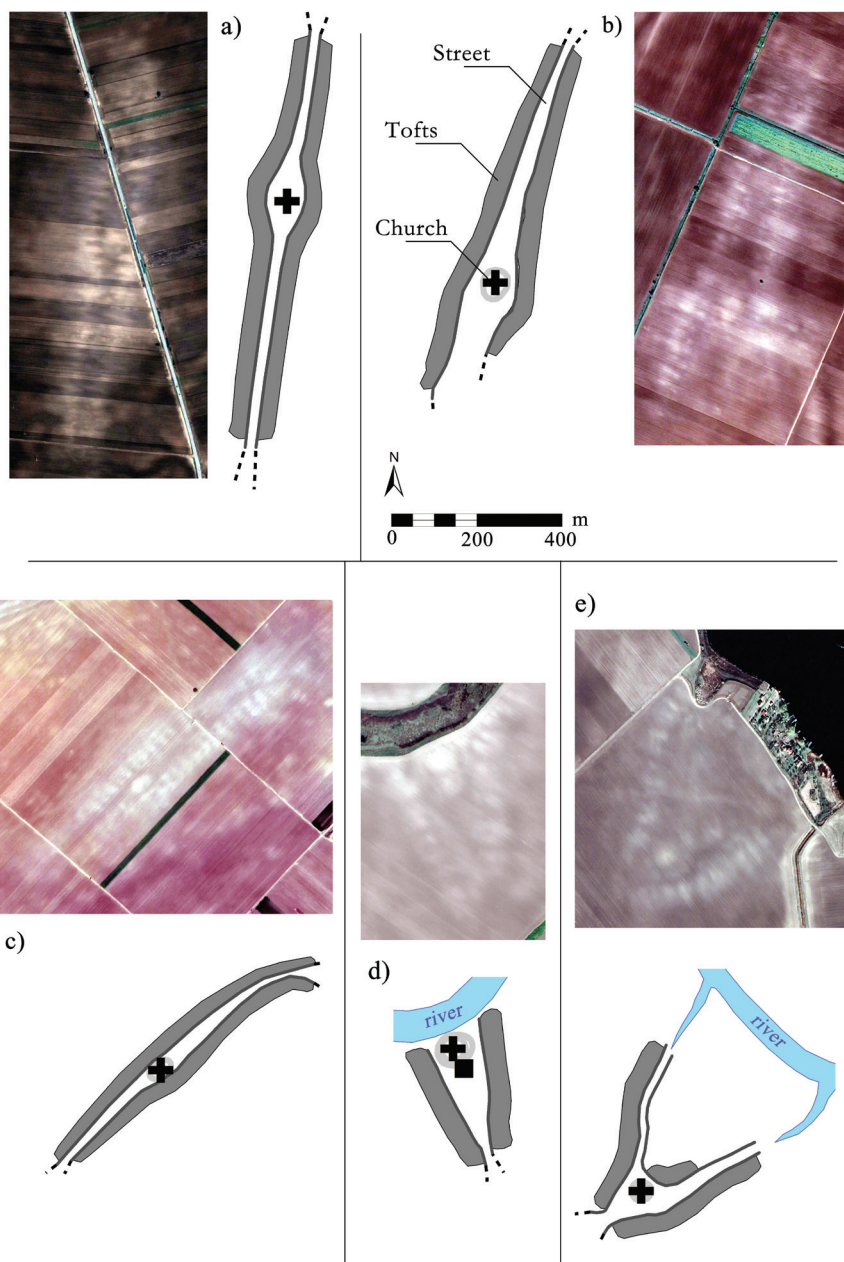

Fig. 7. a) S from Kiszács/Kisač SRB; b) S from Sóvé/Ravno Selo SRB; c) W from Boróc/Obrovac SRB; d) Bácsföldvár/Bačko Gradište SRB; e) N from Nádálja/Nadalj SRB. / a) la sud de Kiszács/Kisač, Serbia; b) la sud de Sóvé/Ravno Selo, Serbia; c) la vest de Obrovac, Serbia; d) Bácsföldvár/Bačko Gradište, Serbia; e) la nord de Nádálja/Nadalj, Serbia.

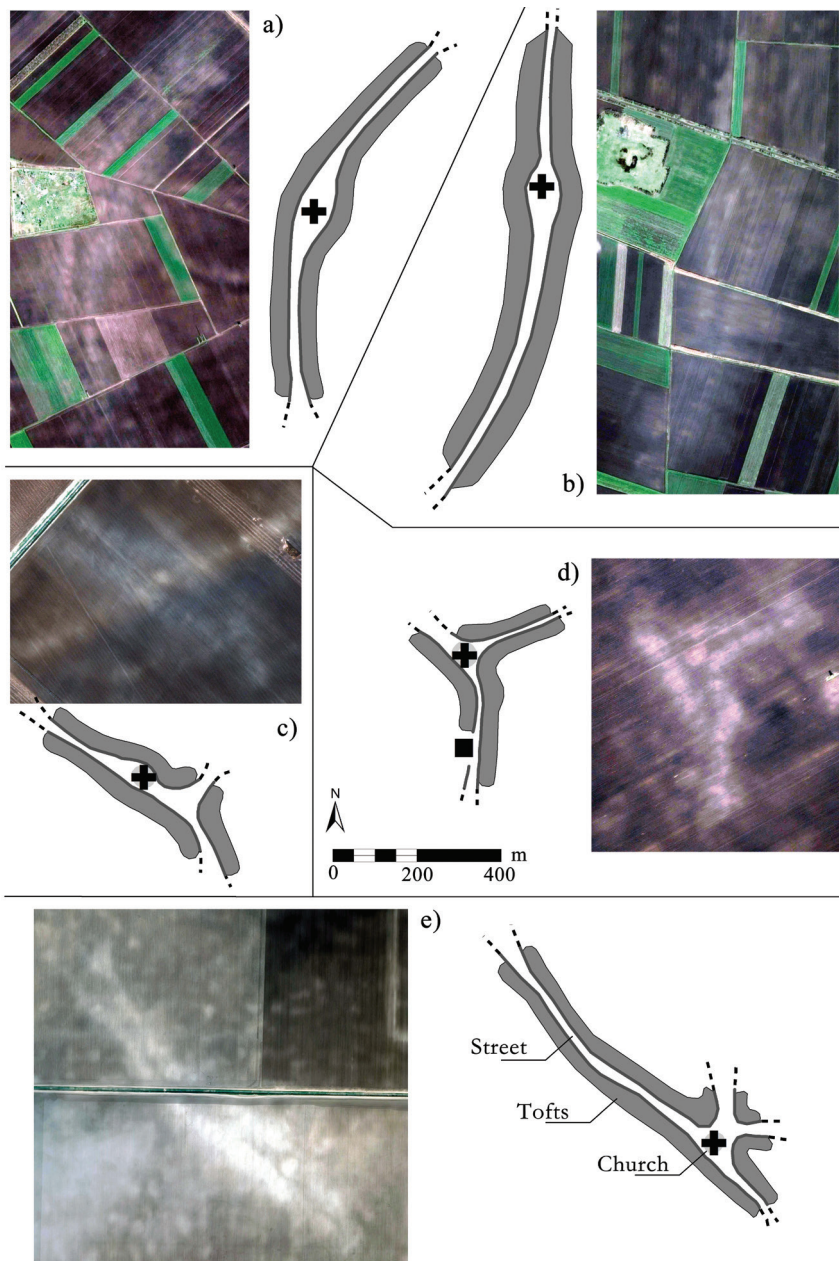

Fig. 8. a) NE from Liliomos/Lalić SRB; b) SE from Veprőd/Kruščić SRB; c) SE from Boróc/Obrovac SRB; d) S from Szilberek/Bački Brestovac SRB; e) S from Militics/Srpski Miletić SRB. / a) la nord-est de Liliomos/Lalić, Serbia; b) la sud-est de Veprőd/Kruščić, Serbia; c) la sud-est Boróc/Obrovac, Serbia; d) la sud de Szilberek/Bački Brestovac, Serbia; e) la sud de Militics/Srpski Miletić, Serbia.

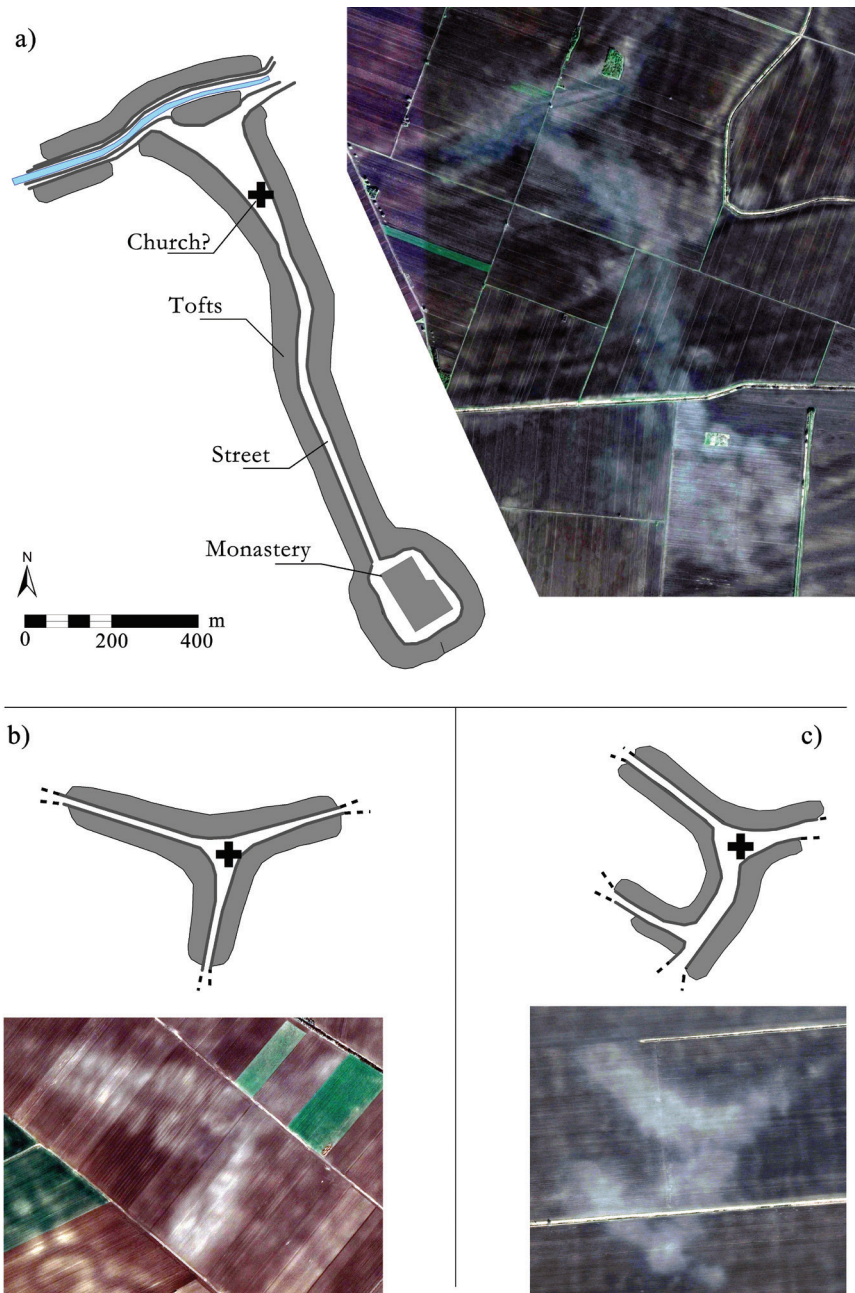

Figure 9. a) N from Bácsstóváros/Tovariševo SRB; b) S from Wekerlefalva/Nova Gajdobra SRB; c) E from Militics/Srpski Miletic SRB. / a) la nord de Bácsstóváros/Tovariševo Serbia; b) la sud de Wekerlefalva/Nova Gajdobra Serbia; c) la est de from Militics/Srpski Miletic Serbia.

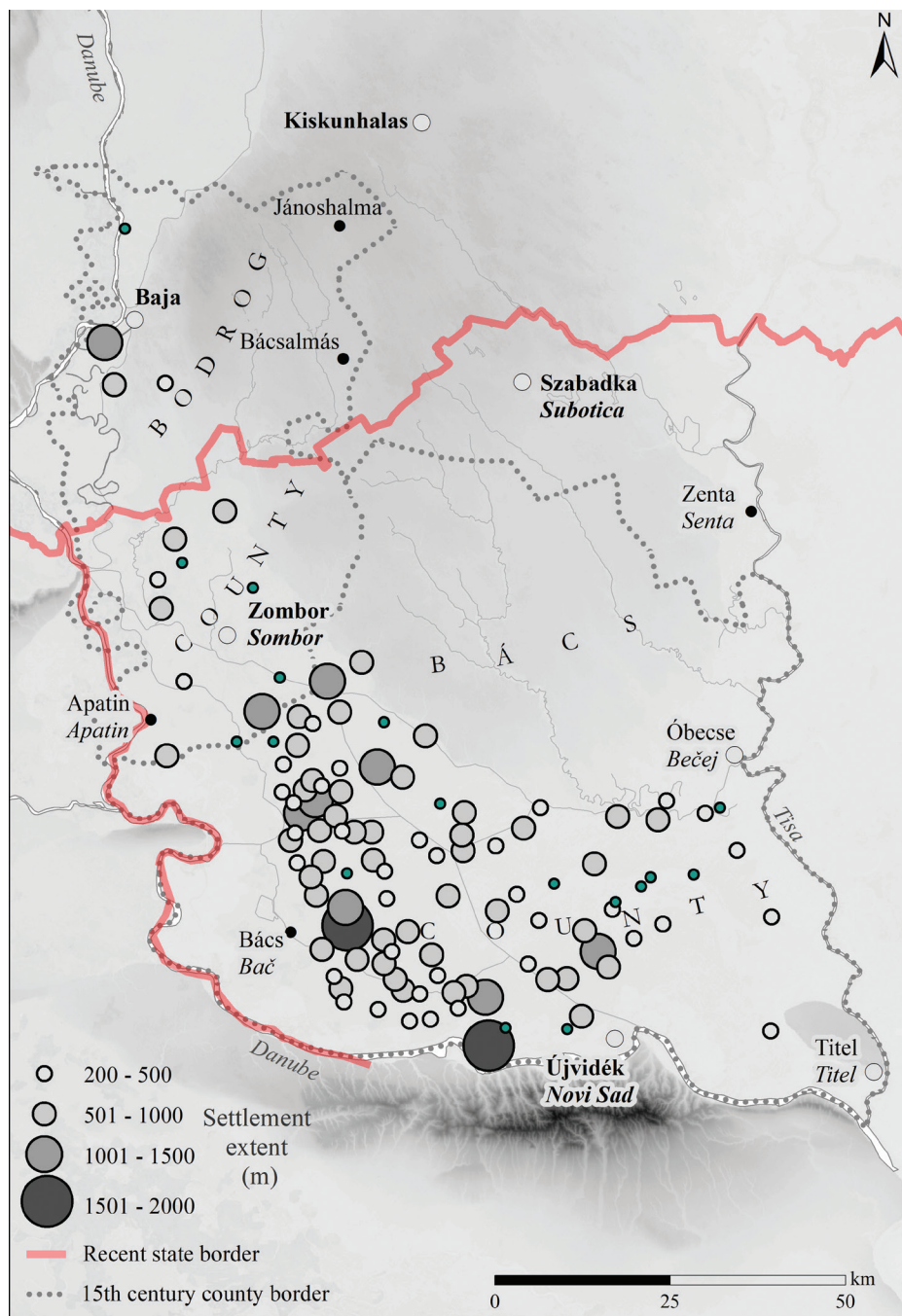

Fig. 10. The average extent of the identified settlements in the area of Bodrog and Bács Counties. / Întinderea medie a așezărilor identificate în zona județelor Bodrog și Bács.

FROM THERE AND BACK AGAIN. SCIENTIFIC LIFE BEFORE AND AFTER MUSEUMS (THE PERIOD BETWEEN XVIII CENTURY AND THE BEGINNING OF XXI CENTURY). WITH SPECIAL REGARD ON THE ROMANIAN DANUBE SHORE FROM DANUBE GORGE REGION (ROMANIA)

Ana Cristina Hamat*, Ștefan Georgescu**

Keywords: Danube Gorge, roman fort, medieval fortress, historiography, history of archeology, XVIII-XXI centuries.

Cuvinte cheie: Clisura Dunării, castru, fortificație medievală, istoriografie, istoria arheologiei, secolele XVIII- XXI.

The Danube Gorge, in Romanian *Clisura Dunării*, it is a term that defines the Danube valley from the point where the river enters the country, from Baziaș to Orșova (Pl. 1), for a length of 140 km. The gorge is crossed by DN57, running parallel with the Danube shore from Orșova area until Moldova Veche, from which point, going across the hill, the road follows in the direction towards the mountain region of Banat-Reșița or towards the Banat of Timișoara's plain. Part of Banat, now a province of Romania, the Gorge presented interest for all the rulers of Southern Banat, be it the Roman Empire, the Hungarian Kingdom or the Austrian Empire. The economic value of the area translated in being colonised, from the Romans until the Austrians.

The Danube valley forms here a narrow defile, with tall, stone walls, in some parts wider, such as for example, Pojejena-Moldova Veche, Gornea-Liubcova-Berzeasca or Orșova. Also, geographically speaking, the narrow and rocky gorge, sometimes has large valley crossed by rivers descending towards the Danube but also some wider areas with a terraced landscape, ideal for habitation.

Before the dam at Porțile de Fier was built, the water level in the area was lower in some areas by as much as 20 meters and following the building of the

* Arheolog, Caransebeș, e-mail: anahamat@yahoo.com

** Museum of National History and Archaeology Constanța, Ovidiu square, no. 12, e-mail: viorel.stefan.g@gmail.com

dam the whole area of the Gorge became a huge accumulation lake. The waters then took over the first terrace of the Danube, along with Ada-Kale island, downstream from Orșova, but also the narrowing of the Moldova Veche isle. With the construction of the dam, numerous archaeological sites and monuments have disappeared under water, some of these researched, others anonymous and therefore unsaved, a situation with tragic consequences for Romanian historical and archaeological patrimony.

Sometimes the border, but most often a bridge, the Gorge area was the theatre of battles, invasions, or miracles that left us, to the inhabitants of today, a magical land impregnated with stories and with an archaeological richness that transcends the present borders, placing it in the area of European heritage.

In our opinion, the archaeological research of the Gorge area comprises two major periods:

- I. The period of accidental discoveries
- II. The period of archaeological research.

The period of the accidental discoveries begins very early during the medieval times, when the need for suitable places to build fortified points, forced the medieval man to choose the places long before chosen and fortified by the Dacians and after them by the Romans. In this situation is Pojejena¹, on the Romanian Danube's shore, where the medieval fortress is near the Roman fort, Coronini Culă – where the medieval fortress overlaps a Roman and Dacian habitation, Berzeasca – where in the narrow part of the gorge, are mentioned three sites that overlap and span all three periods and last but not least Orșova, Orfrva, on its medieval name and none other than ancient Dierna. The erection of the line of fortifications on the southern border of the Hungarian Kingdom meant the construction or strengthening of some fortresses existing at the time, by King Sigismund of Luxembourg. The glory period of these stronghold ended with the conquest of the Hungarian Kingdom by the Turks². After that, the time of the cartographers followed, with the conquest wars funded and carried on by the Habsburg Empire. The conquest of Banat and its entrance under imperial control meant a new era. The new rulers immediately set up a mapping system of the land and especially brought here the army and the imperial organization. Besides the Josephinian Land Survey, two very important whorks have remained from this period, namely *Danubius Pannonico – Mysicus* (1726) by Luigi F. Marsigli and *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des*

¹ The research in the area is conducted by Călin Timoc, PhD, (MNB Timișoara), with the participation of MBM Reșița.

² Moisi 1938, 231; Matei, Uzum, 1973, 154; Matei 1979, 259; Feneșan, 2015, 122; Magina 2016, 143, 146.

temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte, Erster Theil, published in Vienna in 1780 by Francesco Grisellini.

For example, the fortification from Orsova appears in the work of L. F. Marsigli³, along with the ruins of Trajan's bridge from Drobeta-Pontes⁴ and Ulpia Traiana⁵.

F. Grisellini also published information on the sites and monuments of Dacia in letter IX⁶, among which he also mentions inscriptions discovered in Moldova Veche on the side of Mount Bezedin⁷. He embarks on a journey on the Danube from Belgrade to Orșova in 1775, recalling that many of Marsigli's observations are incorrect⁸, mentioning also the *Tabula Traiana* and the Roman roads on both sides of the Danube.

One of the great achievements of these period is Josephinian map of Banat (1769–1772), on which we can easily notice the place of the Pojejena roman fort, the medieval fortress located here, as well as the fortress from Coronini, the roman fort from Căunița de Jos-Gornea and the one from Orșova⁹. A much better situation is presented in the second mapping of the area, from 1819–1869¹⁰. In contrast to the previous map, the remains of the Roman fortifications (Orșova, Gornea) and of the medieval fortifications (Drenkova, Trikul, Coronini) are noted with a greater care. The third mapping (1869–1887) keeps many more details, mentions fewer sites such as Ostrovul Moldova Veche-Humcă, Gornea, Drenkova, or Trikul¹¹.

To the cartographic documentation one can add personal writings, in the form of travel journals, such as that of Johann Kaspar Steube, who published in 1791 *Wanderschaften und Schicksale – Hiking and Destinations*, and in 1793 of *Briefe aus dem Banat – Letters from Banat*. The books were published in Gotha – the author's birthplace and Eisenach and in both of them Steube speaks of the Banat area, recalling for the reader fragments of its known history. Mainly, he describes the area Mehadia- Herculan- Orșova, making a connection with another work appreciated at the time, that of Caryophilus about the area of the Herculan Baths,

³ Marsigli 1726, 15, fig. XXV-XXVI.

⁴ Marsigli 1726, 26, 33.

⁵ Marsigli 1726, 63 65–66, fig. 33.

⁶ Grisellini 1984, 204–228.

⁷ Grisellini 1984, 216.

⁸ Grisellini 1984, 217.

⁹ Mapire, <https://mapire.eu/en/map/firstsurveybanat/?layers=137&bbox=2488650.6775730597%2C5574258.046894264%2C2501539.871467647%2C5578079.898308524>

¹⁰ Mapire, <https://mapire.eu/en/map/secondsurveyhungary/?layers=5&bbox=2492654.932519387%2C5574550.38178384%2C2499099.5294666807%2C5576461.30749097>

¹¹ Mapire, <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=2429562.9321538405%2C5567611.268565993%2C2432785.2306274874%2C5568566.731419557>

published in 1739¹². As proof that the term “Clisura” was used on a usual basis, our author uses it in the form of Klissura¹³, he mentioned in passing the mountain range of South Banat and the fossils that are often found in the area, along with the discoveries made here. Of all the archaeological sites, Steube mentions Peștera Veterani, also called Tamantică, but also the Roman earth ramparts that reach up to Palanca Mare-Uipalanca and Cuvin, near the Danube¹⁴.

The massive colonization, sponsored by the Austrian Empire, that took place especially in the eighteenth century but with echoes in the next, brought with it the creation of a class formed by local intelligentsia, which will manifest itself in the second half of the 19th century. For the most part, when it comes to Banat, especially the Southern Banat, this intelligentsia is of German origin. In the second part of the 19th century, her crystallized voice become distinct in the research landscape at the provincial level and marked the second period- the one of archaeological research of the area. The name that deserves first place in the discussions is that of Leonard Böhm (1833–1924). Born in Banat, he studied in Vienna and Budapest and became a pillar of the historical research from Banat. His main work, *Geschichte des Temeser Banats* is published in 1861, followed by the monograph of the city Bela Crkva and numerous studies concerning the history of the communities from Southern Banat¹⁵. His work, published in German by prestigious printing houses from the Empire will represent material for the historiography of the second wave, with well-known historians such as Theodor Ortway-Orthmayr (1843–1914) and Felix Milleker (1858–1942). Of the two, the latter will be strongly influenced in the writing of the repertoire of Banat by the works of Leonard Böhm, taking from it numerous references concerning the archaeological sites in the Clisura area. The importance of Bohm, transcends the national misconceptions, quite acute at the end of the 19th century, when his work is fully translated into Romanian but without the author even being quoted¹⁶.

The end of the 19th century, is the period in which archeology and history are institutionalized by establishing in Timișoara the – Society of History and Archaeology, its leadership being elected in the assembly of September 7, 1872. It brought together the province intellectuals, from Ormond Szigismond to L. Böhm, or F. Mileker¹⁷. The society’s magazine appeared quarterly between

¹² Many of the monuments mentioned by Steube have been noted by Caryophilus or by Grisellini (Steube 2008, 40–44).

¹³ Steube 2003, 88.

¹⁴ Steube 2003, 88.

¹⁵ Bohm 1861; Țicu 2013, 9.

¹⁶ Broșteanu 1890, 1–3; Broșteanu 1890a, 1–2.

¹⁷ Medeleț 1992; Toma 1997; Țicu 2013, 10–11.

1875–1917, in it were published scientific studies of history and archaeology, not only concerning historical monuments but also about the field researches occasioned by the land improvements and therefore, at that time Banat had an active and very modern research. Due to political changes, the magazine was published in Hungarian, making the transition between the historiography of German and Hungarian languages. F. Milleker, becomes a member of the society on the recommendation of L. Bohm, the two sharing the nostalgia for the common origin from the south of Banat, but also the interest for the contact area, Clisura. Originally a teacher, librarian because of his need of money, and finally custodian of the Vârșet Museum, Milleker will write the Banat repertoire, laying the foundations for a modern research method with extraordinary results¹⁸. With a vast work, due to a good knowledge of the terrain, but also to the contacts with the European academic world, especially the Hungarian one, Milleker is the one who brings to the discussion Coronini, Cozla, Pojejena, Vatina, Zidovar, Vrsac, Old Moldova sites, that he himself visited by foot. Since 1893, the Society has been actively involved in financing archaeological research and therefore this is the beginning of Banat archaeology¹⁹.

Among the first museum institutions is the Vrsac Museum established between 1882–1894. It currently houses extensive collections that reflect the history of this areas, published since its inception.

As seen above, at the initiative of Ormós Zsigmond, the prefect of Timiș County and of a group of intellectuals, on July 25, 1872, the first scientific society in Banat was founded, named the Society of History and Archaeology, which aimed at establishing a museum of history-archaeology in Timișoara. The establishment of the Banat History and Archaeology Society in 1872 actually marks the beginning of another museum institution, that of the Banat Museum in Timișoara. The importance of the city for the region determined the coagulation of intelligentsia in the association with the stated purpose of recording and researching the historical past and with the concrete purpose of establishing a museum of history and archaeology and initiating archaeological digs that were to be published in the society's magazine and thus to place the Banat region on the map of the Austrian Empire and why not... of Europe from a research point of view. The enthusiasm of those first years is also noticeable in that the first museum objects come from donations, archaeological discoveries, but also acquisitions made with the society's money. Thus, we recall the great donation of antiques from 1873 made by General Anton Scudier consisting of several Roman and feudal epigraphic and sculptural monuments, coming from Titel

¹⁸ This are times also for the the first archaeological excavations, see Milleker 1937 and Medeleț 1997.

¹⁹ Medeleț, Toma 1997, 53.

(present-day Serbian territory). Representing the region from the beginning, objects from all over the area, from Orșova to Timișoara, were brought to the museum in Timișoara. Over time, important donations entered the museum's patrimony, such as those of Ormós, Pongracz, Cesnola, etc., donated by members of the historical society or even by personalities from the Banat cultural life, with the purpose to increase the value of the new institution. Under these conditions, the official opening of the museum for the public takes place in 1877. The number of archaeological pieces increases year by year, mainly due to the launching of systematic archaeological excavations (1893), reaching in 1916 over 17,000 objects. Emanuil Ungureanu played as the important role in reorganizing the museum, in the inter-war period he served the cultural inspector for the city of Timișoara. The museum was confronted throughout the inter-war period with a lack of space, in 1937 being assigned a part of the Cultural Palace of the city. In spite of all these difficulties, its collections increased, an important role in the institution's existence being played by Joachim Miloia, Dionisie Linția, Aurel Ciupe, Marius Moga. The wooden churches from Banat were investigated, archaeological excavations were organized scientifically (coordinated by the reputed historian Constantin Daicoviciu), the collections of natural sciences and art were enriched by very rare pieces entering in their patrimony. While making the inventory of the Roman fortifications in Banat, C-tin Daicoviciu, together with I. Miloia, also arrive in Clisură, at Berzeasca, Pojejena and Gornea²⁰. Unfortunately, the interest for the Clisură area shown initially, will be reiterated only in the 70s, with the researches occasioned by the construction of the Iron Gates dam, among those who are interested in this area we mention Professor D. Tudor, who manages to identify Pojejena and proposes the existence here of a late Roman garrison, of late 3rd century. – beginning of the 4th century AD, pointing out that this bridgehead was most likely to last until the time of Emperor Justinian²¹.

Established later, after the middle of the last century, the museum in Reșița is a relatively young institution in the Romanian museum landscape. It was also established at the initiative of the local civil society. Thus, in 1957 a "Committee for the establishment of the museum" was set up, within Uzina Constructoare de Mașini din Reșița, a trust that brought together steel producing and machine building units. As in the case of Timișoara, donations of private collections were the basis of the new museum construction in Reșița, inaugurated in the winter of 1959. The museum of the city of Reșița was recognized as such by an act of March 1962 by the Ministry of Education and Culture of Romania, and

²⁰ Daicoviciu, Miloia 1930.

²¹ Timoc 2017, 1025; Tudor 1958, 376–377.

the first director of the Museum was professor Octavian Răuț, who initiated the first excavations and the first archaeological digs in the Barzavei valley, at the Roman camp from Berzovia and at the Roman farm in Ramna. Then followed the interest for the Danube valley, in the same context, mentioned above.

After the administrative reorganization based on counties of Romania, in 1968 the museum became the History Museum of the Caraș-Severin county, with the declared purpose of researching and protecting the county's area, one of the counties with the greatest number of pinpointed archaeological sites. The scientific and museological activity has been supported with very good performances by a group of young historians and archaeologists since 1976 and consolidated in the following years by names such as D. Țicu, S. A. Luca, D. Bălănescu, Gh. Lazarovici, W. Wolmann, G. El Susi, O. Bozu, A. Radu, M. Gumă. Since 1997 the standard name of the museum has been changed, becoming the Museum of the Highland Banat, and the permanent exhibition organized based on its own collections was only reopened in 2000²². In the deposits of MBM Reșița there are currently over 70,000 artifacts with inventory numbers, here being hosted most of the materials from the researches made on Clisura, the notable exception is the material from Orșova, located in the MRPF, MNB deposits Timișoara and in institutions in Bucharest. This area benefit also by a repertory created by one of the leading archaeologist of the region, namely S. A Luca after 90²³.

During this time, the museum from Reșița became the leading institution for the archaeological researches on the Danube-Clisura valley, to this purpose it associated with researchers from the museum in Timișoara, from the university center in Cluj – prof. Gh. Lazarovici, N Gudea or Șt. Matei and from the center from Bucharest – V. Boroneanț. Moreover, the names of some of them are related to extensive and important research for the history of Romanian archeology, which is why we will continue to illustrate the most important archaeological sites and the history of their research.

The name of Gh. Lazarovici is connected with the research of the Neolithic age from Gornea with its particular aspects, but also with the connection for the first time to the European space and especially with the connection to the space of present-day Serbia²⁴. The caves, with all their treasures, were mapped, studied and published by V. Boroneanț, numerous points with important discoveries belonging to all eras were for the first time brought to the attention of the specialists through his research²⁵. Also, Schela Cladovei, with the Roman

²² Muzeul Banatului Montan, <http://www.muzeulbanatuluiimontan.ro/index.php/istoric-o-ro>.

²³ The last one was publish in 2010, see Luca 2010.

²⁴ Lazarovici 1979; Lazarovici 1983.

²⁵ Boroneanț 1968; Boroneanț 1975; Boroneanț 2000; Boroneanț 2000a.

fort and the Mesolithic period discoveries²⁶, comparable to what is researched on the Serbian bank of the Danube.

The medieval era was investigated in the years 70–80s by Șt. Matei and O. Răuț through a large excavations in the fortress of Coronini. Also the fortress of Tricule was excavated²⁷. D. Țeicu also excavated in Gornea after the 90s²⁸ through extensive research and publish the medieval fortifications and places of worship on the territory of Banat²⁹. Currently, the medieval fortress of Coronini-Culă is the subject of a restoration project, which aims to highlight the fortification area from a touristic point of view. These extensive works are prefaced by archaeological research, from which in fact continues and completes the research of from the 1970s, of Șt. Matei and I. Uzum, as well as those conducted by M. Gumă in the 90's³⁰.

The Roman period on the Clisura was extensively researched at Gornea – the building with apse and the Roman quadriburium and at Pojejena – Roman camp, by N. Gudea. The Roman Dierna, present-day Orșova was investigated in great haste by a large group made from of several researchers, among which we mention E. Bujor from Bucharest or D. Benea from the museum in Severin. Unfortunately, the research was not published as they should have been, the documentation and the material taking the path of Bucharest and are currently missing. Fragments from the documentation were published by D. Benea – what remained, with additions made by C. Timoc³¹, in the last years. The tragedy of Orșova is that we will never know precisely how one of the most important cities of the Roman Dacia, port on the Danube and at the same time a very important medieval fortress on the borders of the Hungarian Kingdom, look like. Separate pieces of information from memories or fragments of documentation are adding up to artefacts whose discovery context is not clear, currently located in the MRPF collection from Severin or in the National Museum of History from București³²; from here truly extraordinary artefacts keep appearing.

With regards to the site of Pojejena, the Roman fort and the medieval fortress were first reported by the Italian humanist Luigi Ferdinando de Marsigli, at the end of the 17th century, in the context of the Holy League War (1684–'99),

²⁶ Boroneanț 1973.

²⁷ Corvătescu, Rădulescu 1979.

²⁸ Matei 1979, Matei, Uzum, 1973; Țeicu 1993; Țeicu, Lazarovici 1996.

²⁹ Matei 1979, Matei, Uzum, 1973; Țeicu, Lazarovici 1996; Rusu, 2005; Țeicu 2007; Țeicu 2009, 114–115.

³⁰ Matei, Uzum, 1973; Medeleț 1971.

³¹ Benea, Șchiopu 1974; Benea 1975; Timoc 2009; Benea 2016, 143; Timoc 2019.

³² Hamat 2019; Hamat 2020.

then mapped by Felix Milleker. The archaeological “excursion” of 1880 undertaken by Torma Károly and Leonhard Böhm correctly traces the ruins of the medieval fortress, close to the banks of the Danube, made of reused Roman stone and brick, but distinct from the ruins on the plateau on which the Roman fort is. The stamped Roman bricks that they identify on the spot are mostly legion VII Claudia and to a lesser extent II legion Flavia Felix, along with those of the V Gallorum cohort, military units of which today we know for sure that they were stationed at a certain time in the Pojejena camp and were probably represented by a detachment or even entirely – as is the case with the auxiliary unit. The archaeological researches of the 70s, conducted by N. Gudea and O. Bozu, focus on the planimetry of the camp, publishing it for the first time³³. The exquisite materials from the fort were also published on several occasions, emphasizing once again, the importance and the extended dating of the habitation of the Roman fortification and vicus that existed here³⁴. The research has been resumed at present by a group headed by. C. Timoc, PhD, from the MNB Timișoara, some of the staff from MBM Reșița, together with a group of researchers from the University of Warsaw are also part of the collective. The complex planimetry of the site and the Roman settlement were established, with the help of non-invasive methods, project implemented from 2015 and in progress³⁵.

Near Pojejena, Moldova Nouă with the fort, roman mine an also different sites with habitation layers were excavated between 1970–1990³⁶.

For the Gornea site, identified on the Austrian maps, published by L.Bohm, resumed by F. Milleker who cites Böhm’s work³⁷, things are simpler. The information was presented by P. Broșteanu in two articles published in the local newspaper Foaia Diecezană from June-July 1890³⁸. The archaeological investigations took place during the years 1968–1969, undoubtedly under threat of the construction of the new hydroelectric power station at the Porțile de Fier, and in 1970 the ruins at Căunița de Jos were already under water³⁹. At present the research can continue in the area of Căunița de sus, the whole hill being a site with complex stratigraphy, ranging from the Paleolithic to the medieval era. After almost half a century, in Căunița de Sus, preventive research is required

³³ Gudea 1975; Gudea, Uzum 1973; Gudea, Bozu 1979.

³⁴ Gudea 1971.

³⁵ Timoc 2018; Timoc 2018a, Timoc 2019; Jęczmienowski 2019.

³⁶ Bozu 1996; Bozu 1996b; Benea 2016, 154.

³⁷ Milleker 1897, 76.

³⁸ Broșteanu 1890, 1–3; Broșteanu 1890a, 1–2.

³⁹ Uzum *et alii* 1973, 405, 407; Gudea 1977, 38. Gudea 1978; Gudea 1982, 98, 104; Gudea, Dragomir 1975; Bozu 1993, 206, 208; Bozu, El Susi 1987.

once again, the site being in great danger due to the construction activity taking place in the area, due to a boom of tourism.

An important site is the Dacian fortress from Divici-Colonie, researched by M. Gumă in the 90's⁴⁰. His untimely death has stopped the research here, but lately, the materials from the excavations have begun to be published or discussed in such a way that Divici is in the spotlight of the Romanian research⁴¹ even though no excavations are conducted here for the time being.

It is worth mentioning that, due to the fact that in this area, the Roman and medieval fortifications were preserved very well and are therefore visible until the first half of the 20th century, they attracted not only the researchers, but also the treasure hunters. The situation of the treasure hunters is attested within Banat since medieval times, also for the 19th century and especially for Tibiscum. The ancient remains are endangered by the inhabitants, since the walls of Tibiscum were 1 m above ground, makes us believe that the ruins from Gornea, that Böhm has researched and described, mentioning that the walls 3–4 m in height were washed by the Danube in 1878⁴², probably also attracted unwarranted attention.

Although we have no mention of a systematic robbery, we know that in the area, there were quite important private collections that attracted the attention of the specialized personnel, and after the regulation of the legislation, even that of the police. This is the case of the collection of G. Georgescu, captain of the port of Moldova Veche, which attracted the interest of C-tin Daicoviciu⁴³, but also of the Simici collection in the same area⁴⁴. Both have attracted the attention of researchers and are illustrative for the Pojejena-Moldova Veche area. The problem with these artefacts is that for the purpose of dating and discussion, their context is completely lost.

The removal of the visible stone from the masonry is a phenomenon present in the Middle Ages – for the Roman sites, but especially since the 19th century this happened to all the monuments in the area. The visible difference between the ruins of the fortress from Coronini-Culă- destroyed to the foundations and the fortress Golubac, which has recently entered in the tourist circuit and where you can climb the upper floors of the towers or on the walls, is painful.

The disastrous situation of many sites and monuments in the area could at least be improved by promoting the tourism, an activity that until recently was

⁴⁰ Gumă *et alii* 1995; Gumă *et alii* 1996.

⁴¹ Rustoiu 2002; Rustoiu 2006–2007; Drăgan 2013; Săcărin *et alii* 2013; Rustoiu *et alii* 2017.

⁴² Böhm 1880, 179.

⁴³ Daicoviciu, Miloia 1930, 21.

⁴⁴ In the collections of the Highland Banat Museum from Reșița there are many objects coming from donations made by Simici family.

unknown in the area. Poverty, lack of jobs, the beauty of the area, the increase number of tourists has determined many mayors and many locals to invest in this activity. Unfortunately, in the absence of authority and coordinates projects, the situation of the archaeological sites is a disastrous one, as is the case in Căunița de Sus- Gornea. Another case, this time a happier one, is that of the medieval fortress of Coronini-Culă, a project promoted by the local authority and which has managed to mobilize the entire community⁴⁵. The project is seen as a last chance for improving the settlement life, for jobs that bring home those who work abroad.

Thus, we can say, that from a certain point of view we went back to the 18th century when these riches were mapped and studied, following that in the near future they will be properly highlighted.

BIBLIOGRAPHY

Benea 1975,

D. Benea, *Observații cu privire la topografia Diernei în epoca romană*, in *Banatica*, 3, 1975, 91–98.

Benea, Șchiopu 1974,

D. Benea, A. Șchiopu, *Un mormânt gnostic descoperit la Dierna*, in *ActaMN*, 11, 1974, 115–125.

Benea 2016,

D. Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, București, 2016.

Böhm 1861,

L. Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, I – II, Leipzig, 1861.

Broșteanu 1890,

P. Broșteanu, *Antichitățile de lângă Dunăre de la Panciova până la Rușava*, in *FD*, V, 24, 1–3.

Broșteanu 1890a,

P. Broșteanu, *Antichitățile de lângă Dunăre de la Panciova până la Rușava*, in *FD*, V, 25, 1–2.

Boroneanț 1968,

V. Boroneanț, *Neoliticul timpuriu în zona Porților de Fier*, in *Comunicări*, 7, 1968.

⁴⁵ Coronini Culă 2019, archaeological campaign, <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=6349&d=Coronini-Caras-Severin-Cetatea-Sf-Ladislau-2019>.

Boroneanț 1970,

V. Boroneanț, *Un mormânt din perioada de trecere de la paleoliticul superior a epipaleolitic*, in SCIV(A), 21, 1970, 1, 129–132.

Boroneanț 1973,

V. Boroneanț, *Recherches archéologique sur la culture Schela Cladovei de la zone de „Portes de Fer”*, in Dacia (N.S.), 17, 1973, 5–40.

Boroneanț 1975,

V. Boroneanț, *Locuirea din secolele XII-XIII de la Ogașul Neamțului-comuna Berzasca*, in Banatica, 3, 1975, 123–130.

Boroneanț 2000,

V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.

Boroneanț 2000a,

V. Boroneanț, *Paleolithique Supérieur et Epipaleolithique dans zone des Portes de Fer*, București, 2000.

Bozu 1993,

O. Bozu, *Obiecte creștine inedite de uz casnic. Furcile de tors pentru deget datate în secolele IV-VI e.n.*, in AnB (S.N.), II, 1993, 206–214.

Bozu 1996,

O. Bozu, *Moldova Nouă, Ogașul Băieșului, jud. Caraș-Severin*, in SAC, I, 1996, 77–78.

Bozu 1996b,

O. Bozu, *Moldova Veche, Vinograda-Vlaskicrai, jud. Caraș-Severin*, in SAC, I, 1996, 78.

Bozu, El Susi 1987,

O. Bozu, G. El Susi, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche din punctul „Vinograda-Vlaskicrai” (județul Caraș-Severin)*, in Banatica, 9, 1987, 239–270.

CAANT,

Cercetări arheologice în aria nord-tracă, București.

Coronini Culă 2019,

Coronini Culă 2019, archaeological campaign, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=6349&d=Coronini-Caras-Severin-Cetatea-Sf-Ladislau-2019>.

Corvătescu, Rădulescu, 1979

A. Corvătescu, A. Rădulescu, *Despre ansamblul fortificat de la Tricule-Svinița, jud. Mehedinți*, in Tibiscus, 5, 1979, 169–182.

Daicoviciu, Miloia 1930,
C-tin Daicoviciu, I. Miloia, *Cercetări arheologice în Banatul de Sud*, in AnB (S.N.), III, 1930, 10–22.

Drăgan 2013,
A. Drăgan, *Painted pottery from the Late Iron Age Settlement at Divici – Grad, Romania. An insight into its distribution and the interaction in the Iron Gates of the Danube*, in ActaMP, 35, 2013, 111–122.

Feneșan 2015,
C. Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase/ Der Deutschen Order im Severin Banat und and der Niederen Donau in der Ersten Hälfte des XV-Jarhunders (Acten und Auszüge)*, Timișoara, 2015.

Griselini 1984,
F. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.

Gudea 1971,
N. Gudea, *Un relief al cavalerului trac de la Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, in SCIV(A), 22, 1971, 345–350.

Gudea 1975,
N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in Banatica, 3, 1975, 333–344.

Gudea 1977,
N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977.

Gudea 1978,
N. Gudea, *Contribuții la istoria artileriei antice*, in Drobeta, 3, 1978, 69–75.

Gudea, Bozu 1979,
N. Gudea, O. Bozu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977–1978*, in Banatica, 5, 1979, 181–186.

Gudea, Dragomir 1975,
N. Gudea, I. Dragomir, *Căramida romană cu text cursiv din secolul al IV-lea descoperită la Gornea*, in Banatica, 3, 1975, 99–120.

Gudea, Uzum 1973,
N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena*, in Banatica, 2, 1973, 85–96.

Gumă et alii 1995,
M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice*

efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988–1994. Principalele rezultate, in *CANT*, 1, 1995, 401–426.

Gumă *et alii* 1996,

M. Gumă, C. Săcărin, A. Rustoiu, *Divici, Grad, com. Pojejena, jud. Caraș-Severin*, in *SAC*, I, 1996, 42.

Hamat 2019,

A. C. Hamat, *Despre cerceii de tip candelabru sau cercei cu pandantive și casetă, în Dacia Romană*, in *Banatica*, 29, 2019, 187–202.

Hamat 2020,

A. C. Hamat, *Câteva considerații cu privire la bijuterii de epocă romană descoperite la Dierna (Orșova, jud. Mehedinți)*, mss. 21p, 2021.

Jęczmienowski 2019,

E. Jęczmienowski, *Non-destructive survey of the roman auxiliary fort and vicus in Pojejena (Caraș-Severin county, Romania) – a preliminary report*, in *Banatica*, 29/I, 2019, 145–157.

Lazarovici 1979,

G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN 4, 1979, 1–2.

Lazarovici 1983,

G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu din zona Porțile de Fier (Clisură)*, in *Banatica*, 7, 1983, 9–34.

Luca 2010,

S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc. Repertoriu*, Sibiu, 2010.

Magina 2016,

A. Magina, *Border and Periphery. The Southern Frontier of the Medieval Kingdom of Hungary Between Belgrade and Severin (14–16 Centuries)*, in *Initial. A Review of Medieval Studies*, 4, 2016, 141–164.

Mapire,

Arcanum Historical Maps, <https://maps.arcanum.com/en/>, accesat. 27.10. 2021.

Marsigli 1726,

L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, ediția princeps, Haga-Amsterdam, 1726.

Matei 1979,

Ș. Matei, *Fortificațiile de pe teritoriul Banatului în lumina izvoarelor scrise*, in *Banatica*, 5, 1979, 255–264.

Matei, Uzun 1973,

Ș. Matei, I. Uzun, *Cetatea de la Pescari*, in *Banatica*, 2, 1973, 141- 156.

Medeleț 1992,

Fl. Medeleț, *Contribuții privind începuturile muzeografiei în Banat*, in *AnB* (S.N.), II, 1992, 352- 356.

Medeleț 1997,

Fl. Medeleț, *Zona Porților de Fier ale Dunării. Istoricul cercetărilor arheologice dintre Baziaș și Orșova pe malul românesc al Dunării*, in *AnB* (S.N.), 5, 1997, 63–73.

Medeleț, Toma 1997,

Fl. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică, 1872–1918*, I, BHAB VII, Timișoara, 1997.

Milleker 1897,

F. Milleker, *Délmagyarország régiség leletei a honfoglalás előtti időkből*, I, 1897.

Milleker 1937,

F. Milleker, *Vorgeschichte des Banats*, in *Starinar*, XII, 1937, 59–79.

Moisi 1938,

A. Moisi, *Monografia Clisurii Dunării*, Oravița, 1938.

Muzeul Banatului Montan,

Muzeul Banatului Montan, <http://www.muzeulbanatuluiimontan.ro/index.php/istoric-o-ro>, accesat 27.10. 2021.

Rustoiu 2002,

A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

Rustoiu 2006–2007,

A. Rustoiu, *În legătură cu datarea fortificației de la Divici (jud. Caraș-Severin)*, in *EphNap*, 16–17, 2006–2007, 17–30,

Rustoiu et alii 2017,

A. Rustoiu, I. V. Ferencz, A. Drăgan, *Așezările fortificate dacice din zona Porților de Fier în a doua epocă a fierului (sec. II a. Chr.-I p. Chr.)/ Dacian fortified settlements in the Iron Gates region during Late Iron Age (2nd Century BC–1st Century AD)*, in *Fortificațiile din epoca fierului în spațiul tiso-nistean/ Iron Age fortifications on the Tisa-Dniester space. Proceedings of Saharna Summer Colloquium July 14th–17th, 2016. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna*, 14–17 iulie 2016, Aurel Zanoci, Valeriu Sirbu, Mihail Băț, eds., Chișinău-Brăila, 2017, 187–208.

Săcărin et alii 2013,

C. Săcărin, A. Berzovan, C. Borangic, *A fort at the edge of the Empire. Observations*

enabled by the discovery of two curved weapons at the Dacian fortress of Divici, in *AUVT. Section d'Archaeologie et d'Histoire*, 15, 1, 2013, 55–75.

Rusu 2005,

A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.

Steube 2003,

J. K. Steube, *Nouă ani în Banat (1772–1781)*, C. Feneșan, ed., Timișoara, 2003.

Timoc 2009,

C. Timoc, *Despre topografia portului antic al Orșovei (Dierna)*, in *SIB*, XXXII-XXXIII, 2008–2009, 285–287.

Timoc 2018,

C. Timoc, *Castrul roman și așezarea civilă de la Pojejena*, in *Limes. Frontierele Imperiului Roman în România*, 4, 2018, 25–27.

Timoc 2018a,

C. Timoc, *Castrul roman și așezarea civilă de la Pojejena*, in *Limes*, 4, 2018, 25–27.

Timoc 2019,

C. Timoc, *Medieval Pojejena. Brief Summary of Historical and Archaeological Data*, in *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, Z. Iusztin, ed., Cluj-Napoca, 2019, 33–42.

Toma 1997,

N. Toma, *Constituirea Societății de Istorie și Arheologie din Banat*, in *AnB (S.N.)*, IV, 2, 1997, 217–225.

Tudor 1958,

D. Tudor, *Oltenia Romană*, București, 1958.

Țicu 1993,

D. Țicu, *Necropole medievale (sec. X-XIV) din sudul Banatului*, in *Banatica*, 12, 1993, 229–272.

Țicu, Lazarovici 1996,

D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.

Țicu 2007,

D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2007.

Țicu 2009,

D. Țicu, *Cetăți medievale din Banat/ Medieval Fortifications in Banat*, Timișoara, 2009.

Țicu 2015,

D. Țicu, *Reflecții cu privire la arheologia Banatului*, in *Multiculturalism. Identitate și diversitate. Perspective istorice, In honorem prof. univ. dr. R. Graf la împlinirea vârstei de 60 de ani*, I. M. Balog, I. Lumperdean, L. Mádl, D. Țicu, eds., Cluj- Napoca, 2015, 97–112.

Uzum et alii 1973,

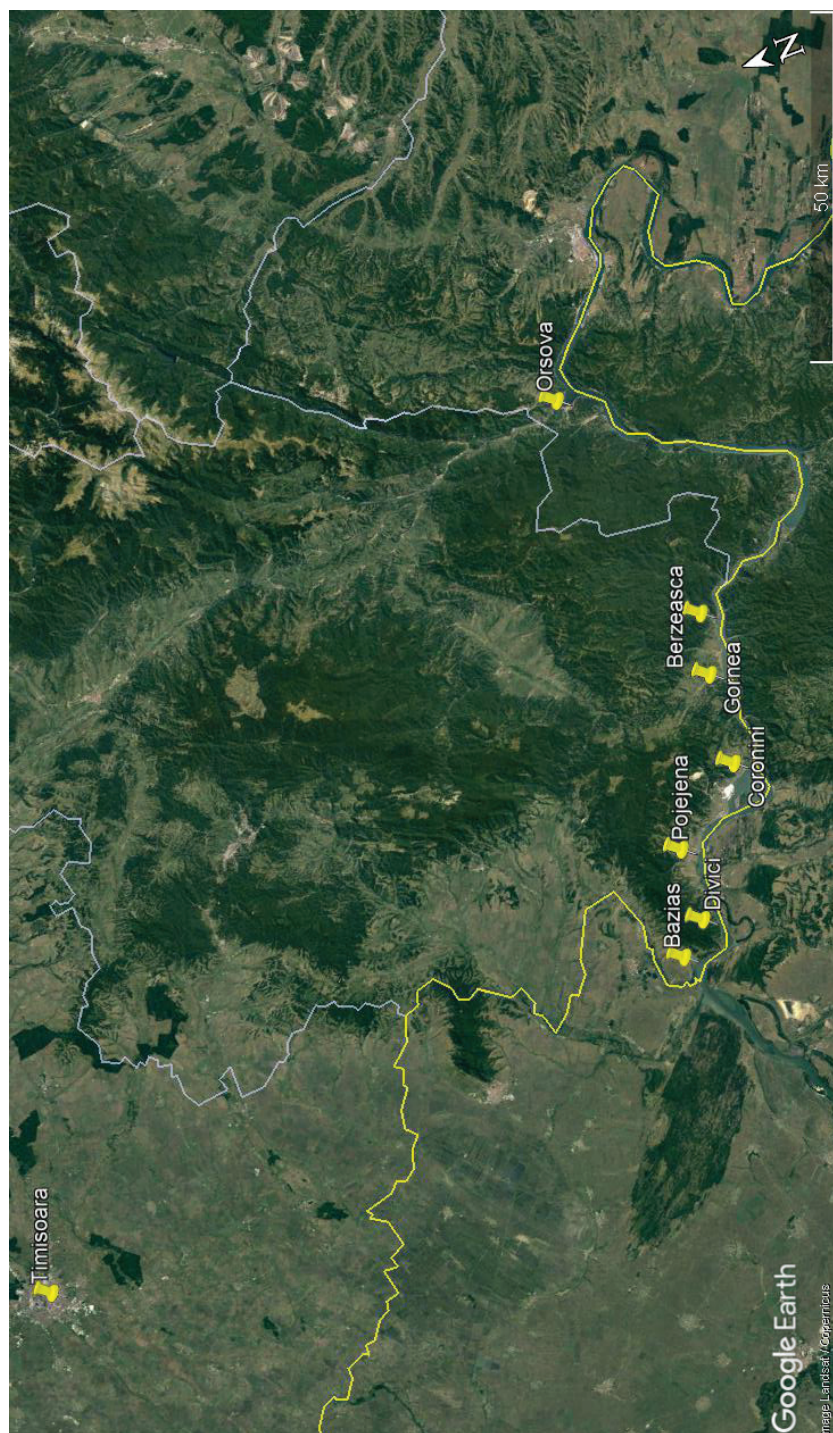
I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița*, in *Banatica*, 2, 1973, 403–416.

ÎNTR-ACOLO ȘI ÎNAPOI. VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ ÎNAINTE
ȘI DUPĂ CREAREA MUZEELOR (PERIOADA CUPRINSĂ
ÎNȚRE SECOLUL XVIII ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XXI). CU
REFERIRE SPECIALĂ LA ȚĂRMUL ROMÂNESC AL DUNĂRII
DIN REGIUNEA CLISURA DUNĂRII (ROMÂNIA)

Rezumat

Clisura Dunării este una dintre regiunile geografice cele mai bogate din România din punct de vedere al descoperirilor arheologice. Malul Dunării se întinde pe 140 km, de la Baziaș până la Orșova, în regiunea de astăzi numită Banat. Numele românesc este Clisură, iar așezările contemporane sunt situate la poalele dealurilor sau în văile create de munții Locvei și Munții Almăjului. De la începutul secolului al XVIII-lea Imperiul Habsburgic s-a interesat de această regiune datorită războaielor avute cu Imperiul Otoman. Cartografierea terenului a dat posibilitatea inginerilor cartografi să înregistreze și siturile arheologice precum cetatea de la Coronini-Culă sau *quadriburgium*-ul roman de la Gornea. Cel mai important vizitator austriac este Luigi F. Marsigli (1658–1730), care scrie în prefața cărții sale *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726): „Am fost primul care a făcut lumină asupra acestei lumi îndepărtate și secrete ascunse în obscuritatea barbară”. O parte importantă a documentației pentru valea Dunării, și cu siguranță cea mai frumoasă, se află în desenele diferiților călători din secolele XVIII-XIX. În secolul al XIX-lea malurile fluviului primesc vizitele de studiu a doi mari savanți: F. Milleker și L. Böhm. Acestea sunt începuturile pentru repertoriul arheologic al Banatului, mai ales datorate operei lui F. Milleker, dar și pentru primele studii științifice despre istoria și arheologia zonei sau pentru marile colecții, precum și pentru societatea arheologică *Történeti és Regeszeti Társulat* și pentru primul muzeu, înființat la Timișoara.

Secolul al XX-lea a venit cu mari schimbări pentru monumentele și siturile arheologice de pe malul Dunării, între ele cele două războaie mondiale și construcția barajului Porțile de Fier. În a doua jumătate a secolului a luat ființă muzeul de istorie din Reșița. Din păcate, după 1989 cercetările arheologice de la Clisură încetinesc, iar astăzi, toate speranțele noastre stau în banii pentru restaurarea cetăților medievale din zonă sau în arheologia contractuală.

Pl. 1. Map of the Danube Gorge with the most important archaeological excavations included in the article, apud Google Earth accessed in 31.10.2021. / Harta celor mai importante puncte cu cercetări arheologice din Clisura Dunării, incluse în articol apud Google Earth accesat în 31.10.2021.

ÎNSEMĂNĂRI ISTORICE DE LA CUPTOARE- SFOGEA. DESPRE MORMINTELE NEOLITICE ȘI UNELE MEDIEVALE

Gheorghe Lazarovici*

*Dedicăm acest studiu colegului și prietenului
Ilie Uzun/ Ilie Viktor Diettrich*

Cuvinte cheie: cimitir medieval, secolele XII-XIV, biserică de lemn pe structuri de pietre, morminte neolitice, cultura Sălcuța

Keywords: medieval cemetery 12th–13th century, wooden church on stone structure, Neolithic graves, Sălcuța culture

La cei 50 de ani pe care îi împlinește revista *Banatica* cu acest număr, se cuvine să amintim începuturile apariției acestei reviste de istorie și arheologie bănățeană care s-a născut din nevoia prezentării rezultatelor cercetărilor arheologice prin care noul muzeu înființat la 30 decembrie 1959, după 12 ani de la înființare, a trecut de vremea copilăriei devenind o instituție matură. Rezultatele au fost – de la o expoziție cu două săli, cu colecții de geologie, paleontologie, câteva vase și stâlpi de hipocaust de la Ramna, albume și fotografii cu furnalul și instalațiile energetice și industriale ale Reșiței – la o instituție județeană în centrul orașului de atunci – vizavi de Catedrala Ortodoxă – într-o clădire cu expoziții la parter, etaj și depozite.

Revista structurată pe Istorie Veche și Arheologie, Istorie Medie, Istorie Modernă și Contemporană, Istoria Culturii și Artelor arată larga viziune pe care a dat-o încă de la începuturi revistei directorul Muzeului Județean, profesorul Ilie Uzun.

Au contribuit cu personalitatea lor la primul număr acad. Constantin Daicoviciu, Mircea Rusu, Eugen Comșa, Dumitru Protase, Costin Feneșan, alături de cei care au făcut cercetări în județ: noi, Liviu Groza, Nicolae Gudea, Ilie Uzun, Volker Wollmann, dacă ar fi să ne referim doar la cercetările arheologice.

* Profesor universitar, Cluj-Napoca, e-mail: lazarovici.gheorghe.corneliu@gmail.com

Sfogea

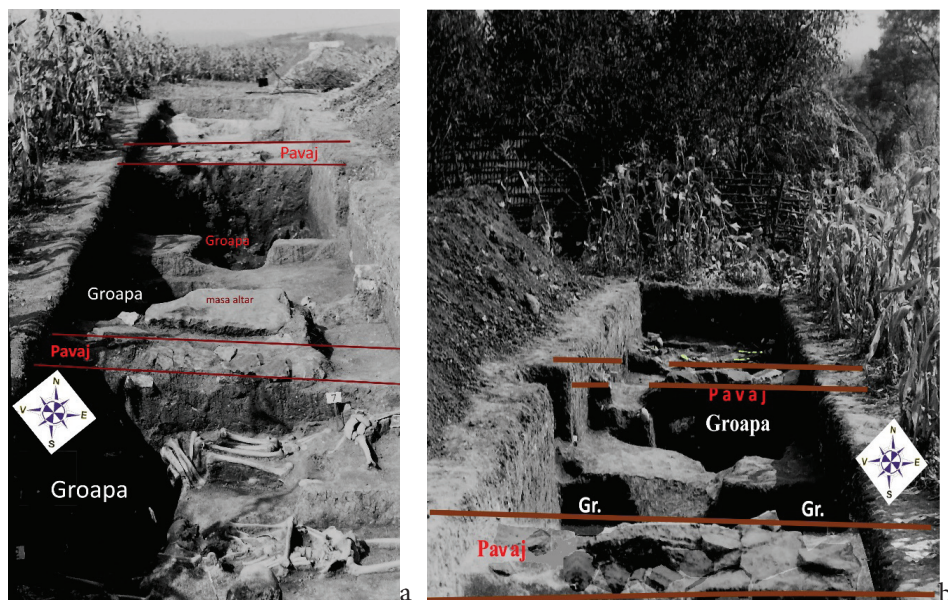

Fig. 1. Secțiunea 1/1976: în centru pavaj de piatră pentru baza pereților de lemn ai biseriței

Deoarece unele raporte de săpături de la Sesiunea de Rapoarte din Brașov–1981 și de la Ploiești–1982 (apărute în 1983 la București) nu au fost publicate¹, revenim cu unele observații care ni se par importante, mai ales că în urma experiențelor dobândite ca urmare a cercetărilor etno-arheologice am reanaliza datele la nivelul cunoștințelor de azi.

În sondajul din 1976 (8 × 2 m)² au fost semnalate 20 de morminte dintre care 12 întregi și mai multe deranjate de înmormântări secundare³. Tot atunci au fost semnalate două pavaje orientate E-V la distanță de cca. 3,8–4 m, lângă cel de sud se afla o mare lespede (Fig. 1), pe care le considerăm: o fundație de biserică de lemn, o fostă masă altar monumental din piatră, neamintite în studiile anterioare.

Biserițe similare cu altar patrulater sunt la Reșița–Moroasa (Ateneul Tineretului), Cârnecea, Dăbâca–Grădina lui Tămaș⁴.

¹ MCA, XV, 1981; XVI, 1982; https://www.persee.fr/issue/mcarh_0076-5147_1992_num_17_1

² Terenul de pe *Sfogea* în care am săpat aparținea familiei Lupulescu, fiind așezat la marginea de nord a platformei, lângă liziera de pomi din acea vreme.

³ Uzum 1987, 282–286 și bibl.; Lazarovici *et alii* 2010, descrierea mormintelor și inventarului de la M1 la M17. Luca 2004, 84 și bibl.

⁴ Noi am început cercetările la fundații, continuate și publicate de prof. Nicolae Edroiu.

Asemenea situații de fundații de pietre pentru pereții de lemn ai unei biserițe am săpat la Gornea-Țărcheviște unde erau doar câteva blocuri de piatră, dar la intrare erau blocuri lunguiețe pentru două trepte⁵.

Fig. 2. Planul construcțiilor și mănăstirea din dealul de la sud de Cheile Turenilor, b. Google 2015.

Cu prilejul sondajului efectuat de noi la Țărcheviște, înainte de încheierea săpăturilor au fost tăiați arbuștii și măceșii și deschisă o suprafață de 5×6 m, ceea ce s-a dovedit a fi insuficient de mare.

⁵ Uzum 1987, 131ff; *Nota noastră* vine să clarifice observația lui D. Țeicu din lucrarea Țeicu, Lazarovici 1996 cu text exclusiv D. Țeicu; noi am oferit doar filmele la text nu am fost consultați, am văzut doar lucrarea tipărită. Adesea D. Țeicu a adus acuzații grave colegului Ilie Uzum cum ar fi nota 25 la pagina 144, citez: „lipsa de profesionalism”. D. Țeicu a participat la săpăturile de la Ilidia ca elev dar și pe alte șantiere, sub conducerea lui Ilie Uzum, a fost angajat, adus la muzeu, practic creat ca arheolog de Ilie Uzum, Ștefan Matei și noi, au scris studii împreună. Nu scrii așa ceva despre cel care te-a format! A nu se uita că Ilie Uzum a fost șef de promoție la Cluj. Acest lucru l-am spus și la lansarea cărții la Timișoara, despre notă. Vorba românului „pomișorii cresc în umbra codrilor... un profesor nu îți face umbră... te ocrotește... merită respect”; din înțelepciunea populară: „spune adevărul, chiar dacă e împotriva ta; sau cumpătarea e bogăție și demnitate”. În altă notă, nr. 24, îl mai acuza pe ocrotitorul său de lipsă de „deontologie profesională” (că i-ar fi luat din lucrarea de licență imagini) uitând să spună că, deși a avut lucrarea la prof. K. Horedt, noi l-am îndrumat și a folosit desenele noastre originale în teza sa de licență, aceleași desene pe care le avea de la noi (tipologia ornamentelor a fost realizarea sa), din originale și desenele noastre folosite și de Ilie Uzum, era firesc, noi eram coautori (nu îți faci loc în știință împoșcând cu „noroi”). Dumitru Țeicu ne-a fost drag, am urmărit activitatea lui... a fost harnic și documentat... l-am cruțat din cauza necazurilor sale, ne cerem scuze de observațiile de sus, chiar dacă despre morți se zice... numai de bine, dar muștrarea e darul prietenilor, spun înțelepții.

Fig. 3. M36 și M40 orientate EV, M39 orientat NS.

Cu acel prilej, la cca. 3,5 m în partea de vest, în zona secțiunii 1 și a casetelor 1 și 2⁶ au fost găsite mai multe pietre mari, dar și urmele de la două trepte din pietre mari, orizontale. Ne-am dat seama că era o biserică de lemn pe bolovani de pietre la colțuri și poate la mijloc, ceea ce urma să cercetăm, precum și altarul.

În această fază am stopat lucrările știind că este vorba de structura unei biserici de lemn, noi fiind doar la intrare cu cercetările. Intenția de a le relua săpăturile în alte campanii nu a mai avut rost, zona a fost distrusă⁷. Confirmarea cu fundația de lemn am avut-o după cercetările etno-arheologice din Munceii Petrindului, la *Mănăstire* și alte informații culese de-a lungul vremurilor. În cercetările etno-arheologice din Munți Petrindului, la sud de Cheile Turzii, unde în secolul al XVIII-lea era o mănăstire (Fig. 2a)⁸ (biserica a fost dusă la Muzeul Etnografic din Cluj – informații amabile de la Maria Bocșe, venită în vizită la Tureni⁹). Cu ocazia studiului nostru cu John Nandriș am constat că după demontarea bisericii mănăstirii au mai rămas treptele de la intrare, pietre de la

⁶ Uzum 1975, fig. 1b.

⁷ Președintele CAP-ului de atunci, după plecarea noastră, după o vreme a pus buldozerul și a ras vârful movilei, făcând imposibile cercetări viitoare. Cred că era supărat că am cercetat o parte din morminte în terenul arabil.

⁸ Sursa <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-transylvania/>.

⁹ Informația nu am mai verificat-o la Muzeul Satului din Cluj.

baza zidurilor de lemn, iar în jur chilioi, canale, mici heleștee, iar pe unele hărți de pe Google (20 aug. 2015) se pot observa fundațiile de piatră (Fig. 2).

Am considerat deosebit de importantă semnalarea, mai ales că la Surduc, în Banat, am urmărit informațiile fostei biserici de lemn, care s-a mutat la Calina și mai aveau urme de fundații de piatră, la fel, trepte de intrare. Fără aceste cunoștințe nu am înțeles ani de zile rostul pietrelor de la *Sfogea*.

Un alt schelet, orientat tot N-S, fiind printe cel mai adânci, avea toate oasele distruse, antebrațul stâng era deplasat, iar o serie de bolovani de râu marcau conturul gropii. Stratul în care era depus avea materiale Sălcuța, dar nu avea vreun obiect de inventar.

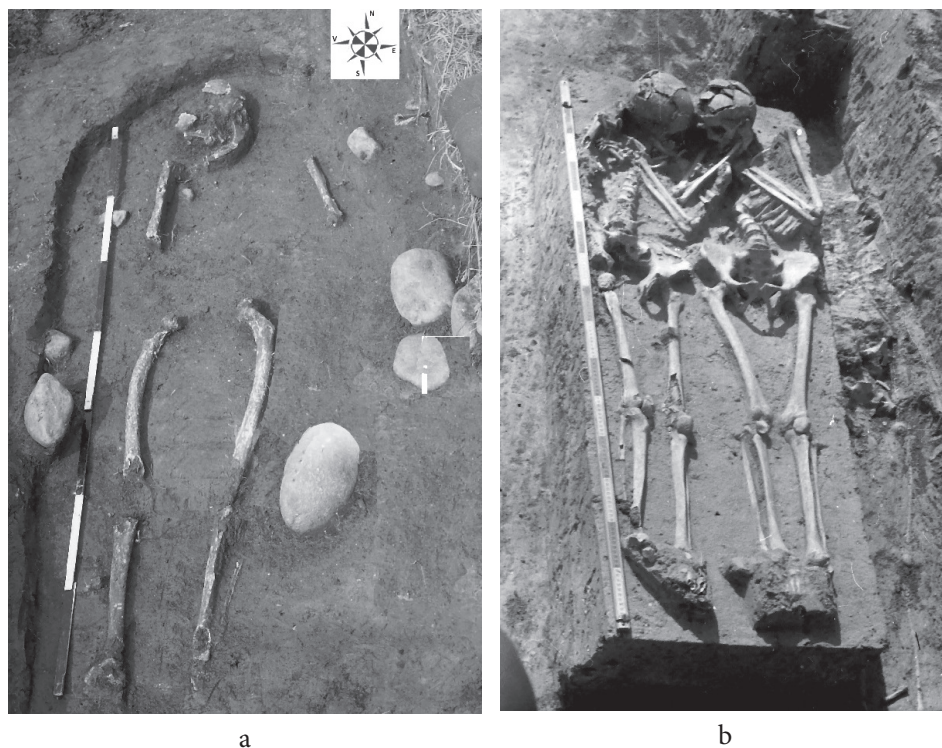

Fig. 4 a. Mormântul 1, orientat N-S, cel mai adânc; b. Mormânt dublu etapa târzie.

Orientarea și adâncimea sunt singurele argumente. Morminte orientate S-N, de asemenea prost păstrate, sunt cunoscute din neolitiul mijlociu până în Epoca Cuprului, în culturile Esztar, Tiszadob-Bükk, Szakálhát, Tisa, Lengyel¹⁰. Toate mormintele medievale timpurii erau orientate E-V. Excepție face M.39 care este orientat N-S. Acesta este ulterior M. 36 la îngropare oasele picioarelor

¹⁰ Zalai-Gaal 1993; Korek 1961, 21–24; HOMÉ 2000; Csóngrádmegyei Tanulmányok 1959.

de la M.36 au fost puse lângă brațul drept. Mai observăm că la înhumarea acestuia picioarele de la genunchi în jos au fost îngropte mai adânc, păstrând poziția anatomică, iar laba piciorului stâng s-a păstrat. Brațul drept era pe pântec, stângul pe piept. După masivitatea oaselor pare un bărbat, curbarea picioarelor ar putea proveni de la călărit.

Fig. 5: a. Principalele obiecte rezultate din cercetările din 1976–1977; b.- c. Hărți de secol XVIII-XIX ale Imperiului Habsburgic, după mapire.eu; e. Cuptoare e2 = a: M.25 (prelucrare după D. Țicu).

Datele radiocarbon pentru perioada Sălcuța *I Ib* – *I Ic* 5250 ± 60 început pe la 4500, iar sfârșitul 4350 BC, fiind contemporane cu Scânteia Cucuteni A3, Decea Mureșului, Gumelnița începutul fazei A2, Cheile Turzii–Atelier, *nivel 1–2a*, din Bodrogkeresztúr anterioare față de Ostrovu Corbului *niv. IIIb*¹¹.

Cea mai importantă observație este prezența unei biserițe în jurul căreia funcționează un cimitir, iar în imediata vecinătate erau mai multe locuiri. De altfel, în comuna Cornereva sunt peste 26 de cătune dar e un singur cimitir, la biserica din sat.

Tradiția populară vorbea de prezența „satului bătrân” pe drumul spre satul nou la 300–400 m¹², dar din aceeași vreme sunt urme de locuire la cca. 500 m la nord de Crușovăț (Fig. 5c). Desigur, la acea vreme o singură biserică în cimitir și desigur preoți era suficientă pentru aceste două locuiri învecinate, cu ceramică de sec. XII–XIII. Indiferent de organizările politice sau religioase, nu întodeauna sunt date despre comunitățile din această vreme. Din documentația noastră de șantier avem o imagine (deși nu prea clară¹³) despre cele mai importante obiecte descoperite (Fig. 5a, e).

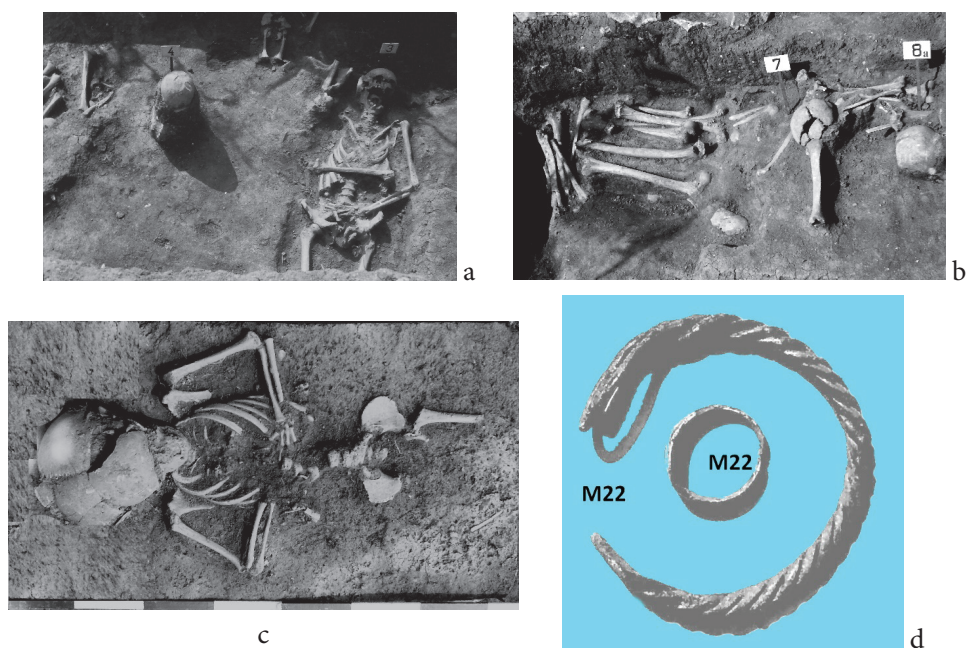

Fig. 6 a: M.3, M.4; b: M.7–8; c: mormânt de copil; d. M.22

¹¹ Lazarovici *et alii* 2010, 40, fig. 9.

¹² Alții localizează „sat bătrân” pe calea ferată, în dreptul casei lui Jenea Pătru, lângă fostul Vin–alcool de la Crușovăț.

¹³ M.22, piesă preluată din literatură, brățară de sticlă.

Fig. 7 a: M26, M37; b: M28; c: M37

În punctul „Săliște” în amonte de sat, pe malul drept al pârauului Mehadica, sub deal ar fi ceramică medievală și *Znamenî* (adesea erau semne de morminte)¹⁴. Cei de aici foarte probabil țineau de satul semnalat în prima ridicare topografică austriacă sau mai vechi. *Znamenî* nu sunt din perioade foarte vechi, dar nici nu au fost datați, cel puțin pentru Banat.

Obiceiul de a pune pietre lângă morminte sau deasupra este foarte vechi, îl avem încă din neolitiul timpuriu la Gura Baciului¹⁵, fiind cele mai vechi obiecte, în afară de ceramica Sălcuța, amintită de noi în numeroase studii sau lucrări de sinteză despre care nu reluăm discuțiile¹⁶.

Din această primă campanie sistematică, respectiv descoperirile din 1975 vezi nota 9, amintim trei piese de cupru: două sule și un vârful de sulă (Fig. 5a S2), lame, un răzuitor și vârful, toate din silex (Fig. 5a S5-S9).

Din Evul Mediu (sec. XII-XIII) sunt mai multe morminte, la amintim doar pe cele mai deosebite. Morminte descrise sau semnalate M1-M17: păstrate întregi, cu inventar sau poziții deosebite, cu descrieri de inventar¹⁷.

¹⁴ Informații amabile și de la Ursulescu Nicolae, directorul școlii (Țara Gugulanilor 2015, 146–148). *Znamenî* de la Borlova țineau de mormintele familiare îngropate în fundul curții. De altfel, prin anii 1950–1960 în mai toate satele de pe valea Bistrei mormintele erau în fața casei, în curte, după gardul de la marginea trotuarului.

¹⁵ La Gura Baciului – M3 sunt 2 bolovani la craniu și doi la genunchi: Lazarovici *et alii* 1995, 185–186.

¹⁶ Lazarovici 1979, s.v. Sfogea; Lazarovici 1981; Lazarovici *et alii* 2010; Lazarovici, Lazarovici 2007, 61 ff, 70–71, 74–76; Lazarovici, Lazarovici 2003.

¹⁷ Lazarovici *et alii* 2010, 42–.

c

d

e

M.3 adult, inventar doi cercei de argint. La săparea gropii au dat de picioarele unui copil din care motiv au mutat groapa spre stânga copilului, spre nord.

M.16 infans 2, orientat E-V, bine păstrat până la bazin și o parte din femurul stâng. Despre inventarul altor morminte cu obiecte de inventar sunt de amintit M22 cu brățară din patru fire torsadate, capetele cu ochiuri. Pentru încadrările cronologice și culturale sunt numeroase referiri¹⁸.

M.26 este un mormânt cu ambele brațe pe piept. Lângă tâmpla stângă avea un cercei de argint cu granule (Fig. 5a-M26; 7a). La înhumarea sa groapa a tăiat alte trei morminte: groapa a tăiat de la M.29 partea superioară, iar craniul fost depus în groapă lângă femurul stâng, iar groapa lângă piciorul drept a afectat un mormânt de copil (Fig. 6c)

De la M.31 provine un fragment de pandativ de bronz sau argint (era necurățat), de la un colier.

De la M.37 avem o monetă, nefiind curățată la acea vreme, iar mai apoi nu a fost citată proveniența sau nu știm noi.

¹⁸ Uzum 1975; Uzum 1980; Uzum 1987; Țicu, Lazarovici 1996; Țicu 1998, 134 ff, 147 ff; 161.

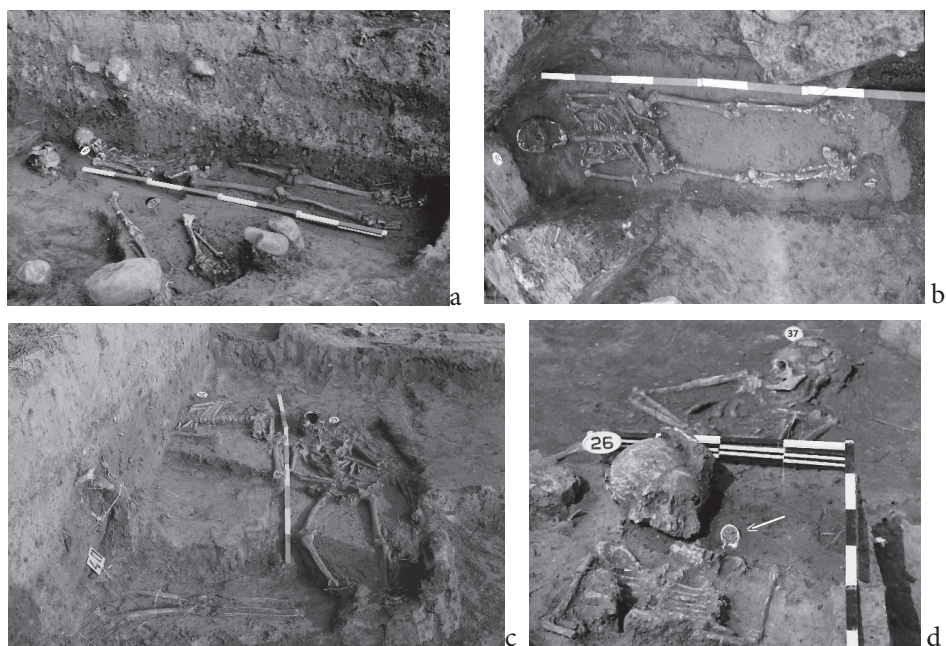

Fig. 9 d. M33–34; e. M.33 M.34; f. M.35 g. M.36 M.39 M.40

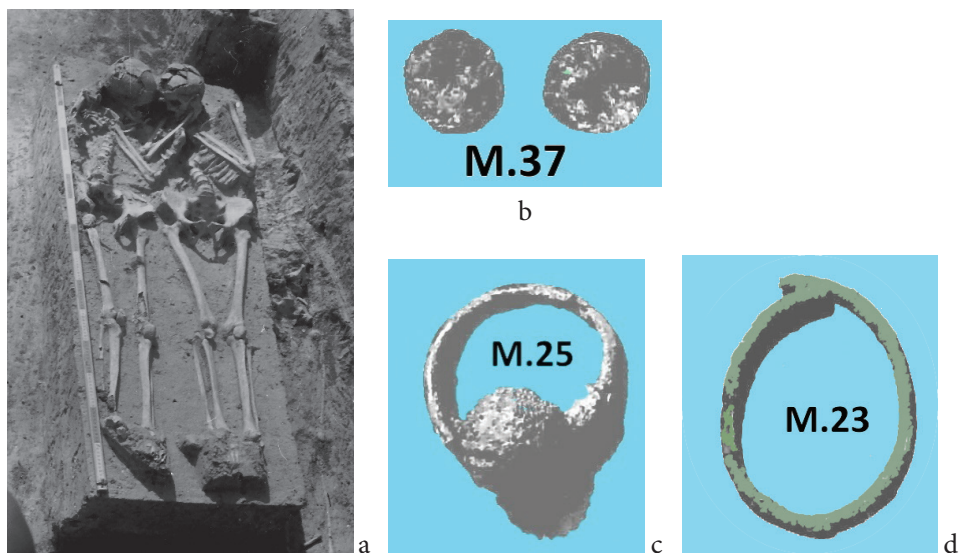

Fig. 10 a: Mormânt dublu; b. Monedă de la M37; c. d. Cercei.

Alte semnalări din însemnările noastre culese de la Teregovan Andrei-Cojocarul care a descoperit sanctuarul cu alți săteni, proprietari ai terenurilor:

a urmărit descoperirile de monezi, obiecte la Tîlva Pușcariului, cel mai înalt punct din zonă, unde este semnalată o fortificație dacică. O bărnă cu oile la păscut, la început de primăvară, a găsit o ulcică cu câteva monezi dacice de argint¹⁹.

Undeva în vecinătate s-ar afla 8–10 movile de piatră²⁰ (Fig. 11d).

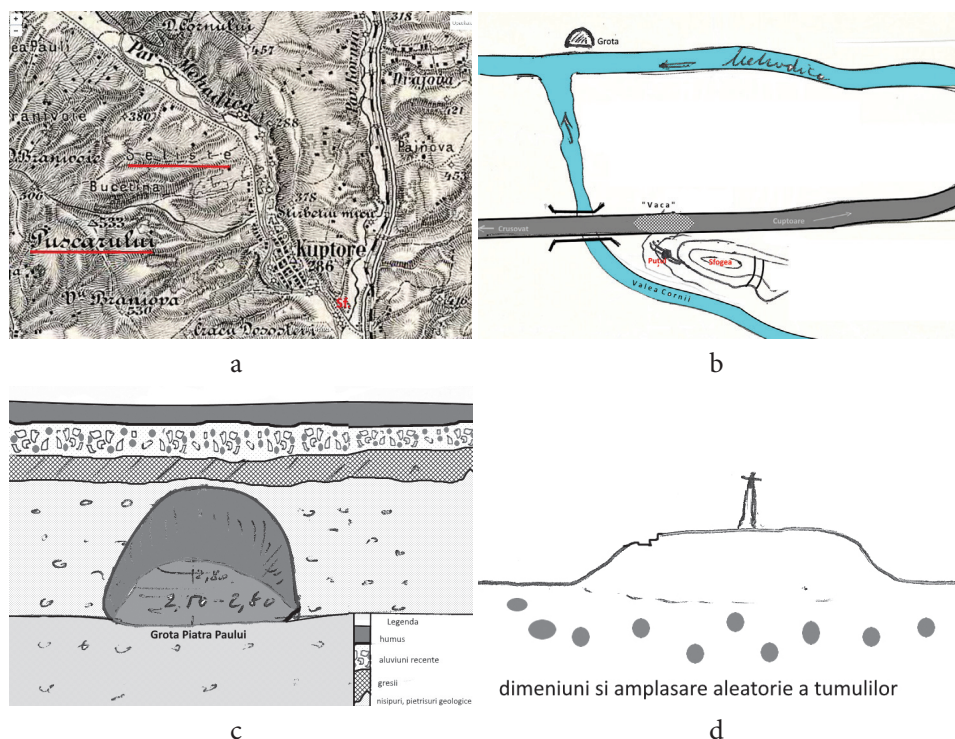

Fig. 11. a. Localizare Săliște și Tîlva Pușcariului; b. Schiță cu zona Sfogea (grotă și „Vaca”); c. Grotă; d. Tîlva Pușcariului (schiță noastră)

În dreptul dealului Sfogea, în malul drept al râului Mehadița, era o grotă numită *Piatra Paului* (săpată în pietriș sub un strat de gresii – Fig. 11.c) spălată de ape de-a lungul vremurilor, de forma unei calote semisferice, înaltă de 2 m,

¹⁹ Referiri la punct Luca 2004, 82; completare Luca 2010, 84; nu aveau informația cu monetele de argint... ulterior și-a cumpărat o vacă, deși era singură și săracă; alte referiri: *Țara Gugulanilor* 2015, 135–136.

²⁰ Informație neverificată de la Teregovan Andrei, dar este posibil să fie tumuli dacici. Ovidiu Bozu și ceilalți colegi ar fi urmărit locul dacă aveau informația. Zisa „Vacă” mugea la trecerea căruțelor fiind, un strat de gresie care rezona, astăzi este acoperită de șoseaua asfaltată. Straturile de gresii le-am întâlnit în profilul Puțului.

lăță de 2,5/2,8 m. Era un punct ideal de supraveghere a accesului spre Sfogea, mai ales în Epoca Cuprului, în cultura Sălcuța.

BIBLIOGRAFIE

Csógrádmegyei 1959,
Csógrádmegyei Tanulmányok, I, Szeged, 1959.

HOMÉ 2000,
Herman Otto Muzeum Évkönyve, XXXIX, Miskolc, 2000.

Korek 1961,
J. Korek, *Eine neolithische Siedlung und neolithische Gräber in Dévaványa*, în *FolArch*, XIII, 1961, 25–26.

Lazarovici 1979,
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN III, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 1981,
Gh. Lazarovici, *Importuri Tiszapolgár în așezarea sălcuțeană de la Cuptoare-Sfogea. Contribuții la legăturile culturale și cronologice ale culturilor Sălcuța și Tiszapolgár*, în *Banatica*, 6, 1981, 35- 41.

Lazarovici, Lazarovici 2003,
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia*, în *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, ed. D. V. Grammenos, Thessaloniki, 2003, 370- 486.

Lazarovici, Lazarovici 2007,
C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și Epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului*, BAM IV, Iași, 2007.

Lazarovici et alii 1995,
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, L. Tarcea, T. Piciu, L. Ghergarii, I. Mârza, G. El Susi, D. Bindea, E. Kesler, P. Cantemir, C. Sângerean, S. Radu, L. Mogos, Al. Hosu, *Gura Baciului. Din Istoria Transilvaniei (mileniul VI. Î Ch.)*, BMN XI, Cluj-Napoca, 1995 .

Lazarovici et alii 2010,
Gh. Lazarovici, M. Gumă, E. Iaroslavski, *Cercetările arheologice de la Cuptoare-Sfogea, Campaniile 1975–1977*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 31–48.

Luca 2004,
S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, Bibl.Septem 6, Sibiu – București, 2004.

Luca 2010,
S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu*, ed. II, BB 46, Sibiu, 2010.

Țara Gugulanilor 2015,
Țara Gugulanilor. *Studii de etnoarheologie, etnografie și etnoistorie*, vol. I, eds. Gh. Lazarovici, A. Ardeș, Cluj-Napoca, 2015.

Țicu 1998,
D. Țicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Țicu, Lazarovici 1996,
D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, în seria *Caietele Banatica*, Reșița, 1996.

Uzum 1975,
I. Uzum, *Cititirul medieval de la Gornea-Țircheviște*, în *Banatica*, 3, 1975, 131–143.

Uzum 1980,
I. Uzum, *Considerații istorico-arheologice cu privire la așezările autohtone din Clisura Dunării între sec. VI-XIV*, în *Drobeta*, 4, 1980, 125–139.

Uzum 1987,
I. Uzum, *Considerații pe marginea cercetărilor din anii 1983–1985 în necropola feudală timpurie de la Cuptoare-Sfogeia (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 9, 1987, 281–315.

Zalai-Gaal 1993,
I. Zalai-Gaal, *Ein Bothros und die neolithische antrhopomorphe Idolplastik von Mórág-Tüykődomb*, în A. Wosinsky *Mór Megzei Múzeum Evkönzve*, XVIII, 1993, 3–25.

Surse electronice:
<https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-transylvania/>

MCA 1981, 1982,
Materiale și cercetări arheologice, XV-XVI, 1981, 1982; https://www.persee.fr/issue/mcarh_0076-5147_1992_num_17_1.

HISTORICAL NOTES FROM CUPTOARE-SFOGEA. ABOUT NEOLITHIC AND MEDIEVAL GRAVES

Abstract

I dedicated this study to Ilie Uzum, former director of the museum in Resita, who supported the numerous archeological investigations in the Banat area and who was sometimes unjustly wronged. The paper reanalyzes some data and information about the last excavation campaigns from Cuptoare-Sfogeia, determined by some older, unpublished reports or a reinterpretation of the old data, which escaped the author. The main idea that emerges is the presence of some foundations of a church or chapel of the cemetery from Sfogeia (XII-XIV centuries).

ȚIPARI-JOCUL DOMNULUI, O PRIMĂ DESCOPERIRE A UNEI POSIBILE FORTIFICAȚII APARTINÂND GRUPULUI CULTURAL BALTA SĂRATĂ

Leonard Dorogostaisky, Octavian-Cristian Rogoza***

Cuvinte cheie: epoca bronzului mijlocie și târzie, fortificație, grupul cultural Balta Sărată

Keywords: Middle Bronze Age-Late bronze Age, Fortification, Cultural Group Balta Sărată, Satellite image analyses

Introducere

În cadrul cercetărilor întreprinse de UVT și Arheovest în perioada 2019–2020¹ a fost avută în vedere o zonă din nord-estul județului Timiș mărginită de cursul la nord al Glaviței între localitățile Gruni și Nevrincea iar la sud de văile Binișului și Lighișului între localitățile Coșteiu și Valea Lungă Română, o zonă (Fig. 1) deluroasă făcând parte din dealurile Lugojului și care desparte pe o lungime de circa 7 km Văile Timișului și Begăi chiar înainte de intrarea acestora în Câmpia Timișului.

Această zonă se caracterizează printr-o orientare generală sud-vest, nord-est, la nord fiind mărginită de valea largă și mlăștinoasă a Begăi și al afluentului său Glavița. Pe această porțiune văile celor câțiva mici afluenți sunt scurte și abrupte spre deosebire de sectorul sudic în care văile afluenților Binișului și Lighișului intră adânc cu pante mai mici în zona platoului.

Datorită acestei poziții geografice ce domină cele două largi văi ale Begăi și Timișului cu circa 45–60 m, având o excelentă vizibilitate asupra acestora ne-am pus legitima întrebare dacă nu cumva de-a lungul timpului nu a fost utilizată militar prin construirea unor fortificații care să controleze cele două importante căi de acces spre Câmpia Timișului și centrul Banatului dinspre Transilvania respectiv dinspre Oltenia prin Culoarul Timiș-Cerna.

* Arheovest O.N.G., str. Leonard, nr. 2, ap. 2, Timișoara, e-mail: ldoro1959@gmail.com

** Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com

¹ Cu prilejul acestor cercetări a mai fost identificată și o movilă din pământ la cca. 650 m est de fortificație. Movila aflată în punctul cu coordonatele GPS: 45°46'43.54"N 21°53'47.38"E, este desul de aplatizată și păstrează pe suprafață, în centru, numeroase fragmente de beton și cărămidă.

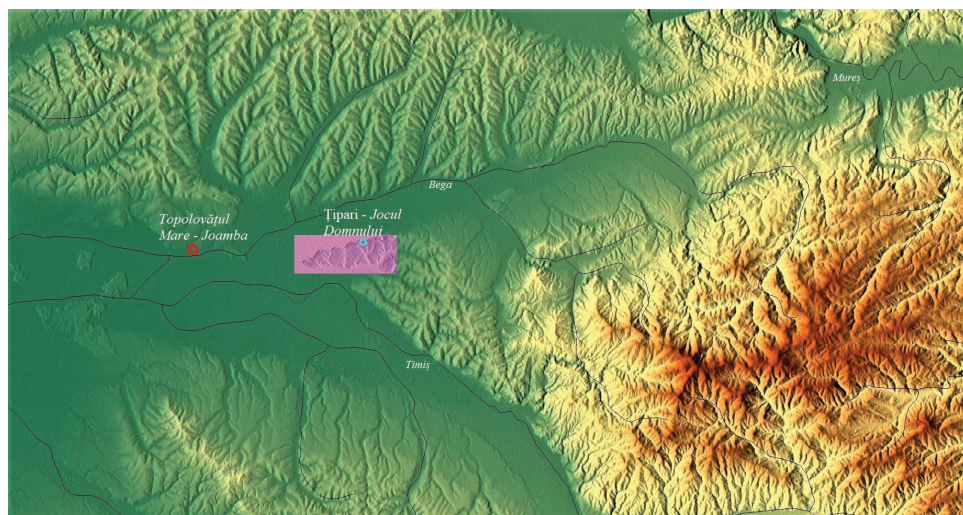

Fig. 1. Harta regiunii studiate (<https://maps-for-free.com/> prelucrată). /
Map of the studied region (<https://maps-for-free.com/> processed).

O astfel de poziție geografică poate să fie dublată și de o poziționare funcțională nu numai militară ci și economică și culturală la fel de importante.

Tipul predominant al solurilor din zona supusă studiului este cel al Luvosolurilor alcătuite în general din luturi și argile gonflante. În majoritatea cazurilor, apa freatică este situată la adâncimi ce depășesc 10 m. Ele se pretează în prezent pășunatului și livezilor.

Argilele expandabile din structura acestor dealuri favorizează fenomenul alunecărilor de teren chiar în cazul unor pante $< 10\%$ acest fenomen manifestându-se pe mai mult de un sfert din suprafața acestora. Alunecările de teren cu siguranță nu favorizează construcția unor fortificații.

Analiza hărților, imaginilor satelitare, ortofotograme, aerofotografii

În prima etapă a cercetării am trecut la analiza hărților regiunii, încercând să găsim marcaje care să desemneze posibile fortificații, toponime care să sugereze prezența unor fortificații sau așezări.

Din păcate nu am găsit astfel de elemente care să ne ajute la identificarea în teren a unor fortificații sau așezări.

Totodată ne-a interesat traseul vechilor drumuri și arealul ocupat de păduri și mlaștini în trecut de un real folos fiind hărțile din Fig. 2.

După cum putem observa de pe harta primei ridicări topografice militare a Banatului zona era larg împădurită atât în luncă cât și pe dealuri cu excepția localității Boerul (Părul).

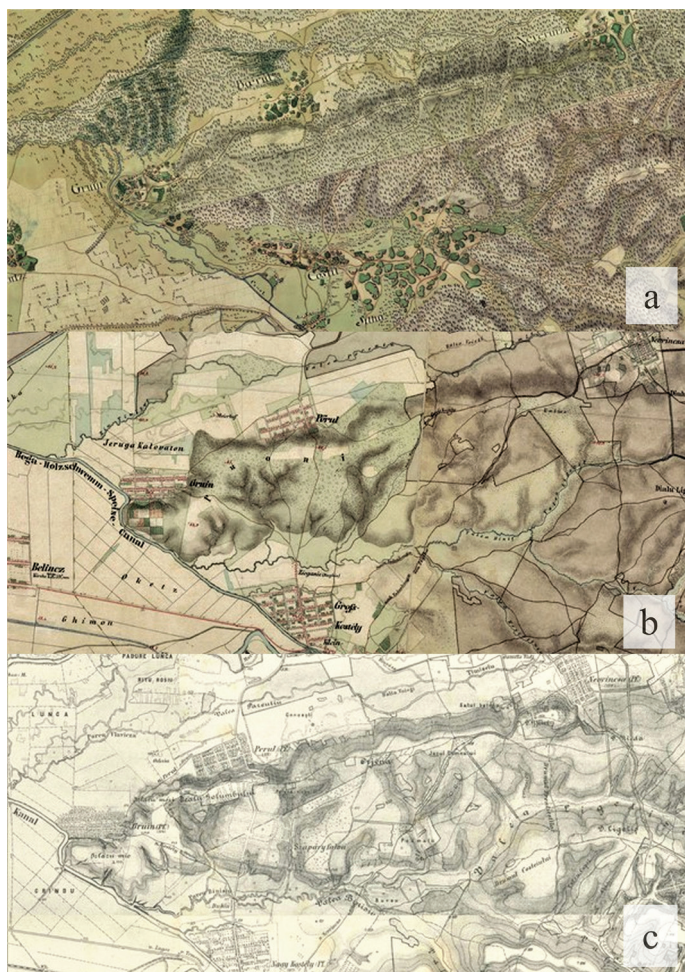

Fig. 2. Detalii ale regiunii de pe primele trei ridicări topografice militare ale Banatului: a. 1769–1772, b. 1819–1869, c. 1869–1887. / Map of the first military topographic survey of Banat. <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-banat>; <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-hungary>; <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000>

În ceea ce privește drumurile e de notat cel care pornește de la Gruni și urcă apoi pe plai și urmează marginea nordică și abruptă a platoului până la Nevrincea și locul în care acesta se intersectează cu drumurile de la Coșteiu și se îndreaptă spre nord coborând în valea Begăi. Este probabil ca acest traseu al drumului să fi fost folosit încă din preistorie întrucât nu e afectat de inundațiile din lunca majoră a Begăi și Glaviței și nici de alunecările de teren sau de aluviunile aduse de torenți de pe versanți.

După cum se observă în Fig. 2a, satele încă nu erau sistematizate și Coșteiul era situat în zona străbătută astăzi de autostrada A6. Apoi satele au fost sistematizate (Fig. 2 b-c), pădurile tăiate așa cum reiese din următoarele hărți.

În continuare am analizat pe rând imaginile satelitare, ortofotogramele și fotografice aeriene ale zonei investigate și atenția ne-a fost atrasă de o structură din Fig. 3 ($45^{\circ}46'40''\text{N}$, $21^{\circ}53'7''\text{E}$) în formă de arc de cerc aflată în apropierea toponimului de pe harta din Figura 2 c, *Jocul Domnului*, o posibilă fortificație de circa 9 ha înconjurată de un șanț de circa 12 m lățime.

Ea se întinde la marginea platoului ce domină valea Begăi cu circa 45 m altitudine relativă, cu o pantă abruptă, între (10 și 18%) ce pornește de la cursul Glaviței către aceasta și una mult mai lină (2%) spre sud în platou, între obârșile a doi mici afluenți ai Binișului care izvorăsc din zone mlăștinoase cu vegetație hidrofilă una clar vizibilă la vest de fortificație marcată în Figura 3 cu Izvor, o posibilă sursă de apă pentru această comunitate.

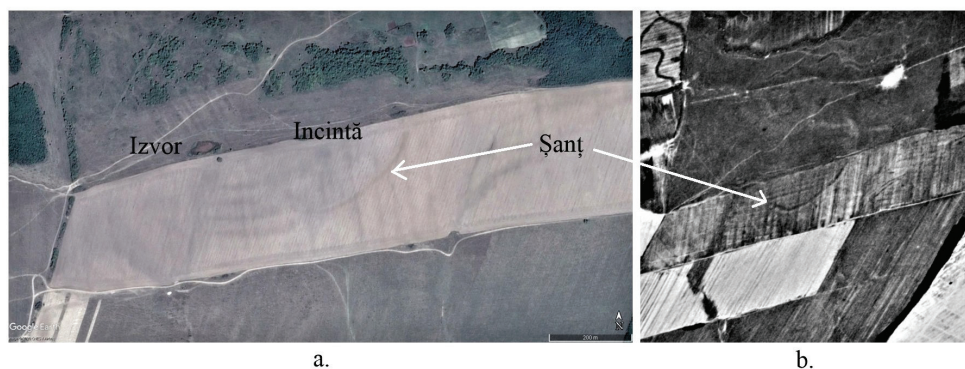

Fig. 3. Imagini: a – satelitară², b – fotografie aeriană³. /
Images: a – satellite, b – aerial photography.

Cercetări de teren

În urma periegezelor efectuate de autori⁴, a fost descoperit un bogat material arheologic în terenul exploatat agricol, arăturile scoțând la iveală numeroase fragmente ceramice, fragmente de rășnițe în interiorul incintei. În zona destinată pășunatului din nordul incintei, urmele materiale sunt mai puțin vizibile.

În ceea ce privește fortificația urmele ei sunt în mare măsură greu vizibile și fără ajutorul imaginilor satelitare în teren e imposibil să realizezi forma acesteia.

Figura 4 prezintă o imagine a fortificației privită dinspre vest.

² Google Earth, 9/8/2013 (accesat 1.09.2020).

³ <http://earthexplorer.usgs.gov/> (accesat 1.09.2017). Entity ID: USGS DS1111-1036AF021_c

⁴ Mulțumim Profesorului Petru Urdea pentru participare și consiliere.

Una din trăsăturile marcante ale acestui sit este vizibilitatea asupra vârfurilor muntoase ce înconjoară nordul Banatului, începând din nord vest cu Munții Zarandului cu Vârfurile Highiş şi Drocea, cu Munții Bihorului cu Vârful Bihor, Muntele Găina, apoi Vârful Vulcan, în Munții Metaliferi, Măgura Băița, apoi Poiana Ruscăi cu Vârful Padeşul, Munții Țarcu cu Vârful Pietrii, Șaua Iepii, Vârfurile Țarcu și Căleanu, apoi în depărtare Munții Cernei și mai aproape în Munții Semenicolui platoul, apoi vârfuri din Munții Aninei, Munții Fârliugului și Dealurile Silagiului. O panoramă excepțională și un punct de orientare remarcabil.

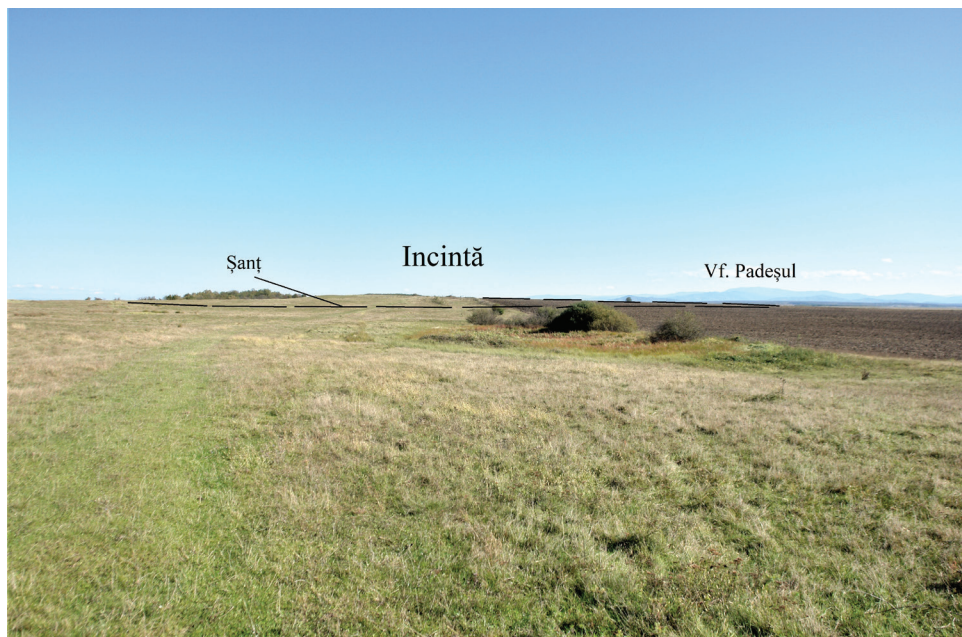

Figura 4. Fortificația de la Țipari–Jocul Domnului vedere dinspre Vest de lângă punctul Izvor. / Țipari Fortification-Jocul Domnului seen from the West near the Izvor point.

Materialul ceramic

Fragmentele ceramice descoperite pe suprafață sunt puțin numeroase și majoritatea atipice. Ceramica grosieră este caracterizată de netezirea suprafețelor. Degresarea pastei s-a făcut, de cele mai multe ori cu nisip cu bobul mare, dar sunt întâlnite (rar) și fragmente degresate cu cioburi pisate. Arderea este bună în general. Fragmentele degresate cu nisip au suprafețele abrazive în timp ce fragmentele degresate cu cioburi pisate au suprafețele prăfoase. Fragmentele grosiere decorate sunt puține și decorurile incomplete. Sunt întâlnite: inci-ziile (Pl. II/2–3), mici împunsături (Pl. II/1), incizii scurte pe buză (Pl. II/4),

alveole pe buză (Pl. II/5), butoni ovali dispuși orizontal (Pl. III/5) sau brăuri alveolare (Pl. III/6). Pentru ceramica fină (Pl. III/1–4) sunt specifice lustruirea suprafețelor și degresarea cu nisip fin. Arderea este realizată într-o atmosferă reductantă și este bună. Decorurile întâlnite sunt inciziile oblice sau curbe pe carena vasului sau caneluri late care dau aspect torsadat.

Situl de la Țipari vine să completeze imaginea locurilor atribuite purtătorilor grupului cultural Balta Sărată din județul Timiș. Astfel de locuri sunt cunoscute la: Brănești-1⁵, Bătești-Sit 2 *Autostrada Lugoj Deva*⁶, Coșteiu-1/*Islaz*⁷, Coșteiu-3/sit 7 *BRUA*⁸, Cliciova-3⁹, Dumbrava-2 și 3¹⁰, Ictar-Budinț-2¹¹, Jabăr¹², Jupani-2¹³, Margina-sit 4/ *Dealul Trâmbiței/ Autostrada Lugoj Deva*¹⁴, Lugoj-1/ *Honywell*¹⁵, Nemeșești-sit 5 *Autostrada Lugoj Deva*¹⁶, Răchita-1 și 2¹⁷, Româneș-Peștera cu Apă¹⁸, Păru-2¹⁹, Silagiu-Dealul *Pârpora*²⁰, Susani-*Deluț*²¹, Surducu Mic-1/ *Surducu Mic NV*²², Surducu Mic-2/ *Șes*, Susani-5²³, Târgoviște-2²⁴, *Visag*²⁵, Victor Vlad Delamarina-*La Biserică*²⁶.

Analiza hărții cu distribuția siturilor atribuite grupului Balta Sărată din județul Timiș (Pl. I/1–2) relevă interesanta ipoteză conform căreia Valea Begăi a funcționat ca un culoar de acces pentru grupul cultural Balta Sărată, alături de Valea Bistrei²⁷.

În lipsa unor cercetări sistematice enunțarea unor concluzii mai pertinente legate de acest sit este imposibilă. Cercetarea de suprafață desfășurată până în

⁵ Informație amabilă Victor Bunoiu.

⁶ Virag 2014, 60.

⁷ Pinca, Rogoza 2004–2005, 619–632; Pinca, Rogoza 2008, 17–36.

⁸ Timoc, Bogdan 2019.

⁹ Informație amabilă Alexandru Flutur.

¹⁰ Rogoza *et alii* 2018, 269–271, 296.

¹¹ Petrescu 1986, 211–217; Rogoza 1998, 114; Tincu 2010, 71.

¹² Rogoza 1998, 186.

¹³ Informație amabilă de la Alexandru Flutur.

¹⁴ Bejenariu *et alii* 2015, 172–173.

¹⁵ Rogoza 1998, 185; Rogoza, Pinca 2002–2003, 73–80.

¹⁶ Gindele 2014, 50.

¹⁷ Rogoza *et alii* 2018, 280–282, 296.

¹⁸ Rogoza 1994, 155–156; Rogoza 1998, 185; Tincu 2010, 71.

¹⁹ Fluturu, Ciubotaru 2011, 8.

²⁰ Rogoza 1998, 185; Rogoza, Sfetcu 2000, 253–260.

²¹ Rogoza 1998, 184; Tincu 2010, 71.

²² Informație amabilă de la Andrei Stăvilă.

²³ Fluturu, Ciubotaru 2011.

²⁴ Măruia 2011, 1717–1721.

²⁵ Rogoza 1998, 184.

²⁶ Rogoza 1998, 185.

²⁷ Kalmar, Tatu 1986–1987, 42–44; Tatu *et alii* 1988–1991, 103.

prezent nu are cum să lămurească aspecte importante legate de acest sit. Acesta pot doar să semnaleze un nou punct arheologic și să încerce o largă atribuire cronologică și culturală.

BIBLIOGRAFIE

Bejenariu *et alii* 2015,

I. Bejenariu, D. A. Băcueț, H. Pop, D. A. Deac, D. V. Sana, V. Ș. Georgescu, A. Heroiu, *Autostrada Lugoj-Deva, lot 2, Km. 46+550–46+900, sat Margina, com. Margina jud. Timiș Punct "Dealul Trâmbiței"*, în CCA, Pitești, 2015, 172–173.

Fluturu, Ciubotaru 2011,

Al. Flutur, D. L. Ciubotaru, *Raport de cercetare arheologica de teren. Autostrada Lugoj-Deva, Lot 1 (km 0+000–km 27+400) și Balinț-Lugoj (km 0+000–KM 11+426)*, înregistrat la Muzeul Banatului din Timișoara cu nr. 1595/27.07.2014, Timișoara 2011.

Gindele 2014,

R. Gindele, *Raport de cercetare arheologica preventivă Autostrada Lugoj-Deva, lot 2, Sit 5 km 48+550–48+850, Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2014, nr. înregistrare Muzeul Județean Satu Mare 2477/19.08.2014.

Gumă 1997,

M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, BHAB 5, Timișoara, 1997.

Kalmar, Tatu 1986–1987,

Z. Kalmar, H. Tatu, *Contribuții la cunoașterea unui grup cultural din epoca bronzului din Banat, răspândit și în sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *Sargetia*, XX, 1986–1987, 35–43.

Lazarovici 2020,

Lazarovici Gheorghe, *Balta Sărat, din preistoria Caransebeșului*, Arad, 2020.

Măruia 2011,

L. Măruia, *Cercetări arheologice interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a dealurilor Lipovei*, Timișoara, 2011.

Petrescu 1986,

S. M. Petrescu, *Descoperirile de epoca bronzului de la Ictar Budinț (com. Topolovățul Mare, jud. Timiș)*, în *Tibiscum*, VI, 1986, 211–217.

Pinca, Rogozea 2004–2005,

R. Pinca, P. Rogozea, *O nouă așezare din epoca bronzului aparținând grupului cultural*

Balta-Sărată descoperită la Coșteiu (jud. Timiș). I., în *AnB* (S.N.), XII-XIII, 2004–2005, 619–632.

Pinca, Rogozea 2008,

R. Pinca, P. Rogozea, *O nouă așezare din epoca bronzului aparținând grupului cultural Balta Sărată descoperită la Coșteiu (jud. Timiș) II*, în *Banatica*, 18, 2008, 17–36.

Rogozea 1994,

P. Rogozea, *New Archaeological Finds in the Cave from Românești*, în *The Early Hallstatt Period in South-Eastern Europe, Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10–12 June, 1993*, H. Ciugudean, N. Boroffka, eds., Alba Iulia, 1994, 155–166.

Rogozea 1998,

P. Rogozea, *Repertoriul localităților cu descoperiri aparținând grupului cultural Balta Sărată*, în *AnB* (S.N.), VI, 1998, 183–196.

Rogozea, Pinca 2002–2003,

P. Rogozea, R. Pinca, *O așezare din epoca bronzului de la Lugoș*, în *AnB* (S.N.), X-XI, 1, 2002–2003, 73–80.

Rogozea, Sfetcu 2000,

P. Rogozea, O. Sfetcu, *Descoperiri arheologice din epoca bronzului la Silagiu (or. Buziaș, jud. Timiș)*, în *AnB* (S.N.), VII-VIII, 1999–2000, 253–260.

Rogozea et alii 2018,

O. C. Rogozea, P. Rogozea, F. Mărcuți, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României (II)*, în *Arheovest, In Memoriam Marian Gumă*, VI, 1, Szeged, 2018, 263–312.

Rusu 2007,

R. Rusu, *Organizarea spațiului geografic în Banat*, Timișoara, 2007.

Tatu et alii 1988–1991,

H. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar Maxim, *Contribuții la repertoriul arheologic al Țării Hațegului*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988–1991, 93–120.

Timoc, Bogdan 2019,

C. Timoc, D. G. Bogdan, *Raport de cercetare arheologică preventivă pentru Dezvoltarea pe teritoriul României a sistemului național de transport de gaze naturale pe coridorul Bulgaria România-Ungaria-Austria (BRUA)-Faza 1, Tronsonul Hațeg-Recaș, jud. Timiș, situl 7 (T94 -KM 44+350–447+810), mss Timișoara, 2019.*

Tincu 2010,

S. Tincu, *Grupul cultural Balta Sărată în Țara Hațegului*, în *Terra Sebus*, II, 2010, 71–81.

Virag 2014,

C. Virag, *Autostrada Ligoj-Deva, lot 2, sit 2, km 39+600—39+850 (Bătești, oraș Făget, județul Timiș)*. Raport de cercetare arheologică preventivă, Zalău 2014, Satu Mare, 2014.

Zisu 2014,

I. Zisu, *Studiu pedogeografic al Dealurilor Lugojului cu privire specială asupra calității terenurilor agricole*, rezumatul Tezei de doctorat, Universitatea de Vest, Timișoara, 2014, https://geografie.uvt.ro/wp-content/uploads/2019/01/Rezumat-teza-doctorat_Zisu.pdf.

ȚIPARI–JOCUL DOMNULUI, A FIRST DISCOVERY OF A POSSIBLE FORTIFICATION BELONGING TO THE BALTA SĂRATĂ CULTURAL GROUP

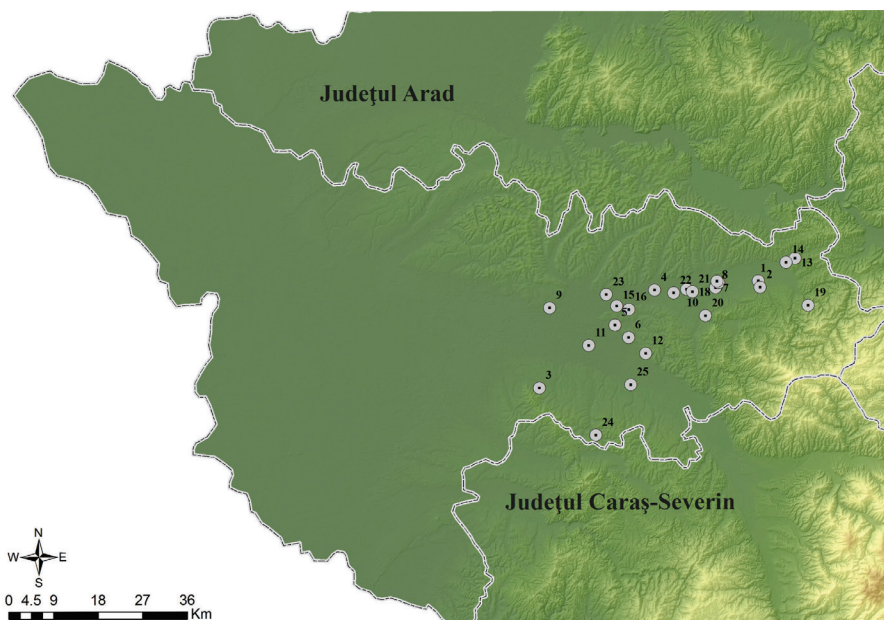
Abstract

During the archeological field research undertaken by the West University of Timișoara and Arheovest N.G.O. in 2019–2020 an area was covered from the northeast of Timiș County in the vicinity of Țipari locality (Szapáryfalva), Coșteiu commune, Timiș county, Romania.

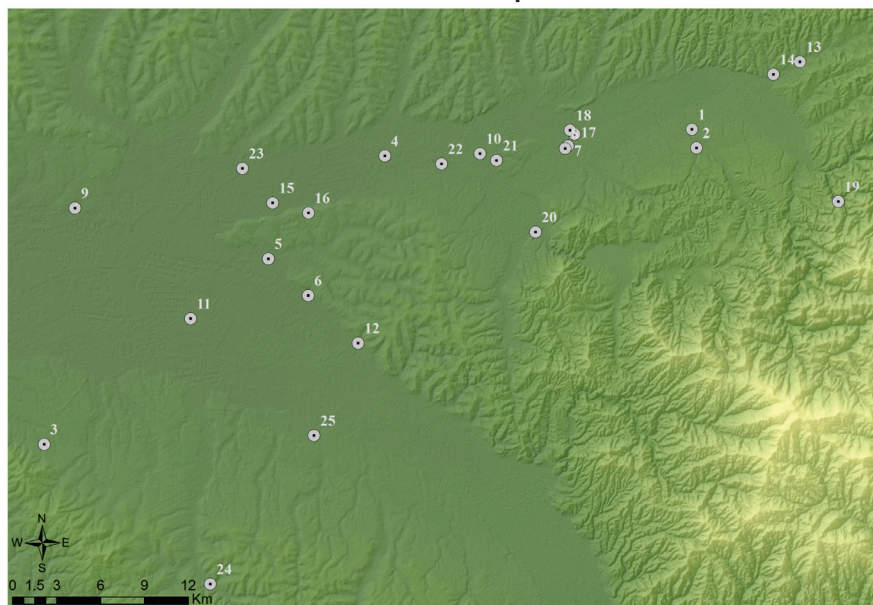
The area drew attention through the favorable position for the construction of fortifications to simultaneously control the valleys of the Timiș and Bega rivers that connect the center of Banat region through the Timiș – Cerna corridor to the Danube and the Balkans and through the Făget area to Transylvania.

The analysis of satellite images led to the identification of a possible fortification of about 9 ha surrounded by a ditch of around 12 m wide, a fact confirmed by field research through the discovery of rich archaeological material inside its perimeter, consisting of numerous fragments of pottery and lithic material that indicates the presence of an important settlement from the Middle – Late Bronze Age, based on the analysis of pottery that was included in the *Balta Sărată* Cultural Group.

Localitatea	Da-tare	Microtoponim	Cod RAN	Indica-tiv	Nord	Est	Alt. (m)
Brănești	-	-	156856.01	1	45°49'34.54"	22°13'27.02"	201
Bătești	-	Sit 2 Autostrada Lugoj Deva	156829.01	-	45°50'15.27"	22°13'10.35"	174
Cliciova	-	-	-	3	45°48'52.08"	21°57'1.32"	119
Coșteiu	II-III	Islaz	156482.02	1	45°44'54.15"	21°51'5.60"	117
Coșteiu	-	sit 7 BRUA	156482.04	3	45°43'36.26"	21°53'16.49"	117
Dumbrava	-	-	-	2	45°49'28.71"	22° 6'40.18"	144
Dumbrava	-	-	-	3	45°49'22.86"	22° 6'30.87"	144
Ictar-Budinț	II	-	158993.01	2	45°46'29.32"	21°40'48.24"	109
Lugoj	II	1/Honeywell	155369.03	1	45°41'55.57"	21°55'59.83"	129
Jabăr	II	-	-	-	-	-	-
Jupani	-	-	-	2	45°49'4.97"	22° 2'2.15"	128
Margina	-	sit 4/Dealul Trâm-biței/Autostrada Lugoj Deva	157594.04	-	45°52'22.83"	22°17'22.36"	192
Nemeșești	-	sit 5 Autostrada Lugoj Deva	157656.02	-	45°52'52.62"	22°18'44.89"	195
Păru	-	Păru – km 1+700–2+200 Autostrada Lugoj-Deva, Lot 1, Bretea de legătură	156507.01	2	45°46'58.28"	21°51'12.46"	112
Țipari	-	Păru 3/Jocul Dom-nului	.-	-	45°46'38.99"	21°53'7.01"	157
Răchita	-	-	-	1	45°49'55.05"	22° 6'59.28"	139
Răchita	-	-	-	2	45°50'4.06"	22° 6'44.04"	138
Românești	IV	Peștera cu Apă	158957.03	2/LMI	45°47'47.00"	22°21'1.00"	406
Surducu Mic	-	Surducu Mic NV	159115.04	1	45°46'16.00"	22° 5'7.00"	161
Silagiu	II	Dealul Pârpora	155412.02	-	45°37'44.53"	21°39'41.83"	161
Susani	-	-	-	5	45°48'51.17"	22° 2'55.83"	146
Susani	III	Deluț	-	10	45°48'37.31"	22° 0'3.13"	124
Târgoviște	-	-	155582.02	1	45°48'27.00"	21°49'22.00"	201
Victor Vlad Delamarina	II	La Biserică	-	-	-	-	-
Visag	-	-	-	-	-	-	-

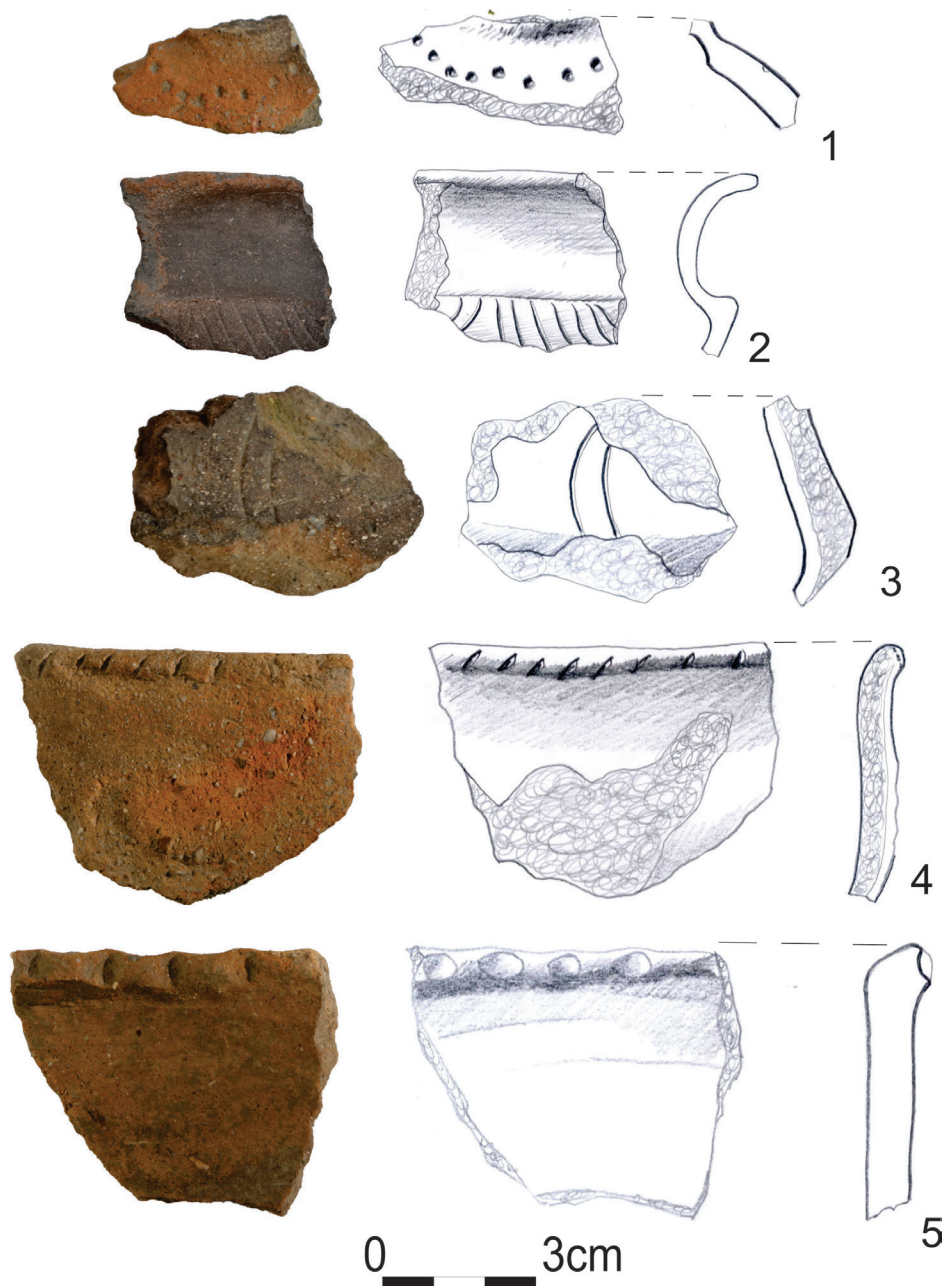

1

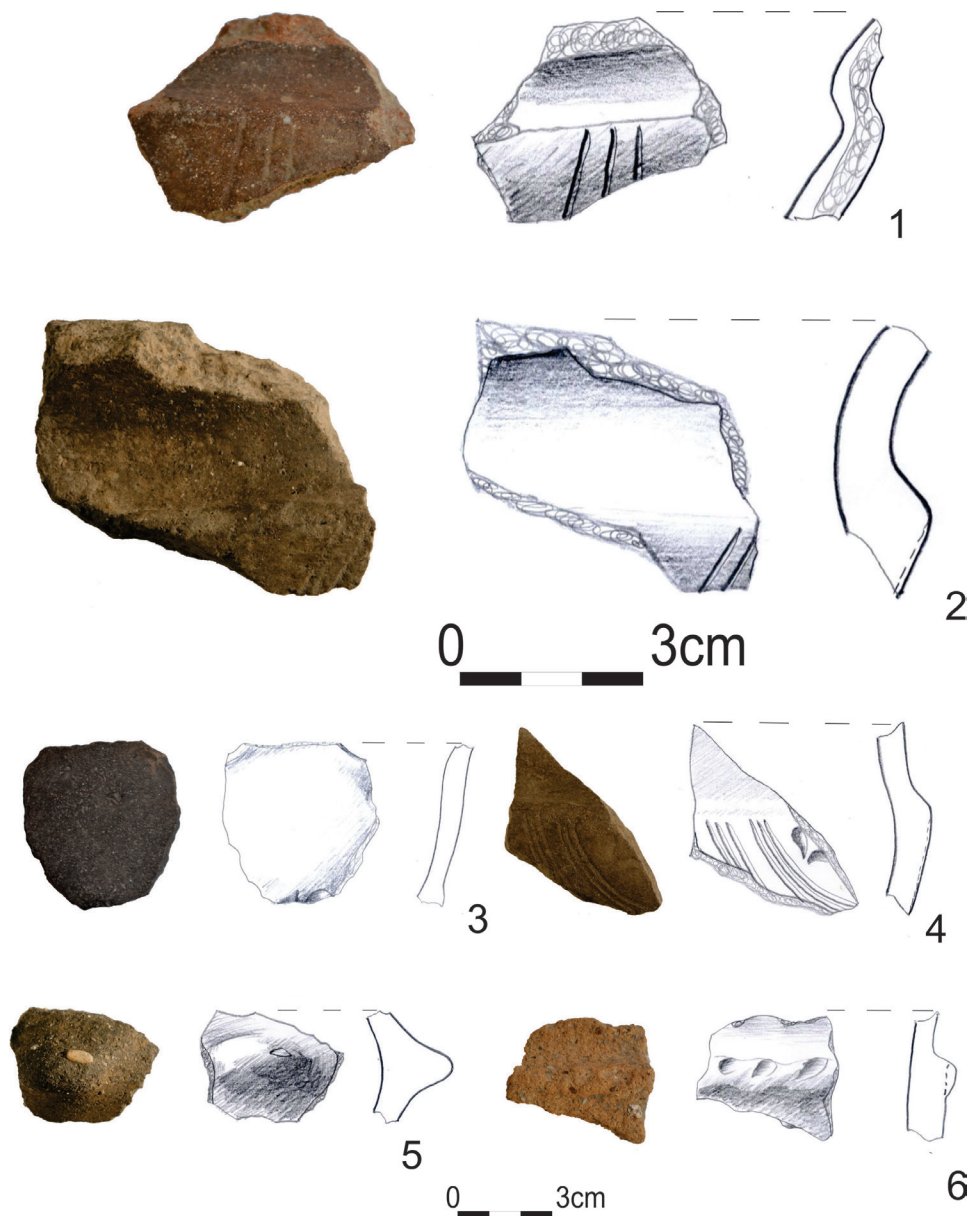

2

Pl. I/1–2. Așezările atribuite grupului Balta Sărată din județul Timiș. / The settlements attributed to the Balta Sărată group from Timiș County.

Pl. II. Fragmente de ceramică de la Țipari-Jocul Domnului. /
Ceramic fragments from Țipari-Jocul Domnului.

Pl. III. Fragmente de ceramică de la Țipari-Jocul Domnului.
/ Ceramic fragments from Țipari-Jocul Domnului.

DESPRE CYBELAE ȘI ADORATORII SĂI DE LA DROBETA

Mariana Balaci*

Cuvinte cheie: Cybelae, adoratori, colegiu religios, Magna Mater

Keywords: Cybele, worshippers, religious collegiums, Magna Mater

Credințele religioase ale unei comunități sunt importante de urmărit și de analizat pentru că astfel putem să conturăm mult mai corect imaginea acesteia, componența ei etnică, socială, culturală, dar ne oferă în același timp și informații prețioase legate de mentalul colectiv. În lucrarea de față atenția ne-am îndreptat-o spre cultul și comunitatea religioasă a *Cybelei*, divinitate microasiatică care, așa cum reiese din analiza materialelor epigrafice dar și sculpturale, s-a bucurat de sprijinul și implicarea unor credincioși care au lăsat informații importante despre aceste aspecte.

Divinităților adorate de către populația din Drobeta le-au fost ridicate atât monumente epigrafice (altare), cât și sculpturale (reliefuri, statui, statuete). Au fost adorate divinități greco-romane (*Jupiter, Minerva, Liber, Venus, Hercule, Pan, Priap, Hekate, Mercur*), divinități orientale (*Mithras, Jupiter Dolichenus*) ori divinități traco-dacice (*Cavalerii Danubieni*). Printre divinitățile adorate de către populația drobetană se găsesc și câteva pentru care erau constituite adevărate comunități și mai ales asociații cu rol religios care ne-au atras atenția. Mă refer la cele care se subscriu monumetelor votive dedicate zeiței *Cybele* sau *Magna Mater*, divinitate cunoscută de către populația din provincia Dacia.

Cultul lui *Cybele* este cunoscut în lumea antică ca fiind unul care se integrează ușor în normele vieții religioase urbane¹. Sărbătoarea acesteia dura câteva zile în luna martie și implica costuri destul de ridicate pentru organizarea publică a acesteia. Poate de aceea, pentru buna desfășurare a acestor festivități, în fiecare an, o serie de femei de bună condiție socială și economică erau atrase în organizare. Nu intrăm în descrierea cultului zeiței, nici a etapelor acestei sărbători anuale, dorim doar să evidențiem câteva aspecte legate de lăcașul de cult al acestei divinități.

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul. Vasile Pârvan, nr. 2–4, e-mail: mariana.balaci@e-uvr.ro

¹ Carbo Garcia 2012, 246.

La Drobeta au fost descoperite două inscripții votive ridicate ca adoratoare ale zeiței de către *Iulia Maximila* care reface porticul, probabil al templului dedicat lui *Cybele*² și *Abbucia Claudiana*³, nume cu rezonanță latină, dar în spatele cărora s-ar putea afla personaje de alte etnii⁴. Cele două femei de bună condiție socială erau adepți ale acestui cult, deși la Drobeta nu avem menționată în mod neechivoc nicio preoteasă a cultului lui *Cybele*. Interesantă este și o altă inscripție, din care se păstrează din păcate doar o parte mică din aceasta, deci informația este destul de trunchiată; facem referire la ea pentru că se pare că numele femeilor păstrate și înșiruite în inscripție probabil sunt cele ale unor femei implicate, în opinia lui Dumitru Tudor, într-un colegiu de cult⁵ (poate chiar a *Cybele* și la Drobeta să avem o comunitate destul de importantă de femei adepți ale cultului Marii Zeițe, dar până în momentul de față nu este decât o simplă supoziție) sau cu caracter funerar. *Magna Mater* era slujită anual de un număr de patru preotese sau preoți, de aici și supoziția că aceste nume enumerate în inscripție ar fi de fapt componența acestui colegiu de cult. În provincii, preoții și colegiile dedicate *Magnei Mater* erau subordonate *quindecimvirilor*⁶.

În general, cultul zeiței *Cybele* este prezent în orașele-port ale Imperiului roman. Aceste orașe, avantajate geografic și implicit financiar, ofereau posibilitatea prin particularitatea lor socio-economică de a organiza serbările legate de acest cult⁷. Acestea sunt realitățile epigrafice care vorbesc despre prezența adoratorilor lui *Cybele* la Drobeta. Mai mult, indirect putem vorbi de existența unui templu aici și poate chiar a unui colegiu religios.

La nivelul Daciei romane poate fi identificat un alt oraș unde cultul acestei divinități a avut o susținere importantă din partea comunității și, mai ales, a unor persoane care au susținut și financiar ceremoniile publice și posibilele temple ridicate pentru adorarea lui *Cybele*. Mă refer aici la *Apulum*⁸, oraș de asemenea important nu doar din punct de vedere militar, dar și din punct de vedere economic, datorită numărului mare de oameni prezenți de fapt în cele două orașe și a controlului pe care acestea le aveau asupra comerțului care se desfășura pe Mureș în perioada romană, a minelor de la *Alburnus Maior* și a altor resurse locale.

Alături de această divinitate, din cercetările arheologice efectuate la Drobeta au provenit și câteva statui ori statuete, unele realizate în mărime naturală, însă

² IDR II, 26.

³ IDR II, 27.

⁴ Carbo Garcia 2012, 254.

⁵ IDR II, 77, este vorba despre Valeria Licinna, ...ae Phoebea, ...Paula...

⁶ Rieger 2009, 15.

⁷ Rieger 2009, 17–18.

⁸ Carbo Garcia 2012, 254.

majoritatea în stare fragmentară. Nu vom insista nici asupra acestora în totalitate, ci doar dorim să atragem atenția că printre aceste monumente votive sculpturale se regăsesc și fragmente de statui de dimensiuni deloc de neglijat, ceea ce ne conduce la ideea că acestea dispuneau în acele vremuri de lăcașe de cult unde erau expuse și adăpostite. Astfel, suntem de părere că statuile ce reprezintă pe *Jupiter*, *Jupiter Dolichenus*, *Venus*, *Minerva* puteau fi adăpostite în temple care le erau dedicate.

Atenția ne-a fost reținută de către statuia fragmentară a lui *Venus*, realizată din marmură și care nu mai păstrează decât torsul zeiței⁹. Luăm în discuție această statuie a lui *Venus* pentru că ea considerăm că poate fi pusă în legătură cu subiectul nostru (Fig. 1). De altfel, în toate provinciile romane reprezentările lui *Venus* în marmură și mai ales în mărime naturală sunt foarte rare. Atât *Venus* cât și *Cybele* sunt adorate ca principale divinități feminine care ocrotesc fertilitatea, viața, și ca atare nu trebuie să ne surprindă dacă ar fi adorate împreună în același templu. În scrierile lui Lucrețiu ele apar împreună, mai mult, ele se completează, iar *Cybelae* o dublează pe *Venus* din punct de vedere literar-funcțional¹⁰.

Realitatea literară este dublată de realitatea arheologică în ceea ce privește această adorare a celor două zeițe într-un lăcaș comun. În templul dedicat lui *Cybele* de pe Palatin, de asemenea, se afla o statuie a lui *Venus*, iar în cel din Ostia se cunosc trei statui ale lui *Venus*. De altfel *Venus* nu este singura divinitate care apare reprezentată în templele lui *Cybele*. În *attideum*-ul sanctuarului din Ostia apare sculptată figura lui *Pan*¹¹, iar la Romula, cât și la Tomis posibil să apară pe un relief alături de *Cavalerul Trac*¹².

Opinia noastră este aceea că și la Drobeta *Venus* și *Cybele* se află într-o legătură cu caracter religios și posibil ca aceste două divinități să fi fost adorate într-un spațiu sacru comun sau cel puțin alăturat. Susținem acest lucru pentru că acest tors al zeiței *Venus* provine din săpăturile mai vechi din castru și din preajma sa, la fel ca alte elemente sculpturale și cu posibil rol arhitectonic care le poziționăm în cadrul cultului *Cybele*-i. Postamentele de care vom discuta mai jos provin din săpăturile mai vechi ale lui Gr. Tocilescu, acesta efectuând în mai multe campanii cercetări arheologice în castru și în apropierea acestuia¹³. Iată că putem să susținem o legătură de contextualitate și de descoperire între proveniența statuii lui *Venus* și a acestor postamente, vreo 3 la număr, găsite de Tocilescu și încă unul care a ajuns în timp în preajma

⁹ Antal 2016, catalog, nr. 98, 195 cu bibliografia anterioară.

¹⁰ Steward 1970, *passim*.

¹¹ Rieger 2009, 23.

¹² Berciu, Petolescu 1976, 4.

¹³ Cf. D. Tudor 1976.

fostei Garnizoane militare din Drobeta Turnu Severin. În câteva orașe din Dalmatia, această adorare a lui *Cybelae* și a lui *Venus* este una susținută de dovezi epigrafice¹⁴.

Un aspect important legat de cultul zeiței *Cybele* îl reprezintă *taurobolium*-ul. Acesta s-a impus mai ales începând cu epoca Antoninilor când acest cult al zeiței este supus unor transformări importante¹⁵. Astfel, în timpul riturilor legate de sărbătoarea *Cybelei* era sacrificat un bou cu vârsta de 6 ani care asigura astfel fecunditatea¹⁶. La Drobeta au fost descoperite mai multe postamente cu reprezentarea unui cap de bou legat pe frunte cu o *taenia* și încadrat de câte doi lei¹⁷. Leii sunt animalele zeiței, ei o însoțesc mai ales când ea este așezată pe tron, iar leii o flanchează ca într-un gest de protecție. Ca și realizare artistică putem spune că aceste postamente se înscriu în categoria produselor de artă provincială, se observă că sunt redată destul de corect din punct de vedere anatomic animalele (Fig. 2–4). Posibil ca aceste postamente să fi făcut parte din categoria monumentelor cu rol arhitectonic utilizate astfel la părți componente ale lăcașului de cult.

Drobeta este singurul oraș din Dacia romană care a avut legături comerciale cu lumea romană înainte de cucerire și rămâne în relație directă cu lumea romană și după părăsirea oficială a Daciei de către romani. Perioada de maximă extindere a acestui cult în lumea romană o reprezintă intervalul secolelor II-IV. Foarte multe lucruri despre templele *Cybelei* nu se cunosc, ceea ce este un lucru general acceptat îl reprezintă scara monumentală amenajată asemeni unei tribune și care putea să coboare până în apropierea unei ape și urca spre o platformă sacră.

Un alt element important îl reprezintă porticul care poate fi al templului sau al unei anexe a acestuia. Într-o inscripție de la Drobeta, *Iulia Maximilia* este cea care s-a preocupat de facerea/ refacerea acestuia. Mai multe inscripții care provin din Salona menționează diverși indivizi care reconstruiesc ori ridică un altar extinzând templul pe cheltuiala lor¹⁸. Cert este că sunt poate cele mai numeroase informații despre refaceri pe propria cheltuială a unor temple. Considerăm că în această situație nu greșim când spunem că cei care se înscriu printre adoratorii acestui cult sunt persoane bogate, influente, care fără ezitare contribuie la frecvențele reparații ale acestor lăcașe de cult. De asemenea, putem să mai spunem că nici nu sunt puțini cei care participă la diversele ceremonii legate de cultul lui *Cybele*. Din cele 10 inscripții de la Salona care

¹⁴ Brčić 2018, 385, 390–391.

¹⁵ Glavičić 2013, 13; van Haepereen 2011, 470.

¹⁶ Brčić 2017.

¹⁷ Bărcăcilă 1932, 257.

¹⁸ CIL III, 14243.

menționează refaceri ale lăcașelor de cult ale *Cybelei* sunt cele care apar amintite ca și *aedes* (5–6), *fanum* (2), *templum* (2)¹⁹.

Până în prezent, din analiza a ceea ce am prezentat mai sus suntem de părere că acest cult frigian al *Cybelei* are implicații mult mai profunde, nu doar în sfera religioasă, ci și în cea socială și chiar economică. O divinitate micro-asiatică care are un templu, o comunitate de adoratori dispuși să contribuie financiar anual pentru desfășurarea pe parcursul a mai multor zile a ritualului specific este o comunitate care își permite să facă acest lucru, își dorește să contribuie la extinderea acestui cult și la creșterea numărului de adoratori. Implicațiile femeilor în tot ce presupune organizarea, susținerea și derularea cultului zeiței *Cybele* sunt susținute de mărturii epigrafice și arheologice la Drobeta. Considerăm că nu greșim când susținem ideea că implicarea femeilor în manifestările religioase publice ca în cele specifice lui *Cybele* care se desfășurau în fiecare an în localitățile unde era adorată această divinitate, poate fi privită ca fiind una dintre implicațiile religioase, sociale și economice ale matroanelor în practicarea cultelor publice²⁰. Este o modalitate destul de rară de a se implica public în activitățile comunității și de a-și expune chiar și numele pentru o cauză în care cred și pe care o susțin nu doar la nivel personal, ci chiar și ca membre ale unor familii cu un statut social privilegiat.

Dacă ne referim la prezența unor preotese ale lui *Cybele*, atunci putem vorbi despre o divinitate feminină nu foarte rară în religia romană, care se bucură de astfel de femei implicate în ritualul specific. De obicei, în religia romană se vorbește despre preoți bărbați care parcurg ritualuri specifice, prezența femeilor fiind destul de limitată și întâlnită doar în cazul puținelor divinități în general feminine²¹.

Privitor la etnia celor care apar pe inscripțiile descoperite la Drobeta, indiferent de calitatea lor, se observă că aproape 2/3 (21 de nume) dintre ei poartă nume de origine greco-orientală²². Iată o comunitate consistentă de persoane care provin din spațiul greco-oriental al Imperiului, venită cu diverse afaceri ori prin căsătorie, ori urmându-și patronul. După greco-orientali se situează numeric illirii²³ și implicit norico-pannonicii²⁴ (4 nume), ita-

¹⁹ Sasel-Kos 1994, 785.

²⁰ Raepsaet-Charlier 2018, 203 cu toată literatura antică pe care o menționează în favoarea acestei idei.

²¹ Raepsaet-Charlier 2018, 204–205, 212.

²² M. Valerius Alexander, Asclepia Chrona, Asclepius Asclepiades, Antonia Calliste, Strato, M. Minicius Symphorus, Diogenes Moschi, P. Ael. Diophantus, Epipodius, Aelia Eutychia, Eutyches, Ael. Helpizon, Laudicae Syra, Primus Ael. Ionicus, Kallingenia, Philetus, Iulia Philumene, Phoebus, Aurelia Calliroe, Aelia Amnis, Aurelius Heraclitus.

²³ Liccaius Vinentis, Linda Severus, Senecius Surus și Ulcudius Baedari.

²⁴ Sabina Lambrionis, Flavia Valentina născută la Sirmium, C. Iul. Sabinus, C. Iul. Naesus Sabinus.

licii²⁵ (3), apoi celții²⁶ (2) și semiții²⁷ (2) și un reprezentant cu nume tracic (C. Iul. Melcidianus).

Deci, dintre aceștia, cine sunt cei care se închină lui *Cybele*?

BIBLIOGRAFIE

Antal 2016,

A. Antal, *Venus Cult in Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2016.

Bărcăcilă 1932,

Al. Bărcăcilă, *Noui monumente funerare din Drobeta, cu însemnarea descoperirilor anterioare*, în AO, 11, 1932, 231–267.

Berciu, Petolescu 1976,

D. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976.

Brčić 2017,

V. I. Brčić, *The Taurobolium and Criobolium in Dalmatia*, în *Illirica Antiqua. In honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2017, 381–400.

Brčić 2018,

V. I. Brčić, *Venus et Cybele – Matres Romanorum*, în M. M. Bradač, D. Demicheli, eds., *The Century of the Brave*, Zagreb, 2018, 385–396.

Carbo Garcia 2012,

J. R. Carbo Garcia, *Women and Oriental Cults in Roman Dacia*, în *StAA*, 18, 2012, 245–279.

Glavičić 2013,

M. Glavičić, *The Cults of Ancient Senia*, Zadar, 2013.

van Haeperen 2011,

F. van Haeperen 2011, *Les acteurs du cult de Magna Mater à Rome et dans les provinces occidentales de l'Empire*, în St. Benoist et alii, eds., *Figures de l'empire, fragments de mémoire. Pouvoirs et identités dans le monde romain imperial*, Lille, 2011, 467–484.

Rieger 2009,

A. K. Rieger, *Tradition locale contre unité supra-régionale: le culte de Magna Mater*, în *Trivium*, 4, 2009, ediție online <http://journals.openedition.org/trivium/3362>, accesat 20.08.2021.

²⁵ Iulia Maximilia, Abuccia Claudiana, Lupus.

²⁶ Valerius Vivibius și L. Samognatius, trever.

²⁷ P. Ael. Iada și Cn. Aemilianus.

Raepsaet-Charlier 2018,

M. Th. Raepsaet-Charlier, *La place des femmes dans la religion romaine: marginalization ou complémentarité? L'apport de la théologie*, în Pilar Pavón, ed., *Marginación y mujer en el Imperio Romano*, Roma, 2018, 201–222.

Šašel-Kos 1994,

M. Šašel-Kos, *Cybele in Salona. A note*, în *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélange à la mémoire de Marcel Le Glay*, Y. Le Bohec, ed., Collection Latomus 226, Bruxelles, 1994, 780–791.

Steward 1970,

D. J. Stewart, *The Silence of Magna Mater*, în *HSCPh*, 74, 1970, 75–84.

Tudor 1976,

D. Tudor, *Obiecte de metal din Drobeta, descoperite în săpăturile lui D. C. Butculescu și Gr. Tocilescu*, în *Drobeta*, 2, 1976, 117–137.

ON CYBELAE AND HER WORSHIPPERS IN DROBETA

Abstract

It is important to approach and analyze the religious beliefs of a community as so we can draw much more correctly the image of this one, its ethnic, social, and cultural structure, but also find up precious data on the collective mentality. Cybele's cult and religious community are referred to in the present work, for this micro-Asiatic goddess joined the support and involving of certain faithful who let important information on these aspects, as the analyze of both the epigraphic and sculptural materials let us know. The epigraphic data prove that a place of worship existed in Drobeta, the portico of which was reconstituted by a matron, a financial and probably social too well positioned one. In analyzing the materials of Cybele's cult I referred also to the pedestals carrying images of a head of a bull or a ram with a band of taenia on the front, placed between two lions. I do consider that Cybele worshipping might be connected to another goddess, Venus precisely, as we know that they were worshipped especially in Dalmatia. Finally, I may remind of a deeper feminine involving within the religious community who worshipped Cybele, far from what we know on the other worshipped divinities in Drobeta.

Fig. 1. Statuetă fragmentară a lui Venus (după Antal 2016). /
A fragmentary statue of Venus (according to Antal 2016).

Fig. 2–4. Postamente cu reprezentarea capului de taur sau de berbec dispus
între doi lei (foto: Mariana Balaci). / Pedestals carrying the image of the head
of a bull or a ram, placed between two lions (photo: Mariana Balaci).

O GEMĂ ROMANĂ DE LA BIERTAN

Adinel C. Dincă, Radu Ardevan***

Cuvinte cheie: gemă romană, reciclare, sigiliu, cultura Renașterii, Biertan

Keywords: Roman gem, recycling, seal, the Renaissance culture, Biertan

De curând a fost cercetată și publicată o scrisoare medievală fragmentară pe hârtie, redactată în latină și databilă larg în prima jumătate a secolului al XVI-lea (vezi Fig. 1–2). Ea a fost închisă cu un sigiliu din ceară verde, în care s-a păstrat impresiunea unei geme antice utilizată ca piatră de inel precum și ca sigiliu¹ (vezi Fig. 3). Acest detaliu permite reconstituirea unei piese glip-tice antice pierdute, și de aceea beneficiază acum de atenția cercetătorilor. Dar efortul de a elucida soarta acestei piese și contextul refolosirii ei în vremea Renașterii impune și o investigare a documentului în cauză.

Este vorba de o epistolă cu caracter personal, scrisă de magistrul Lucas (†1547), preot paroh al localității Biertan începând cu 1522, un om învățat (absolvent al Universității din Viena în anul 1514)² și influențat de cultura Renașterii, asemeni contemporanilor săi situați în oficii similare. Mai mult, magistrul Lucas se afla în relații cu o serie de persoane cultivate din cercurile clericale ale Transilvaniei de sud, atât prin prisma activității sale de natură administrativă ca decan al Capitlului Sibiu (din 1526 până la moartea sa) cât și ca parte a unei rețele sociale, cuprinzând reprezentanți ai clerului parohial și funcționari laici, din provincia natală dar și din centre europene. Destinatarul misivei nu poate fi precizat, dar pare să fi fost tot un membru de seamă al clerului din arealul sibian, doctor în drept canonic și drept civil³. Mediul surprins în acest document poate fi definit drept cel al elitei intelectualilor vremii, un grup de formație teologică și juridică largă în medii universitare din centrul și

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Trans.Script. Centru de diplomatică și paleografie documentară medievală, str. Napoca, nr. 11, e-mail: adinel.dinca@ubbcluj.ro

** Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Centrul de Studii Romane, str. Moșilor, nr. 11, e-mail: rardevan@gmail.com

¹ Dincă 2020a, 376–377, 381.

² Tüskés 2008, nr. 6633; Dincă 2020, 16–17.

³ Dincă 2020a, 377–378.

sudul continentului. Or, acești oameni își scriau frecvent, se exprimau fluent într-o latină corectă și manifestau un interes viu pentru cultura clasică și pentru arta renescentistă⁴, fiind temeinic racordați la tendințele majore din Europa acelei epoci⁵. În spațiul transilvan, generația lor este de fapt cea dintâi care împărtășește ideile și sensibilitățile Renașterii. Exact din această epocă datează și primele informații despre interesul cărturarilor locali pentru redescoperirea trecutului⁶, și mai ales pentru moștenirea culturală a Antichității⁷. Receptarea formelor culturale specifice antichității grecești și romane reprezintă de altfel un fenomen care a cuprins întregul continent⁸ în prima etapă a răspândirii Umanismului renescentist, absorbit sincron și în Transilvania anterior Reformei. Preponderența sașilor ardeleni ca agenți de transfer cultural în acest context s-a datorat în primul rând numărului mare de tineri care au ales să își desăvârșească pregătirea academică în străinătate, mai ales în Italia. Nu trebuie de asemenea ignorat nici faptul că epistolele schimbate între intelectualii sași ai vremii au circulat între localități rurale: educația literată le-a asigurat tinerilor instruiți oficii rentabile în satele ardeleni, iar efervescența intelectuală manifestată aici nu a fost mai prejos centrelor urbane ale provinciei⁹.

Din scrisoarea discutată acum s-a păstrat doar jumătate, ca foaie uitată într-un volum tipărit din 1504 ce cuprindea texte juridice¹⁰; a fost folosită probabil ca semn de carte, iar conservarea ei este precară¹¹. Cu atât mai mult surprinde faptul că, din pură întâmplare, a ajuns până la noi impresiunea sigiliului folosit de expeditor. Aceasta se compune dintr-o picătură de ceară verde, imprimată cu o piatră de inel. Dimensiunile acestei pietre pot fi măsurate: 17 × 12 mm, deci o formă ovală; evident, grosimea ei rămâne necunoscută. Piesa gravată (piatră semiprețioasă ori poate doar sticlă) era încastrată într-o montură, ale cărei urme sunt vizibile în cercul perlat care înconjoară imaginea centrală, precum și în marginea striată din exteriorul acesteia. În partea superioară se mai disting alte elipse concentrice exterioare. Toate acestea nu pot

⁴ Firea 2013.

⁵ O indicație importantă în acest sens este oferită de scrisul practicat, în care tradiția gotică este însoțită de influența grafiei umaniste de sorginte italiană (Dincă 2020a, 376–378; Dincă 2021).

⁶ De exemplu Adrian Wolphard (†1544), colecționar de oase de dinozauri, vezi Vekov 2013.

⁷ CIL III, p. 153–156; IDR I, p. 37–38. Johannes Mezerzius (Megyericsei) (†1517), secretar al episcopului de Alba Iulia, a fost un pasionat colecționar de material epigrafic roman al Daciei carpatice, vezi Ábel 1883 și Marton 2007. Un caz similar, puțin ulterior: Petruț 2020, 188–189.

⁸ Buck 1981; Landfester 2018.

⁹ Dincă 2020b; Dincă 2021b.

¹⁰ Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, V. v. 74: Gregorius IX, papa, *Decretales: cum summariis suis et textuum divisionibus ac rubricarum continuationibus*, Veneția, 1504.

¹¹ Dincă 2020a, 376.

proveni de la piesa gravată din centru, ci numai din montura acesteia, deci din inelul în care piatra fusese fixată (vezi Fig. 4). Complexitatea monturii se potrivește mai curând podoabelor medievale¹² decât inelelor din epoca romană¹³. Nu este exclus ca piatra gravată să fi fost cu ceva mai mare, iar montura să-i fi acoperit o porțiune din margine.

Se impune observația că imaginea vizibilă pe suprafața pietrei gravate, cea care ocupa centrul piesei, apare în relief. Acest detaliu ne asigură că este vorba de o piesă gravată în adâncime, a cărei impresiune putea da acest rezultat. Așadar, avem de-a face cu toată certitudinea cu o gemă. Mai trebuie reamintit că pe impresiune se inversează și sensul imaginii, care apare „în oglindă”.

Precizarea figurației nu este chiar ușoară, dată fiind și starea de conservare a impresiunii sigilare (vezi Fig. 5). Distingem un bust în profil stânga, drapat. Atât coafura cât și forma drapajului arată că este vorba de un personaj feminin. Evident, pe piatra gravată portretul feminin apărea în profil dreapta. Drapajul a fost redat destul de stângaci, probabil cu intenția de a evidenția și un pandantiv pectoral (?), iar coafura este schițată sumar. Teoretic este posibil ca imaginea să fi înfățișat o femeie cu un sân dezgolit¹⁴, dar claritatea redusă împiedică orice certitudine în acest sens¹⁵.

De fapt, sunt greu de formulat judecăți de valoare artistică doar pe baza unei vechi impresiuni în ceară, slab conservate. Gravura destul de comună poate sugera un atelier provincial și un meșter gravor de iscusință medie. Analogii suficiente¹⁶, îndeosebi pe monetele romane¹⁷, arată că acest fel de coafură feminină datează cu precădere din prima treime a secolului III p. Chr., adică din vremea dinastiei Severilor¹⁸. Așa credem că se poate data și confecționarea gemei în discuție.

Desigur, moda introdusă de împărăteasa la Roma era urmată larg în provincii, și apare la reprezentările feminine din toate categoriile de produse artistice. Este posibil ca o mică piatră gravată să o reprezinte pe o împărăteasă anume, dar nu este deloc obligatoriu să fie așa; existau multe piese cu portretele

¹² Țicu 2009, 41–44, 153–184, Fig. 5–13.

¹³ Guiraud 1989, 181–199; Hamat 2016, 94–98.

¹⁴ Posibilitatea, împreună cu o eventuală conexiune cu reprezentările zeiței Isis, ne-a fost sugerată de prof. dr. I. Piso; îi adresăm și pe această cale mulțumirile noastre.

¹⁵ Într-adevăr, pe pieptul personajului feminin pare a se distinge o formă discoidală, dar în mijlocul acesteia s-ar zice că se vede silueta unei viețuitoare (insectă?), așa că ar putea fi vorba și de un pandantiv. Oricum, imaginea rămâne neclară.

¹⁶ Diaconescu 2005, I, 420; II, 108, 115–119, 129.

¹⁷ RIC IV/1, Pl. IX/1–18, XI/1–6, XIII/11–20, XV/10, XVI/1, 3; RIC IV/2, Pl. III/7–15, V/1–7, VII, VIII/10–11, IX/1–7.

¹⁸ Marsden 2012, 164.

unor persoane particulare, și orice imagine feminină putea trăda influențe ale modei imperiale din respectivul moment¹⁹.

Ne putem gândi și la o reprezentare a zeiței egiptene Isis, atât de populară în lumea romană a epocii²⁰; într-adevăr, uneori ea apare cu sânul stâng dezvelit, dar de obicei mai poate fi recunoscută și prin alte atribute, și în plus nu se mai cunosc geme cu această imagine²¹. Prin urmare, nu dispunem de suficiente argumente spre a afirma că avem o reprezentare gliptică a Isidei.

Dar gema prezintă și câteva semne mici, dispuse în fața portretului reprezentat (la stânga privitorului pe impresiunea sigilară, deci la dreapta lui pe piatra gravată). Nu suntem siguri că le-am înțeles corect. În dreptul feței personajului reprezentat apar două semne pe care cu greu le-am putea identifica drept litere; ar putea fi vorba și despre două protome de Capricorn adosate sau două reprezentări miniaturale ale cornului abundenței²²; nu e imposibil nici să avem de fapt câte o imagine miniaturală pentru fiecare din ele. Mai jos, în dreptul umărului, de la stânga spre dreapta (adică invers de cum apare privitorului de azi), se poate distinge un V și apoi o hastă groasă. Teoretic, nu putem exclude o gravare ulterioară a acestor semne, cândva în epoca medievală, mai ales că inciziile lor par mai grosolane decât cele ale portretului; dar nu avem niciun argument sigur în acest sens. Cum multe geme purtau și inscripții²³ ori mici semne în câmp, este posibil să avem și acum un asemenea caz, iar aspectul inciziilor să fie doar expresia nepriceperii meșterului provincial.

Pentru semnele din rândul inferior rămâne o posibilitate de a le citi *V F* (dacă hasta exterioară, ce prezintă o îngroșare la capătul superior, poate fi luată drept un *F* incorect incizat). În acest caz, lectura cea mai probabilă ar putea fi *V(ivas) f(elix)* sau *V(tere) f(elix)*, formule bine cunoscute în epocă, uneori atestate și pe micile pietre gravate²⁴. Iar Capricornul este un cunoscut semn zodiacal²⁵, în timp ce *cornucopia* figurează și ca simbolizând o personificare, anume pe *Fecunditas*²⁶. Apariția acestor semne pe o gemă poate fi explicată prin caracterul personal al piesei²⁷, pe care putea figura chipul unei persoane împreună cu – spre exemplu – o aluzie la data nașterii și o urare de bine. Desigur, această

¹⁹ Dembski 2005, 40–41; Marsden 2012, 164, 168–170. Vezi *supra*, nota 14.

²⁰ Vezi *supra*, nota 14.

²¹ Tran tam Tinh 1990, 785.

²² Pentru această din urmă eventualitate vezi Aubry 2012, 245. Dublul *cornucopia* apare uneori pe monetele vremii (RIC IV/1, 25, 137, 140, 141, 175; RIC IV/2, 46, 47, 51, 59, 92, 96, 97, 100, 122, 173, 175).

²³ Aubry 2012; Hamat 2014, 129–131, 137–142.

²⁴ Hamat 2014, 140–141.

²⁵ Haebler 1890.

²⁶ Aubry 2012, 245.

²⁷ Lapatin 2012, 96; Pombo Cravinho 2014, 74.

ipoteză ar putea fi confirmată doar de analogii convingătoare, ceea ce pentru moment nu izbutim a oferi.

Însă dacă figurația și datarea gemei în cauză pot fi cât de cât precizate, nimic nu ne informează despre proveniența ei. Posesorul din secolul al XVI-lea, magistrul Lucas, om umblat prin Europa centrală, putea s-o fi achiziționat de oriunde. Biertan a fost doar domiciliul său la momentul redactării scrisorii. Prin urmare, gema este atestată momentan acolo, dar nu îi putem preciza obârșia. În orice caz, piesa a fost remontată și refolosită în secolul XVI. Un caz paralel, semnalat recent²⁸ și care urmează a fi la rândul său investigat mai îndeaproape, îl constituie sigiliul personal al preotului Marcus Polnar (†1506), paroh în Șaeș, Saschiz și Sighișoara, absolvent al facultății din Viena și doctor în drept canonic al Universității din Padova. Impresiunea sigiliului său inelar, păstrată pe două documente aflate acum în arhivele sibiene²⁹ (o gemă romană datând din primele trei secole creștine?), pare a o reprezenta pe zeița Victoria încoronând un individ anonim, probabil un împărat. Exemplul citat, parte a unei mai ample explorări a tipologiei amprentelor sigilare ale parohilor ardeleni³⁰, scoate în evidență și practica reciclării măruntelor obiecte decorative care au supraviețuit trecerii timpului și care și-au găsit o nouă utilitate la mai bine de un mileniu de la crearea lor. Aspectul pragmatic este însă dublat de o valoare simbolică impregnată în aceste podoabe antice: pentru utilizator, era atestată în mod public aderarea la un set de valori cu vocabular universal, ușor recognoscibil.

Impresiunea sigilară studiată acum pune în lumină un fenomen specific culturii europene la sfârșitul Evului Mediu, anume colecționarea și refolosirea micilor pietre gravate antice, inclusiv ca sigilii³¹. Această practică a fost mai extinsă decât ar părea la prima vedere³², și ea a cuprins și teritoriul României de astăzi³³. Un asemenea comportament exprimă interesul sporit al oamenilor educați pentru moștenirea culturală și artistică a Antichității clasice, trăsătură esențială a lumii europene premoderne. Credem că acest fenomen în spațiul nostru ar merita o atenție sporită din partea cercetării istorice contemporane.

²⁸ Dincă 2021c.

²⁹ Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, *Colecția de documente medievale*, U V, nr. 33 și nr. 35.

³⁰ Ștefan 2021.

³¹ Henig 2008, 25–28; Veymiers 2014, 209.

³² Marsden 2012, 163; Gesztely, Rácz 2006.

³³ Țicu 2009, 161, 163, 164, 165.

BIBLIOGRAFIE

Ábel 1883,

E. Ábel, *Johannes Mezertius, der Begründer der dacischen Epigraphik*, în P. Hunfalvy, G. Heinrich, eds., *Ungarische Revue*, Leipzig – Berlin – Wien, 1883, 376–378.

Aubry 2012,

S. Aubry, *Inscriptions on Portrait Gems and Discs in Late Antiquity (3rd –6th centuries AD). Between Epigraphical Tradition and Numismatic Particularism*, în Ch. Entwistle, N. Adams eds., 'Gems of Heaven'. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600²*, London, 2012, 239–247.

Buck 1981,

A. Buck, ed., *Die Rezeption der Antike – Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*, Hamburg, 1981.

Dembski 2005,

G. Dembski, *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum*, Wien, 2005.

Diaconescu 2005,

Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, I-II, Cluj-Napoca, 2005.

Dincă 2020a,

A. C. Dincă, *Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european*, în *AIIGB Series Historica*, LIX, 2020, 361–384.

Dincă 2020b,

A. C. Dincă, *Începuturile scrisului istoric în Transilvania medievală (până la mijlocul veacului al XVI-lea)*, în Monica Dejan, ed., *Scris, scriitură, text în Țările Române: (secolele XV-XVIII)*, Suceava, 2020, 137–166.

Dincă 2021a,

A. C. Dincă, *Forme umanistiche di scrittura in Transilvania: comparsa, diffusione, evoluzione (circa 1500)*, în I. M. Damian, Monica Fekete, eds., *Convergenze culturali: umanesimo e spazio romeno (secoli XIV-XVI). Atti del Convegno di Studio (Cluj-Napoca, 24–25 maggio 2018)*, Cluj-Napoca, 2020, 99–144.

Dincă 2021b,

A. C. Dincă, *Dorfkirche und Schriftlichkeit in Siebenbürgen um 1500*, în U. A. Wien, ed., *Common Man, Society and Religion in the 16th Century. Piety, Morality and Discipline in the Carpathian Basin*, Göttingen, 2021, 39–53.

Dincă 2021c,

A. C. Dincă, *Marcus Polnar (†1506): A Bright Star in the Constellation of a Transylvanian Family*, în *Specimina nova*, 2021, sub tipar.

Firea 2013,

C. Firea, «*Per bireti nostri capiti impositionem investimus ...*». Arhipresbiteri, însemne heraldice și artă în Renașterea timpurie din Transilvania, în *ArsTrans*, XXIII, 2013, 99–122.

Gesztely, Rácz 2006,

T. Gesztely, Gy. Rácz, *Antikgemmapecsétek a középkori Magyarországon. Antike Gemmensiegel im mittelalterlichen Ungarn*, Debrecen, 2006.

Guiraud 1989,

Hélène Guiraud, *Bagues et anneaux de l'époque romaine en Gaule*, în *Gallia*, 46, 1989, 173–211.

Haebler 1890,

P. Haebler, *Capricornus*, în *RE* III, 2, 1890, 1550–1551.

Hamat 2014,

Ana Cristina Hamat, *Bijuterii cu inscripție din provincia romană Dacia. I. Pietre gravate*, BHAUT 14, 2014, 129–160.

Hamat 2016,

Ana Cristina Hamat, *Inele sigilare descoperite pe teritoriul Daciei romane*, în *Sargetia*, 7, 2016, 85–108.

Henig 2008,

M. Henig, *The Re-use and Copying of Ancient Intaglios set in Medieval Personal Seals, mainly found in England: An aspect of the Renaissance of the 12th century*, în J. Cherry, J. Robinson, eds., *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London, 2008, 25–34.

Landfester 2018,

M. Landfester, ed., *The Reception of Antiquity in Renaissance Humanism*, în *Brill's New Pauly – Supplements* 8, Leiden, 2018.

Lapatin 2012,

K. Lapatin, Grylloi, în Ch. Entwistle, N. Adams, eds., 'Gems of Heaven'. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600*², London, 2012, 88–98.

Marsden 2012,

A. Marsden, *Overtones of Olympus. Roman Imperial Portrait Gems, Medallions and Coins in the 3rd century AD*, în Ch. Entwistle, N. Adams, eds., 'Gems of Heaven'. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600*², London, 2012, 163–178.

Marton 2007,

J. Marton, *The History of Roman Catholic Theological Education in Transylvania*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica-Latina*, LII/1, 2007, 15–23.

Petruț 2020,

D. Petruț, *The Roman epigraphic collection of 17th century antiquarian Ferenc Lugossy from Petreștii de Jos (Cluj County)*, în *ActaMN*, 57/I, 2020, 187–204.

Pombo Cravinho 2014,

Graça Maria Pombo Cravinho, *Glíptica romana em Portugal*, teză de doctorat mss., Santiago de Compostella, 2014.

Ștefan 2021,

A. Ștefan, *Seals of Transylvanian Saxon Priests from the First Half of the 16th Century*, în U. A. Wien, ed., *Common Man, Society and Religion in the 16th Century. Piety, Morality and Discipline in the Carpathian Basin*, Göttingen, 2021, 64–77.

Țicu 2009,

D. Țicu, *Arta minoră medievală din Banat./ Minor Medieval Art in Banat*, Timișoara, 2009.

Tran tam Tinh 1990,

V. Tran tam Tinh, *Isis*, în *LIMC*, V.1, 1990, 761–796 (text) și V.2, 1990, 501–526 (Fig. 1–364).

Tüskés 2008,

A. Tüskés, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Students from Hungary at the University of Vienna 1365–1526*, Budapest, 2008.

Vekov 2013,

K. Vekov, *Sárkányok és humanisták*, în *ErdMúz*, LXXV/4, 2013, 25–31.

Veymiers 2014,

R. Veymiers, *Ἰλαεὺς τῶ φοροῦντι. Sérapis sur les gemmes et les bijoux antiques. Supplément II*, în *Bibliotheca Isiaca III*, eds. L. Bricault, R. Veymiers, Bordeaux, 2014, 207–244.

A ROMAN GEM FROM BIERTAN

Abstract

A sealing impression on wax from the 16th century preserved the image of a Roman gem dating at the 3rd century A.D. It seems to have been produced in a provincial work shop, but we do not know the gem provenience. It was used as a seal by a Saxon priest in Biertan, a person fed by the Renaissance culture. Reusing of the antique engraved gems is to be noted down at that time, a sign of European tendencies of the era.

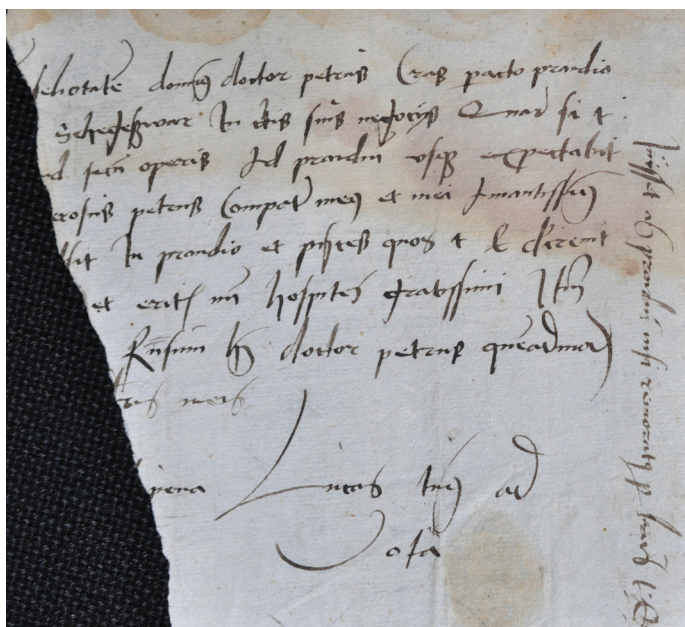

Fig. 1. Foaia de scrisoare din Biertan, pagina 1. /
Sheet of the letter from Biertan, page 1.

Fig. 2. Foaia de scrisoare din Biertan, pagina 2. /

Sheet of the letter from Biertan, page 2.

Fig. 3. Impresiunea sigilară în ceară. / The sealing impression on wax.

Fig. 4. Impresiunea sigilară mărită și cu etalon. / The sealing impression – enlarged image with standard.

Fig. 5. Impresiunea sigilară mărită. / The sealing impression – enlarged image.

FOUR EARLY BYZANTINE INSCRIBED RINGS FROM ANTIOCH-ON-THE-ORONTES WITH AN APPENDIX ON THREE OTHER INSTRUMENTA

Ergün Laflı*, Maurizio Buora**

Keywords: inscribed rings, *instrumenta inscripta*, Antioch-on-the-Orontes, southeastern Turkey, northwestern Syria, Early Byzantine period, Byzantine epigraphy

Cuvinte cheie: inele cu inscripție, *instrumenta inscripta*, Antiochia pe Orontes, sud-estul Turciei, nord- vestul Siriei, perioada bizantină timpurie, epigrafie bizantină

Introduction

Scholarly literature on Late Roman and Byzantine rings in Asia Minor is not abundant (Map 1). Apart from the Sardis finds, which amount to a few dozen¹, there is a collection of over a hundred specimens from Ephesus which have recently been published by Andrea M. Pülz². Of these only a small proportion bear inscriptions or figurative compositions. The authors of this paper have published recently another 13 rings³. Overall no more than two hundred rings are published. Obviously, the isolated specimens found during excavations and those preserved in various museums around the world must be properly analysed and published.

Early Byzantine jewellery perpetuated those Roman traditions which were kept alive in its capital, Constantinople, but also in other metropolitan cities, such as Ephesus and Antioch-on-the-Orontes (Map 1). Roman techniques and styles were the foundation of the skills even of those Byzantine goldsmiths who were not complete imitators; some innovations such as the use of Christian iconography and further perfection of new and old techniques occurred. As

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Oda No A-418, Tinaztepe/Kaynaklar Yerleşkesi, Buca, TR-35160 Izmir, Turkey, e-mail: elafli@yahoo.ca

** Società Friulana di Archeologia, c/o Via Gorizia 16, I-33100 Udine, Italy, e-mail: mbuora@libero.it

¹ Waldbaum 1982, nos. 813–852.

² Pülz 2020, nos. 110–185.

³ Laflı, Buora 2021.

production in Constantinople increased it surpassed the old jewellery centers of Alexandria and Antioch. Byzantine jewellery had a huge influence on the manufacturing of personal decorations across the rest of the medieval world. The Early Byzantine jewellery technique and their products, especially bronze ornaments, from eastern centers such as Antioch and Alexandria, are, however, almost entirely unknown in scholarly literature. Antioch-on-the-Orontes (modern Antakya, in the province of Hatay, in southeastern Turkey) was one of the great cities of the Byzantine world and remained an important city through the Seljuk, Crusader and Ottoman periods. From 1932 to 1939, an archaeological expedition at Antioch by a consortium of institutions, including Princeton University, produced a remarkable wealth of excavated finds that opened new lights onto a city that played a fundamental role in the shaping of developing political life and cultures in the Greek, Roman and Byzantine East for more than a millennium. It may have had up to 250,000 people during Augustan times, but declined into relative insignificance during the Middle Ages because of warfare, repeated earthquakes, and changes in trade routes.

Unfortunately, the number of excavated rings in Antioch or in any other place in Asia Minor or Syria is not large, even though there are many thousands of Byzantine rings, especially in bronze, stored in Turkish local museums. We therefore present here a collection of four well-preserved inscribed rings curated in the Archaeological Museum of Hatay, probably coming from ancient Antioch-on-the-Orontes or its surroundings. The Archaeological Museum of Hatay was founded in the early 1930s and owns an extensive collection of Greek, Roman and Byzantine bronzes and jewellery. All of these four rings as well as three items in the appendix are held in the museum by acquisition. The chronology of these unpublished rings is not easily to determine; nevertheless by form and type of inscription etc. they can generally be attributed to the Early Byzantine period, from the sixth century AD onwards.

At the end of this brief paper three further trinkets from the same museum are presented. The first one is an uninscribed finger ring, the second one is a pendant with an inscription. The last one is again a ring, with an Early Arabic-Islamic inscription.

Catalogue

1. A bronze finger ring of an unknown person (Fig. 1)

Acc. no. 9315. Purchased on 12 January 1963. The rod is broken into four fragments. Silver band ring with an oval bezel on which there is an apparently (unclear) representation of a person. A line is inscribed towards the edge which surrounds two other (?) lines incised in the central part and delimited by a curvilinear incision. Text in the centre ΩΧΕΡΑ / CI --- A / T - AP. In the marginal line A — NIYVX —.

The outer line text is not legible at all.

2. Bronze finger ring of Epiphanius (Fig. 2)

Acc. no. 9320. Purchased on 30 January 1963.

H 40 mm and width 24 mm.

State of preservation: Very bad, with part of the border missing.

Cast with a plain hoop, round in section, tapering slightly towards the shoulders and merging with the underside of the almond-shaped bezel, which is engraved with a galloping horse and inscription in two lines in lower register ΕΠΙΦΑ / ΝΙΟΥ (Επιφανίου).

Translation. I am property of Epiphanius.

Clearly it is a ring bearing the name of the owner, i.e. Epiphanius.

Sixth-seventh century AD.

3. Bronze finger ring of another Epiphanius (Fig. 3)

Acc. no. 9321.

Width of bezel 19 mm.

Cast with a plain hoop, round in section, tapering slightly towards the shoulders and merging with the underside of the disk-shaped bezel with a flat surface. The ring has a semicircular section rod.

Inscription in three lines ΘΘΘ / ΕΠΙΦΑ / ΝΙΟΥ (Επιφανίου).

Translation. ΘΘΘ. I am property of Epiphanius.

The name Epiphanius was evidently widespread in and around Antioch. It appears on ring no. 2 (above).

Sixth to seventh century AD.

4. Bronze finger ring of a possible Sergius (Fig. 4)

Acc. no. 12236.

Width of square bezel 21 mm.

Band ring, with triangular section rod and convex sides on the outside. The applied bezel is flat and has a square area within a frame which is divided into several quadrangular cells in turn. This patterning is framed with a finely-etched border of lines on all four sides. Its band is thick, very symmetrical, extremely smooth all over, soldered to the back of its square bezel and defined at the edges. The decorated frame recalls some patterning examples of Ephesus, published by Andrea M. Pülz but without firm date⁴. In the first line the letter Σ appears in the center, while in lower register, likewise in the center, there is a kind of monogram in which it seems to be able to distinguish an epsilon, perhaps an upsilon and a retroverted gamma. Perhaps name of the owner was ΣΕΡΓΙΟΣ (Σέργιος).

The presence of the monogram points to a date in the sixth century or later.

⁴ Pülz 2020, 69–70, nos. 139–142.

Appendix: three other trinkets

5. A bronze finger ring without inscription (Fig. 5)

Acc. no. 15835.

H 18 mm and width 22 mm.

In the center, a square with lowered corners, which was covered with blue enamel in antiquity. In the square its center is rotated by 90 degrees within an equally square frame. Its surface is smooth.

It corresponds to type 2.VII.2a of Baldini Lippolis, which she dated to the seventh century⁵.

According to Jeffrey Spier the presence of a smooth square bezel on the rings suggests a late date in the fifth century AD. Spier believes that there are numerous such examples which were produced in Constantinople⁶.

Dating. From the sixth century AD.

6. An inscribed pendant with holy rider nimbate, holding spear, riding to right (Figs. 6a-b)

Acc. no. 8737.

H 33 mm and width 22 mm.

Originally to be hung on a chain. The pendant (or perhaps amulet) has an elliptical shape, with a perforated loop hole above for suspension.

On the main face it features the image of a saint on horseback with a halo (St George?), riding to right. The horse is rearing. The „holy rider” figure that was simply incised, holds a long cross in his right hand, like a spear. On the back an inscription was engraved in three lines, not previously comprehended.

+ ΘΚ / ΣΤΟΙ / ΚΟΝ

Θ[εοῦ] κ[ύριον] [Χρ]ιστο[ῦ] εἰκόν[α]

Translation. Image of God and Christ

We do not know if the third line should be read as ΣΤΟΙΚΟΝ or ΙΚΟΝ as an iotacism of εἰκόνα, i.e. image. The first letter of the second line, which is poorly legible, seems to be a sigma (but not in semilunate form). From the Byzantine period onwards, compositions with the „rider saint” or the „holy rider” are numerous and contain different elements⁷. On this particular object from Hatay, however, it is not possible to determine whether the male figure was a traveler or a mounted warrior. In any case this was a common motif in Early Byzantine period and was probably used to protect both a woman’s womb from miscarriage and children from demons and sickness. In Early Byzantine period there are almost no iconographic instances of riders on a stationary horse.

Comparanda. For some examples of pendants with a similar representation, see Bonner 1950, 294, nos. 298–304, no. 306, pls. 15–16 and 303.

⁵ Baldini Lippolis 1999, 204.

⁶ Spier 2010, 15.

⁷ See Spier 1993, 31 and Vikan 1991/1992; Kotanski 2020.

From the sixth century AD onwards.

7. A bronze finger ring with a probable Early Arabic-Islamic inscription (Fig. 7)

Acc. no. 13408. Purchased on 2 April 1970 from Mr İbrahim Katum.

Diameter 17 mm and h of rod 5 mm.

Cast with a plain hoop, round in section, tapering slightly towards the shoulders and merging with the underside of the disk-shaped bezel with a flat surface and a distinct edge by a line. The actual ring is made up of a thin band. The bezel is divided by three horizontal lines into three parts, each of which bears some indiscernible Early Arabic-Islamic scripts.

Presumably Middle Byzantine period.

Conclusions

Compared to other studies – except the exemplary case of Ephesus – our short contribution features a dozen rings inscribed or in any case marked with decoration, coming only from Antioch-on-the-Orontes or probably from its territory.

Of course, they do not exhaust the whole range of Byzantine rings, but offer new and interesting subjects for study. We have not found extraordinary examples. The evolution of the rings towards a purely graphic decoration seems evident, as in our no. 4.

Notes and acknowledgements

For the study of these seven objects at the Archaeological Museum of Hatay an authorisation has been issued to Ms Göknur Geçimli (Dokuz Eylül University, Izmir) in the course of her Master's thesis by the Directorate of the Museum of Hatay on 23 December 2019 and numbered as 36840858–155.01-E.1062933. Documentation was done by G. Geçimli in August 2020 who took all the photos for which we would like to thank her. Map 1 was arranged by Dr Sami Patacı (Ardahan) in 2021 for which we would like to express Dr Patacı our gratitude.

We also would like to thank Professor Peter Liddel (University of Manchester) for his kind revision of our text.

BIBLIOGRAPHY

Baldini Lippolis 1999,

I. Baldini Lippolis, *Loreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, in *Bibliotheca archaeologica*, 7, Bari 1999.

Bonner 1950,

C. Bonner, *Studies in magical amulets, chiefly Graeco-Egyptian*, in *University of Michigan Studies, Humanistic Series*, 49, Ann Arbor 1950.

Kotansky 2020,

R. D. Kotansky, *A bronze "rider saint" pendant with the Lord's prayer*, in *Early Christianity*, 11, 2020, 229–243.

Laflı, Buora 2021,

E. Laflı, M. Buora, *Inscribed finger rings from Late Antique and Byzantine Asia Minor, in Greek, Roman and Byzantine bronzes from Anatolia and neighbouring regions*, E. Laflı ed., BAR S3038, Oxford 2021, 273–282.

Pülz 2020,

A. M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, in *Forschungen in Ephesos herausgegeben vom Österreichischen Archäologischen Institut der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 18/1, Vienna, 2020.

Spier 1993,

J. Spier, *Medieval Byzantine magical amulets and their tradition*, in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 56, 1993, 25–62.

Spier 2010,

J. Spier, *Some unconventional Early Byzantine rings*, in *"Intelligible beauty": recent research on Byzantine jewellery*, C. Entwistle, N. Adams, eds., British Museum Research Publication, No. 178, London, 2010, 13–19.

Vikan 1991/1992,

G. Vikan, *Two Byzantine amuletic armbands and the group to which they belong*, in *The Journal of the Walters Art Gallery*, 49/50, 1991/1992, 33–51.

Waldbaum 1983,

J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: the finds through 1974*, in *Archaeological Exploration of Sardis, Monograph*, 8, London, 1983.

PATRU INELE INSCRISE BIZANTINE DE LA ANTIOHIA PE ORONTES CU ANEXĂ PE ALTE TREI INSTRUMENTA

Rezumat

În acest scurt articol vă prezentăm o colecție de patru inele cu inscripție, păstrate în Muzeul de Arheologie din Hatay din sud-estul Turciei, provenind probabil din antica Antiohia de pe Orontes. Aceste inele de bronz aparțin unei persoane necunoscute, unei persoane numite Epiphanius, unui alt Epiphanius și unui posibil Serghius. Cronologia

acestor inele inedite nu este ușor de determinat; cu toate acestea, după forma și tipul inscripției etc., ele pot fi atribuite în general perioadei bizantine timpurii, începând cu secolul al VI-lea d. Hr. La sfârșitul acestei lucrări sunt prezentate alte trei bijuterii, din bronz, păstrate în același muzeu. Primul este un inel de deget neinscripționat, al doilea este un pandantiv cu inscripție, iar ultimul este un alt inel, cu o probabilă inscripție arabo-islamică timpurie.

Map 1. Places referred to in the text (by Pataci 2021). / Locațiile la care se face referire în text (după Pataci 2021).

Fig. 1. A ring of an unknown person; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 9315 (photo by G. Geçimli, 2020).
/ Inel al unei persoane necunoscute, Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 9315 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 2. Ring of Epiphanius; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 9320 (photo by G. Geçimli, 2020). / Inelul lui Epiphanius; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 9320 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 3. Ring of another Epiphanius; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 9321 (photo by G. Geçimli, 2020). / Inelul unui alt Epiphanius; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 9321 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 4. Ring of a possible Sergius; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 12236 (photo by G. Geçimli, 2020). / Inelul unui posibil Sergius; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 12236 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 5. A ring without any inscription; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 15835 (photo by G. Geçimli, 2020). / Inel fără inscripție; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 15835 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 6a-b. An inscribed pendant; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 8737 (photo by G. Geçimli, 2020). / Pandantiv fără inscripție; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 8737 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

Fig. 7. A ring with a probable Early Arabic-Islamic inscription; Archaeological Museum of Hatay, acc. no. 13408 (photo by G. Geçimli, 2020). / Inel cu o posibilă inscripție arabică-islamică timpurie; Muzeul de arheologie Hatay, inv. nr. 13408 (fotografie de G. Geçimli, 2020).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaArchCarp	– Acta Archaeologica Carphatica, Cracovia
ActaArhHung	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolisensis, Zalău
Adalya	– Adalya, The Annual of the Suna & Inan Kiraç Research Institute on Mediterranean Civilizations, Istanbul
AE	– L'Année Épigraphique, Paris
AÉ	– Archaeologiai Értesítő, Budapest
AFJ	– The Archaeological Forum Journal: CBA Yorkshire
Agria	– Annales Musei Agriensis, Eger.
AI	– Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AIAC	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie <i>George Barițiu</i> , Cluj-Napoca
AJA	– American Journal of Archaeology, Ann Arbor
AK	– Archäologische Korrespondenzblatt, Mainz
AlbaRegia	– Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
AMET	– Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Cluj-Napoca
AnatAnt	– Anatolia Antiqua (Eski Anadolu), Recueil de travaux publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil, Istanbul
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Antaeus	– Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antiquity	– Antiquity, A Review of World Archaeology, Durham
AO	– Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchAustr	– Archaeologia Austriaca, Viena
ArchHung	– Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArchaeolAnthropolSci	– Archaeological and Anthropological Science, Germania
Archaeologia	– Archaeologia, The Antiquaries Journal, London
Archaeometry	– Archaeometry, University of Oxford, Oxford

Archaeoslavica	– Archaeoslavica, Kraków
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași-București
ArhRoz	– Archeologické Rozhledy, Praga
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik, Ljubljana
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
ArsTrans	– Ars Transsilvaniae, Cluj-Napoca.
AS	– Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Ankara
ASF	– Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
AUA Hist.	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Alba Iulia
AUVT	– Annales de l'Université Valahia Targoviste, Târgoviște
BA	– Biblioteca de Arheologie, București
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BBAMÉ	– A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, Alba Iulia
Be-JA	– Bulgarian e-Journal of Archaeology, published by the Association of Bulgarian Archaeologists
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Timișoara
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BIAA	– British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
BJb	– Bonner Jahrbücher, Bonn
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia
BMB	– Biblioteca Muzeului Bistrița, Bistrița
BMM	– Bibliotheca Musei Marisiensis, Târgu Mureș
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca
BMP	– Bibliotheca Musei Porolissensis, Zalău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis, Sebeș
BrukAM	– Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
Carpica	– Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie, Bacău
CBSA	– Caiete Banatica, Seria Arheologie, Reșița
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din Romania, București
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Chiron	– Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Institut, München

CIL	– <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , 1863–
CN	– Cercetări numismatice, București
CollAn	– Colloquium Anatolicum. Anadolu Sohbetleri, Istanbul
Comunicări	– Comunicări. Seria arheologie, Craiova
Corviniana	– Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	– Crisia, Oradea
CȘ	– Comunicări Științifice, Mediaș
Cumania	– Cumania, Kecskemét
Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archeologie et d'Histoire Ancienne, București
Der Anschnitt	– Der Anschnitt, Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum, Bochum
Diacronia	– Revista Diacronia, Facultatea de Litere, Universitatea Alexandru Ioan Cuza din Iași, Iași
DL	– Hungarian National Archive Diplomatic Archive, Budapest
Drobeta	– Drobeta. Drobeta -Turnu Severin
EDCS	– <i>Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby</i> , http://db.edcs.eu
EM	– <i>Ethnology Monographs</i> , Pittsburgh
EphNap	– <i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca
Epigraphica	– <i>Periodico Internazionale di Epigrafia</i> , Italia
ErdMúz	– Erdélyi Múzeum Évkönyve, Kolozsvár
Eurasian Prehistory	– Eurasian Prehistory, Peabody Museum of Archaeology & Ethnology at Harvard University, Harvard
FD	– Foaia Diecezană, Caransebeș
FoliaArch	– Folia Aethaeologica, Budapesta
FontesArchHung	– Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
Gallia	– Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine, Paris
GeoEcoMar	– Geo-Eco-Marina, București, Constanța
Germania	– Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
Glotta	– Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, Göttingen
HD	– Epigraphische Datenbank Heidelberg, https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/
HEROM	– Journal on Hellenistic and Roman Material Culture
HM HIM	– Military History Institute and Museum – Historical Map Library, Budapest
HOMÉ	– A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
HSCPh	– Harvard Studies in Classical Philology, Harvard University
IDR	– <i>Inscriptiones Daciae Romanae</i> , 1975–
ILS	– <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892–1916

IGLSyr	– <i>Inscriptions grecques et latines de la Syrie</i> , 1929–
Indian J. Pure Appl. Phys.	– Indian Journal of Pure & Applied Physics, National Institute of Science Communication and Information Resources CSIR, New Delhi
ITM	– Internationale Tagungen in Mikulčice, Brno
IvEph	– <i>Die Inschriften von Ephesos</i> , 1979–1984
J. Raman Spectrosc	– Journal of Raman Spectroscopy, published by John Wiley & Sons, Ltd
JAA	– Journal of Archaeology & Art, Arkeoloji ve Sanat, Istanbul
JAR	– Journal of Archaeological Research
JAS	– Journal of Archaeological Science, published by Elsevier
JFA	– Journal of Field Archaeology, Boston University
JPEK	– Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
JPMÉ	– Jannus Panonionius Múzeum Évkönyv, Pécs
JRS	– The Journal of Roman Studies, Londra
KJM RA	– Katona József Museum of Kecskemét, Archaeological Repository, Kecskemét
Levant	– Levant, The Journal of the Council for British Research in the Levant, published by Routledge, Taylor & Francis Group
LIMC	– Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich-München-Düsseldorf
Limes	– Buletin Limes, Cluj-Napoca
Lupa	– <i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern</i> , http://lupa.at
MA	– Monumenta Archaeologica, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles
MAA	– Monumenta Avarorum Archaeologica, Budapest
Marisia	– Marisia, Tg. Mureş
MAS	– Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MCA	– Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MFME	– A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MNL OL	– Hungarian National Archive, Budapest
Mousaios	– Mousaios, Buzău
NAA	– New Aspects of Antiquity, London
Neo-Lithics	– Neo-Lithics, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, Berlin
NJAMÉ	– Nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyve, Nyíregyháza
OJA	– Oxford Journal of Archaeology, Oxford
Open Archaeol	– Open Archaeology, published by De Gruyter
ÖL	– Ősrégészeti Levelek, Budapest
ÖStA HKA KS	– Austrian State Archive, Court Archive – Map collection, Wien

ÖT	– Ősrégészeti Tanulmányok, Budapest
PA	– Patrimonium Apulense, Alba Iulia
Pallas	– Pallas. Revue d'études antiques
Pangeea	– Pangeea, Alba Iulia
PAT	– Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Paris
Peuce	– Peuce, Tulcea
Philologus	– Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption
Plural: History, Culture, Society	– Plural: History, Culture, Society, Journal of History and Geography Department, "Ion Creangă" State Pedagogical University, Chişinău
Pontica	– Pontica, Constanţa
Potaissa	– Potaissa, Turda
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
RCRFActa	– Rei Cretariae Romanae Fautores
RE	– Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RÉA	– Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RÉG	– Revue des Études Grecques, Sorbonne, Paris
RIC	– Roman Imperial Coinage, London
RO	– Routes de l'Orient. Revue d'Archéologie de l'Orient Ancien, Paris
RPh	– Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, Paris
SAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
SAC	– Sături arheologice cercetate în perioada 1983–1992, I – Brăila (1996), II – Bucureşti (1997)
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizaţiei Dacice şi Romane, Deva
SCIV(A)	– Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SEG	– <i>Supplementum epigraphicum Graecum</i> , 1923–
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timişoara
SlArch	– Slovenska Archeologia, Nitra
Specimina	– Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs
StAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
Starinar (N.S.)	– Starinar, Nouvelle Série, Beograd
StComSM	– Studii şi Comunicări, Muzeul Judeţean Satu Mare
StudClas	– Studii clasice, Bucureşti
Studia UBB	– Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca
SympThrac	– Symposia Thracologica, Bucureşti
Terra Sebus	– Acta Musei Sabesiensis, Sebeş

TFK	– Történeti földrajzi közlemények, Budapesta
TFT	– Településföldrajzi tanulmányok, Szombathely
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, București
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
TJM	– Thorma János Museum, Kiskunhalas
TörtSz	– Történelmi Szemle, Budapesta
Trivium	– Trivium. Revue franco-allemande de sciences humaines et sociales (on-line)
VAH	– Varia Archaeologica Hungarica. Budapest
ZfA	– Zeitschrift für Archäologie, Berlin
Ziridava	– Ziridava, Arad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi Ibidem prescurtat în forma Ibid., fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau Idem.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, paragraph – first line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (") using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For Archaeology, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortvy Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

STUDII ȘI ARTICOLE

MĂRGELE DIN PIATRĂ VERZUIE ÎN NEOLITICUL TIMPURIU DIN TRANSILVANIA? O ABORDARE INTERDISCIPLINARĂ A UNEI MICI PODOABE PREISTORICE DESCOPERITE LA LUNCA TÂRNAVEI, ROMÂNIA

Ioan Alexandru Bărbat, Tudor Tămaș, Simona Cîntă Pînzaru

Rezumat. La marginea localității Lunca Târnaviei, Romania, acum peste un deceniu, a fost descoperită întâmplător o mărgică din piatră de culoare verzuie în locul numit *Ierdaș*. Artefactul a fost identificat în vecinătatea unui complex neolitic timpuriu, specific complexului cultural Starčevo-Criș. La o primă vedere, aspectul obiectului de podoabă este asemănător cu mărgelile apărute în siturile neolitice din Balcani și Orientul Apropiat, nu puține dintre artefactele respective având doar câțiva milimetri în diametru și o cromatică verzuie a rocii din care au fost confecționate.

Piesa de podoabă a fost supusă unor investigații interdisciplinare non-distructive, în vederea determinării materiei prime, de tipul difracției de raze X și spectrometriei Raman, și observată la microscopul electronic (SEM) cu detector pentru microanaliză de raze X (EDS) pentru detalii foto și determinarea compoziției chimice calitative. Toate datele obținute ne confirmă că mărgica a fost obținută dintr-o rocă metamorfică, probabil de tipul unui șist verde sau a unui șist cloritos.

Corespondențele tipologice ale mărgelei din piatră și a unui mic lot de materiale arheologice din vecinătatea acesteia, toate descoperite la suprafața sitului Lunca Târnaviei-*Ierdaș*, ne oferă o nouă perspectivă asupra legăturilor culturale, la începutul mileniului VI BC, între comunitățile Starčevo-Criș din centrul Transilvaniei și cele aflate în zona Dunării Inferioare.

EXPLOATAREA ANIMALELOR ÎN AȘEZAREA DE EPOCA BRONZULUI (CULTURA TEI) DE LA MILITARI - CÂMPUL BOJA (BUCUREȘTI)

Georgeta El Susi

Rezumat. Deși există destule date arheologice asupra comunităților Tei, sub raport paleoeconomic, informația este deficitară, motiv pentru care am considerat necesară publicarea oaselor din campania 2014. Eșantionul avut în vedere cumulează 72 fragmente, databile în bronzul mijlociu (cultura Tei III). Lui i se adaugă un alt eşantion, care însumează 204 fragmente (tabel 2). Potrivit repartiției pe specii (tabel 1, fig. 1), din cele 72 piese, 15 sunt așchii neidentificabile, patru sunt coarne de cervidee cu urme de prelucrare/folosire și 53 sunt resturi determinate exact. Comparând datele dintre cele două tabele de frecvență, constatăm: ponderea mică a vânatului; frecvența mică a câinelui; ponderea importantă a calului, mai ales în lotul mai vechi. În rest, taxonii domestici comportă frecvențe variabile, greu de interpretat, având în vedere loturile mici. Bovinelor le aparțin 38 de fragmente osoase (71,7%) provenind de la cinci exemplare (35,72%). Cele câteva dimensionări ale oaselor lor indică exemplare destul de robuste (probabil masculii); femelele par gracile și scunde, dacă luăm în discuție oasele de la Popești (alt sit Tei). Per ansamblu, bovinele culturii Tei au o talie variind între 102,5-131 cm, cu o medie de 121,3 cm (N=3). Erau robuste, existând un pronunțat dimorfism sexual. În privința vârstelor de sacrificare, cei cinci indivizi au fost sacrificați în următoarele stadii: doi indivizi sub 2-2,5 ani, unul în jur de 2,5-3/3,5 ani, un altul pe la 6-9 ani și un alt exemplar (cel

castrat), peste 3-4 ani. Utilizarea vitelor la tracțiune a fost sugerată, în primul rând de metapodul de castrat, cât și de prezența a două falange cu exostoze (fig. 3/c). Este vorba de aceleași piese ce prezintă perforație pe fața plantară (fig. 8/c). Porcinelor le aparțin șase resturi (11,32%) de la trei indivizi (21,43), sacrificați între 2-2,5 ani (un individ) și 3-3,5 ani (doi indivizi). Puținele dimensionări sugerează specimene relativ robuste, mixajele cu mistrețul fiind foarte probabile. O singură talie de 78,37 cm a fost estimată pe oasele de la Popești (fig. 5), în rest nu există date de înălțime la greabăn pentru această epocă. Rumegătoarelor mici le aparține patru oase (7,55%), la trei indivizi (21,43%). Este vorba de un exemplar caprin și două ovine, sacrificate sub doi ani și între 4-6 ani. În privința taliei ovicaprinelor, lotul din 2000 a furnizat două valori, 73,7 cm (oaie) și 67,8 cm (capră), (fig. 6). De la cal provin trei resturi (5,67%) atribuite unui animal ce a atins stadiul adult (7,14%). Este vorba de un fragment de mandibulă, un metatars IV și o falangă proximală. Aceasta avea o lungime modestă, de numai 74,5 mm. Pe baza unui grafic de reprezentare a valorilor lungimii falangei I, în diferite culturi ale epocii bronzului, se poate presupune că, piesa noastră are valori modeste; provine de la un exemplar de talie mică, comun bronzului mijlociu și târziu (fig. 7). Lotul din 2014 conține un singur radius de câine, spart în vechime. Dintre speciile vâdate, amintim un singur fragment de omoplat, de bursuc. Analiza celor câteva oase și coarne cu urme de prelucrare/ folosire (fig. 8) completează datele eșantionului de față. În finalul articolului se face o discuție asupra economiei animaliere a comunităților bronzului mijlociu din sudul, sud-estul și sud-vestul țării prin prisma celor mai recente analize paleozoologice (fig. 9).

CULTUL ZEITEI ATENA ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

Remus Mihai Feraru

Rezumat. Studiul nostru își propune să abordeze cultul Atenei în coloniile milesiene întemeiate pe coastele Propontidei și ale Pontului Euxin (Marea Neagră). Atena este una dintre cele mai vechi divinități ale panteonului milesian. Cultul Atenei s-a răspândit în numeroase colonii milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin, unde este sporadic atestat de izvoarele literare, precum și de o serie de documente epigrafice și numismatice. El fusese implantat în coloniile Miletului de către coloniștii milesieni sosiți din metropolă. În opera sa *Argonautiká*, Apollonios din Rhodos menționează sanctuarul Atenei *Ἰησονίη* din Cyzic. O epigramă care datează de la cumpăna secolelor III-II î. Hr. evocă relația privilegiată între cetatea Cyzic și zeița Atena *Pallas*. La Cyzic, Atena a fost invocată cu epiclezele *Πολιάς* și *Σωτεῖρα*. Documentele numismatice și epigrafice ne furnizează câteva indicii despre adorarea Atenei la Odessos, Tomis, Tyras, Istros și Olbia. Cu excepția Istrosului și Olbiei, unde cultul Atenei este atestat încă din epoca arhaică, în celelalte colonii pontice milesiene (Odessos, Tomis și Tyras) cultul zeiței a pătruns prin filieră milesiană, de-abia în epoca elenistică. Se poate presupune că Atena era adorată în coloniile milesiene în ipostaza de divinitate protectoare a cetății, deși epiclezele *Polias* și *Soteira*, care îi sunt specifice zeiței, nu sunt epigrafic până în prezent decât la Cyzic. La Istros, Atena era venerată în calitate de patroană și protectoare a meșteșugarilor. Lipsa unor documente concludente cu privire la cultul Atenei la Istros s-ar putea explica prin faptul că familia de cult de tip didymaic formată din Apollon-Artemis-Zeus-Leto, în care Atena nu se regăsește, ocupa un loc important în panteonul histrian. Spre deosebire de Istros, grupul caracteristic panteonului milesian, Apollon Delphinios-Zeus-Atena, prevalează în zona sacră estică a Olbiei. În schimb, Atena este mai bine reprezentată la Istros, la nivelul vieții religioase private.

NOTE ASUPRA COLEGIULUI UTRICLARILOR

Dorottya Nyulas

Rezumat. Colegiul utricularilor apare destul de des în inscripțiile din Gallia Narbonensis și Gallia Lugdunensis și numai acolo, cu excepția a două monumente din Dacia. Etimologia cuvântului, cât și o *tessera* de bronz din Cavaillon dovedește clar că activitatea utricularilor se leagă într-un fel de burdufurile din piele, însă până în ziua de azi nu s-a ajuns la un consens în ceea ce privește preocupările exacte ale acestora. Conform celor mai răspândite teorii, ei au putut fi cîmpoieri (sau fabricanți de cîmpoaie), plutași, transportatori de vin, fabricanți/vînzători de burdufuri din piele sau pompieri. Studiul de față oferă o trecere în revistă sumară a teoriilor menționate, elaborate strict pe baza surselor epigrafice, adăugându-le și o scurtă privire asupra arheologiei acestor burdufuri, precum și o discuție legată de echivalentul grecesc al problemei.

CERAMICĂ GLAZURATĂ DESCOPERITĂ ÎN NECROPOLELE ROMANE DE LA APULUM

George Bounegru, Dan George Anghel, Adrian Cosmin Bolog,
Anca Timofan, Claudiu Tănăsolia, Bogdan Angyus

Rezumat. Ceramica este principala categorie de inventar funerar descoperită în necropolele romane de la Apulum. O serie de vase sunt încadrabile în categoria ceramicii fine. Dintre acestea, un număr de șaisprezece sunt vase glazurate. Pieseile sunt descoperite deopotrivă în morminte, dar și în afara lor, provenind de la morminte distruse ori de la o serie de ritualuri efectuate periodic de către urmași pentru defuncți. Remarcabil este și faptul că o bună parte din vasele glazurate descoperite la Apulum prezintă defecte tehnologice.

CONTRIBUȚIE LA STUDIUL ICONOGRAFIEI MITRAICE: RELIEF CU REPREZENTAREA TAUROCTONIEI ȘI CU FRIZĂ INFERIOARĂ DIN MOESIA SUPERIOR

Bojana Plemić, Ljubiša Vasiljević

Rezumat. Această lucrare prezintă un relief de marmură pe care este reprezentat zeul Mithras, care face parte din colecția arheologică antică a Muzeului Național Kruševac. Este o descoperire întâmplătoare pe locul Mogile, din satul Nozrine, de lângă Aleksinac din Serbia unde, conform materialului arheologic și a datelor din literatură, ar putea fi amplasată o mică așezare romană (*vicus*) cu un sanctuar. Relieful se păstrează fragmentar, dar scena tauroctoniei este clar recunoscută în partea centrală, în timp ce dedesubt este o friză bine conservată, cu patru scene, care ilustrează ritul inițierii cultului și ciclul mitologic al lui Mithras și Sol. Întrucât scena sa inițială poate fi interpretată ca reprezentându-l pe Mithras călare, ceea ce nu este atât de comun în iconografia unor astfel de frize, i-am acordat o atenție deosebită. Am presupus că ar putea fi o descriere a lui Mithras pe un taur, care este un detaliu binecunoscut din iconografia mitraică, dar nu am exclus posibilitatea ca scena să reprezinte, în mod atipic, zeitatea călare. În afară de frescele de la mithraeumul din Dura-Europos, imaginile vizuale ale acestei zeități pe un cal sunt prezente doar pe reliefurile germane și pe monedele romane de la Trabzon

(*Trapezous*). Prin urmare, am încercat să pătrundem în originea și semnificația imaginii lui Mithras călare din acest monument, luând în considerare posibilele analogii.

DARURI „AVARE” PENTRU ȘEFI MILITARI SLAVI DIN TRANSILVANIA

Călin Cosma

Rezumat. Pe teritoriul Transilvaniei, la Someșeni (județul Cluj) și la Nușfalău (județul Sălaj), în nord-vestul României, au fost descoperite două cimitire de incinerare de tip movilă, aparținând comunităților slave care au ajuns aici din părțile estice ale Europei.

Arheologii au descoperit în interiorul unora dintre aceste movile o serie de artefacte din argint și bronz specifice avarilor. Acestea constau din piese de cingători, cum ar fi capete de curele din argint cu motiv realizat prin presare, capete de cingători, pandante din bronz și aplice de centuri, decorate cu motive zoomorfe și florale. Toate aceste piese pot fi incluse între artefactele folosite de clasa superioară/ elitele societății avar.

Artefactele descoperite în mormintele de incinerare de tip movilă au fost daruri pe care conducătorii avarilor le-au oferit conducătorilor comunităților slave din Nușfalău și Someșeni. Prin aceste daruri, căpeteniile avar doreau să păstreze relații bune cu vecinii lor din nord-vestul Transilvaniei (Someșeni) și nord-vestul României (Nușfalău).

Așezarea geografică a celor două necropole pe două din importantele rute care legau Podișul Transilvaniei de Câmpia Panonică poate fi pusă în legătură cu dorința conducătorilor avari de a controla accesul dinspre zonele vestice ale Transilvaniei prin intermediul potențailor locali, conducătorii slavilor în acest caz. Nu se poate exclude ipoteza ca haganii avari să-i fi „colonizat oficial” pe acești slavi pentru a exercita un control eficient asupra teritoriilor aflate departe de zona lor centrală de dominație. Nu este un fapt izolat acesta. Se cunosc, în cadrul Haganatului avar, cazuri în care haganii controlau anumite zone prin intermediul persoanelor care nu erau de origine avară.

O EXAMINARE A OLĂRIEI MEDIEVALE TIMPURII DIN PARTEA RĂSĂRITEANĂ A BAZINULUI CARPATIC (SECOLELE VII–IX), ÎN LEGĂTURĂ CU FOLOSIREA ROȚII OLARULUI

Ioan Stanciu

Rezumat. Producția, distribuția și consumul de ceramică reflectă un domeniu important al vieții economice, dar și comportamente sociale, inclusiv perpetuarea sau abandonarea anumitor tradiții în acest domeniu. În principal, prezenta contribuție propune o examinare a schimbărilor în producția de ceramică medievală timpurie din partea de est a Bazinului Carpaților, în legătură cu utilizarea roții olarului. Schimbările în producția de ceramică ilustrează doar un aspect al transformărilor complexe și greu descifrabile care au avut loc în perioada de tranziție de la Antichitate la Evul Mediu. În legătură cu acest proces sunt comentate opiniile exprimate cu privire la răspândirea ceramicii cu roată lentă în Kaganatul Avar și zonele apropiate. Explicația asocierii în aceeași zonă și în aceeași locație a ceramicii cu roată lentă cu cea realizată pe roată rapidă rămâne obscură, în orice caz este vorba despre prezența simultană a două tradiții tehnologice diferite, ambele cu origini în Antichitatea Târzie. Formele în care s-a organizat producția de ceramică de-a lungul timpului nu au înregistrat o evoluție liniară, ele au fost întotdeauna influențate de organizarea economică și socială, deoarece au răspuns la

impulsuri externe. Tranzițiile, în special cele bruște, de la un model la altul, sunt procese dificil de explicat.

SCHIMBĂRI ÎN MENTALITATEA RITUALULUI DE ÎNMORMÂNTARE ÎN SECOLELE VII-XI P. CHR.

Ingrid Petcu-Levei

Rezumat. Creștinarea populației din Dobrogea a fost un proces lung și destul de dificil. Desigur, odată cu adoptarea noii religii, comportamentul funerar a suferit o schimbare semnificativă, coordonată de simbolism și de învățăturile Sfintei Scripturi. Atenția cercetătorilor se concentrează încă asupra unor aspecte ale ritului și ritualurilor funerare creștine specifice, și anume, modul în care s-a făcut trecerea de la incinerare la înmormântare, modul în care au fost preluate o serie de practici funerare păgâne și etapele procesului de înmormântare, înlocuind ritualurile antice cu cele ale noilor religii.

În ansamblu, este posibil să-l faci pe om să renunțe la propriile credințe pentru a fi integrat în societate și în spațiul sacru, dar nu poți să-l faci să uite de originea sa etnică și de obiceiurile purtate de generații și astfel, unele obiceiuri păgâne au fost metamorfozate în ritualul creștin.

TIPURI DE AȘEZĂRI PE TERITORIUL COMITATELOR MEDIEVALE BÁCS ȘI BODROG

István Pányi

Rezumat. Studiul de față prezintă tipurile de așezări din comitatele medievale Bács și Bodrog. Conform istoricilor, „așezarea adunată/ așezarea deschisă/ răzlețită” (*Hungarian szalagtelekes falu*) a fost forma de locuire cea mai obișnuită în regatul Ungariei în timpul evului mediu. Totuși, trebuie să observăm că această afirmație este una mult prea generalizată, bazată pe studiul așezărilor existente în zonele vestice, nordice și estice din Bazinul Carpatic, mai puțin sau deloc expuse distrugerilor din perioada turcească, în secolele XVI-XVII. Zonele Marii Câmpii au fost mai intens devastate de campaniile otomane din secolul al XVI-lea, de aceea doar puține informații fragmentare, rezultate din excavațiile arheologice, pot veni în sprijinul opiniei istoricilor.

Cercetarea complexă de la Bács și Bodrog, bazată pe GIS/ Sistemul Informațional Geografic, a permis creșterea calitativă și cantitativă a bazei de date privind structura locuirii în regiunea analizată. Studiarea zonei satelor medievale pustiite *en masse* și analiza structurii lor, precum și a caracteristicilor cheie au fost realizate cu ajutorul aplicației gratuite Google Earth. Prin analiza vizuală a imaginilor satelitare a fost posibilă colectarea a aproape 1000 de imagini din 155 așezări medievale. Rezultatele demonstrează că în comitatele sudice, dens populate, ale regatului medieval al Ungariei, majoritatea așezărilor aparțin celor cu case cu parcele longitudinale de pământ (*toft and croft* în engleză, *szalagteleg*, în maghiară), iar în cadrul acestora, tipul cel mai obișnuit a fost cel al așezărilor deschise, de factură fusiformă. Întrucât descoperirile din cadrul acestui studiu au fost deja prezentate, sistemul Google Earth achiziționat efectiv este cel adecvat să dea la lumină rezultate semnificative, în cadrul unei viitoare cercetări a zonelor similare Marii Câmpii de Sud, care au fost puternic distruse de ocupația turcească (județele Timiș, Arad, Békés, Csongrád, Torontál, Caraș și Severin).

ÎNTR-ACOLO ȘI ÎNAPOI. VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ ÎNAINTE ȘI DUPĂ CREAREA MUZEELOR (PERIOADA CUPRINSĂ ÎNTRE SECOLUL XVIII ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XXI). CU REFERIRE SPECIALĂ LA ȚĂRMUL ROMÂNESC AL DUNĂRII DIN REGIUNEA CLISURA DUNĂRII (ROMÂNIA)

Ana Cristina Hamat, Ștefan Georgescu

Rezumat. Clisura Dunării este una dintre regiunile geografice cele mai bogate din România din punct de vedere al descoperirilor arheologice. Malul Dunării se întinde pe 140 km, de la Baziaș până la Orșova, în regiunea de astăzi numită Banat. Numele românesc este Clisură, iar așezările contemporane sunt situate la poalele dealurilor sau în văile create de munții Locvei și Munții Almăjului. De la începutul secolului al XVIII-lea Imperiul Habsburgic s-a interesat de această regiune datorită războielor avute cu Imperiul Otoman. Cartografierea terenului a dat posibilitatea inginerilor cartografi să înregistreze și siturile arheologice precum cetatea de la Coronini-Culă sau *quadriburgium*-ul roman de la Gornea. Cel mai important vizitator austriac este Luigi F. Marsigli (1658-1730), care scrie în prefața cărții sale *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726): „Am fost primul care a făcut lumină asupra acestei lumi îndepărtate și secrete ascunse în obscuritatea barbară”. O parte importantă a documentației pentru valea Dunării, și cu siguranță cea mai frumoasă, se află în desenele diferiților călători din secolele XVIII-XIX. În secolul al XIX-lea malurile fluviului primesc vizitele de studiu a doi mari savanți: F. Milleker și L. Böhm. Acestea sunt începuturile pentru repertoriul arheologic al Banatului, mai ales datorate operei lui F. Milleker, dar și pentru primele studii științifice despre istoria și arheologia zonei sau pentru marile colecții, precum și pentru societatea arheologică *Történeti és Regeszeti Társulat* și pentru primul muzeu, înființat la Timișoara.

Secolul al XX-lea a venit cu mari schimbări pentru monumentele și siturile arheologice de pe malul Dunării, între ele cele două războaie mondiale și construcția barajului Porțile de Fier. În a doua jumătate a secolului a luat ființă muzeul de istorie din Reșița. Din păcate, după 1989 cercetările arheologice de la Clisură încetinesc, iar astăzi, toate speranțele noastre stau în banii pentru restaurarea cetăților medievale din zonă sau în arheologia contractuală.

NOTE ARHEOLOGICE

ÎNSEMNĂRI ISTORICE DE LA CUPTOARE-SFOGEA. DESPRE MORMINTELE NEOLITICE ȘI UNELE MEDIEVALE

Gheorghe Lazarovici

Rezumat. Am dedicat acest studiu lui Ilie Uzum, fost director al muzeului din Reșița, ce a susținut numeroasele șantierele arheologice în zona Banatului și care uneori a fost nedreptățit în mod injust. Lucrarea reanalizează unele date și informații despre ultimele campanii de săpături de la Cuptoare-Sfoge, determinate de unele rapoarte mai vechi, rămase nepublicate sau o reinterpretare a datelor vechi, care au scăpat autorului. Principala idee care se desprinde este prezența unor fundații ale unei biserici sau capele a cimitirului de la Sfoge (sec. XII-XIV).

ȚIPARI – JOCUL DOMNULUI, O PRIMĂ DESCOPERIRE A UNEI POSIBILE FORTIFICAȚII APARTINÂND GRUPULUI CULTURAL BALTA SĂRATĂ

Leonard Dorogostaisky, Octavian-Cristian Rogoza

Rezumat. În timpul cercetărilor arheologice de teren întreprinse de Universitatea de Vest Timișoara și Arheovest ONG, în perioada 2019-2020, s-a analizat o suprafață din nord-estul județului Timișoara, în vecinătatea localității Țipari (*Szapáárfalva*), comuna Coșteiu, județul Timiș, România.

Arealul a atras atenția din cauza poziției sale favorabile pentru construirea fortificațiilor în vederea controlului simultan asupra văilor râurilor Timiș și Bega, care leagă centrul regiunii Banat, prin culoarul Timiș-Cerna, de Dunăre și Balcani și, prin zona Făgetului, de Transilvania.

Analiza imaginilor satelitare a condus la identificarea unei posibile fortificații de aproximativ 9 ha, înconjurată de un dig având lățimea de aproximativ 12 m, fapt confirmat prin cercetarea de teren, care a condus la descoperirea unui bogat material arheologic în interiorul acestui perimetru, constând din numeroase fragmente ceramice și material litic, indicând prezența aici a unei importante așezări din epoca bronzului mediu și târziu, în baza analizei ceramicii – care a fost încadrată în Grupul cultural Balta Sărată.

DESPRE CYBELAE ȘI ADORATORII SĂI DE LA DROBETA

Mariana Balaci

Rezumat. Credințele religioase ale unei comunități sunt importante de urmărit și de analizat pentru că astfel putem să conturăm mult mai corect imaginea acesteia, componența ei etnică, socială, culturală, dar ne oferă în același timp și informații prețioase legate de mentalul colectiv. În lucrarea de față atenția ne-am îndreptat-o spre cultul și comunitatea religioasă a *Cybelei*, divinitate microasiatică care așa cum reiese din analiza materialelor epigrafice, dar și sculpturale, s-a bucurat de sprijinul și implicarea unor credincioși care au lăsat informații importante despre aceste aspecte. Informațiile epigrafice ne aduc dovezi despre faptul că la Drobeta a existat un lăcaș de cult al cărui portic a fost refăcut de către o matroană bine poziționată financiar și probabil și social. În analiza materialelor care se leagă de cultul *Cybelei* am făcut referire și la postamentele cu reprezentarea unui cap de taur sau de berbec, cu taenia pe frunte și dispus acest cap între doi lei. Nu în ultimul rând, considerăm că adorarea lui *Cybele* o putem lega și de o altă divinitate feminină, mai exact de *Venus*, așa cum cunoaștem că au fost adorate mai ales în provincia Dalmatia. Ca o ultimă observație, amintim faptul că din comunitatea religioasă care a adorat-o pe *Cybele*, se remarcă o implicare feminină cum puțin cunoaștem că s-a întâmplat în cazul celorlalte divinități adorate la Drobeta.

O GEMĂ ROMANĂ DE LA BIERTAN

Adinel C. Dincă, Radu Ardevan

Rezumat. O impresiune sigilară în ceară din veacul al XVI-lea a păstrat imaginea unei geme romane din secolul III p. Chr. Aceasta pare a fi produsă într-un atelier provincial, dar nu cunoaștem proveniența acesteia. A fost folosită ca sigiliu de un preot sas din Biertan, persoană de cultură renașcentistă. Se evidențiază re folosirea pietrelor gravate antice în epocă, semn al racordării la tendințele europene ale vremii.

PATRU INELE INSCRISE BIZANTINE DE LA ANTIOHIA PE ORONTES CU ANEXĂ PE ALTE TREI *INSTRUMENTA*

Ergün Laflı, Maurizio Buora

Rezumat. În acest scurt articol vă prezentăm o colecție de patru inele cu inscripție, păstrate în Muzeul de Arheologie din Hatay din sud-estul Turciei, provenind probabil din antica Antiohia de pe Orontes. Aceste inele de bronz aparțin unei persoane necunoscute, unei persoane numite Epiphanius, unui alt Epiphanius și unui posibil Serghius. Cronologia acestor inele inedite nu este ușor de determinat; cu toate acestea, după forma și tipul inscripției etc., ele pot fi atribuite în general perioadei bizantine timpurii, începând cu secolul al VI-lea d. Hr. La sfârșitul acestei lucrări sunt prezentate alte trei bijuterii, din bronz, păstrate în același muzeu. Primul este un inel de deget neinscripționat, al doilea este un pandantiv cu inscripție, iar ultimul este un alt inel, cu o probabilă inscripție arabo-islamică timpurie.